

ЗАКЛЯТИЙ КОЗАК

Збірка повістей та оповідань

Видавництво "Обереги"

Київ, 1994

ЗМІСТ

- 3 стр. Вступ. Слава не вмере, не поляже (Олекса Мишанич)
- 17 стр. Над колискою Запоріжжя (Сава Божко)
- 67 стр. Богданко (Андрій Чайковський)
- 119 стр. Дві долі (Данило Мордовець)
- 267 стр. Заклятий козак (Григорій Мачтет)
- 326 стр. Козацька помста (Андрій Чайковський)
- 406 стр. Руйнування Чортомлицької Січі 1709 р.
(Оделько Островський)
- 460 стр. Життя іншої людини (Юрій Тис)

Слава не вмере, не поляже...

Козаччина - одна з героїчних і найславетніших сторінок багатовікової української історії. Понад двісті років - з середини XVI ст. і до останньої чверті XVIII ст. - козацтво було рушійною силою поступу України, вкарбувало слід у її визвольні змагання, оборону від зовнішніх ворогів, розбудову держави, культурний прогрес. Українське козацтво, як вільне військово-промислове об'єднання, сформувалося з усіх станів і прошарків тогочасного суспільства, насамперед селянства, на права і свободу якого посягала польська шляхта, тому увібрало в себе волелюбні риси українського національного характеру. Утворивши свою козацьку християнську республіку на низу Дніпра, за порогами, козаки вважали основним своїм завданням боротьбу з турецько-татарською агресією, а згодом, з кінця XVI ст. починаються козацько-селянські повстання і тривалі війни проти польсько-шляхетського панування на Україні, що завершилися народно-визвольною війною 1648-1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького і приєднанням України до Росії. Це був період, коли, за висловом сучасника, «вся Україна покозачилась».

Козаччина була знищена російським царизмом після завоювання Криму й колонізації півдня України. Слава про її звитяжні діла залишилася жити в пам'яті поколінь. Героїчний епос - думи та історичні пісні - зберіг і опоетизував кращі віхи історії козацтва, уславив його численних ватажків, дав оцінку його патріотичних настроїв, бойових виправ, високих моральних якостей, колоритних буднів. Все, що було кращим і світлим в українському народі, асоціювалося з образами козака, і Запорозької Січі. В народній пам'яті козак став символом України, її волі, краси, буйної степової вдачі, оборонцем від турецько-татарської агресії і польсько-шляхетської та московської сваволі.

Писану історію козаччини створили у XVIII ст. козацькі літописні - Самовидець, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, автор «Історії русів». У XIX-XX ст. її продовжили вчені-історики

Микола Бантиш-Каменський, Микола Маркевич, Микола Костомаров, Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Микола Петровський, Дмитро Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Олена Апанович та ін. Українська радянська історіографія теж приділяла увагу козащині, але висвітлювала її історію з офіційної проросійської точки зору, висуваючи на перший план класове розшарування козацтва і його нібито вірну службу російським царям та імператорам.

Ще одну історію козащини віддзеркалила художня література XIX-XX ст. На тему козацького життя, його бойових подвигів і походів написано сотні художніх творів - романів, повістей, оповідань, драм, поем і віршів як українськими, так і російськими і європейськими авторами. Козаччина - центральна тема всієї нашої історичної белетристики. Можна сказати, цю масовий читач знає про козаків і їхню історію більше з красного письменства, ніж із шкільних підручників та наукової і науково-популярної літератури. Романи й повісті Михайла Старицького, Адріана Кащенка, Вячеслава Будзиновського, Андрія Чайковського, Спиридона Черкасенка, Зінаїди Тулуб, Олександра Соколовського, Натана Рибачака, Івана Ле, Павла Загребельного, Романа Іваничука, Юрія Мушкетика, Т. Микитина, Богдана Лепкого, Миколи Лазорського, С. Фостуна та ін. сконструювали своєрідну історію козащини у всіх її часово-просторових вимірах, злетах і падіннях. Козацька доба в історії України - вічна тема української літератури; її становлення, еволюція досягнення і втрати будуть ще предметом спеціальних досліджень. У XX ст. вона стала об'єктом ідеологічних спекуляцій, на її матеріалі виправдовувався колоніальний режим на Україні, часто козацькі атрибути виводилися як мальована декорація. Найменше заглиблення в проблеми козащини викликало спротив тоталітарного режиму, звинувачення в антиісторизмі, протягуванні «буржуазно-націоналістичних теорій Грушевського і його школи». Розроблена в партійних кабінетах модель народно-визвольної війни середини XVII ст. і возз'єднання України з Росією, страх перед «мазепинством» були нав'язані й літературі змарнували чимало талантів. З величезної кількості творів про козацьку добу України лише про

небагато можна сказати, що їхня художня правда відповідає правді історичній. Це відчуття історизму, особливо загострилось тепер, коли Україна стала незалежною державою і, здавалося б, ідеали козацтва реалізовані, збулося те, за що воно вело віковічну боротьбу,

Дуже сумнівно, щоб нинішнє бутафорське відродження козацтва дало якісь позитивні наслідки. В даному випадку історія може повторитися лише як фарс. Проте справжній інтерес до історії козаччини не згасає, і першорядна роль у задоволенні цього інтересу належить художній літературі. Зрозуміло, що ми маємо справу уже з міфом, але козацька міфотворчість історично виправдана, в різні періоди має свої особливості і несе інше навантаження. Козацтво присутнє у всій українській історії XIX-XX ст. Як би до нього ставилися офіційні кола царської Росії і радянської імперії, пам'ять про нього жила в народі повнокровним життям. Крім декоративної сторони вона мала ще глибоко патріотичне звучання, формувала українську ментальність, підтримувала свідомість про державність, оберігала колишню славу. Майже кожна народна дума, що розповідала про якусь подію із козацького життя, закінчувалася художньою формулою про козацьку славу, яка «не вмере, не поляже віднині й довіку». Кобзарі не помилялися: козацька слава розійшлася по всій Україні, є гордістю національної історії.

Міф про козацтво почав творитися у XIX ст. Біля його колиски стояв Микола Гоголь із своєю безсмертною повістю «Тарас Бульба», яка справила могутній вплив на всю подальшу літературу про запорожців. Одночасно й інші українські повісті Гоголя сприяли міфологізації козацької старовини, наданню їй рис ірреальності. Козак-характерник, залятий козак, козак-невмирака іноді починає заступати образи тих козаків-воїнів, січових лицарів, що накладали головами за Україну, боронили честь і волю рідної землі. В окремі періоди над історією козацтва нависає тінь малоросійщини, образ козака затемнюється культом здобичництва, безжурним гультьяйським життям, пияцтвом, яскравого кольору шароварами і бездумним залицанням. Малоросійщина і хохлаччина викривили цей образ,

перетворили його в балаганний тип, що нав'язувався з підмостків сцен і кіноекранів.

Життєвий матеріал, історична і народна традиція, очевидно, давали для цього приклади, витворили такі образи-типи, проте не вони були головними. Козак - це національний герой, ідо представляє українську ментальність, українську душу, українське слово. Глибинно цей образ ще не простежений до кінця, не збагнуто всю його велич і повноту. Б основі своїй - він ідеальний. Проте, на відміну від закутого в лати і статичного західноєвропейського лицаря, він рухливий, життєрадісний, дотепний, сповнений гумором і веселощами. Козак умів боротися, готовий був умерти за обрану справу, зате умів і радіти життю, віддавав козацьким звичаям і веселощам частину свого неспокойного розгойданого буття.

Кожен письменник по-своєму опрацьовував козацьку тему. Попри твори першорядної величини з'явилося чимало й таких, які не стали класикою, забулися, хоч у свій час були популярною лектурою. Для цього збірника підібрано кілька таких призабутих повістей, що кидають додаткове світло на козацтво. Між ними є твори гостро проблемні, з живим відчуттям сучасності, публіцистичні, а є й більш приземлені, міфологізовані. Бачимо у всіх мозаїку козаччини - від побутових деталей до героїзму, від суворої дійсності до фантастики, від козацької буйності і звитяги до фаталізму. Читача приваблюють ці колоритні образи й характери, разом з ними він мандрує через століття, переживає неймовірні пригоди, журиться долею України, вірить у її майбуття.

Всі автори з пієтетом ставляться до козацтва, намагаються відтворити сповнене пригодами й небезпекою його життя. Пізнавальне і виховне значення них творів нині незаперечне. Допитливий читач сприйме їх як одне монументальне ціле, простежить у них історію козацтва від заснування Запорозької Січі до її зруйнування, разом з її героями переживе славні героїчні сторінки нашої історії. Були вони бентежні, а часом і сумні.

Перед нами - цикл художніх творів, написаних різними авторами і в різний час. Кожний з них має свої мистецькі

здобутки і прорахунки, але жодному з них не відмовиш у цікавості, героїчно-патріотичному пафосі, любові й повазі до свого минулого.

Нині в літературу повертається стільки раніше заборонених і призабутих імен, що одразу постають питання: хто ж є авторами нашої книги? Чим ці твори заслужили на увагу в наш час? Чи не повертаємо ми до життя вчорашній день нашого письменства? Спробуємо сказати кілька слів про вміщені у цій книзі твори і їхніх авторів.

Сава Божко (1901-1947) рано зацікавився українською історією. Ще студентом Харківського Комуністичного університету імені Артема він у 1922 році надрукував нариси «Козаччина» і «Хмельниччина». 1925 року вийшла його історична повість «Над колискою Запоріжжя», у якій художньо відтворено початок Запорозької Січі на Хортиці. В ранній період творчості Божко належав до організації селянських письменників «Плуг», що й позначилося на його першій повісті. Він стоїть на боці «трудового селянства» першої половини XVI ст., відділяє його від козацтва, не схвалює примусову селянську працю при будівництві козацької фортеці для захисту від турецько-татарських нападів. На його думку селянство має займатися своєю хліборобською працею, захищати ж його від зовнішніх ворогів покликане козацтво.

У центрі повісті Божка образ черкаського і канівського старости князя Дмитра Вишневецького, який вірно служить польському королеві, користується всіма його милостями. Щоб оберігати своє староство від постійної татарської агресії, Вишневецький задумав збудувати фортецю на Хортиці, куди зганяє навколишнє селянство, використовуючи його підневільну працю. Свавілья князя викликає опір як козаків, так і селян, вони бунтують, розбігаються, карають княжих прислужників, мстять за свої кривди. Таким бунтарем у повісті виступає Марко Голий, захисник селян у рідному селі Дикий Кут. Багато пригод зазнав Марко Голий, аж поки разом із знайденою матір'ю-полонянкою не загинув від руки турецького паші.

Вишневецький виступає у повісті як вельможний пан, що виконує королівську волю, задовольняє свої примхи, з погордою

дивиться на підлегле йому козацтво і селянство. Тут він повністю позбавлений тою ореолом лицарського блиску і героїзму, якого надала йому пізніше народна поетична традиція. Із тривожного життя Вишневецького письменник виорав лише один епізод, коли він на початку будівництва Січі вступив у конфлікт з селянами Дикого Кута, серед яких перед тим жив багато років. Він не зміг захистити їх від татарської неволі. Доля кидала ним у різні, сторони, аж поки не привела на царгородський майдан, де він наклав своєю буйною головою. Історія зберегла про нього пам'ять як про одного із перших організаторів Запорозької Січі на Хортиці, якій пізніше довелося відіграти визначну роль в історії України та її збройних сил.

Як письменник та історик Божко розумів історичне значення цього акту, художньо відтворив перші кроки «колиски Запоріжжя», не минаючи класових суперечностей раннього періоду історії козаччини і невиразної долі селянства, якому пізніше судилося також покозачитись, або стати кріпаками.

«Над колискою Запоріжжя» Сави Божка - один із перших творів молодшої української радянської літератури на історичну тему. В ньому хоч і були запрограмовані «селянські» погляди автора, проте вони не були настільки заідеологізованими, щоб перетворити описувані події у «загальне місце». Повість і нині читається з інтересом, захоплює як своїм змістом, так і власним оригінальним поглядом на початки історії українського козацтва.

Андрія Чайковського (1857-1935) можна вважати патріархом української історичної белетристики. Його історичні повісті і романи «За сестрою», «На уходах», «Сагайдачний», «Олексій Корнієнко», «Полковник Кричевський», «Козацька помста», «З татарської неволі» та ін. складають широку панораму козацького життя у різних його зрізах, Козаччина у освітленні Чайковського - це зразок патріотизму, героїзму, мужності і витривалості українського народу у його кількавіковій боротьбі з турецько-татарським наступом з півдня, приклад зворушливого побратимства, самовідданості в ім'я України, її слави і волі. Концепція козаччини Чайковського з її кодексом лихварської честі, особистої доблесті, самопожертви, взаємовиручки проходить через усі його твори, утверджуючи безперервність

героїчної традиції, відображеної перед тим в усній народній творчості - думках та історичних піснях.

Чайковський ніколи не бував на Східній Україні, не бачив ні українських степів, ні місць запорозької слави, але він добре оволодів історичним матеріалом, міцно пройнявся духом запорозької старовини, зжився з її образами і героями. Його козацький світ - це світ волі і державності України, світ барвистих сіл, зелених левад і гаїв, тихих вод і ясних зір, якими живуть і тужать його герої, утверджуючи себе як народ і відбиваючи хижі напади з півдня. Козацтво Чайковського - це народ-трудівник, який обробляє землю, вирощує хліб, виховує дітей і лише силою обставин змушений братися за зброю, боронити свої оселі і свій край. Письменник уникав темних сторін боротьби, більше зосереджувався на високих моральних якостях козацтва, його культурно-освітніх і будівничих началах, що завжди забезпечувало йому якщо не військову, то моральну перемогу.

В основі історичної белетристики Чайковського - важливі події української історії і її провідні діячі. Наголосимо лише на кількох постатях, що знаменують собою цілі періоди в історії українського козацтва. Перші кроки козащини і роль маловідомого в історичній науці гетьмана Богдана Ружинського (70-ті роки XVI ст.) художньо відтворено у історичному оповіданні «Богданко» (1934). Незавершений роман «Сагайдачний» переносить читача у перші десятиліття XVII ст., виводячи монументальний образ гетьмана Петра Сагайдачного. Романи «Полковник Кричевський» і «Олексій Корнієнко» вводять нас у героїчну добу визвольної війни 1648-1654 рр. з її ватажками Богданом Хмельницьким, Михайлом Кричевським, Олексієм Корнієнком та ін.

Чайковський свідомо підходив до подій і героїв, що їх змальовував у своїх творах. На його думку «є два роди історичних повістей і оповідань: одні малюють історичну добу з видуманими героями, другі малюють і добу, і історичних людей» (А. Чайковської. Олексій Корнієнко. Історична повість з XVII віку. Частина I. - Коломия, 1926. - С. У). Такими творами, що малюють вірно, згідно з історичною правдою і добу, і людей, і є повісті й романи Чайковського.

У цій книжці подано два маловідомі історичні оповідання Чайковського «Богданко» і «Козацька помста». У першому змальовано події на Волині і в Запорозжжі у другій половині XVI ст. В центрі цих подій волинський шляхтич Богдан Ружинський, який після зруйнування татарами свого родинного гнізда подався на Запоріжжя, де став козацьким ватажком, мстячи татарам за свою кривду - загибель дружини, сина і матері. Загинув він у 1576 році під час облоги фортеці Аслам-Кермень над Дніпром. В оповіданні простежено шляхи, якими поповнювалася тоді ще молода Запорозька Січ: сюди тікали всі покривджені і формувалися у регулярне військо, що обороняло південні землі від спустошливих татарських набігів, визволяло захоплених у полон бранців. Письменник не ідеалізує цей образ, показує, що Богданко керувався не національно-патріотичними почуттями; на Запоріжжя його привели особиста трагедія і почуття помсти кривдникам.

Мотив козацької помсти пронизує й друге оповідання, яке не має під собою історичної основи, а будується на козацьких поняттях честі, відваги, благородства. Люто катував пан Овруцький своїх селян, убивав їх за найменші провини. Так загинув під панськими канчуками Петро Кожух з дружиною. Сина Карпа врятували й виховали добрі люди і він подався на Запорозжжя. Через якийсь час Карпо повернувся, викрав п'ятилітнього сина пана Овруцького, віддав його на виховання старому запорожцеві-характернику, а згодом забрав на Січ, де із колишнього Стася зробився козак Остап. Карпо з Остапом руйнують панський замок. Козак Остап не зрадив свого товариства, заступився за селян, зрікся нелюда-батька. Старий Овруцький не витримав цього й помер. Остап віддав усе майно селянам і повернувся на Запорозжжя. Це й була козацька помста.

На першому плані в оповіданні - козацьке благородство, честь і вірність слову. Задумана і здійснена Карпом помста засвідчує його глибоку людяність, далеку від дрібної мстивості і жорстокості. Він не здіймає руки на людське життя, а відплачує ворогові своєю моральною перемогою, дотриманням козацьких звичаїв і своїм розумінням боротьби зі злом.

Оповідання Чайковського показують козацтво силою, що дотримується високої моралі, не є носієм зла і руїни. Ідеалізація козацтва письменником цілком виправдана: він писав свої твори в умовах, коли потрібно було підтримувати й популяризувати козацьку традицію, плекати в молоді почуття власної державності і повагу до свого історичного минулого.

Російський письменник на Україні Григорій Мачтет (1852-1901) більше відомий як автор революційної пісні «Замучен тяжелой неволей» («В неволі скатований люто»). Він народився, вчився і тривалий час жив в Україні, почувався українцем і написав ряд творів - романів, повістей, оповідань з українського життя («І один у полі воїн», «На зорі», «Новий лікар»). Серед його прози на українську тему виділяється повість «Заклятий козак», що вийшла 1913 року в Полтаві у перекладі Павла Сиротенка на українську мову.

Повість «Заклятий козак» за жанром - оповідь-бувальщина. Оповідач переповідає те, що чув від свого діда, коли той розповідав про пригоди свого прадіда-козака Петра Перерубенка. Причиною тої веремії була любов того прадіда до горілки й жінок. Послав його гетьман Дорошенко з грамотою до кримського хана. По дорозі з ним трапляються неймовірні пригоди з корчмою в степу, відьмами, мертвяками, чаклунами. Ледь не наклав він головою у Бахчисараї, бо й там його наздогнали чаклунські сили, але щасливо виплутався, виконавши гетьманське доручення. Тут у дохідливій художній формі - спогадах-розповіді передано народний погляд на козака-відчайдуха, рубаку і гультая, що міг побрататися з самим чортом, у перервах між походами і битвами марнував своє козацьке життя. Народна традиція витворила і такі типи, пам'ять про яких передавалася із покоління в покоління, ставала загальним місцем. Це вже новий мандрівний образ, опрацьований у XIX ст.. що шліфувався у народній творчості, приживаючись і в літературі. Невибагливий читач милувався такими козаками, страшні і фантастичні пригоди яких лоскотали нерви, задовольняли допитливість у пізнанні таємниць козацького побуту. Заклятий козак Мачтета - це антипод Тараса Бульби, життя його приземлене, введене у світ народної демонології, без

високих поривів і ідеалів. Його колоритна постать, безжурне і веселе життя, бажання показати себе, при потребі йти на ризик - все це приваблювало читачів. Такі книжки мали велику читацьку аудиторію, формували народну уяву про козацтво бодай при перших кроках знайомства з рідною історією. З часом такі твори забулися, та про них варто згадати і повернути читачеві як одну із моделей освоєння літературою козацької теми.

Данило Мордовець (1830-1903) - український і російський письменник, ир представляв і популяризував українську літературу в Росії у другій половині XIX ст. Серед його численних творів на історичні теми («Палій», «Сагайдачний», «Кримська неволя» та ін.) повість «Дві долі» (1898) посідає особливе місце. Написана вона українською мовою і надрукована у львівському «Літературно-науковому віснику», який редагував Іван Франко.

У повісті подано паралельно два життєписи видатних історичних діячів України другої половини XVII ст. - Івана Сірка і Юрія Хмельницького. Власне, письменника цікавить доля Юрася Хмельниченка, постаті в цілому трагічної, який так і не знайшов себе у ті тривожні роки, служив різним богам. Автор повісті взявся за невдячну роботу. Порівняти життя і дії цих двох героїв дуже важко. Між ними спільне було хіба те, що обидва жили в один час і обидва належали до козацтва. Якщо Сірко все життя віддав захисту України від південних напасників, уславився як талановитий і популярний козацький кошовий, то Юрій Хмельницький не справдив надій батька, став маріонеткою в руках сил зла. кидався з одного табору в інший, навіть ховався в монастир. Сили зла постійно полювали на нього, використовуючи його популярне ім'я в своїх корисних цілях. Мордовець не до кінця розкрив його складний характер. Стежачи за його часто непередбачуваними і алогічними діями і вчинками, він співчуває йому, виправдовує його борсання, озлобленість і жорстокість примхою злої долі. Він є повною протилежністю могутньому моноліту Іванові Сірку, який з честю виконав своє козацьке покликання, Спілка з татарами не принесла честі гетьману-невдасі і привела його до загибелі.

Мордовець добре знав козацький побут, вільно орієнтувався в складній історичній обстановці після смерті Богдана

Хмельницького, проте він не вдався до показу масштабності народної трагедії, причиною якої стали козацькі міжусобиці а обмежився досить вузькою темою, сюжетні лінії якої навіть не завжди перетинаються. Добра доля приводить Івана Сірка до вершин слави і загального визнання, а молодий ще Юрась Хмельниченко стає жертвою своєї лихої долі. Це не лиходій і не нікчема, над ним тяжить слава батька і через свій слабкий характер він не може утриматися на тій вершині, на яку його винесла історія. Як би ми не оцінювали його діяльність, - він залишається у нашій свідомості сином Богдана Хмельницького. Автор повісті не мав життєвого матеріалу, щоб героїзувати цей образ, показав його просто козаком без долі. Все ж козацька аура проходить через усю повість, особиста доля героя не затьмарює того козацького зриву, що дуднів по Україні впродовж всього періоду Руїни. З повісті випливає, що Юрій Хмельницький не був зрадником України, як його намагалася показати офіційна історіографія. Він боровся за Україну, намагався вберегти її від північних і південних ворогів, шукав свого місця у цьому протистоянні сил зла, та обставини вибили його з рівноваги і він став не героєм, а пасинком історії.

У жодній з історій української літератури не згадується ім'я Олелька Островського, досить продуктивного історичного белетриста, розстріляного більшовиками у 1920 році. Тільки 1918 року окремими книжками вийшли його історичні повісті та оповідання «Берестечко», «Руйнування Батурина», «Руйнування Чортомлицької Січі (1709)», «Атакування Нової Січі», драма «Гетьман Іван Мазепа». Були підготовлені до друку повісті і оповідання «Полковник Іван Богун», «Жовті Води», «Лебединський кат (1708)», «Полтава», «Данило Нечай», «Петрик», слідів яких знайти не вдалося. Островський належав до тих письменників, що в переломний момент історії України, як і Кащенко, популяризували історію України, зупиняючись переважно на її трагічних сторінках, пов'язаних із руйнуванням Москвою української державності і придушенням найменшого опору, що його чинило козацтво.

У вміщенім у цій книзі історичнім оповіданні Островського «Руйнування Чортомлицької Січі (1709)» відтворено участь

запорожців у Полтавській битві під командою кошового Гордієнка і зруйнування московським військом Чортомлицької Січі, dokonane за допомогою зрадницьких дій компанейського полковника Гната Галагана.

Островський змалював досить колоритні батальні сцени Полтавської битви і героїчного опору московській залозі, посланій з Києва Дніпром вниз, щоб покласти край козацькій потузі. Відчайдушна хоробрість і військова винахідливість запорожців розбилася об глухий мур московської підступності і зрадництва частини козацтва. З цього часу козацтво вже було приречене, саме його існування стало на перешкоді імперських планів завоювання Півдня. Колись легендарні запорозькі ватажки поступово перетворюються у вірних слуг Російської імперії, все частіше поглядають на Москву, випрошуючи собі, ласки і привілеїв.

Ще один вічний образ козака-запорожця витворила буйна народна фантазія і літературна традиція. Це - образ Марка Пекельного чи Проклятого. Перше своє художнє втілення він знайшов у народних прислів'ях і гумористичному віршованому оповіданні XVIII ст. «Марко Пекельний». Йдеться про образ непогамовного козака, що добрався навіть до самого пекла і визволив звідти запорожців. У цьому образі втілено одну з вад українського національного характеру - нестримність, буйність, горячковість і свавільну вдачу, що не дає можливості зосередитись на основному і досягти вищого ідеалу. Олекса Стороженко зібрав легенди про Марка Пекельного і опрацював їх у повісті «Марко Проклятий», наблизивши цей образ до світової легенди про великого грішника і покутника. Українська традиція не знає цієї теми, тому Стороженків Марко вийшов досить віддаленим від свого національного прототипу.

Образ вічного мандрівника козака Марка має ще одну художню інтерпретацію, яку ми й пропонуємо читачеві. Її автор – історик і письменник української діаспори Юрій Тис (Крохмалюк). Його повість «Життя іншої людини» вийшла 1958 року у Мюнхені і присвячена вона долі образу українського вічного мандрівника Марка. Марко не має нічого спільного з Агасфером, карається вічною молодістю і мандрами через свою нестримну вдачу. Рід

його губиться у звичайному селі на Чернігівщині. Прибувши на Запоріжжя, Марко відзначився своєю запальною вдачею, нетерпимістю, неврівноваженістю. Кохана дівчина відмовилася від нього, і він, в пориві гніву, тяжко образив стару лісову чарівницю, яка й прирекла його на те, щоб він ходив вічно молодим. Письменник веде читача через три віки Маркового життя, пов'язуючи його з головними етапами визвольних змагань українського народу. Ми бачимо Марка у козацьких війнах під керівництвом Богдана Хмельницького, на зустрічах з кирило-мефодіївцями і Шевченком, присутні при його диспутах з драгоманівцями, Франком, Пав-ликом і Грушевським у Львові, є свідками його активності напередодні другої світової війни, зустрічаємо його в лавах Української Повстанської Армії на рідній Чернігівщині. Всюди він захищає Україну, відстоює її національно-державні права. Активність його дещо скута тривалим проживанням на чужині і таємницею постійної молодості, проте козацький дух продовжує керувати його вчинками. Можливо, Марко відчуває себе дещо чужим серед молодших поколінь, але козацька вдача постійно жене його в Україну, де він є свідком народження нових ідейних течій, із зброєю в руках відстоює волю і незалежність свого народу.

Юрій Тис знайшов цікаву художню форму дальшого розвитку легенди про козака Марка, образ якого присутній у всіх важливих відтинках української історії. Він символізує невмирущість живої народної козацької традиції, безперервність українських визвольних змагань. Вічна мандрівка Марка - це шлях його народу до свободи і державної незалежності. Він знаходить себе у вирі цієї боротьби, забуваючи про особисту трагедію долі людини без старіння і смерті.

В галереї художніх образів українських козаків образ сотника Марка, створений Юрієм Тисом, займає помітне місце, бо продовжує козацьку традицію до наших днів, підводить читача до думки, що визвольні змагання українців, започатковані козацтвом, мають завершитися перемогою, створенням Української Держави.

Підбір названих авторів і творів для цієї книги не є випадковим. Ми свідомо звернулися до призабутих і невідомих

сучасному читачеві творів про козаччину, але таких, що не втратили свого ідейно-художнього значення. Можливо, що це й не «велика, література», та саме завдяки їй могли з'явитися й шедеври. У величезній кількості книг про козаччину їй належить своє місце і вона має свого вдячного читача. Нині, коли значна частина так званої радянської історичної белетристики йде у небуття і невідомо, коли діждеться перевидання, ці твори заповнять читацьку прогалину і, нема сумніву, в нових історичних умовах знайдуть своє друге життя.

7 червня 1993 року
Олекса Мишанич
доктор філологічних наук

Сава Божко

Над колискою Запоріжжя

*Гей п'є Байда та мед горілочку,
Та не день, не два, та не годиничку.*

Народна пісня

Коли князь підпив, пан Лучко ляпнув у долоні. З'явився старий джура.

- Що бажаєте, ясновельможний?

- Що!? Ще питаєш, худобо ти двонога!

Ян Лучко, довірений князя Дмитра Вишневецького по справах господарчих, підвівся и, хитаючись на низеньких ногах, взутих у червоні чоботи, підійшов до джури й шепнув тому щось над вухо. Той вийшов.

Князь Дмитро нещодавно повернувся з Варшави. А був він по справах своєї служби королівської. Вже 5 років - з 1534 р. - він старостує в двох багатих округах, Черкаській та Канівській, чотири рази від'їздить до Варшави з доповідями й милостями Варшави на дальше панування. Приїхав і тепер пан Вишневенький Дмитро, і, як добрий господар, заслухує звіт про господарчі справи од управителя своїми маєтностями Яна Лучка.

- Так от, пане Лучко, розповів ти мені про ваш похід з челяддю в степи. - Та, щось пригадавши, й замовк.

- Не турбуйтеся, ясний пане: те, про що я не сказав, через хвильку саме за себе скаже.

- Та що ж воно? Коней хороших степових чи сам мені вчора показував, шаблю в дорогій оздобі ще на воротях підніс...

- Почекайте хвилинку, ясновельможний.

- А воно, правду кажучи, цікаво, коли зразу тобі не кажуть...

На півслові князь зупинився й підвівсь за столом, прикладаючи руку до серця.

- Що ви, пане? - напівголосно промовив Лучко, - це ж полонянка.

Так, це була полонянка, захоплена Лучком вкупі з іншими дівчатами в аулі. Довгі чорні коси спадали через плечі, підіймалися на круглих напівоголених смаглявих грудях і, перекручуючись гадюками, торкалися її круглих стегон.

Вишневенький ще раз приклав руку до серця, але опам'ятався. Вийшов з-за столу й підійшов ближче. Дівчина стояла й спокійно дивилася. Очі - терен.

- Перший раз таку красуню бачу, - прошепотів напівголосно князь Дмитро, - перший раз.

Далі круто повернувся до Лучка.

- Пане Лучко, ціла? - спитав він грізно.

Той не зрозумів і здвигнув плечима. Тоді Вишневенький почервонів, як рак і, схопивши пана Лучка за петлі, струсонув.

- Говори, собача кров? Ну, говори, бо задушу! - і тряс далі.

- Ну? - дихав він.

- О, ясний пане! - напівхриплим голосом, одкашлюючись, промовив пан Лучко. - Невже ж ваша милість могла допустити, щоб ваш вірний слуга насмілився доторкнутися своїм брудним тілом до того, що сам Аллах уберігав ясновельможному?

- А я думав... я думав, ти мені збрешеш і скажеш, що вона вже побувала в паскудних якихось руках...

Під час балачки дівча захвилювалося. На чорних довгих віях заблищали дві сріблінки. Джура подав їй вина.

- Виведи, - наказав князь Дмитро й став ходити по горниці.

Лучко наляв ще по чарці й подав Вишневенькому.

- За чорні очі, панове!

Той ходив, не звертаючи уваги. Пройшовсь раз-два, далі круто;

- А! За чорні очі? Давай!

- Пан, я бачу, чимось заклопотаний, чи не залишив пан у Варшаві блакитнооку?

Вишневенький перекинув у рота чарку й далі ходив.

- Так дозвольте, ваша ясність, на ніч привести?

- Що? Чорнооку? Не треба. Поки що не треба. Одне, що зараз мабуть запізно, а по-друге, з дороги, а по-третє, сказати вам, пане Лучко, - я у Варшаві, в палаці князя Вепжека так задоволівся, що жінки аж обридли. 1 знову ходив князь Дмитро Вишневецький, староста Черкаський та Канівський з кута в кут своєї світлиці.

А надворі стояла літня ніч. Крізь відчинені вікна високих хором князевих летіли пісні з села Дикий Кут, що далеко розкинулось, нависло десь внизу. Звідти через високі князівські двірцеві мури й густий сад долітали звуки села то веселі з

скрипками й бубнами, то, коли ті раптом стихали, - смутні й жалібні, як одвічна селянська доля.

- Жнивають, - кинув Вишневенький на вікно, - а як урожай?

- Не турбуйтеся, ясновельможний, хліба ще позаторішнього миші точать.

- Не про голод мова, пане Лучко, а навпаки, куди будемо дівати добутий хліб?

- Хм? Куди - в комори, ваша ясність, і хліб, і сало, і пшоно - все в комору.

- Покиньте ви, пане Лучко, жартувати. А послухайте, що я вам скажу. У Варшаві я бачився з посланцем од турецького султана. Приїздив робити угоду з панством, щоб покинути раз назавсіди ворожнечу, а саме головне, почати торгівлю хлібом.

- Як так? - здивувався пан Лучко, - а як же він пропонує торгувати?

- Звісне діло: через Буг, Дністер до Очакова та Білгороду, а там на турецькі галери та до Царгороду й далі. Та зрештою це нам нецікаво. Тут річ у тім, як би нам повести справу торгівлі?

- Нам? Ей, не говоріть, ваша ясність, у нас же татари своїми наскоками з дворів тягнуть, а так...

- Пане Лучко! - аж крикнув Вишневецький.

- Що?

- А ось що. Нам треба заволодіти Дніпром, треба зробити так, щоб наші човни, переповнені пшеницею, могли вільно проходити аж до Очакова, і я це зроблю. Я доведу тим випещеним варшавським муцикам, що з головою можна й на кресах бути господарем!

- Так як же ви зробите, ваша моць? Кажіть скоріше!

- Ага! Кортить? Треба збудувати внизу на Дніпрі фортецю й завести в ній свою залогу. Цим ми вб'ємо двох зайців: і хліб провозитимемо, і буде нам безпечніше від татар.

- Так то воно, пане Дмитре, так. Та не забувайте й того, що коли цікавляться турки нашим хлібом, то не менш їм потрібні будуть і полонені з наших селян, що їм постачають татари. Останні не погодяться на таку вигадку, й не буде діла.

- Буде! Кажу - значить буде. - А потім того, - додав пан Лучко, - хто вам буде тую фортецю будувати? Коли будують тут

поблизу, то всі зацікавлені у власній охороні, а хто піде будувати під самим носом у татар?

- Як хто? А хто будував оці хороми, хто буде палаци князям Острозьким, Ружинським, Радзивілам? Поспільство, селяни, - ось хто. .

- А коли не захочуть?

- Батогів! Челяді наказати, щоб у три нагаї гнали. Та ви знаєте, які права в цьому надаються панству після останнього з'їзду шляхтичів у Варшаві? Бити, псячу кров, коли не слухається й не робить, - ось що сказало все благородне панство на тому соймі.

- Побачимо, - сказав пан Лучко. - А тепер доброго сну.

- Пора й мені, - сказав і Вишневецький.

Челядник Марко Голий не пішов на село. Він десять разів перемивав свого коня, якого добув у татар під час останнього наскоку, чистив рушницю, пістолі, а особливо шаблюку. Він нею зарубав старого татарина, що не хотів віддати свою доньку. Рубався старий, конем втікаючи, а за спиною в нього дівча було. Коли б не оце дівча, проткнув би Марко списом старого татарюгу, та жаль було дівчини. А ще більший жаль бере його, коли згадає ту хвилю, як пан Лучко забирав її в нього тоді ж після бійки до себе... Він її бачив і під час повороту додому. А під час перепочинків він їй води подавав, їсти. І хоч вона й плакала, й сумна була, а все ж таки брала з його рук хліб і печене м'ясо, пила воду и навіть шептала щось.

- Може, дякувала, - мріє Марко, а далі згадав останній час. Під'їхали до двору. Вона вкупі з іншими дівчатами під охороною входила до панських хором. Порівнялася з ним, що стояв останнім біля порогу і тихо, тихо з-під чорних очей:

- Прощай, козаче...

- Невже вона знає по-нашому? Звідки? Де вона тепер? Хоч би вісточку передала. Чи замучив Лучко, чи самому Вишневецькому передав?

- Глянцюй її та точи, бо знову скоро пригодиться, - вчулося Маркові над самим вухом. Оглянувся. Перед ним в сяйві каганця стояв старий Яким, - джура Вишневецького.

- О? Чого не ви, пане Якиме, у нас, челядників? Не подоба джурі самого князя та заходити до простих людей, іде й у таку добу.

- Тс-с! Молодий та мудрий. Ходім лишень зо мною.

- Куди?

- Сам узнаєш. Ну?

- Чи ходім, то й ходім, - промовив той і, повісивши шаблю через плече, вирушив за ним.

Темна ніч сховала їх в себе, як сховала і ту нараду, що відбулася в князівській світлиці...

* * *

В селі тихо й спокійно... А над селом угорі золоті стовпи комашні то підіймаються вище, то знову падають. Золотить сонце комашню, хрести нової церкви, що стоїть на горі, а хороми князя Дмитра Вишневецького, високі та білі, аж рожевим пилом окутуються із західного боку.

Повертаються косарі з в'язальницями. Спокійно, лагідно. Тут і там із зелених садків піднімаються стовпи диму, - варять вечерю робітникам удома.

А на річці панські челядники ґвалт підняли: купають коней, ті кричать, іржуть.

Все це бачить і чує старий Охрім Голий. Сидить на призьбі, поглядає з-під своїх натруджених рук туди, де заходить сонце. Багато разів вік за останні часи спостерігав його захід, а сьогодні все ж здається воно не таким, а чомусь кращим.

- Невже й сонце міняється, як і все навколо?

А змінюється все. Ось недавно він, молодий та зелений, вкупі з товариством покинули паків аж під Острогом та втекли сюди на вільні землі. Втікаючи, померла перша дружина Охрімова в дорозі, не залишила й дитини од себе. Хоч і погорював поки що, але ж зате ні тобі панщини, ні тобі одбучі якої - живи, як птиця. Там, де зараз розкинулося поле, - чагарники та трави вищі за чоловіка були. Тільки отут, де зараз пишаться хороми князя Дмитра, була невеличка прогалина. Отут і осілися вони господарювати. Земля родюча, зерна на два роки дівати нікуди було. І все це недавно. Оженившись Охрім удруге, пожив років зо три. А потім літ 18 назад татари пограбували, заховався він з малим Марком в чагарники, а жінку забрали. Забрали й сусідських. Жалко всіх старому. Але ще більший жаль бере, коли пригадає свою вагітну дружину, яку, оповідають, прив'язали до коров'ячого хвоста й вкупі з іншими та худобою погнали на Крим.

А Марко, єдиний син старого Охріма, покинув старого, не схотів робити вдома й пішов до хором служити.

- Ой, красунь же, - кажуть люди, - ваш Марко. Та що той стан, та що ті брови, а очі, мов терночок. Увесь у матір - хай їй легенько згадається, де вона є, та хай царствує, якщо померла.

От якби тоді та дочку привела. Ото краса була б. Та забрали харцизи-татари...

Повертаються з річки челядники панські. Між ними й Марко.

- Добрий вечір, тату, - почув старий над вухом.

- А? Здоров, синку. Чого ж ти вже так одцурався, що й очей не показуєш? Мало того, що селяни звать панським катюгою, та вже й рідного батька забувати став.

- А кого ж я тут катую? Я ж, здається, по нашому селі ще ніколи за даниною не їздив?

- Так по інших селах дереш шкуру з нашого брата в панські хороми. Та тягни з людей, але ж батька рідного не цурайся. А то бач, які жовті чоботи надів. Це ж пан з Варшави привіз?

- Ой, тату, краще б мені не бачити зроду-звіку цих чобіт, - сказав Марко й сів поруч батька.

- Прив'яжи, синку, коня до тину, чому ти його в руках тримаєш?

- Ще не звик. Татарський. Одбив у татарина, як робили наскок на Аслам-Кермен.

Любується Марко, а батько:

- А дивись, синку, в тебе очі молодші, чи то з гори од хором летять вершники на село, чи що?

Марко глянув. З гори дійсно летіли десятків зо три панських челядників. Ось ближче, ось він пізнає старшину Вовка. А той підбіг та:

- Сидиш тут, вражий сину, цьому старому псові в рот беззубий дивишся, як ворона в кістку, а панського наказу не виконуєш!? Тпр!..

- Якого наказу?

- Як якого? Доброго челядинця маєте? Козаком зветься? Та знаєш ти, що для надвірного козака воля пана - божа воля?

- Не лай його, - він син мій, тому й одвідує.

- Мовчи, старий собако! - Свиснув гарапник, обвившись навколо сивої голови Охримової. Не встиг Марко й зглянутися, як Вовк з челядинцями тільки куряву за собою послали, а старий лежав з розбитою головою. Кров юшилася цівкою... Куля, що була на юнці гарапника, пробила скроню. Старий помирав.

- Прощай, синку... Воля панська - воля божа...

Вже й стемніло, а по селі йшов стогін і гвалт. Кричали чоловіки, плакали діти, голосили жінки. А через все це час од часу свистали гарапники й чулося:

- Виходь! Кажу тобі, - виходь! Або:

- Та бери сокиру, старий чорте, що ж ти голими руками пилятимеш дуба, чи дурним своїм носом довбатимеш човна?

- Та куди ж я піду з малою дитиною?

- Чорт її не візьме так само, як і тебе! Попечеш дві доби хліба та й прийдеш.

- Та кому ж це так їсти забажалося, щоб його, сучого сина, черви поїли!.. - кляла, обливаючись слізьми, стара Петриха...

* * *

Коли зовсім стемніло над селом, тоді весь ліс, що по той бік річки, ожив. Горіли вогнища, підіймаючи червоні голі руки до темного неба. А з лісу чувся дзенькіт сокир, тріск дубів, що після столітньої стоянки падали, ламаючи молодняк.

Кричали панські челядники:

- Гей ти, опудало чортове! Чого ото вже поперека треш? Чи хочеш, щоб гарапником почухав?

* * *

Марко не чув, як вигнали селян. Він найшов у старого в сінях лопату, перекинув батька через коня й тільки закурів через гору, за село. Там на могилі, що стоїть якраз над великим татарським шляхом, він спинився й спустив полегеньку тіло з коня.

Припнувши коня за повід до кам'яної баби, він сів над батьківським трупом і замислився.

Опущений на землю батько обперся спиною об кам'яну бабу, - ніби живий сидів. А дуже часто траплялося, ще коли Марко був маленький, приходив сюди батько з ним. Він вилазив на бабу, а батько сідав отут і замислювався. Бувало щось копає батько, риється в землі, а Маркові що? Плига далі з баби, не дивиться. Часто ходив батько на оцю могилу й бувало говорив, щоб і поховали його тут, коли помре. Тому й привіз його сюди Марко.

Кінь захріп і поступився на Марка. Той прокинувся. Восьмеро вогників тріщало й наближалося до могили.

- А тю! - крикнув Марко; вогники одскочили, але замість тріску почулося навколо могили:

- А-гу-гу-у-у! - довге та жалібне розляглося степом. - А-гу-гу-у-у!..

Одчепивши од сідла лопату, Марко старанно почав копати батькові яму. Хоч і не з жахливих він був, але мороз якийсь по спині йшов під звуки вовчих пісень. А головне боявся Марко, щоб кінь не переполохався та не забіг.

Заклопотано він все дужче тиснув на лопату, коли раптом щось брязнуло. Місяць, що підбивався на сході, освітлив розбитий лопатою горщик, а в ньому купа золота.

- Ага? Так ось чого батько нагадував про те, щоб його тут поховали та щоб я сам викопав могилу! - пригадав Марко.

Чув Марко од старих людей про скарби зачаровані, жах брав колись, слухаючи казки. Але тепер він не злякався. Одв'язавши мерщій од сідла зайву торбу, вигріб з ямки туди червінці й копав, доки втомився. Землі накидано було чимало й Марко насилу вибрався з ями. Нахилився до батька, подивився на чорну смугу, що гадюкою повила стару сиву голову.

- Прощай, батьку! Спи. Ти не був челядником і для тебе панської волі не було.

Кінь захріп, коли Марко випалив з пістолі два рази до зелених вогнів-вовків, і вихром поніс до села, а через нього на гору, До палацу.

IV

Цілий тиждень збирався пан Дмитро Вишневенький. Цілий тиждень пан Ян Лучко літав з Черкас до Канева, заїздив у Боровиню, Кумейки, Корсунь, стягав все челядників – козаків панських реєстрових.

А сам пан Дмитро походжав по господарству з вірним старим джурою Якимом та доглядав за печивом хліба, заготівлею сала й борошна з пшоном.

Сиділи вони якось з Якимом увечері над вікном, що виходило на село та річку з лісом. За річкою палали вогні. Там під доглядом старого вірного челядницького Вовка спускали на воду нові байдаки. Десятків за вісім мабуть їх збудовано за три дні. Все село кинуло жнива, а працювало день і ніч.

- Так кажеш, що цих селян не можна буде брати з собою? - кивнув Вишневенький на ліс.

- Та якби вам, ясний пане, сказати... - затнувся старий Яким.
- Воно то, коли ваша сила, так і можна, але не по-божеському це буде, ваша ясність.

- Гм. Не по-божеському, кажеш? А ну побачимо. Поклич сюди попа.

Через п'ять хвилин домашній піп, низько нахилиючись, переступив несміло поріг.

- Слухай, отче Карпе: коли я завтра заберу своїх людей, чоловіків розуміється, з собою, - по-божеському це буде, чи ні?

- А куди забирати збирається ваша милість?

- Куди? Ну... от хоч би супроти невір, бусурманів-татар воювати.

- А хіба вашій ясності мало козаків-челядинців до війни, що збираєте посполитих селян під час жнив?

- Я тебе, отче Карпе, не питаю, коли кого й стільки буду брати, а запитую знову: треба за віру боротись з бусурманом?

- А-а?.. А як же, ваша ясність, - зрадів отець Карпо, - неодмінно треба...

- Молодець ти у мене, отче Карпе, - зареготав пан Дмитро й погладив свого чорного вуса. - А за це - гей, Якиме, вина отцеві

Карпові!

Над колискою Запоріжжя

Коли випили по восьмій, Вишневенький піднявся та до отця

Карпа:

- В тебе дяк удома?

- Дячок?.. Гм. Як би вам сказати... здається нема. На село пішов.

- Чого?

- Та... та не знаю, певно, хтось занедужав, покликали.

- Казали челядники, що Вовк старого Охріма вбив гарапником, - додав Яким.

- Що? - здивувався князь Дмитро, - Охріма Голого вбито?

Щось не віриться, Якиме.

- Що, ваша ясність?

- Поклич його сина Марка, я сам довідаюся зараз!

Коли Яким вийшов, князь пройшовся по хаті разів зо два та:

- Отче Карпе!

Той хилив ківш вина однією рукою, а другою одхиляв на грудях хреста, щоб не закапати святині.

- Отче Карпе!

- Ап-чхи-тьфу... Га?

Вишневенький знову пройшовся по кімнаті, а далі:

- Ти в чорта віриш? Га?

- Та, як би вам сказати?.. Коли він предстане в образі людини, поневолі злякаєшся.

- Ага? Боїшся? - і він підійшов до нього впритул. - А знаєш, що я зараз покажу тобі чорта?

- Угу, - пив далі отець Карпо.

- Почекай, хай-но прийде джура.

* * *

А старий Яким будив у челядній Марка.

- Ну чого тобі, старий чорте, треба? Тільки очі заплющив, а його чорт несе?

Підвівся.

- А? Пане джууро?

- Цс-цс... Слухай. До цього часу пан був заклопотаний зборами в подорож, а тепер покликав попа і мабуть сьогодні її,

голубоньку, знівечить.

- Як? Піп? - затіпався Марко, - дівчат нівечити піп, а людям над могилою вовки співають?

- Цс-цс...

- Це ж паскудство! - схопився Марко з постелі.

- Годі! Умова: ти нічого не знаєш, де дівся твій батько.

- Чому?

- Слухай та живо, бо пан нетерплячий. Коли пан Дмитро Вишневецький перший раз приїхав сюди й став будувати палаци, твій батько весь час, коли ще був живим, з'являвся йому вві сні й хотів задушити. Але пан завсіди клав з собою у постелю хреста й тим себе заспокоював. Батько йому хоч і бачивсь уві сні, але він брався за хрест і той ніби казав: «Не беру живим, візьму мертвим, бо умру я без хреста».

- Так і казав?

- Так. Марко здригнув.

- А слухайте, пане Якиме, чому якраз батько ворогував з паном Вишневецьким? - сказав він, одягаючи на плечі кармазина.

- Бо це місце, де зараз є село, перший прочистив твій батько, й коли забирав всю цю округу пан Вишневецький під своє володіння, то обіцяв твоєму старому, що не буде селян нікуди займати до самої смерті, а коли вмере, то поховати його на тій могилі, що ходив твій батько.

- Чому ж якраз на тій могилі?

- Бо, кажуть, ту могилу також насипав твій батько із своїм товариством.

- Так чому я мушу мовчати про батька?

- Тому, що раніш аніж князь догадається поїхати на ту могилу, нам треба самим там побути і то найскорше. Там є скарб.

Марко був зовсім виходив з Якимом, далі сіпнув його назад, підвів до стайні і, порившись у сіні, показав старому торбину.

- Півділа зроблено! - аж крикнув той. - Біжи мерщій до старої знахарки й купи в неї сон-трави, та скорше.

- А як панові скажете?

- Я князеві скажу, що ти у дівчини й за тобою послали. Візьми з собою торбину всю й грошей не жалій.

* * *

У світлиці тимчасом князь турбується:

- Ну? Де Охрім Голий?

- Ясновельможний нехай не дуже поспішаються, бо Марко у дівчини, й за ним послали.

- Ага? Тепер, Якиме, покажи панотцеві Карпові нашу полонянку.

- Так ото такий чорт? Ха-ха-ха! - похитуючись і плутаючись в рясі, зареготався отець Карпо. - Давайте сюди, - ми його чесним хрестом господнім. Хе-хе-хе!..

Яким все чогось вагавсь і не йшов по дівчину. Вишневецький ходив мовчки й крутив довгого вуса. А далі:

- Якиме! Дать сюди полонянку! Пора вже з нею упоратися, а то й справді щось дуже безпечно їй живеться.

- А може, ласкавий пане, дозволите почекати на Марка?..

- Мовчи. Що, думаєш, йому першому дам? Не було такого, щоб челядникові доводилося першому те, що по закону належить шляхтичеві. Правда, отче Карпе?

Отець Карпо щось кинувся вичитувати з святого письма, але, не знайшовши відповідних слів, спинився та:

- Не побажай жони ближнього твого.

Побічні двері відчинилися й звідти вийшла полонянка. Але в той саме час з другого боку почулося:

- Дозволите, ваша ясність, зайти? - увійшов Марко.

- Ага. Якиме, ти з нею найшов спільну мову, то скажи їй, щоб вона не журилася, - звернувся Вишневецький до джури. А до Марка:

- Ну, козаче, де ж твій батько?

- Гадаю, ясновельможний, що вдома.

- А ти знаєш, що твого батька вбито?

- Ой! - простогнав Марко. - Ой, боже...

Яким щось говорив весь час з полонянкою пошепки, щось ніби наказуючи.

- Якиме, скажи полонянці, хай налле цьому юнакові чарку, - кинув крізь зуби князь Дмитро.

Після відповідного знаку вона взяла кухоль з вином і наблизилася до Марка. Той стояв і в нестямі кусав губи. А вона спокійно, лагідно подала чарку й низько вклонилася. Із рук Марка випав манюсінський пакуночок. Мент, - і полонянка вже стояла біля Якіма, підхопивши той пакуночок...

Отець Карпо, що до цього часу стояв роззявивши рота, витер кінцем рясни слину й підійшов із чаркою:

- Якіме, скажи їй, хай наллє і мені.

- Стій, отче! - гримнув Вишневенький. - Пить, - так усім разом. - Наливай! - крикнув він на полонянку.

- Панове! - закричав Марко і кинувсь до вікна.

- Що там?

- Що там? - кинувся и собі Вишневенький.

- Останній човен спускають - завтра їдемо, - весело промовив Марко, перегинаючись у вікно і зацікавлюючи інших.

- Вже налляла, - дав знати Яким. Всі обернулися. Полонянка, усміхнувшись, подала чарку

Маркові, а іншим указала поклоном.

- Хай живе... - хотів промовити отець Карпо, але, сьорбнувши пів чарки, захитався і сів, мов непритомний.

- Ото ти такий? - зареготав Вишневенький і перекинув поставець у рот.

Трохи поморщившись, він хотів щось сказати, але в ту ж мить впав додолу.

- Куди ж далі? - спитав після всього Марко. -- Доки сон-трава робить своє діло, на Крим, - відповіла спокійно полонянка.

Через годину два вершники летіли по великому татарському шляху в степ - на Крим.

Село ще зранку гвалтувалося. Чутки про таємничу пропажу старого Охріма збентежили односельчан. Старі поважні діди й баби ще зранку, як комахи на сонці, обліпили хату й подвір'я

Охрімове. Хитали сумно головами, щось тихо перебалакувалися. Молодші з селян хотіли йти на поле: ще до зорі наклепали коси. В'язальниці наварили ще до схід сонця страви на цілий день і збиралися наливати в глеки та й собі йти на поле. Але ніхто перший не посмів рушати.

Час од часу через тин висовувалася чоловіча або жіноча голова й поглядала на край села до подвір'я старого Охріма. А через півгодини до Охрімовби хати йшло старе й мале. Все село відчуло втрату старого й чомусь боялося.

Та як його й не боятися, коли ще за Охрімового життя говорили про злі наміри пана Вишневецького обкласти селян тяжкою даниною. Та боявся, кажуть, князь Дмитро. Ось вже десять років, як тая подать тяжка з'явилася в околиць волостях, а в селі Дикому Куті її не було.

- Все через Охріма, все через нього, - голосно казала баба Петриха, - доки був він, голубчик, доти й жилось нам вільно, а тепер... Де він, оборонець наш, подівся? І на кого ж він нас, убогих, покинув...

І почала причитувати баба Петриха та оповідати, як вони жили під Острогом на землях князів Острозьких, як тяжко було панщину робити та які побори чинили князі та дрібна шляхта над бідним селянським людом...

А люди слухали й сумно хитали головами.

- Та що їхня панщина, як і в нас не згірше, - обізався старий Стус. - Пішли б ви подивилися, що по тім боці робиться вже три дні. Вже перерубали півлісу, а там човнів цю ніч напускали, так і оком не скинеш.

Весь Дніпро захряс човнами.

Ой, дума щось наш князь Дмитро, дума, - пророкувала стара Петриха, - буде нам тепер, ой, буде горе...

- Та хоч не кажи так жалібно, стара...

- Пан іде, пан їде, - зашепотіли по натовпові...

- А челядників скільки - щоб це значило?

- Розсипаються по одному, обступають село.

- Ой, матінко, що ж це воно буде?

Купа кінноти, що виїхала з воріт князя Вишневецького, розсипалась по узгір'ю й обступала село.

На селі і в Охримовім дворі затихло. Притаїло дух.

Князь з челядниками-козаками наблизився до натовпу. Поруч із Вишневецьким на низенькому татарському коні сидів на охляп піп, отець Карпо. В цей саме час з-за річки підійшли селяни, що три дні довбали човни. Обірвані, стомлені, а дехто з перев'язаною рукою чи щокою.

Князь Дмитро сидів мовчки, насупивши брови й роздираючи вудилами рота своєму коневі, крутив вуса. Молоді челядники гарцювали на своїх лихих, згорда поглядаючи на обідране поспільство й час од часу підморгуючи дівчатам і молодицям.

А зо всіх кінців села, що розтяглося по узгір'ї над Дніпром, челядники зганяли селян.

Коли зібралася вся сільська громада, князь Дмитро піднявся на стременах і дав знак. Тихий шепіт зляканих, здивованих селян зовсім зтих.

- Православні! - почав князь...

Отець Карпо зняв бриля й перехрестився. Люди, дивлячись на його, й собі стали хреститися.

- Злі татарські ватаги з давніх-давен турбували ваші оселі. Ще десять літ назад мене запрохав наш селянин Охрім Голий, щоб я тут оселився захищати вас од лихої татарви. Я й згодився. Покинув навіть свої палаци з Черкасах та Каневі та переїхав до вас у ці краї.

- Спасибі вам, паночку, захищали, хай вам Бог здоров'я дає...

- А найдужче за останні три дні, - стиха додала перев'язана щока.

- Так от, мої вірні друзі. - продовжував далі Вишневецький, щоб уникнути надалі татарських наскоків, я порішив збудувати на Дніпрових порогах фортецю.

-- А чому ж так далеко?

- А може б збудувати поблизу, ось хоч би на Інгульці -- не так далеко. А то - на порогах.

- Так ото на те й човни будували?

- Та зараз же жнива! Куди ж ми виїдемо так далеко?

- Та й чого ми маємо їхати? Челядники-козаки на те й існують, щоб захищати поспільство,

- Вони правду говорять, - промовив до князя старий Стус. - Коли ваша милість приїхали сюди й стали закладати палац, тоді ви казали Охрїмові, що будете своїми челядниками захищати нас. А тепер замість того не даєте людям зібрати хліба, що ось вже три дні сиплеться.

- Ні, пане, не підємо ми з вами проти татар.

- Та й самі ви, ваша ясність, подумайте, куди б ми всі поїхали? Хай би вже їхали, хто охочий, а всім їхати ніяк не можна.

Голоси з натовпу були все сміліші й сміліші.

- Куди він нас хоче вести? - чулося із двору Охрїма.

- А жінок та дітей на кого покинемо?..

Князь Вишневенький мовчки хмурих брови й все дужче тиснув за повід свого коня.

Коли ґвалт зчинився ще більший, старшина челядинський Вовк щось сказав одному з челядників, і той вихром помчався навколо села, а за ним ще десятків зо три челядників.

Хвилину, і село знову було оточене челядинськими вершниками.

Люди захвилювались ще дужче.

Ті з челядинців, що залишилися, тісніше оточили натовп.

Князь Дмитро кивнув отцеві Карпові, і той, піднявши догори хреста, виїхав з осередку челядинців до натовпу.

- Православні! Христос і його мати діва Марія навчали колись людей слухатися пастирів мудрих і терпіти до кінця. Я ж бачу серед ви:, розбрат і неслухняність. Коли ваш мудрий пастир, його милість значиться; кличе охороняти віру православному - ви, замість служби Богові й порятунку од нечестивців його віри, впадаєте в користоловство...

По натовпу пройшов вітрець, і він, як очерет на зорі, зашепотів. Щодалі отець Карпо радить нам слухати пастиря і

отця, мовляв, нашого князя Дмитра. На жаль, нема нашого дійсного ватажка Охріма Голого. Бо коли ми з ним та з Іншими покійниками, хай царствують, сюди прийшли з-під отих самих Острозьких пастирів, то нам в боротьбі з чагарниками й дичиною в полі, з звіром та гадюками в лісі ніхто не допомагав. Все це поле, що зараз оброблюємо ми та й пан Вишневецький, - все це ми своїми м'язами обробили і не було в нас пастирів. Ми навіть Богу в цім пустирі забули молитися...

- Замовкни, рабе неслухняний! Нечестивцю паскудний! - вступився отець Карпе.

- Не займай, - тяжко дихаючи, перервав князь Дмитро, а сам залізним поглядом вривався в старого Стуса.

- Не затикайте рота! - почулося з натовпу.

- Кажіть, діду, далі!

- Говоріть!

- Так от, - продовжував Стус, - коли приїхав до нашого невеличкого села князь Дмитро Вишневецький і спитав у нас, найстарших, на яких би ми умовах пристали до нього, то ми сказали, що охороні од татар ми дуже раді, але ми не бажаємо й опіки отих пастирів, про яких ми чули од отця Карпа.

- О, блюзніре нечестивий, - протяг отець Карпо, - вирви язик свій смердючий з пащі своєї пагубної....

Вишневецький знову перебив його.

- Пан Дмитро, - повагом казав далі старий Стус, - пообіцяв не займати нашого добробуту й захищати нас перед татарами. Кращі й хоробріші з наших вояків пішли до нього в челядники...

Челядники чванливо загарцювали навколо пана Дмитра, Дехто лагодив гарапника.

- Та замість того, щоб боронити, вони убивають нас же. Я на власні очі бачив учора ввечері, як Микола Вовк убив гарапником нашого улюбленого старого Охріма...

З злоти князь Вишневецький так затяг повода, що кінь став на задні ноги.

Всі охнули.

Хвилину кінь зберігав рівновагу, далі став хилитися назад.

Злосна рука князева закам'яніла на передній лучці сідла. Ще хвилинка - й князь під конем... Але так не сталося.

Блиснула Вовкова шабля, лопнули поводи, а поранений кінь рвонувся вперед. Кованими передніми ногами вдарив по сивій Стусевій голові й прямо через натовп, по вулиці... Страшний крик розірвав повітря. Крик жаху й одчаю.

- Держіть коня!..
- Держіть!
- Держіте. Ой-ой, рятуйте!

VI

Через тиждень більш восьми десятків човнів пливло серед диких крутих Дніпрових берегів. На передньому з них ватагував Вовк, а на задньому з перев'язаною головою сидів князь Вишневецький.

Сонце було вже на захід, а порогів не було видно. Тільки з самого ранку чути було якийсь шум, що чимдалі перетворювався в рев.

На передньому човні гурт челядинців завів пісні. Її підхопили інші челядинці з передніх човнів.

Та тільки з передніх. Більшість же мовчали Там пливли селяни. На одному з човнів поміж двома чоловіками точилася потихеньку розмова.

- Так, кажеш, живий?..

- Вовк спас, та не так Вовк, як його кінь.

- Як же так, що кінь?

- Та слухай же. Вийшов ото я з своєї хатини, та тільки зібрався йти. на галас, коли дивлюсь - летить по вулиці князь на коні, а через хвилину - Вовк слідом. Я спершу захилювся за стінку, а коли вони мене поминули, виліз на драбину, що біля хати стояла, та й дивлюся, куди вони розігналися.

- Ну?

- Та не нукай, а слухай далі. Князь попереду, а Вовк за ним, та прямо на татарський шлях.

- Певно, кінь татарський?

- Та не перешкоджай же, - сердився оповідач. - Та от, кажу, як чкурнули вони по шляху... Дивлюсь, наганяє Вовк, навіть наперед заскакує, а не вхопить - нема за що.

- А за хвіст? - спитав слухач і зареготався.

- Бабу свою чортову за хвіст, - засміявся оповідач. - Та не перешкоджай, бо не розкажу.

- Не буду, їй-право, не буду.

- Так ото Вовк, кажу, ловив, ловив - нічого не виходить; що зіб'є його з шляху на царину, а він знову туди, та все далі од села, все далі...

- А-а? До татар, значиться?

- Та вже ж не куди. Бився ото він, бився - нічого не виходить.

- А що ж князь - сидить і не впав?

- Та що ж він зробить, коли повідка нема, а кінь летить скільки духу? Так Вовк тоді як вихопить шаблюку та як вдарить по задніх ногах, так кінь князів тільки мельконув.

- Зарубав?

- Та ні, спершу лише задні ноги підсік, а далі пристрелив.

- Ой, Вовк же отой. Коли б його у князя не було, що б він без Вовка робив?

- Найшлися б ще підлизи. Отже, чув, що Марка Голого хотів уже Вишневецький в пани пошити, та не пошанувався.

- Це Охрімового сина? А розкажи мені про це, бо я цілий тиждень сидів у лісі за отими чортовими човнами й нічогісінько не знаю.

- Диво. Не чув? Та про це все село говорить. Привіз ото пан Лучко, управитель князів, йому з татарського наскоку татарку, та кажуть таку гарну, що...

- Та це ж кому - «йому» - Маркові чи панові?

- З тобою, Семене, говорити, так гороху треба наїстися. Розуміється, цю князеві, а досталася вона Маркові.

- А! Здорової Та й де ж він її дів?

- Там де й сам. Зникли, а де, - невідомо. Та звісне діло де - в Криму.

- Так що, можливо, як Бог дасть, з татарами зустрінємось, то й земляка побачимо.

- Що кажеш? Та кажи дужче, бо нічого не чути.

А почути, дійсно, було трудно. Рев води на Дніпрових порогах не давав нічого розібрати. Самих порогів ще не було й видно, але, судячи по рожевому стовпі водяного пилу, осяяного західним сонцем, можна було догадатись, що до них залишилося верстов з 10-15. При прискореному ході човнів це значило всього дві години. Вовк дав знак, і човни стали наближатися до берега. Першими висадилися селяни з лопатами, сокирами, далі стали вигружати частину харчів, що необхідно було на вечерю. Більше тисячі чоловіків розташувалося над крутим берегом Дніпровим. Сотні вогників осяяли дикий степ татарський.

Тут заклалася перша козацька стоянка. Тут же чекали, доки пан Лучко прибув з кіньми й худобою та харчами, що йшли сухопуттю.

Коли Вовк вкупі з іншими челядинцями вивідали, куди й як проникнути на Хортицю, вмить одданий був наказ туди перебиратися.

П'ятдесят пар волів цілий тиждень тягали по сухому човни, щоб обминути цілу низку порогів та добратися до теперішньої Хортиці.

А як же важко було працювати, особливо селянам!

Ледащі - козаки-челядинці Вишневецького - більше доглядали, аніж працювали, хоч і було їх достобіса. Надривали ж печінки собі селяни.

Та не так ще під час переволоків, як на самій Хортиці.

Тут зробили так. Одна частина козаків-челядників несла варту. Виїздили в степ. Чатували на татар, а друга несла внутрішній догляд за всім: стерегли майно, підганяли на роботу селян, що рубали столітні хортицькі дуби й будували оселі - курені й стіни - обору для фортеці. Тяжко доводилося. Вдень спека, вночі вогкість болотяна, холод і комарі.

Нарешті-таки все було зроблено. Та не одпустив. Вишневецький Дмитро князь тих селян, що забрав з собою, на домівку. Примусив їх нести сторожу поруч із козаками. Та й несуть.

А сам Вишневецький став наїжджати на оселі кочові татарські, що підходили поблизу до Хортицького лігва, яке після Січчю назвалося.

VII

Прожили спокійно козаки на Січі з князем Вишневецьким з півроку. Не раз було зроблено наскок на татар, не один табун одігнав і не один віз добра одвіз до панського двора, на волость, пан Лучко - управитель Вишневецького.

Сидять раз на варті наші знайомі, що розмовляли в дорозі, Семен Дубовий та Микита Голуб. Місце їхнє - південний кінець острова Хортиці. Вартують вони по цілому тижневі. Тут у них казанок, триноги й пшоно з салом. Один дивиться, - другий обід, сніданок чи вечерю варить або рибу вудить тут же з кручі. Зайшла черга Семена Дубового. Він, звичайно, став на вершину скелі, що найбільше за всі піднімалася над іншими. Став і дивиться. Кругом все, як слід. Шелестить і гнеться очерет од прудкого бігу води, хиляться верби, звисивши гілля до лону Дніпрового. За ними круча, а далі степ. Зелений поблизу й синій, синій в далині.

- Микито!

- Га?

- А йди-но сюди, та живо!

- Чого? Ну, що тут в тебе?

- Як що? Бачиш, он по тім боці Дніпра верба на кручі?

- Ну?

- А од неї вниз коріння...

- Ха-ха - от диво! А де ж ти бачив, щоб коли верба росла догори корінням!

- Та не смійся. В других же коріння не видко, а в тієї он, як гадюки, повилися додолу.

- А! - протяг Микита. - Не гадюку, а бачу під корінням живу людину.

- Та придивись, вона либонь намагається щось сказати?

- Еге.

Людина по тім боні вийшла з-під навислого вербиного коріння й підійшла до річки над саму воду. Махає.

- А візьми-но, Микито, човна та поїдь, - що воно за мара?

- Я, Семене, боюся, їй-право, боюся...

- От козак - «боюся»!

- Який я в чортового батька козак? Дома діти та жінка з голоду, мабуть, попухли або на панщині спину гнуть, а ти тут козакуй цілого півроку!

- Хло-о-о-оп-ці-і-і!.. По-дай-те чо-вна-а-а!

- Чуєш? По-нашому кличе. А ну, попливи!

- Та що б там не було, - промовив нарешті Микита.
Через чверть години він вже плив назад з чужинцем.

- Марко? - здивувався Семен.
Марко дав знак і той змовк.

- Де ж ти був і чого повернувся? Та ти знаєш, що князь тут тебе четвертувати велить?

- Я бачу перед собою не князя Дмитра, а селян Микиту Голуба й Семена Дубового, - промовив Марко.

- О! Я розумію, - озвався вже тихше Семен. - Ти хочеш сказати, щоб ми про тебе нікому не сказали?

- Словом, ви мене не бачили, а вночі ви приведіть мені старого Якіма.

- Панського джуру?

- Еге!

- А тепер ти, Марку, сховайся, бо, здається, сюди хтось іде.
Чуєш, щось тріщить.

- Не йде, а їде, коні тупотять,
Марко тільки кинувся до очерету, як раптом:
- Сій!

Князь Дмитро Вишневецький стояв на три кроки від козаків і націлявся з рушниці.
Марко став.

Ба-бах! Розляглося по очеретах і відгукнулося в кручі. Дим заслав усіх присутніх. Але ту ж мить почувся стогін і далі:

- Рятуйте!..

Хлопці кинулися, і перед ними таке видовисько: Марко сидів верхи на Вишневецькому, а той просився:

- Пусту, Марку, я вже прощу тебе... дам землю, табун коней...

- Ха-ха, - зареготався Марко й випустив Вишневецького. - Ти думаєш, мені твої коні потрібні?

- А чого ж тобі треба од мене? - з жалем промовив покуйовджений князь, поглядаючи скоса на свою рушницю, що була вже у Марка.

- Я прийшов тобі сказати, щоб ти покинув свої дурні-химерні мрії.

- Які мрії? - перебив князь Дмитро.

- Мрії про своє тут панування. Бо тут ти жити не будеш. Степи для тих, хто любить волю, а ти злодій, людей поневолюєш, мордуєш. Чого тобі треба було, що ти загнав все село, вільне село, що втекло з-під таких, як ти в болота?

- А тебе хто прохав заступатися за село?

- Я дитина того села. Мій батько був перший, хто проник у той Дикий Кут, з котрого ваша милість тепер збирає хліб, випасає худобу, б'є звіра і гонить смолу, А ті шляхи, що тепер твій льокай, пан Лучко, ганяє до Польщі худобу та вози шкур та риби, перший проложив мій батько.

- О роде нечестивий!.. - почувлося з кущів, - камо піду од духа твого й од лица твого сквернословного, камо втечу?

Із кущів, трясучись як лист, виліз отець Карпо, що під час бійки туди заліз.

- Однак, що ж ти мені радиш? - спитав, замислившись, князь Дмитро.

- Я раджу тобі відпустити тих селян, що одірвав од родин та поля й гноїш тут у болотах. Бо не всидіти тут тобі, ясний пане!

- Чому?

Тут будуть татари. Проллється кров. Та коли твоя, чи козаків твоїх, що вірно тобі служать, - не жаль. Вони також ллють кров татарську, але селянства мені шкода. Невинне трудове селянство ти, здобуваючи собі багатства й слави, загнав сюди...

- Годі. Покинь, Марку! Я тебе не держу. Іди, звідки прийшов, а ви, - звернувся він до вартових, - за те, що не застрелили його, як собаку, будете покарані, як зрадники!

- Я іду, - сказав трохи згодом Марко. - Ходімо, хлопці.

- Ми не підемо. Будемо молити його світлість про помилування, а за тобою не підемо.

- В тебе нема нікого, а в нас вдома діти малі.

- Прощайте, - промовив Марко. - Ждіть панської ласки...

- Ну, моли бога, що ми зійшлися один на один, - кинув князь.
- Чекай, ще зустрінемося, - гукнув Марко й щез в очеретах.

VIII

Передвечірня доба. У відчинене вікно світлині Вишневенького, що виходить вікнами на крутий берег острова, повівало холодком. Легенький вітрець тихесенько голубив розкішну чуприну сонного Вишневецького, що відпочивав на новій дубовій лаві, засланий м'яким татарським килимом.

Яким обганяє мух на панському обличчю.

Махнув ще раз Яким зеленою галузкою кучерявою над видом князя Дмитра, й воно трохи поморщилося.

- Боїться, - подумав старий Яким і замислився.

Став серед світлиці, склав на животі руки й далі мислив:

- Боїться... Сонний боїться... А як же почувають себе ті, яким ще зранку було виголошено присуд повісити, і які через чверть-півгодини мусять умерти?..

Це про Семена Дубового та Микиту Голуба думав старий Яким.

Якимові вже на сьомий десяток пішло. Він здавна служить у Вишневецьких. Був джурою у батька, нарешті виховав і сина - князя Дмитра.

Дмитро - вихованець Якимів. Десь далеко по варшавських палатах грався він з ним, школярем. Далі виріс на парубка князь. Де б не їхав, куди б не йшов, Яким завсіди при ньому... як за няньку. Ось і тепер... Спить князь Дмитро на дикому острові, кругом степи, болота. Дико, пусто. Лише зверху через західні вікна кидає світло сонце, що й до того світло панові Дмитрові, - та той самий незмінний Яким обганяє на князеві мух.

- І чого ми тут? - запитує в себе Яким. - Неначе на полювання виїхали...

Не раз виїздив на полювання князь Дмитро Вишневенький по степах і лісах волостей своїх багатих. Та не було такого дивного полювання, як оце зараз. Півроку вже стоять на одному місці. Скільки люду вже тут загинуло...

- А за що? - з розпачем запитує старий Яким. За що?..

Підвів старий джура очі на князя. Той усміхнувся сонний з-під розкішного чорного вуса.

- А йому чудно? - напівголосно промовив Яким і перший раз він не злюбив князя.

Хоч почуває старий Яким, що ненависть до князя затаїлася ще дві години назад, коли той, лягаючи на це ліжко після смачного обіду, говорив Вовкові:

- Перед заходом сонця розбудиш мене. Треба буде провчити отих чортових мужлаїв та на їхньому прикладі й другим показати, як треба слухатися панського слова та як вірно йому служити.

- Слухатися, служити... - думає далі старий Яким. - А ось він, Яким, 60 років служить у князів, слухається їх. А що доброго він від них бачив? Хіба покидьки з панського столу?

Довго отак стояв і думав над сонним Вишневецьким його старий джура.

І що нижче спускалося сонце, то заклопотаніше дивився на нього Яким, то більше думок находило в голову старому.

Яким рішив... Вишневенький хоч раз мусить його послухатися, вволити на його прохання.

- Та обгонь же хоч мух, ґаво чортова! - почувся Вовків голос над Якимом.

Голосний, раптовий. Вишневенький прокинувся.

На дворі били у казани, - скликали всіх острівних мешканців на видовисько.

Коли князь Вишневенький, потягнувшись як кіт, спросоння наблизився до дверей, у Якима вирвалося:

- Пане Дмитре, ваша ясність...

- Чого тобі, Якиме? - оглянувся той.

- За що ти їх караєш? Може вони невинні?

- В свій час тебе питаємо. Поки що без твоєї поради обійдуся.

І перед самим Якимовим носом зачинив мінно двері.

Старого здавило під груди. Упав грудьми на підвіконня. Щось залоскотало в горлі під бородою, й він хотів уже заплакати, як раптом у відчинене вікно долетіло:

- Шановна громадо!

- Тихше, пан Дмитро говорять.

Підвівся старий і пішов із світлиці.

* * *

Перед ним на широченькім майдані було незвичайне видовисько. Посередині, оточені кінними челядинцями, стояли похнюпившись Семен та Микита. Біля їх під старим дубом, що стояв серед майдану, висіли два шнури.

- Будуть вішати, - стукнуло в голову старому, і він твердо пішов до них у середину.

Трохи осторонь, навколо заарештованих купчилися козаки-челядинці й селяни. Скрізь ішли балачки. Люди не розуміли, в чому справа:

- За що?

- Чим вони провинилися? - світилося в кожних очах, скерованих на постать князя та Вовка.

Вони також стояли в колі, недалеко дуба. А під самим дубом стояло чотири ще молоді челядинці Вишневенького й отець Карпо з хрестом і євангелією під пахвою.

Живо вдарила у вічі отака картина старому Якимові, а вуха вже ловили слова Вишневенького:

- Перший закон у життю козацькім - це вірність і покора старшим. Тільки за такого ладу можна встояти проти ворога... Ці два козаки порушили військовий звичай і тому мусять бути покарані на горло.

Козаки-селяни зойкнули, а челядинці погрозово повихоплювали шаблюки. Хвилина тиші. Далі дикий крик:

- Це, товариство, брехня! Ми не з ворогом розмовляли на варті, а з нашим земляком, селянином Марком Голим.

- Хлопці! - заревів Вовк, забиваючи голос Семенів, - виконати наказ пана!

По два челядинці вхопили зв'язаних Семена та Микиту й потягли до шнурів.

Забили гучно в казани.

Тоді старий Яким, що стояв уже біля князя Дмитра, швидко підійшов до одної з петель і надів її собі на шию. Здивований довбиш перестав бити у казани й задивився на старого. А він, надівши повагом петлю, скинув свою коштовну свиту, подаровану князем на одному з урочистих сімейних свят, і кинув до Вишневенького:

- Візьми, князю! Подаруєш Вовкові.

- Якиме! Що ти робиш, Якиме!? - закричав несамовито князь.
Натовп завмер.

Яким, показуючи на Семена та Микиту рукою, мовив:

- У них теж є діти. Вони також виховували когось дома, як я тебе.

А далі, повернувшись сміливо до князя:

- Ти можеш їх вішати. Твоє панське право й сила, але я також маю право на свою голову...

- Чого ж ти хочеш, Якиме? - схвильовано запитав Вишневенький. - Кажи, ну, кажи ж, мій дорогий джуро!

- Я хочу, щоб і вони мали право володіти своєю головою. Коли ти їм не віриш - відпусти їх туди, куди вони захочуть, а будеш вішати їх - вішай і мене. Ми однаково винні.

- А воно й правда, - шептав з другого боку Вовк, - давайте ми їх помилуємо. Бо надалі буде небезпечно. Хвилюються люди. А щоб було безпечніше - видайте, пане Дмитре, всім козакам тої горілки, що привіз пан Лучко з замку.

- Згода. Ей, хлопці! - крикнув князь на тих, що збиралися вішати. - Розв'яжіть арештованих і одпустіть їх під три чорти.

Семен та Микита низько вклонилися Якимові, а той, прощаючись з ними, прошептав:

- Ідіть туди, де є ще воля.

Через годину весь острів потонув у співах.

Тоді ж дві постаті тихо одпливли човном у темряву літньої ночі.

IX

І снівся Вишневецькому сон. Стоїть ніби він на великому перехресному шляху. Кругом ані душі, - один лише він стоїть на своєму коні. Де не візьмись - пан Лучко:

- Пане Дмитре, ваша ясність, комори тріщать од хліба, люди, притягнуті мною за допомогою челядинців, наловили по річках та ставках риби й насолити; бодні, салом переповнені, тріщать та просяться на продаж. Горілки цілі барила чекають на ваші байдаки, на ваші чумацькі валки й просяться за кордон.

- Де ж ваш шлях до Білгороду та Очакова, пане Вишневецький? Де?

Дивиться Вишневецький, а на двох шнурах під дубом він і отець Карпо замість Микити й Семена висять. І чує пан Дмитро, як шнур затягає горло, ось-ось ніяк буде дихати...

Задихається пан Дмитро, але раптом:

- Бу-х! Ба-ба-х! - постріли й Дмитро сам вже тікає з Січі.

Тікає на північ до Москви. Кланяється, просить допомоги. Далі пан чує крізь сон плач дитячий, жіночий:

- О пане, пане! Будь проклятий ти, цю перший ступив на цю землю, що перший заснував притон і опіку розбійників і вбивців.

- Проклятий, проклятий будь, пане Вишневецький!

Хоче прокинутися пан Дмитро й не може.

Б'ється, як риба об лід, пан Вишневецький і боїться за душу свою грішну. Падає непритомний. А далі - знову жах.

Сильний регіт прокотився над самим вухом Вишневецького...

І сниться знову...

Він, князь Дмитро Вишневецький, маленький хлопчик у якоїсь жінки на руках, і стоять вони на високій скелі.

Скеля списана невідомими літерами, а жінка, що його держить, якась дивна.

То вона схожа на полонянку і приваблює собою, то раптом, коли панові Дмитрові забажається обняти її, вона хмуриє величне чоло, а далі всміхається:

- Бідний ти хлопчик. Ти ж лише одна сотенна частка від мене. Маленький ти, пане Дмитре!

Чує - холодом віє од цієї великої суворої дівчини, але ж і встати й побігти чи поїхати верхи од неї він не може.

- Ти мій, - чує він суворий-ласкавий голос жінки над вухом, - і тобі нема чого тікати від мене. Та й не втечеш, коли б і захтів.

- Хто ти? Кажи, хто ти, - питає пан Дмитро Вишневецький. - Ти мати моя? Але ні, - моя мати була лагідна шляхтянка. Вона любила й пестила малого Дмитрика. А ти?..

Знову бачить холодно-теплу усмішку князь на устах невідомої. І чує голос:

- Ти мій і не мій. Вас у мене багато.

- Хто брати мої? Покажи, ненько, і які вони.

Зійшла жінка з маленьким князем Вишневецьким з скелі-гори, і побачив тоді князь Дмитро, що скеля, на котрій вони стояли, помережана латинськими:

I-VII VII-X X-XVII XVII-XIX XIX-XX.

- Що це означає? - спитав князь Дмитро, і голос йому самому здався таким тихим та жалісним.

- Це все моє сімейство. Діти тут... Мої.

- А що означають ці латинські помітки?

- Вони означають, од якого чоловіка які діти. Ти подивись: це шухляди помічені, - сказала суворо-ласкаво жінка й одсунула майже порожню шухляду з поміткою I-VII.

- Чому тут так порожньо?

- Бо в цей час я ще не дійшла літ і не могла родити своїх дітей.

- Та хто ж ти така?

Не треба тобі знати. Після визнаєш. Я - мати твоя.

Здригнувся князь Дмитро.

А хто твої сини ще, хто мої брати? Кажи, кажи мені, мамо!.. Кажи, кажи мені, мамо!.. Кажи... - і князь Вишневецький голосно заплакав.

- Ну, цить же, цить! Бач, який ти нікчемний у мене. А дивись, доживу до того, що найдуться дурні, які й тебе в герої пошиють та пісні складатимуть, - сказала вона.

- Так кажи ж, моя ніжна сувора нене, хто ти?

Жінка зробила дуже суворо-ніжний вигляд і тихо-голосно промовила:

- Я - Історія цього народу, що тут живе у цих краях, у мене сестри-історії інших націй, а всіх нас об'єднує одна мати - історія всесвітня,

- Ось дивись тепер скоро, - весело-сумно промовила вона і витягла шухляду з поміткою VII-X, - отут я була молода та зелена. І в цю добу я кохалася з силами природними. Сили природи тоді панували над нашим народом, силам природнім пісні складали, в сили природні вірили. Отоді, кажу, я була молода та зелена.

- А отут що? - спитав малесенький Дмитро, шляхетний князь, тикаючи своїм малюсіньким пальчиком на шухляду X-XVII

- Тут у мене багато синів. І всі вони такі ж, як ти, порівнюючи зо мною, маленькі й нікчемні. Але найдуться дурні й такі, - вона ткнула на засушену фігурку Володимира - князя Київського, - що отаких лайдаків і за святих уважатимуть.

- Хто ж твій чоловік був, мамочко моя? - несміливо, соромлячись, запитав Вишневецький.

- Він зараз ще живий й називати його імені не буду. Тепер люди звать його де «злом», де «розбишацтвом», де «кріпацтвом», де «торгівлею», а учені колись прозвуть його *торговий капітал*.

Так виходить, що я не син князя Вишневецького, а торгового капіталу? І «ха-ха-ха», - хотів чванливо, крутячи чорного вуса, протягти пан Вишневецький, але вийшло тонесенько-тонесенько:

- Пі-пі-пі-пі-пі-пі-пі...

- Вибач мені, моя ласкаво-сувора мамо, пусти мене, бо я вже боюся... А скажи, - додав він, - чи не можна б було побачити, що далі ти, ненько, народиш?

- Ні, - промовила із сміхом-плачем історія, - всього показати не можна. Я тобі можу показати того дивака, що перший піднесе перо (тоді буде за шаблюку правити), щоб показати тебе з цієї шуфляди на люди таким, як ти справді був.

- Ось він! - і вона ткнула на мене (автора) пальцем.

- Ото він такий?.. Ха-ха-ха! - зареготався пан Вишневецький... і прокинувся.

В хаті було видно, хоч і була ніч. Глянув у вікно на той бік Дніпра й похолов.

Весь степ і низький берег Дніпра по тім боці були вкриті вогнями.

Вовк та Яким, що терли до цього часу виски й лоскотали попід руками Вишневецького, легко зітхнули.

- Пане! Пане Дмитре! - прохав Вовк, - вставайте, бо все 'дно ми згнули отут... Татарська орда облягла ще з вечора...

- Так чому ж ви, чорти, мене раніш не розбудили?

- Я ж казав, - вступився Яким, - що ми ж і в пеню попадемо, як колись я ще вдома за Марка та полонянку.

- Будили ми вас, ваша світлість, ще з вечора, а ви як неживий. Ми думали спершу, що вмер, але ж послухаємо вухом - б'ється серце.

- Ч-чорт! - заревів князь, - думайте краще, як од татар оборонитися. Як там поспільство? Не бунтує?

- О, що ви, пане! Хіба ж вони такі дурні? Хоч дехто спершу й промовляв, що тут же в орді Марко з хлопцями, але кому охота йти до татар в полон? Це їм саме страшно, і хоч би як вони нас не любили, вони будуть захищатися, як божевільні.

Широкий та просторий розлігся степ татарський. А через нього понад Дніпром-Славутою в'ється татарський шлях, зміюкою вигинається. Вузька доріжка перерізує степи, гаї та гайочки, то спускається в балки, то піднімається на горбочки.

Тягнеться шлях, а навколо пуща. Перебіжить заєць навскоки з жорсткої тирси до болота води напитися; стане на задні лапки, поведе очима й поскаче далі. Сипне, як горохом, курітками вздовж дороги, махне-прошумить господар степу - орел, і знову тиша...

Іде пан Аучко, управитель Вишневецького з Січі од князя, везе віз добра різного, дарунки від татар кримських. Позад його загін челядинців - охорона. Рипить віз великий навантажений, покритий зверху халабудою, дримає в ній пан Лучко, заколихується на килимах та пуховиках коштовних. Дріма на передкові візниця, час од часу хитаючись і хльоскаючи батогом по товстих кульшах сивого підручного.

Сонце піднімається и припікає.

Челядинці сонно кивають головами, час од часу штовхаючи острогами коней.

- Киртіле! Чуєш, Кириле? - протяг сонно Лучко з халабуди, - чи Золотий Гай ще далеко?

- Га? Золотий Гай? Скоро... Тпру!..

- Що там? -- захрипів Лучко.

- Чоловік поперек дороги.

Два челядинці вмить вискочили наперед.

- Ей, земляче! Чуєш?

- А ну поверни, Юхиме, його догори черева. Хто воно є?

- Та лежить якесь стерво і не ворушиться,

- Гарапником потягни його! - наказав Лучко, виглядаючи з воза.

- За що? - промовив подорожній і підвів голову.

- Микито?!

- Голубе?!

- А казали ж там, що ти з Січі втік? - дивувалися далі челядинці.

- А де Семен Дубовий?

- Не знаю.

- А ти додому?

- А ви куди думаєте? Звичайно! Цілих півтора року не бачити родини, та ще й додому не йти. Може там і живих нема нікого?

Пан Лучко злісно сплюнув і, залазячи в свій берлін:

- Сідай до візниці та доїдеш додому.

Пан Лучко недурно сердився й кривився од приїзду Микити.

* * *

Коли віз, поволі рухаючись, докотився нарешті до останнього кряжу, а потім став спускатися до села, перед очима Микити розіслалася така картина; замість великого багатого вільного села, замість нових рублених, біло обмазаних, вкритих новим очеретом чи білим житнім околотом хат - він побачив сірі з облізлими, як в дохлої кішки, ребрами якісь кошари. Острішки тут і там пообсовувалися - нема хазяїна, нема кому своєчасно підбити.

Два роки тому нові високі тини тепер часто-густо проламані, а де так самі пні залишилися. Нема кому дровець врубати було, - попалили. Вулиця широка споришем поросла.

«Татари побували», - подумав Микита і, під'їхавши до своєї хати, пішов на подвір'я.

Сумна перед Микитиними очима картина. Великий широкий двір зеленню послався. Хата, як і в усіх інших, - обідрана. А в дворі тихо. Не кувікають свині, не кудкудачуть кури, не ревуть воли, прив'язані до нових ясел, уздрівши господаря, як було колись. Та й ревити нема кому - пустка. Біля самої хати сяк-так прочищено, а далі, на подвір'я і тік, - все покрито високим бур'яном, лободою та щирцею.

Задивився Микита, пройшов по дворі й, не дійшовши до напівоголеної клуні, спіткнувся. В бур'яні лежало рало. Як залишив його Микита два роки тому - так і лежить. Тільки якась блаженна душа збила новий гартований леміш, що того рою/ насталив Микита.

Одчинив клуню. Пусто-холодно. На тому місці, де колись була полова, тепер купка гною переточеного мишами. Два ціпи висіли на бантині, і павук обснував їх своїми сітками.

- Невже не молотили цього року? А вже ж Спасівка минає.

- Та й чи ж посіяно було що? - подумав Микита й пішов до нової, але з обсмиканою вже стріхою, комори. Порожні засіки з проточеними мишами боками, мішок з недотовченою кутею, коробка з лубка без дна - ось і все.

А два роки тому засіки тріщали од хліба, лантухи з зерном та борошном горами піднімалися під стелю.

Похитав сумно головою Микита й пішов до хати. Ввійшов, - чистенько прибрано. Видно, що є хазяйська рука. Але ж де рушники гаптовані, що застинали стіни, де ліжники домашнього виробу жовтогарячої та червоної фарби, що застиналися колись нові дубові лави?

Нема. Хоч у хаті й чисто.

Одчинив скриню, грюкнув вікном об дерев'яну стіну.

- Хто там? - почувлося з печі. - Це ти, Марисю?

- Мамочко! - крикнув Микита, - це я. Де ж ви тут? Живі й здорові?

- Ой, мій синочку!.. - затужило старечим голосом з печі й закашлялося, а далі. - Ой, як же ти змарнів та постарівся.

Злізла з печі.

- Мамочко, рідненька, що тут є? Чому навколо така пустка? Де Марина? Зараз же молотьба?

- Молотить, моя дитино, та не вдома. У Вовків.

- Як, у батьків того ката, що людей їсть у Випшевецького?

- Ой, не кажи, синку! Спасибі їм, хоч вони не дали з голоду померти. Тут пан управитель як наклав податків! Та й хлібом, і грішми, і полотном...

- Як? Податки? Та я ж відбуваю одбучу панові вже два роки та ще и податки? - здивувався Микита.

- Казали й це, мій голубе! Так сам Лучко приїхав до громади та каже... Од податків звільняються ті, хто сам пішов до князя служити та їхні родини. Чий родич, - каже, - числиться у мене в реєстрі, тому и пільги є, а кого вигнали на князівську службу гарапником, тим, каже, нема нічого.

- Ой, прокляті! А Вовки, Скарби, Гонтовенки та інші, виходить, не платять?

- Ні. Та, спасибі, хоч Вовки нам допомагають...

- Задаром?

- Де там? Спасибі їм, хоч погодилися на одробіток. Ходить Марина на роботу до них.

Обірвалося щось у Микити Голуба, а в вухах голос Марків:

- Ждіть панської милості.

XI

- Ой біда! Ой біда! - набиваючи люльку, говорив Микола, візник пана Лучка, до якого прийшов над вечір Микита.

- З трьохсот, брат, дворів лише сорок дев'ять живуть, а решта - та що тобі казати - по своєму господарству бачиш. Та отаке й по інших селах.

І старий Микола пихнув люлькою.

- А як же пан Лучко? - ледве чутно промовив Микита, - господарює? - додав і окинув оком чорне подвір'я Вишневецького.

- Ото, він господарить!.. - Пах-пах! (люлькою), - він господарює. Ось хіба не бачиш? - і Микола ткнув пужалном на нові будівлі. На широкому чорному дворі князя Вишневецького стояла ціла низка нових будівель.

- Ось свинюшників наробив. Сало возить аж до Гданську. Оце перед цим цілий місяць їздили з валкою возів. Худобу туди ж ганяють щомісяця.

- Або ось комори, - ткнув праворуч Микола, - Хліба збирають сотні пудів, а на що тратять? Везуть в Кумейки і гонять горілку. Горілку знов до Гданську.

Слухав Микита... А думки линули назад до Січі, до степів, до Марка,

- Ну спасибі ж тобі, Миколо, за доповідь. Піду. Досі моя Марина прийшла.

Смеркало, Місяць піднімався червоним колом з-за Дніпра над панським садом. Микита повертався додому.

* * *

- Дурна; - почулося Микиті, що стояв за рогом своєї хати, чекаючи Марини.

- Ой, дідусю, - почувся її голос, - та бійтеся бога. В мене ж десь чоловік..., А ви старий.

- «Чоловік... чоловік», - зарядила його без упину. Чоловік за горами та чи й живий? А тут тобі... та й... та слухай - став шептати старечий голос.

Розмовляли зовсім близько за тином і Микита виразно це чув.

- Я тебе озолочу, заберу до себе... ну... та говори ж, моя ягідочко, - трусився чоловічий голос за тином,

Микиту трясло, як у пропасниці.

- Ні, дідусю, - тихо, але рішуче промовив жіночий голос.

- Вона, Мариночка моя... - прошептав сам собі Микита.

А вона, різала далі:

- Старий ви, дідусю. І, кажу вам правду, коли б я навіть побачила свого чоловіка мертвим, я б і після того не погодилася б жити з вами. Я ж молода, здорова, і ви мене, як кажуть, «не порятуєте, а тільки роздратуєте».

- Мариночко, моя голубочко, - лащився голос старого, - як же ж ти таке говориш, не поспробувавши?

- Пробувати тобі, гадюко? - прошипів Микита і схопив старого Вовка за товсту шию.

Той пручнувся. Схопилися.

- Мик.. - хотіла крикнути Марина, але старий Вовк вже сидів на Микиті й підніс до горла захальяного ножа.

Блиснув ніжик і загородився по ручку... в землю.

Марина вчасно одхилила руку старому і вчепилася кігтями в бороду.

Завив старий Вовк і вмилім рухом Марини повалився на бік.

Задихаючись, Микита вирвав коляку з тину і вдарив старого Вовка, що кинувся тікати, по ногах. Той упав. Тоді Марина підскочила і всадила в бік його власного ножа.

Заревів старий ласун і випустив дух.

Тихо стало навколо.

- А тепер ти йди, - озвалася вона до Микити.

- Куди йти?

- Назад, звідки прийшов. Так хоч колись повернешся, а залишишся тут - все 'дно покарають.

- Мариночко! Розумна й вірна ти у мене... Але ж заховати треба хоч оце опудало, щоб менше наклепів на тебе було.

Через Микитин двір і леваду до Дніпра через бур'ян вузька стежечка до кладки. Біля кладки човен прип'ятий. Два роки тому Микита рибу ловив, а тепер пригодився для іншого.

Марина й Микита підпливли до панського саду.

Вузька мережка очерету захищала їх і робила непомітними для чужого ока, що дивилося б з гори, з вулиці.

- Посидь, отут десь має бути хвірточка, - промовила Марина й виплигнула на широку панську кладку, що виходила на декілька кроків од берега над воду.

Через хвилину старий Вовк з ножем у боці відпочивав у панському саду. А Микита знов майнув у степи.

Чорною хмарою татарсько-турецьке військо суне з низу. Тисячі вершників попереду, позаду сотні скрипучих гарб двохколісних татарських немазаних, ще далі худоба на харч.

Попереду на покритих дорогими килимами верблюдах ідуть хан татарський, паша турецький, молдавський господар і Марко.

Тяжко йому дивитися на таку компанію, та думка про помсту над Вишневецьким не кидала його й він кріпився. До речі, він навчився розмовляти по-татарськи. Говорить добре.

Ще Оленка, полонянка Вишневецького, навчила, нехай царствує. В поході дитину привела від нього - та и з гарячки померла. Поховав Марко її вкупі з Семеном Дубовим, від того часу вірним джурою своїм, поплакав та й забувати став.

Але сьогодні він не може її викинути з голови. Обідали в паші. Розбалакалися.

- Татари взагалі люблять про жінок говорити, - думає собі Марко. - Мабуть тому, що за своїми чортовими порядками їх не бачать.

- У мене, - каже паша, - є жінка, якій вже літ понад сорок, але вона зберегла всю жіночу красу. З України сама, - додав.

Марко здригнувся, потім дивився на неї. Плакав і дивився. На що хан, і той, побачивши, сказав Маркові:

- На твою покійницю схожа.

Їде Марко верблюдом, хитається одноманітно, а на думці:

- Олена. Вилита Олена. От якби жива була. Підіслав би, хай поговорили, бо самому поговорити - накликати гнів і підозріння паші.

І пригадується Маркові, як вона, Олена, оповідала йому, що в неї є десь мати в Туреччині і що мати народилася на Вкраїні. Тільки не знає де. Бо продано матір тоді, коли Оленка ще не вміла розмовляти, не розпитала в матері - звідки.

«Може вона?» - думає далі Марко.

Під'їхав гарним сивим конем Семен.

- Слухай, Семене! У турецького паші є жінка з України, що дуже на мою Оленку скидається...

- Бережіться, бережіться, - прошепотів Семен. - Бо ви знаєте, що варто паші хоч трохи запримітити, що на його жінку хто задивився, як раптом велить четвертувати.

- Та ні, я тобі не те хочу сказати, що ти думаєш. Я хочу порадитися з тобою про таке: коли злапаємо Вишневецького, що за його брати? Гроші чи оту жінку?

- Краще вирвати жінку. Паша на таку міну пристане. Бо ж він з Польщі сім шкур викупу за Вишневецького здере.

- Січ видно! - сказав хан, порівнявшись з Марком.

Той здригнувся, підігнав верблюда і встромив свій погляд на північ.

* * *

Увечері в хановім шатрі відбулася військова нарада.

Семен Дубовий, що встиг за тиждень п'ять раз одвідати Хортицю, розповів, що коли козаки-селяни будуть відпущені на волю, а полон загрожує лиш козакам-челядинцям, тоді можна брати Січ хоч руками.

І на цій умові кипіла жвава суперечка.

- Би мені скажіть остаточно, - гарячився, кидаючи об землю люльку, паша, - скільки там усього козаків-челядинців?

- Сімсот душ, - відповів Марко.

- От бачиш, коли у мене наказ од самого султана менше як із тисячею й додому не вертати. А до того зрозумій нарешті, цю нам треба чоловіків роботящих: з лайдаків-челядинців цю ти зробиш?

- А селян? - спитав він знову.

- Півтори тисячі.

- От бачиш. З-під самого носа випускати стільки робочих рук, а брати казна-що... Треба, щоб хоч три сотні додати селян, - говорив Маркові паша.

Той не згоджувався. Марко не міг собі уявити, щоб він міг віддати своїх земляків у полон.

- Коли хочете здобути хоч сімсот, то згоджуйтеся, - сказав він, - а ні, - то будемо цілу осінь стояти.

Хан моргнув косим оком паші.

- Згода, - сказали обидва, - хай буде твоє.

- Завтра наступаємо, - удавсь Марко до Семена, - перекажи на той бік.

Через п'ять хвилин Семенів човен був по тім боці в очеретах.

Була ніч. Буря ревла несамовито.

Вишневецький не спав. Цілу ніч він ходив з вірним псом Вовком по стінах фортеці. А вона тепер змінила свій вигляд. Обриваючись круто трьома боками над Дніпрову воду, вона четвертим на північ - хоч не сягала берега, але звідти була стіна. Зовні дерев'яна, стіна з середини була обсипана землею, так, що з нутра сходити на стіну було дуже легко, як на некрутий горбочок. Вздовж всієї стіни на протязі трьох кроків - вартові.

Пильна охорона, багато й припасів до пострілів з самопалів - кременю, пороху й олова наготував князь, та неспокійно себе відчуває пан Вишневецький.

Не боїться він ані турків, ані татар. Боїться пан Дмитро внутрішнього ворога. Ще місяць тому пройшла поміж січовиками чутка, що з'явився якийсь грізний отаман на порогах. Тоді ж зникли десятків зо три й січовиків-селян, а решта селян помутилися. А перед самим приходом орди, так казали, що бачили й самого отамана, та не пізнали хто: одні казали, що то Марко, інші - Микита Голуб.

- Робили, ви трус по околишніх очеретах? - спитав Вишневецький Вовка, й обидва зупинилися на стіні, якраз супроти шатрів хана та паші по тім боці.

- Робив, та нічого не знайшов. Та й як його знайти в таких нетрях?

Раптом широке полум'я осяяло весь острів.

Не встигли Вишневецький з Вовком оглянутися, як уся північна частина стіни, що виходила на сухий, палала.

В той саме час татари вилазили на стіну з півдня.

Вмить було перев'язано вартових.

Зчинилася бійка, та недовга. Не встигли челядинці разів зо два випалити туди на північ, як з півдня заревли постріли.

Татари самопалів не мали і билися з луків стрілами або рубалися шаблями чи кололи списами. Постріли означали, що нападають не татари.

- Наші йдуть! - почулося з гурту козаків-селян, що під час бійки збилися до купи навколо одного з куренів.

Ревла буря, кричала татарва, вилазячи один по одному на козацькі стіни, а серед пострілів чулося:

- Хай живе отаман Голий!

- Слава! Слава!

За ніч Січ упала.

* * *

Осіннє сонце, розігнавши Дніпрові тумани, освітило таку картину.

Замість колишньої фортеці князя Вишневецького було пожарище. Тут і там валялися трупи.

На місці високої дубової світлиці князя Дмитра стриміла лише висока паля, а на ній труп челядинського старшини Вовка. Там і тут куріли недопалені стіни фортеці й козацькі житла - курені.

А на другім боці так.

В широкому колі стоять перев'язані один до одного полонені козаки. Козаки-селяни, що під час бійки й після трималися один одного, чекаючи визволення, - також перев'язані, хоч і окремо.

Трохи далі стояло до півсотні козаків з Голубом Микитою на чолі. Це ті, що підпалили фортецю Вишневецького і пострілами з самопалів замутили козаків-селян.

Очі всім були сумні, хоч у кожного блищав вогник надії.

- А може?

- Може одпустять? Марко ж наш.

І дивилися всі до ханового шатра.

Навколо полонених стояла варта з голими шаблями.

Татари й турки ходили навколо козаків і оглядали, як худобу.

Вмить з'явилися крамарі живого товару. Бряжчали грішми в гаптованих золотом капшуках, оглядали козаків, дивилися на руки, намацували м'язи.

Татарська охорона купців пропускала вільно, хоч простим заборонялося заходити в коло.

Хоч як це дивно, а в орді тоді панував спокій і тиша.

* * *

В хановім шатрі кипіла лайка. Марко бив себе кулаками в груди і переконував своїх спільників, хана та пашу.

Перший мружив косі й до того вузькі очі й злодійкувато посміхався.

Другий крутив тільки головою: не буде діла!

Марко гарячився, клявся Аллахом, Мохаммедом, та все дарма.

Нарешті паша встав, витріщив свої булькаті чорні очі на Марка, та по-татарському:

- Мовчи! Ти хто? Князь, шляхтич, що ми маємо тебе слухатися? Та, нарешті, й шляхтичі мені у Волощині той рік продали п'ятсот чоловіків бидла. А ти хочеш? Та хто ти?

- Заберемо усіх, - крикнув і хан.

Марко похнюпив голову. Далі:

- Іменем Аллаха прошу вас визволити хоч людей отамана Голуба, що допомагав нам у бійці.

- А ми його просили? - насмішкувато перепитав паша.

- Я тобі кажу, - вступився хан, -- забирай до себе ще двох, окрім Семена, і їдь куди хочеш.

- Ну гаразд! - процідив крізь зуби Марко.

* * *

- Коли я брав з собою полонених українців, - казав Маркові паша, виходячи з шатра, - то завсіди давав своїй жінці відпускати двох людей на волю.

- Чому? - перепитав той, не підводячи голови. - Бо вона казала, що в неї є десь на світі син і дочка. Вона щоразу, тільки привозили до Царгороду свіжих людей, виходила, обдивлялася і двох вибирала на волю.

Вийшла до полонених. Ті підвели голови й впилися очима в Марка. Той із сльозами на очах дивився в землю.

Охорона стала в тісніше коло.

Марко підійшов до полонених і показав на Голуба. Далі, глянувши по інших, вказав на старого Якіма.

Вартові татари підвели їх.

Раптом усі присутні приклали руки до грудей і опустили очі долу.

Марко глянув і зблід. Перед ним стояла його Оленка.

Протер очі й знову.

Ні. Не вона.

- Звідки ці полонені, пане? - стиха промовила вона до Марка.

- Я не пан.

- Гм... - повела очима по людях.

- З села Дикий Кут та інших сіл князя Дмитра Вишневецького.

- Ой! - простогнала вона і впала на руки свого євнуха. - Земляки?..

Марко зблід.

- Товариство! - тремтячим голосом промовив він, - доля наша невірницька селянська складалася так, що я, кого ви від сьогоднішнього дня проклинатимете, і ось ця жінка - дружина турецького паші - ваші земляки.

- О! Будь проклятий!

- Будь навіки проклятий... - вив натовп полонених.

- Зрада!

- Марку! Марку! - прошепотів Яким, - віддай і мене до них вкупі до турок. Я буду... євнухом служити.

- Марку, сину мій, - крикнула, підвівшись жінка паші і впала в обійми Марка.

Паша, що не розумів української мови, зблід і затрусився.

- Певно коханець, - прошептав на вухо йому хан.

Мить - і дві голови обрізала блискуча і крива дамаська шабля.

Крик розітнувся у повітрі. Крик перемоги дикої Азії.

- На Крим! До одного чоловіка, - крикнув хан.

А над двома трупами, що лежали по цей бік Дніпра, пролетів чорний крук.

XIV

Довго літав по світу князь Дмитро Вишневецький, що втік із Січі до Москви. Приходив до Криму з військом численним московським. Наймався до Польщі знову. Нарешті захотів попанувати у Волощині. Але там його впіймано й передано турецькому султанові.

Пісня про Байду-Вишневецького переказує нам за його загибель - він нібито помер лютою смертю у Царгороді, висячи ребром на гаку.

Але де і як дійсно загинув князь Дмитро Вишневецький - невідомо...

КІНЕЦЬ.

Андрій Чайковський

Богданко

Історична повість, історичне оповідання, це - не історія. Історик використовує джерел що збереглися, розбирає їх докладно, перевіряє, порівнює їх між собою, зв'язує з іншим, просліджує час, обставини, спосіб, як люди тоді думали, особи, що виступають у джерелах - і на основі всього цього пише свій твір. Та в грому творі він подає тільки те, що йому дали джерела.

Не так оповідач, чи повістяр, що береться в оповідній формі змальовувати людей із якогось часу. Правда, і він мусить дуже докладно вивчити й добу, про яку розповідає, й пізнати, чим люди тоді жили, які мали бажання, як думали, як поводитися й т. д. Не раз буває так, що й джерел із такої доби небагато, і про людей вони говорять мало. Тоді повістяр виводить собі сам людей, але ж виводить їх так, щоб вони були історично можливі, або сказати іншими словами: змальовує їх так, що коли б вони дійсно жили, то мусили б і своїми думками, й поведінкою, й одягом, а то й мовою підходити до часів, про які повістяр говорить. Коли всього цього нема, коли повістяр змальовував би своїх людей із давніх часів такими, як його сучасники - то його повість була б не історична.

А отже оповідання «Богданко» історичне.

Про особу Богдана Ружинського джерел ми маємо дуже мало. Та й ті, що залишились (Папроцький із XVI в., польська хроніка Бельського з XVI в., наші козацькі літописи й ін.), дуже часто між собою суперечні. Збереглася до нас народна дума про гетьмана Богдана, - частина її в нас подана на початку оповідання - й її вчені прикладають до запорозького старшого Богдана Ружинського. А так давні джерела розповідають про його походи на татарські землі та про його смерть при облозі татарського міста Аслан-Кермень між 1577 – 1580 рр. А то ще в цих джерелах є звістки про цілий рід Ружинських,

небагатих волинських панів. Але й тут нема повної згоди в тому, що котрий із них робив та яке мав значення в тодішніх часах. Певне ще й те, що Богдан Ружинський був короткий час старшим на Запорожжі. Але хоч згадок про нього небагато, то проте серед народу, в наших літописах, залишилася про нього пам'ять як про великого лицаря, борця з татарами. Таким його і змальовували українські письменники. Ось, наприклад, автор «Історії Русів» із кінця XVIII в. приписує йому великі походи на Кавказ, на турецькі побережжя Малої Азії, а то й під самий Царгород...

Оповідання Чайковського обмежується тільки малюнком такого Богданка Ружинського, яким він міг бути в другій половині XVI в. А був це час, коли Запорожжя вже вбилося було в колодочки, в пір'я поросло, комі татари вже не могли так безкарно нападати на українські села, нищити їх, руйнувати та людей у ясир забирати. Не могли - бо з Січі виросла вже була сила, якої вони мушили боятися. Це був час, коли козацтво звертало увагу тільки на «поганців», як тоді називали татар, і відплачувалося їм за їх напади на Україну.

На Січ попадали тоді люди всякі: бідні й багаті, селяни й міщани, дрібна шляхта й великі пани, і враз із запорозькою братією добували собі слави в походах на турецькі землі. Багатьох з них гнало на Запорожжя гаряче бажання поманитися за кривди, що їх заподіяли були колись татари їх рідні, і помста ця була гостра, кривава, пощади від таких людей татарам не було...

Таким вийшов у нашій оповіданні й Богданко Ружинський, що його долю автор сполучив родинними зв'язками з могутнім, українським колись родом князів Чорторійських. Чи історичний старший запорозький Богдан Ружинський був посвоячений із Чорторійськими - про це не знати, але ж для оповідання це важко має. Так, як не мають великого значення подробиці з життя родини Ружинських. Вони дають загальну картину тодішніх відносин між князем і його підданими, змальовують їх мирними. Бо справді історичні джерела (середина XVI в.) про загострення відносин між багатою шляхтою й селянами говорять мало. Та й козаччина сама звертала тоді своє око

виключно на боротьбу з татарами й турками, і в цій боротьбі шляхта та польські урядовці їй допомагали, дарма що польський уряд на напади козаків на татарські землі дивився криво. Боротьба козаків із польською шляхтою почалася трохи пізніше...

Богданко

Історичне оповідання з другої половини XVI століття

*Ой, Богдане, Богдане, запорозький
гетьмане!*

Та чому ти ходиш в чорнім оксамиті?

«Гей, були ж у мене гості - татарове:

Одну нічку ночували,

Стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли.

Гей, сідлай, хлопче, коня, коня вороного

*Татар швидко здоганяти, миленькую
відбивати!»*

*(Дума про гетьмана Богдана
Ружинського)*

Поважно пливе до Припеті Горинь¹, забираючи води своїх допливів по обох боках.

По її боках багато закрутів, озірців та багнищ. А між багнищами та озерцями виступають місцями горбовини, залісені та заселені людьми.

Лівий бік Горині обрав собі за оселю литовський князь Ружинський, що мав право виводити свій рід від прямих потомків князів Гедиміновичів. Прийшов сюди з іншими литовськими князями тоді, коли Литва загорнула була під своє панування східні українські землі. Чи він застав тут уже селище Ружин, чи так назвав його від свого ймення, не знати. Але тут осівся він, обравши його за свою столицю. І стрінуло його тут те, що всіх литовців-завойовників: рід Ружинських поукраїнщився.

* * *

Безпечно жилося князям Ружинським на своїй дідишні. Н оточували з усіх боків річки, ліси, непрохідні багнища. Дерев'яний замок був окопаний глибоким ровом, куди можна

було в потребі впустити воду з річки; довкола був високий вал із високими чотирма баштами², на валу - високий дубовий палісадник. Замок був на те, щоб на випадок небезпеки княжі люди могли в ньому найти захист.

Сам замок, хоч великий і просторий, був невибагливий: стіни з грубих, сокирою стесаних бервен, у теремах³ прості дерев'яні лави на грубих у землю повкопуваних ковбицях, позастелювані ведмежими шкурами; такі самі покривала на лежанках - дерев'яних, простих.

Тільки багатий срібний та позолочуваний посуд, розставлений по довгих полицях, поприбиваних довкруги кімнат по стінах, указував, що власник - заможний. Та ще лискуча загранична зброя та багатий оксамитний одяг зі золотими та срібними прикрасами - все це порозвішувалося по стінах на великих оленячих та турових рогах.

В окремому закутку замчища стояла церква св. Трійці, а побіч, у окремому будинку, житло двох духовників і причет церковний.

Тодішні відносини між кметями⁴, боярством і князями були дружні. Населення давало князям установлену данину, і князь захищав його в біді й помагав у всьому.

Такі відносини збереглися до шістнадцятого століття, коли йде наше оповідання.

* * *

Придержувався батьківських звичаїв і молодий двадцятип'ятилітній князь Богдан Ружинський. Його батько помер, коли йому було всього п'ятнадцять років. Залишилася вдова-мати, що взяла в свої руки керму князівства. Та як Богдан доріс до повних літ, перебрав сам у свої руки владу.

Князь виховувався й виріс серед сільської простоти, серед слуг, дружинників та кметів батькових. Усі його любили, і всі звали його просто князем Богданком.

Життя мешканців того невеличкого князівства, вед князя до кметя й раба, було споконвіку однакове, Ніхто іншого життя не знав: робили коло хліба, рубали дерево в лісі, плекали пасіку, полювали на звіра, ловили рибу в Горині та в її допливах, от і весь зміст праці княжого народу.

У княжому замку була одна велика кімната, призначена на кухню для численної княжої прислуги й на пекарню. Пекарня була тьмяна. Світло денне через шкуратяні оболонки входило сюди дуже скупно. Весь день тут була велика метушня, повно диму та пари з великих горшків. А ввечері, головно взимку, сюди сходилася княжа челядь із усіх усюдів, вечеряли й опісля бралися за вечірню працю: пряжи пряли льон, коноплі та овечу вовну ткачі ткали полотно та сукно, чоловіки крутили посторонки, сплітали ловецькі сіті на грубшого звіра, інші шили одяжу та взуття для княжих людей, старіші жінки дерли пір'я й чергувались, освітлюючи скіпками кімнату.

Звичайно приходили сюди князь і княгиня, приходив дитиною звичайно й Богданко.

Кімната оживала від гамору й довгих оповідань, що їх розказували за чергою. Оповідання ці доторкалися іншого світа: чарівниці, відьми, злі духи, лісовики, болотяники⁵ навівали на слухачів страх. Співали й пісень веселих, сумних, геройських⁶ про славні діла тих давніх князів, що на півдні Царгород здобували, та тих новіших, що билися з ненаситними хрестоносцями⁷ з півночі.

Наслухався молодий князь Богданко цих оповідань малим хлопцем доволі, але ж вони не викликали в його дитячій душі страху. Навпаки, Богданко затискав кулачки, готовий усе стати до бою з відьмами, чарівницями, з лісовиками, болотняниками, мріяв про лицарську славу князів-героїв.

Князь і княгиня раділи зі свого одинака, ворожили собі, що з Богданка вийде лицар на славу їх роду. Та старий князь не дочекав бачити свого сина лицарем. Помер, залишивши юнака на опіку княгині-матері та свого приятеля, боярина й княжого воєводу⁸ Степана Добрича, що ходив із ним у походи, громив татар, коли орда інколи в тих сторонах показалася.

* * *

Молодий князь під умілою рукою боярина Добрича виростав і розвивався мов той молодий дубок. І вийшов із нього гарний юнак, сильний мов тур⁹, відважний мов лев. Уже в двадцятому році життя йшов на ведмедя з самим ратищем та з довгим

ловецьким ножем німецької роботи. То була ще по його дідові пам'ятка, котру здобув у одній битві з хрестоносцями.

Стара княгиня міркувала собі, що час уже Богданка одружити, щоб, не дай Господи, на ньому не скінчився славний рід Ружинських тої саме лінії (князів того імені було на Волині більше). Вона радилася з Добричем. Перебирали князів довколишніх, де дівчата-відданиці, бо ж для Богданка треба було добрати, пару рівну і родом, і красою, и віком відповідну... І Добрич найшов Богданкові дівчину під пару: княжну Чорторийську Ганну, якій саме скінчився вісімнадцятий рік.

Врадили так, що боярин Добрич із Богданком поїдуть до князів Чорторийських до містечка Чорторії¹⁰ в гості. Але це треба б зробити якимось так, наче випадком: обидва підуть до суміжного лісу на лови, вийдуть поза межу і буцімто заблудять, а потім зайдуть до замісу. А що Богданко не хотів досі й чути про одруження, то обоє вирішили нічого про це йому не говорити: Добрич мав салі його повести туди на лови й перевести задуманий план.

Богданко не прочував нічого й пішов із Добричем на лови. Довго ходили по лісі, багато набили різної звірини, аж нараз Добрич заявив, що вони заблудили, забрівши на чуже, то що з цього можуть вийти сусідські непорозуміння.

- Коли так, - сказав Богданко, - так завертаймо на своє.

Й пустився йти до межі.

- Постривай, Богданку, - спинив його Добрич, - так не ялось нам робити. Так роблять злодії, що підуть у чуже й опісля тікають, щоб не побачив їх власник та не спіймав.

- А що ж нам робити треба?

- Ти князь, а я твій боярин та опікун. Ми заблукали на чуже. Нам слід піти до замку власника цього лісу, до князя Чорторийського і просити в нього вибачення. Через таку дурницю заводити сусідські чвари¹¹ нам не лицює. Та чи потрапимо ми до замку кн. Чорторийського?

- Не турбуйся, я дорогу знаю, бо не раз туди переходив. Ти залишишся, Богданку, тут, а я піду до наших людей і виряджу їх додому, бо ми сьогодні, мабуть, і вже не вернемось, князь, певно, під ніч нас не пустить.

Добрич пішов жвавим кроком у гущавину, й незабаром почувся могутній голос ловецького рогу: скликав княжих людей, щоб їм сповістити княжий наказ.

- Заберіть здобич на вози й їдьте додому. Тут залишиться один коморник¹², та ще з двома кіньми, й піде за мною в ліс.

До княгині не було що переказувати: вона знала, що Чорторийський не випустить сьогодні гостей зі свого замку, Богданко чекав Добрича. Посідали на коні й поїхали.

До столиці Чорторийських, до Чорторії, приїхали, коли вже сонце схиялося до заходу.

Старий князь чимало здивувався, побачивши у своєму замісу воєводу князів Ружинських і молодого гарного юнака.

- Ваші голови! - сказав боярин, ввійшовши у княжу світлицю.
- Приходимо дл вашої княжої милості як винуватці. Я й мій молодий князь, Ружинський. Маємо великий гріх на душі: полюючи, забрели на волость вашої княжої милості без дозволу. Не хотячи. Коли це помітили, подумали, що ніяково нам тікати мов тим злодіям. Тим-то приходимо до вашої княжої милості виправдати себе. А що самі до гріха признаємося, то думаю, що й кара наша буде менша,

Обидва прибульці низько князеві поклонилися. Мова князеві подобалася. Він виступив наперед і взяв обидвох за руки.

- Вітайте мені, дорогі гості. Просимо в наші вбогі тереми відпочити. А за кару не дуже турбуйтеся, вона не буде надто гостра...

Князь повів їх до вітальні й попрохав сідати.

- Від смерті вашого покійного батенька я зовсім не мав жодної звістки, що батенька вже немає. Здається, коли б не турботи з господарством, то смуток заїв би її на смерть...

Ці слова, висказані з повагою старшого чоловіка, зробили на князеві добре враження.

Увійшов отрок¹³ і поклонився низенько й попрохав до їдальні.

їдальня була дуже простора, з довгими столами, понакриваними білими скатертинами; здовж столів - лави, вкриті ведмежими й вовчими шкурами. Тут поралася сама княгиня, а побіч неї ввихалася молода вісімнадцятилітня чудо-дівчина, мов

вийнята з якоюсь гарного образка: струнка, білява, уста, мов ті вишні зрілі, очі всміхнені, сині, мов ті незабудки.

Молодий князь, побачивши дівчину, не міг спам'ятатися, що йому робити: задивився в неї, мов у який образок.

Це ж була для нього невидальщина: він у нікого не гостював і таких дівчат із княжого роду досі не бачив... І дівчина глипнула на хлопця й зашарілась. Старий боярин це помітив і взяв це за добрий знак.

Перший заговорив до жінок кн. Чорторийський:

- Господь прислав нам любих гостей. Це старий товариш наших походів Степан Добрич, дружинник¹⁴ і приятель покійного нашого друга й сусіда князя Ружинського Михайла та його воєвода, а це наш молодий сусід і наш друг, молодий його син Богдан.

- Гостям раді, - сказала княгиня, - сідати просимо їх милостей та прийняти від нас, чим хата багата...

Серед низьких поклонів посідали всі за стіл. Княгиня почала гостей припрошувати та водночас випитувала молодого князя про княгиню-матір.

- Так ваші милості закопалися в лісову гущу, про весь світ позабули...

- Живемо, як можемо: помагають добрі люди, а вже найбільш наш опікун, пан воєвода Добрич, він про все дбає...

- Кинь, князю, похвали, - перебив Добрич, що саме розмовляв із князем Чорторийським; - я ж тільки сповняю свій обов'язок... Прохав мене мій покійний князь і друг, щоб я перебрав опіку над його добром та над сиротами, й я не осмілюся відмовити, бо ж не одну бочку солі ми з покійним твоїм родителем з'їли...

Гостина затяглася довго.

Почало смеркати. З-за лісу виходило рожеве полум'я: сходяв місяць уповні. Добрич устав, перехрестився до божника в золочених рамках, подякував господарям за хліб-сіль і виявив намір вертатися додому.

- І не думайте, мій друже, - казав князь, - щоб я вас пустив від себе під ніч додому такими нетрями.

- Але ж, ваша княжа милосте, сьогодні повня, ясно, мов удень.

- Твоя правда, воєводо, але ніч ніччю, вона свої права має, й їх без потреби порушувати не слід. Знаєте, яка тут зрадлива околиця, яка дорога серед озерець, калабань та болота, кілька блудних вогників вабить людину на бездоріжжя, і не зчуєшся, як пропадеш.

Добрич уже й не відмовлявся: він добре зміркував, що княжича прикували сині княжнині очі, та все ж хотів упевнитися у своїх міркуваннях.

- Що ж ти, княжичу, на те? - спитав Богданка. - Я гадаю, що нам би таки їхати, а то пані-маги за тебе непокоїтиметься...

- Правду сказати, - відповів княжич, - нічого нам поспішати. Ми все залишили як слід, мама, знаючи, що я вже не раз припізнявся...

Княжич не докінчив, - йому дійсно не було чого поспішати, коли тут було так любо.

Добрич зрадів. Він помітив, що дівчина зашарілась і поглянула вдячним очком на княжича, наче б йому дякувала за таку відповідь.

- От бачиш, воєводо, - сказав князь Чорторийський, - нема чого тобі сперечатись... Але це був би гріх у таку гарну днину сидіти нам тут у кімнаті, замість вийти в садок і полюбуватися гарним літнім вечором...

І всі вийшли в сад.

* * *

Попереду пішли старші, князь і воєвода, за ними - княжна й Богданко. Княгиня залишилася дома, треба було думати про вечерю...

Один погляд подяки любої дівчини перемінив княжича відразу. Його несміливість відразу кудись поділася. А проте не знав, від чого починати розмову. Та вирятував місяць, що викотився саме мов те млинове коло.

- Знаєш, княжно, живу я вже двадцять п'ять років на світі, а такого чудового вечора ще не бачив. Мені здається, що я зайшов у якийсь казковий світ...

- І що в тому казковому світі, - перебила йому княжна, - з'явиться зачарована царівна й тебе проситиме, щоб визволив її з чарів? Так?

- Так, та не так, - відповів Богданко. - Така царівна в казці, заклята в якусь казкову потвору, чи жабу погану... А тут з'явилася царівна у своїй казковій красі, й не треба її відчаровувати...

Княжна вдавала, що не розуміє...

- Дивись, княжичу, на кущ малиннику, може саме вона вийде...

- Вже давно вийшла...

Він узяв її за руку і щиро стиснув.

«Чи ти мені царівна, чи княгиня, мені це не важне, аби ти була моя...» І він обняв її за гнучкий стан і пригорнув до себе.

Дівчина не пручалася: батько з Добричем відійшли були далі садовою доріжкою...

А воєвода, зміркувавши, що молодята припали одне одному до вподоби, як-стій приступив до діла.

- Дозвольте, ваша княжа милосте, признатися перед вами до одного гріха. Не того ми сюди приїхали, щоб прохати вибачення в вашої княжої милості, що без дозволу перейшли межу ваших волостей, заплювали. Інша причина нас сюди привела... Про це княжич Богданко не знає. Він із старого княжого роду, як і ваша княжа милість. Він на літі, час би його одружити. У вас, князю, є дочка, і родом, і віком йому рівна, і йому під пару. Чого більше слів витрачати? Я поспитаю: чи можна сватів посилати?

- Твою річ, воєводо, я зрозумів. До ладу вона мені, та не моя тут воля, а моєї дитини... Я її силувати не буду. Ми її поспитаємо.

- Не треба, ваша княжа милосте, питати. Порозуміння вже є. За хвилину самі побачите...

Вони спинилися на закруті стежки. Почулись легенькі кроки залюбленої пари. Богданко тримав дівчину за стан, схиливши свою голову до її голівки.

- Слухай, - казала дівчина, - коли б так дійсно показалася тут така царівна зачаровано в жабу й заговорила до тебе, чи сказав би ти їй це чарівне слово «люблю», щоб її відчарувати?

І засміялася срібним голосочком мов той дзвіночок.

- Дай спокій із жабами та зачарованими царівнами. Ось де моя царівна, найкраща на світі, - і він обняв княжну за шию й поцілував, що луна пішла вечірньою росою...

- Там батько, - сказала княжна, - і твій опікун...

Воєвода потяг князя за руку. Пішли далі.

- Труднощів, мабуть, не буде, - казав воєвода до князя. - Молоді вміють краще такі договори заключати... Що тут довго балакати... Подумайте, ваша княжа милосте, яка то сила вийде між руськими князями, коли такі два роди княжі злучаться в одне нерозривне тіло...

- Твоя правда, мій друже. Тепер уже можна сватів присилати. За віно не треба буде нам торгуватися - Ганя в мене одиначка. Мені треба тільки обговорити справу з княгинею, бо без дружини я такого діла робити не можу. Залишімо молодят тут, хай утішаються гарним вечором та ясним місяцем. Це найкращі переживання юних літ... А ми ходімо в хату...

- Батьки радіють щастям своїх діток, - докинув Добрич.

Застали княгиню в їдальні: давала лад між жіночою службою, як приготувати вечерю.

- Знаєш, княгине, чого наші дорогі гості приїхали?

- Знаю. Була в садку й бачила...

- Що ж ти на це, княгине?

- Кращої пари для нашої дитини не знайдемо... Я від серця благословлю...

- Так ми присилаємо цими днями сватів? - спитав воєвода.

- Чого ж відкладати? Тепер найкраща для них пора подружитися. Гані придане давно вже готове, - сказала княгиня.

- Слава Господові Небесному, - зітхнув воєвода, хрестячись до образів тричі з глибоким поклоном. - Видко, це боже дію, коли все так пішло гладенько.

Князь послав отрока попросити молодих на вечерю.

Не хотілося їм іти ще в хату. Княжич держав дівчину за стан і не хотів її пустити. Вона пручалася. Богданко сливе вніс її на руках у їдальню.

- От моя дорога дівчина, княгиня чи царівна, мені однаково, - казав він радісно, цілуючи князя і княгиню по руках.

Дівчина засоромилась і закрила обличчя долонями. Старі мовчали, тільки княгиня підступила до молодих, узяла дочку за голівку й поцілувала. Те саме зробила і з княжичем. За нею пішов князь і Добрич. Ніхто не сказав ні словечка. Була дуже святкова хвилина. Всі це відчували й не могли з дива вийти, як воно все так гарно склалося.

Посідали до вечері. Але молодятам не хотілося їсти. Вони сиділи на лаві, держалися за руки, забувши за світ божий. За вечерею посиділи певно в ніч.

На другий день сполудня гості від'їхали.

- Чи ти, Богданку, передбачував, чого я тебе сюди заманив?

- Коли б я був знав, не був би тебе послухав. Я думав не женитися. Та як побачив ту дівчину, то від першого погляду щось таке зі мною сталося, що я не стямився. А в садку так воно якимось прийшло само від себе, що я відразу осмілювався. І добре, що так склалося. За це тобі спасибі, мій друже й опікуне. Аби лише матуся не противилась...

І княжич відразу посумнів.

Воєвода поклепав його по плечу:

- Не турбуйся, мій сину, якимось воно та буде...

Княгиня виждала сина. Він зліз із коня, припав до материних грудей і сказав словами великого щастя:

- Матусю моя! Я знайшов собі дівчину, таку гарну, як та рання зоря...

* * *

Незабаром потім до Чорторії поїхали свати від князя Богданка Ружинського. Відгуляли весілля, й молодий князь привіз свою дружину, Ганну Чорторійську, до батьківського замку. Відтепер, хоч на замку Ружинських нічого не змінилося, настало цілком інше життя. Старенька княгиня віддала все домашнє господарство своїй невістці, котру полюбила мов рідну дитину. Але молода княгиня вміла шанувати старість і в усьому, що мала робити, радилася тещі.

На замку Ружинських запанувало щастя. Всі почували себе щасливими, і Бог благословив їм у всьому. До року вродився їм синок. Його охрестили Михайлом на пам'ять покійного князя. Стара княгиня раділа дуже дитиною, не відступала від неї

ніколи. І обоє Чоргорииські хоч раз на тиждень, то одне, то друге, приїжджали налюбуватися внуком. Дід ворожив йому, що з нього виросте лицар великий, славний на весь світ.

В такому щасті пройшло п'ять років.

Малого княжича Михайла всі любили, як колись його батька. Хлопчина виростав здоровий над свій вік.

Князь Богданко частенько ходив з дружинниками на татар, що не переставали напастувати спокійний народ. Щасливо їх відбивав, бив, заганяв у болота й вибивав...

Раз якось старий князь Чорторийський написав до зятя лист, щоб приїхав до нього в дуже важній родинній справі, бо, мовляв, Богданкова приява конечно потрібна. Та водночас просив, щоб конче привіз йому малого Михайлика, щоб ним старі дід та бабуся порадувалися.

Годі було тестеві відмовити; Богданко шанував його й любив мов батька рідного - видко, справа важна, коли так пише та запрошує.

Показав листа жінці.

Вже не раз таке бувало, що Богданка й цілий тиждень не бувало вдома, та це її не бентежило. Та тепер, коли прочитала батькового листа, чогось затривожилась. Вона зітхнула і сказала:

- Знаєш, Богданку, мене ця вістка дуже занепокоїла. Боюся, щоб не стрінуло нас яке нещастя, як тебе тут не буде.

- Чого ж ти непокоїшся, моя голубко, чого лякаєшся? Не раз мені доводилось побувати поза домом, і нічого не сталося, чого ж саме тепер таке погане передчуття мало б тебе мучити? Бачиш, у нас усе в ладу, замок безпечним, нелегко його взяти. Я постараяся чимдуж вернутися додому. Заспокойся, мое серденько, і не припускай собі до голови такого страхіття...

- Ти сказав: передчуття, а я не знала, як це назвати. Я справді передчуваю щось страшне, в мені серце завмирає.

- Ганю моя дорога, ти знаєш, я розсилаю довкруги нашої оселі стежі, а вони певно помітили б, коли б був у околиці якийсь підозрілий рух. Про татар нічого в цих сторонах не чувати.

Ганя обняла князя за шию й сильно до нього пригорнулася...

- Коли б ти, Богданку, міг не поїхати... Батенько буде спершу ремствувати, та згодом заспокоїться, а ми опісля поїдемо обоє

до Чорторії та його перепросимо...

- Не можна так, моя люба. Не треба старому батькові давати причини до невдоволення. Якби раз тільки між нами зайшло таке непорозуміння, то воно могло б повторитися в чимось важнішим, а я собі цього не бажав би. Причини не їхати нема, й я не бачу причини, чого б ти мала лякатися. Я таки поїду й заберу з собою малого...

- Хоч лиши мені хлопця, Богданку, - просилася княгиня. - А втім ходімо спитаймо матусі, зробимо, як матуся скаже, добре?

Князь знизав плечима:

- Ходім до матусі, так буде, як вона скаже. Старенька княгиня, почувши в чому справа, обняла невістку

за шию й так її розважала:

- Не все, моя дитинко, треба передчуттям вірити. Таке бувало й зо мною за молодих літ, і я не раз дуже мучилася, та один старенький богомільний чернець пояснив мені, що тоді тільки гаряча правдива молитва заспокоює. Тим-то й тобі, моя дитино, так раджу, - піди зараз до церкви й помолися щиро. А Богданко хай їде, коли його старий князь кличе, та тільки дитина хай лишається...

Молода княгиня відчувала, що ніхто не хоче її розуміти, що її передчуття вважають собі за нізащо, Але треба було скоритися и заспокоєння шукати в молитві...

* * *

Це було в серпні, в часі гарячих робіт у полі.

Увесь народ, що був у замку и недалеко замку, ще до сходу сонця виходив. На замку лишалися тільки ті, що робили домашню роботу.

Молодий князь наказав осідлати коні й узяв із собою лише одного чоловіка, чуру¹⁵ Петра, що був йому товариш іще з молодих літ. Разом із ним грався, разом грамоти у протоіерея замкової церкви, вчився.

Тепер обидва поспішали до Чорторії.

По дорозі князь розказав своєму Петрові про все, що було дома. Петро слухав уважно, інколи хитав головою, та як князь скінчив, нехотя докинув:

- Скажу тобі, князю, правду, що коли б я був про це знав раніш, я був би тобі щиро порадив послухати княгині й залишитися дома...

Князь занепокоївся. Йому впало на думку як-стій завернути додому, але соромився: лицареві, князеві не слід йняти віри жіночим забобонам...

Петро, наче відгадуючи думку князя, спинив коня:

- Вертаємось?

- Як же воно? Вертатися майже з-під воріт Чорторії? Нас уже княжі люди бачили, ще скажуть князеві, а він міг би взяти мене за примхуватого молодика, це мені зовсім не лицює...

І князь потиснув коня острогами й помчався чвалом: утік перед думкою, що йому шептала:

* * *

Старий князь дуже зрадів приїздові Богданка. З'їхався весь рід Чорторійських на сім'єву нараду: справа була така, що один із сусідів старого князя забрав йому доволі великий шмат землі й не хотів по-доброму віддати; князь посилав до нього поважних людей, та це на ніщо не здалося.

- Відберемо силою, - сказав один із Чорторійських. - Так залишити не можна, а то згодом усе нам порозшарпують. Хай світ знає, що ми рід великий, що один за одного постоїмо в потребі!

Його думку прийняли всі. Почали укладати план, як до цього братися, кільки котрий має прислати до Чорторії збройних людей.

Богданко весь час ні словом не відзивався: сидів на розжареному вугіллі. Перед його очима стояла заплакана Ганна... Чому він її не послухав? Ця перша відмова, що її почула від нього вірна дружина, пекла його розпеченим залізом... Аби лише швидше додому...

Старий князь вичитав його неспокій з обличчя й хотів знати його причину. Може, не до вподоби йому постанова роду Чорторійських? Не може бути, щоб лицарський Богданко не хотів походу в такій справедливій справі! Князь узяв зятя на бік і почав розпитувати.

Богданко висповідався зі своїх побоювань.

- Здайся, сину, на Бога й Його святу волю. Проти неї нічого не вдієш. Та не бери собі цього так дуже до серця. Коли ти певний, що на границях спокійно, то чого боятися? Орда не гайвороння, непомітно не злетить на крилах...

- Я всією силою відганяю від себе погані думки та перебороти їх не можу. Сиджу тут, а мої думки в Ружині, на замку. Ви, мій батеньку дорогий, не гнівайтесь на мене, не ображайтесь, а я таки зараз поїду додому. Господь знає, що там діється. В мені серце завмирає на саму думку, що там могло скластися яке нещастя...

Старий князь зворушився:

- Я тобі, мій сину, не бороню, та ти побачиш, що нічого не сталося, застанеш усе так, як залишив. Їдь з Богом і зараз подай мені вістку...

Князь вийшов з теремів і пошукав Петра.

- Їдемо, Петре. Я тремчу всім тілом. Не шкодуватимемо коней, аби тільки швидше, бо мій неспокій уб'є мене.

Погнали вихром. Князеві здавалося, що їде на похорон...

- Що це таке, Петре, що ще нашого замку не видно? - спитав князь. - З наших замкових башт можна було розглянути добре всю околицю. І з того місця, де ми тепер, ми повинні бачити замок.

- Може, тепер над ранком наш замок у мряці (вони їхали всю ніч), пояснював Петро, щоб князя заспокоїти, але в самого кров у жилах застигала. Саме тоді повіяв вітер звідтіля, де стояв замок, і Петро занюшив згар...

- Петре, ти чуєш? Щось наче б із пожарища сюди завіяло...

Петро не відізався: погнав наперед вихром, за ним князь...

Станули на місці... Перед ними - половина Ружина у згарищах, замок у руїні. Догоряли грубі бервена, по церкві й церковних будівлях ні сліду... Де стояв ґанок до княжих теремів, там лежала до половини спалена стара княгиня-мати, а біля неї... трупик малого княжича Михася...

Богданко застогнав, ухопився рукою за серце і звалився з коня зомлілий. Петро прибіг князя тверезити.

- Гей! - крикнув він із усієї сили. - Чи всіх повибивали, ніде живої душі не залишилося?

На той крик виліз із кущів ліщини старий дід-пасічник Панько.

- Пробі, діду, що тут сталося? Давай, ради Бога, чимдуж води князя тверезити, а то минеться.

Панько побіг до струмочка і приніс у пригорщах води, хлюпнув нею князеві в лице, розіпнув сорочку біля серця й почав натирати мокрими руками.

- Що сталося? - питав настирливо Петро.

Очуняв князь, присів і почав протирати очі, як той, що його напрасно збудили зі страшного сну.

Панько розповів, що тої самої днини, як князь поїхав, зараз сполудня з'явилася орда, ніхто її не сподівався, ворота були відхилені, татари влетіли мов шуліки, й заки ратні¹⁶ люди позбігалися, вже й замок, і церква, й будівлі горіли... З теремів вибігла княгиня-мати й почала кликати помочі, та її зарубав зараз на порозі татарин. За нею вибігла молода княгиня з малим княжичем на руках, дитина вчепилася мамі за шию й дуже кричала...

Панька наче корч схопив за горло, и він не міг далі слова промовити.

- Страшно, князю, вимовити... - казав далі, зітхнувши. - Татарин вирвав у матері дитину й розбив її голівку до рундукового стовпа. Княгиня закричала не своїм голосом. Татарин схопив її на руку й кудись поніс. Я вже її більше не бачив...

Надбіг старий воєвода із дружинниками. Почалася страшна битва. Багато поганців полягло, але наші не вдержалися проти силенної сили, всі понакладали головами... Мене якось Бог милував, я заховався. Та краще мені було з ними всіма полягти, ніж тепер дивиться на все це...

Дід схопився за сиву голову й почав голосити.

Князь схопився з землі й побіг мов божевільний. Ухопив малого трупика й почав з ним бігати по пожарищі. Потім поклав синка на землю, припав до обгорілого трупа матері, бив себе кулаками в груди й кричав та плакав, то знов затискав кулаки й погрожував у той бік, звідкіля, на його думку, наскочили були ординці, й качався між обгорілими колодами.

Петро боявся, що князь у болю може собі яке лихо заподіяти: прискочив до нього, схопив його сильними руками попід пахи й силкувався покласти його на ноги.

- Годі, князю, вважай. Мертвих не воскресиш, треба подумати, як тут який лад завести, трупів по-християнському поховати.

- Ніякого мені ладу заводити не треба. Для мене все пропало, на що мені жити?

Він добув із піхви ніж.

- Князю! - крикнув несамовито Петро й кинувся виривати князеві ніж.

Та справа була нелегка, князь не давався.

- Пустити, Петре, - крикнув, - а то я й тебе заріжу. Не хочу я жити...

- Князю, душі не губи, ти християнин, не слід із божою волею на прю ставати¹⁸...

- Ніякої волі я не знаю, - кричав князь, - пустити... я не хочу жити.

- Князю, - кричав у розпучі Петро, добуваючи останніх сил, щоб держати князя за руку, - князю, хто помститься за твою, за нашу кривду? Ти залишиш поганців не покараними? Великий гріх візьмеш на той світ, більший, ніж самогубство...

Князь випустив ніж із рук.

- Твоя правда, Петре, мені не вільно тепер умирати... Я мушу віднайти мою нещасну Ганну. Як би її й під землею заховали, я її знайду, я визволю... А не найду, не попадайся мені в руку, татарине, не вийдеш від мене цілий, загинеш у страшних муках! Так мені, Боже, допоможи!

Князь підняв до присяги руку вгору й поглянув туди, де недавно ще стояла церква. Встав із землі, страшно дихав, заточувався мов п'яний. Страшка було на нього глянути: голова вкрилася сивизною, очі запалі, з ямок блищало страшне опиряче саяво, губи викривилися, кутками спливала біла піна. Він тремтів. Нагадав собі Петрові слова.

- Чи я знаю, Петре, що мені робити?

Закрив долонями очі й почав судорожно плакати, та вже тим чоловічим, сердечним плачем, кривавими слізьми.

Петро мовчав, поки князь не виплачеться. Він знав, що такі сльози зменшують біль зраненої душі.

- Треба буде зажадати помочі від князя Чорторийського. Самі не дамо собі ради. Слухай, діду, підеш у село та знайдеш кого, що в часі нападу був у полі. Хай як-стій сюди приходить, князь наказує. Панько побіг.

- Нема чого на посланців покладатися, - сказав князь, отираючи заплакані очі, - поїдемо самі...

Петро привів коней, що зайшли були в сад і скубли зелену траву.

Коні були потомлені, їхали поволі. Та не було й чого поспішати...

* * *

В Чорторії перестрашилися, побачивши князя.

- Пробі, що сталося? - спитали обоє старі нараз,

- Нема мого Ружина, нема матусі, нема синка, нема Гані, її татари в ясир узяли... Її передчуття справдилося... - говорив Богданко, не звитавшись, присів і спер обіруч важку голову.

Старих мов громом прибило. Князь ходив безрадний по хаті, княгиня ламала руки й голосила.

- Моя бідна дитина буде десь гаремовою жінкою якогось поганця... Краще б мені було побачити її в домовині... Бідні ми, таке нещастя Господь на нас наслав...

Богданко підвів голову.

- Тату, порятуйте мене, в Ружині треба негайно зробити лад та тим бідним мученикам християнський справити похорон. Людей треба, та дощок, та майстрів, та кілька десятків домовин треба, сам не знаю, кілька...

Старий князь, усе ще приголомшений, розвів руками, як той, що бачить конечну потребу, та не знає, як забратися до діла...

- Я все це полагоджу, ваша княжа милосте, - обізвався Петро, - коли мені доручите...

- Добре, Петре, наказуй моїм княжим іменем моїй челяді, я не знаю, де моя голова...

Петро метнувся надвір, зібрав кілька десятків людей, набрав на вози дощок і подався з цим усім до Ружина, залишаючи самого князя в Чорторийських.

Князь сидів довго на тому самому місці, Часами важко стогнав, то знову хлипав, мов мала дитина після, довгого плачу, то знову хапав себе за груди біля серця, корчив лице з болю, наче не міг відітхнути.

На питання, які йому старі ставили, або не відповідав нічого, або безнадійно махав рукою.

- Одного не можу собі вибачити, - казав наче сам до себе, - чого я бідної Ганусі не послухав, не залишився дома. Цього я ніколи собі не вибачу. Вона, бідна, передчувала, голос божий її остерігав...

- Така була воля божа, сину, і проти неї нічого не вдієш. Хіба ти певний, що, залишившись дома, ти був би її врятував? І ти міг з ними пропасти, - казала княгиня,

- І краще було б, мамо, коли б був загинув ураз з моїми найдорожчими.

- Богданку, гріх тобі таке казати, - обізвався князь. - Незбагнуті божі задуми, і ти не знаєш, на що та на яке тебе Господь призначив.

Від того слова Богданко встав, випрямився в увесь ріст і заговорив сильним голосом:

- Я вже знаю, до чого мене Господь призначив: до кривавої мсти над ворогами хреста, над чортівським півмісяцем. Тремтять переді мною, поганці, пізнаєте ви мене й важко спокутуєте за кривди християнському народові... Прощайте, тату й мамо, не довелося вам у спокою віку доживати, радіти щастям нашим і ваших онуків...

- Куди ж ти, сину, вибираєшся? - спитав князь.

- На Січ іду... Там знайду охочих, що підуть зі мною в огонь і воду, і все на поганців, бо іншої мети моє життя мети не може... А, може, при божій помочі я віднайду мою Ганусю... Тоді ми вернемося й заживемо щасливо, мов у божому раю, - і усміхнувся сам до себе на ту думку, що блискавкою перейшла його голову...

- Господи тобі допоможи, - сказав князь, хоч і не вірив у таку можливість. - Та ти не поїдеш, поки похоронів не справимо...

Богданко кивнув головою. Незабаром далось чути дудоніння кінських копит...

* * *

Доїжджаючи до Ружина, почув здалека людські голоси, стукіт сокир та журчання пили, - це теслі домовини збивали. Увихалися, бо було літо, трупи почали розкладатися. Скрізь порядкував Петро.

Княжі люди повиносили тіла в садок і поукладали рядком на мураві.

У головах кожного горіла воскова свічка. На першому місці лежав недогарок княгині-матері, побіч неї тільце княжича, а далі вже рядком усі полегли по старшині, від воєводи Добрича почавши.

Богдан скочив з коня, став навколішки перед довгим рядком тіл і почав гаряче молитися. Інколи усміхався боляче, з уст його виривалися жалісливі слова;

- Синку мій, дорогий, єдиний! Не защебечеш ти вже мені ніколи, мій жайворонку, не посадить тебе вже батько перед себе на коника... Ой, синку, гадав я, що виростеш ти на славного лицаря, закриєш батькові очі й обіймеш по ньому наше славне князівство Ружинських... Та цього вже не буде ніколи. Поганий татарин збавив тебе віку, хоч ти ніколи нікому нічого злого не вчинив, усі тебе любили... Та за тебе я помщуся, моє голуб'ятко. Коли ти з янголами божими в вічній ясності літатимеш на золотих крильцях, твій батько вихром літатиме, буде нищити прокляте татарське кодро, що. самому пеклу страшно стане...

Його слова перебив йому княжий дружинник Чорторійських

- Що скажеш, князю, зробити з татарським стервом?

- Почислити, кільки їх та викинути в ліс вовкам та лисам...

- Між трупами залишилося трьох татарів ранених, живих, що їх поганці не забрали з собою...

Почувши ті слова, князь устав, увесь перемінився, вийшов на замковий майдан.

- Гей, люди, хто з вас знає татарську мову, ходіть зі мною!

Знайшовся знавець і пішов з князем. Тяжко ранені татари не могли рушитися.

- Спитай їх, з якої орди були й кудю пішли татари звідсіля? Товмач почав перепитувати.

- Вони з перекопської, куди пішли, хіба їх ватажок знає.

- Скажи їм, що їх зараз понастромлюють на коли, іншої кари для таких розбишак я не знаю.

Татари, почувши це, почали благодіяти своєю мовою помилування, прохали, щоб їм постинали голови.

Та князь не хотів про це слухати. Відвернувся від них і пішов між теслів.

- Застругати як-стій три коли нагостро, ми тих розбишак на коли позастромлюємо!

- Князю, - сказав Петро, - не досить наказати їм голови постинати? Це ж не по-християнськи.

- Буде, як я сказав, - відповів твердо князь, - ти ще не таке побачиш!

Незабаром татари вмирили на колі в страшних муках; їх стогони доходили до князевих вух.

Князь уже дві доби нічого не їв і не спав. Виглядав іще страшніше. Усю ніч ходив по згарищі, наче щось собі нагадуючи. На місці, де згоріла церква, довго молився навколішках.

Нарешті взяв якусь ломаку в руки й почав розгортати недогарки з церкви зараз за престолом. Відгорнув кам'яну плиту, з великою натугою підважив її та усунув на бік. Блідий місяць освітив чорну печеру, вхід до підземелля. Взяв від теслів, що працювали при смолоскипах, горючий посвіт, східцями зійшов до підземелля. Тут лежали рядком великі домовини його предків. З самого краю була домовина його батька.

- Тут побіч покладемо домовину неньки-княгині, - казав сам до себе, - а на грудях їм покладемо труночку їх онука. І для мене знайшлося б тут місце, та не треба. Лиха доля робить із мене бурлаку-ізгоя¹⁹, але й месника за кривду мою й усього миру християнського. Попрохаю тестя, щоб склеп наказав замурувати натвердо і зверху висипати високу могилу, щоб ніхто не турбував покійників, щоб вона відкрилася аж на голос труби архангела на страшному судилищі Христовому...

В однім куті склепу розпорпав землю й добув велику мідяну посуду. Була важка, ледве її підніс та виніс наверх. Вийшов на світ і відітхнув повними грудьми. До нього доходили стогони мучених татар. І неначе почув удруге голос Петра: «Це не по-християнськи». Обізвалося сумління. «Справді не годиться» -

подумав. - «Може вони невинуваті!? Може, пан присилував їх до походу, й вони мусили йти... Що було б, коли б мій дружинник відмовився йти зі мною в похід! Ні, доволі вже тих мук!» І князь гукнув стрічному чоловікові, щоб укоротив муки татарам.

Дуже зрадив Петро, що князь опам'ятується, приходять до рівноваги. Може, відкине думку погоні й добровільного тиняння, може, лишиться дома, погодиться зі своєю щербатою долею, а час певно загоїть його рани сердечні...

* * *

Вже сонце підійшло високо, коли з Чорторії приїхали похоронні гості.

Всі мерці лежали в відкритих домовинах. Три духовники з Чорторії почали сумну похоронну відправу. На похорон посходилося багато людей. Усі плакали, бо княгиня-мати була для всіх справжня метрі, нікому не відмовляла своєї помочі. І князеві щиро спочували в його важкому горі...

Князь Богданко під час похорону не пустив одної сльози з ока. «Чи він уже всі виплакав, - дивувалися люди, - чи, може, вони закам'яніли в його грудях і там його печуть пекельним вогнем?»

За той час, як похорон пішов до княжої гробниці, челядники князя Чорторійського приладжували під розлогими липами тризну: понаставляли з дощок довгих столів та лав, понакладали на столи всячини. В великих мисках було пшеничне коливо з медом. Старі князі подбали, щоб із старих звичаїв нічого не поминути. За столом найшлося місце для кожного.

Коли тризна скінчилася, князь підійшов до Петра:

- Приходжу попрощатися з тобою, друже, бо я не гаючись їду... Тут для мене нема нічого, крім споминів. Та від них трачу всю міць, роблюся нездібним виконати те, що присягав... Ти мене розумієш...

- Чого ти, князю, не хочеш, щоб я з тобою їхав? Та ти хоч мені заборониш, хоч мене від себе відженеш, я за тобою поїду й тайком берегтиму тебе...

- Друже мій, не думаю я відганяти тебе від себе. Та не хочу я для своєї особи використовувати твою дружбу. Твоя воля, хоч

лишайся тут, а хоч їдь зі мною у світ невідомий, куди мене жене моя присяга.

- Мені тільки жаль, князю, що ти міг на хвилинку подумати, що я тебе залишу в біді самого... Разом ми зростали, разом ізжилися. Хоч не заприсягали один одному побратимства, то нема в тебе, князю, щирішої людини за мене. Я з тобою, князю, хоч у вогонь, хоч у саме пекло...

Князь сердечно обняв свого друга:

- Підемо, мій друже, на могилу мого батька та матері й там заприсягнемо досмертне побратимство, як закон велить. Це повинні б ми зробити в церкві, та тут її немає... Але ж гріб моїх славних предків для мене не менше святий, як і церква.

Пішли на згарище церкви і в підземеллі над трунами старих Ружинських заприсягли побратимство.

- Відтепер, Петре, я тобі не князь, а побратим... Тепер підемо попрощатися з тими, що тут залишаються, і в дорогу... Цієї ночі я викопав гроші, які ще мій покійний батько був заховав. Вони нам у далекій незнаній дорозі придадуться, Я їх розділив надвоє. Візьмемо по половині на наші коні, на одного було б заважко...

- Слухай, - сказав Петро: йому важко було не сказати «князю», - ми мусимо ще кого взяти, бо двом самим їхати недобре. Я підмовив двох кметів, юних здорових парубків, що охоче поїдуть із нами на Січ. Їх рідню татари або повбивали або в ясир позабирали, їм нічого тут роботи.

- А звідкіля ти знаєш, що я на Запорожжя вибираюсь? Я ж це слово вимовив уперше в Чорторії в тестя, коли тебе вже там не було?

- Іншої дороги для нас немає. Звідкіля взяти тільки людей, щоб за татарвою ганятися? Лише на Запорожжі, на Січі знайдеш таких охочих. Так я і сказав тим парубкам. Їм аби де коней і зброї. Та коні будуть, а зброю випрохаємо у князя, хтось із його дружинників відступить. Иди, попрощайся й попроси зброї, я подбаю про коні...

- Ні, Петре, ходи й ти зі мною. Ти ж мені тепер не слуга, не челядин. Ми ж побратими.

Коли зблизилися до князів, промовив Богдан:

- Поблагословіть, тату та мамо, вашого нещасного сина в далеку дорогу. Ваше благословенство й молитва захистить мене від усякого врага й супостата...

Він схилювався низенько до їх колін і цілував їм руки. Старі Чорторийські піднесли руки до благословенства й цілували його в голову. Княгиня плакала.

- Хай тебе Господь береже в усякій пригоді, - казав князь.

- Батьку! Вам віддаю під руку все моє майно, що тут залишилось, орудуйте ним, як самі знаєте. Не знаю я, чи й коли вернуся. Хіба Господь допоможе знайти й викупити мою бідну Ганю. Тоді ми вернемося і заживемо щасливо... А ось іще моє одне прохання. Поблагословіть іще й цього Петра. Від сьогодні він мені не чура, не дружинник, а побратим.

Петро поклонивсь до колін князям, і вони його поблагословили.

- Тепер, тату, до вас велике моє прохання: скажіть гріб моїх славних предків закрити кам'яною плитою й насипати зверху велику могилу, хай ніхто не посміє непокоїти їх вічного спокою...

- Станеться, як бажаєш, - сказав урочисто князь. Петро пішов по коні, Богдан іще залишився. Та про що ще

було балакати? Стояли всі мовчки, договорюючи те, що мали ще сказати, сумними очима... Петро привів коні, з ним приїхало двох юнаків.

- Батьку-князю, - сказав Богдан, цілуючи його в руку, - невже ж ви пустите нас у світ далекий без зброї?

- Правда, - сказав князь, - я й не подумав про це гаразд.

Узяв від чотирьох дружинників зброю й пороздавав між них.

Відіп'яв собі широкий меч і прийняв його Богданові.

- Хай тобі служить у обороні святого хреста і хрещеного народу в боротьбі з поганцями...

Всі чотири посідали на коні й погнали щосили...

* * *

Виїхавши за межі Ружина, Богданко не знав іще, кудю йому повернути та що робити. Петро радив:

- Передовсім нам треба відшукати сліди тих татар, що в нас гостювали. Поїдемо їх слідами, може, нам поталанить викупити княгиню з неволі.

Рада князеві припала до серця.

В межах свого князівства князь бачив села цілі, недоторані татарською рукою. Розпитували стрічних людей, та про татар уже від довгого часу ніхто нічого не чував.

Ночували звичайно по боярських хуторах, де князя дуже радо приймали та гостили. Від князевих дружинників довідувалися люди, яке нещастя скоїлось у Ружині.

По татарах слідів не було. Всі догадувались, що той загін татарський умисне перекрадався пустирями до Ружина, щоб його заскочити несподівано й так помститися на князеві за те, що їх досі погромлював.

І князь знову спинився, наче на перехресному шляху, не знаючи, куди йому повернутися.

Всі радили їхати в Татарщину й там розпитувати за дружину. На це треба лише було добути від пограничного старости письмо, що їде викупити бранця, й перешкоди перейти хоч би всю Татарщину й Туреччину не було. Тих, що викуплювали бранців, не чіпали: аби гроші...

І справді князь добув у черкаського старости²⁰ потрібні грамоти й пустився зараз у невідому крашу.

В Перекопі пішов до мурзи²¹ з поклоном і з добрим золотим бакшишем²². Мурза прийняв його ввічливо й заявив, що в часі, коли князеві трапилося нещастя, жоден татарський загін із Криму не виходив. Це були, певно, степовики ногайці або буджацькі татари²³, й тому, на думку мурзи, його розшуки по Криму не доведуть до мети...

Вийшовши від мурзи, князь здібав невеличкого чоловічка з грубим чорним обличчям, таким самим волоссям і з великим носом. Догадався, що це вірменин. Він поклонився князеві низенько й забалакав поганою слав'янщиною, переплітаною словами бозна-яких народів. Але князь зрозумів, що це один із тих агентів, про яких чував від людей, що вони помагають вишукувати бранців, бо мають зв'язки з торговцями невольниками по всіх світових невольничих базарах.

- Коли ти з тих, що помагають шукати бранців. то мені саме такого чоловіка треба. Я скористаю з твоєї допомоги, а ти будь певний, що по-княжому тебе винагороджу.

Вірменин низько кланявся. Він указав князеві ган²⁴, де б можна приміститися з кіньми та людьми, і там обіцявся поговорити про справу.

Власник гана теж був вірменин, що жив колись і був купцем у Києві і вмів по-українськи. Князь розповів про свою біду, кого шукає, й розказав те, що чув від перекопського мурзи.

- Це може бути правда, що той загін не був з Криму. Але бо й відома річ, що степовики, одні чи другі, не мають іншого збуту на свій товар - а лише Крим, і привозять його або з Очакова морем до Козлова²⁵, або таки через Перекоп, крадькома перед мурзою, котрий за такий товар каже собі платити велике мито.

Аслан - так звався агент - зажадав грошей на готові видатки, бо ж, мовляв, треба буде з іншими порозумітися листами, а то й поїхати. Не надумуючись, князь сипнув на стіл жменю дукатів, котрі згорнув Аслан, не рахуючи. Він зміркував, що князь - партія, яка не буде торгуватися...

- Що ж мені за той час робити, поки ти переведеш розшуки? Я ж тут на Татарщині не витримаю...

- Ваша милість можете виїхати на Україну, в Київ, чи до іншого міста. Я розумію, вам жити між вашими ворогами буде тяжко, то я й порадив би вашій милості податися на Запорожжя, на Січ, і там перечекати, аж дістанете від мене вістку. Я вам пришлю письмо, де за тою особою шукати, й ви приїдете туди. Там на вашу милість мої люди ждатимуть і допоможуть при викупі, пам'ятайте, що я даром грошей не беру, коли вже візьмусь за яке діло, то стараюся непогано його зробити...

- Так не може бути, - перечився князь. Мені задовго чекати, аж твої люди дадуть мені знати, що віднайшли слід. Я їду з тобою. Хочу бути зараз під рукою з готовими грішми, їдемо!

Їздили по всіх містах, де продавали та паювали невільниць-бранок. Князь не шкодував нічого: переплачував, сипав золотом, підкупляв євнухів²⁶, аби лише знайти Ганну, княгиню Ружинську. Не знайшов нічого, Шукали й по Криму, й між степовиками, хоч би де одна людина, що брала участь у нападі на ружинський замок! Той чамбул²⁷ татарський наче під землю провалився...

Агент пояснював справу тим, що той загін могли десь по дорозі розбити, а бранка, може, не видержала трудів походу й по

дорозі загинула...

І Богданко, з'їздивши татарські землі вздовж і впоперек, своєї Ганни не знайшов.

З розбитим серцем повертався князь із Криму. Вся надія пропала. Одну частину завдання виконав. Шукав дружини. Коли б було йому поталанило, був би простив татарам заподіяну кривду, був би вернувся до Ружина, відбудував замок і зажив би щасливо після таких бурливих пригод. Та з цього нічого не вийшло. Залишилася друга - мста.

І князь подавався прямо на Запорожжя.

Та, виїжджаючи з Перекопу, він роздивлявся докладно околиці, повторив іще раз складену вже раз присягу й погрозив Кримові кулаком:

- Прийду я ще раз сюди, чортове гніздо, та не з зеленою галузкою миру, а з вогнем та залізом!

Запорозька Січ була тоді на меншій Хортиці на Дніпрі, що обливав її могутніми своїми рукавами.

Мандрівників зараз на Січ впустили, бо там були такі, що князів Ружинських знали.

Але церемонію прийняття треба було перебути.

- Віруєш у Христа?

- Вірую.

- Перехрестись!

Це було і все, що давало право стати членом січового товариства.

Так само треба було відбути церемонію прийняття до куреня: треба було вкупитися. Та як інші робили це малими грішми, князь сипнув відразу перед курінного отамана дві повні жмені дукатів.

Такі щедрі кандидати рідко сюди потрапляли. Це все була, здебільше, біднота, якій погано жилося на світі. Крім цього, князь справив курінним товаришам розкішний бенкет, із усіма знайомився: хотів собі з'єднати козаків до походу на татар... А то ще й виявив свій великий хист до всякої зброї, він - мистець на шаблі, мистець до лука, до мушкета, мистець до коня...

- З цього волинського Богданка Ружинського вийде козак на славу нашої Січі, - говорили між собою старі січовики.

* * *

Раз якось князь пішов із одною частиною стежити на переправах за рухами орди.

Отаманом частини був полковник Максим Жолоб, старий досвідний козак, дуже обережний, ходив зі своєю ватагою лисячим ходом.

Вислані на стежі повзуни доповіли йому, цю чималий татарський загін прямує саме на переправу, де стояв Жолоб зі своїми вдальцями²⁸. Жолоб як-стій підповз до берега Дніпра й почав добре зорити²⁹. Степом по другому боці Дніпра сунулася по землі чорна хмара, наче хто волік по землі велетенський» горі чорною вовною обернений овечий кожух. Кожух час від часу розривався: його шматки то вибігали наперед, то на боки, то знову зливалися в одне ціле.

Жолоб затирав руки з задоволення.

- Видко, клятї себе безпечно почувають. Не так ходять, коли пронюшать, що на них засідка може бути.

Жолоб вернувся до своїх.

- Хлопці! Лагодьте ціпи, буде що молотити.

Богданка кортіло спитати отамана, як та що, але його повчили, що козакові не годиться питати про що-небудь: «Ти тільки слухай та на вус мотай, то й сам зміркуєш, коли не дурень».

Жолоб послав кількох козаків зорити. Кожний клався на землю на невелику віддаль один від одного. Всі давали один одному знаки, не підводячись із землі, щоб не зрадитись, бо від того залежала перемога. Отаман сказав козакам, що й як мають робити. Вони як-стій подалися взад і заховалися з кінями в густому недалечкому байраку.

Татари, переправляючись через річку, звичайно роздягались догола. Зв'язували одяг і зброю у клунок, прив'язували його до шиї коня и пускалися вплав, тримаючись кінського хвоста. А то и клали клунок з одягом та зброєю на невеличкий опліток, який приказували коневі до хвоста, самі чіплялися гриви й так перепливали. Спершу перебиралася одна частина загону на другий берег, тут одягалася, а друга частина роздягалася. Аж як обидві частини були на другому березі, рушали далі.

За кожним новим рухом загону приходили до отамана доповіді від плазунів-зоріїв.

Козаки помітили, як ціла хмара голих татар вийшла на берег, коні струшували із себе воду й пирхали. Татари одягалися, зброя лежала на землі.

- Хлопці, на коні! - закомандував Жолоб.

Коні погналі вихром.

Враз залунало:

- Ріж, бий невіру!

Татарам не було часу сідати на коні. Вони хапали за зброю й почали оборонятися. Козаки впали на них, мов ті шуліки на громаду курчаток: кололи довгими списами, рубали шаблями, стинали голені татарські лоби...

Горе піхотинцям, між яких вженеться з шаблюкою чи зі списом кіннотник. Не сам лише він рубає ворога, а й кінь йому помагає. Він зі своїм паном заодно: одне тіло, одна душа, вони розуміють один одного. Козак рубає шаблею, кінь розбиває й валить до землі грудьми, кусає зубами, толочить передніми ногами, б'є задніми, він не менше робить ворогові шкоди, як озброєний козак...

Таке було й тут. Деякі татари, напіводягнуті, скакали у воду. Та їх як не досяг спис із берега, то досягла мушкетна куля, чи стріла з натягнутого лука.

Богданко був між першими. Наче той справдішній янгол смерти твердою рукою стинав татарські лоби одним махом гострого меча, що його дав йому при прощанні тесть.

Хто в бою його бачив, ніколи не пізнав би був його: очі набігли кров'ю, закушені губи, уста наче щось шептали за кожною відрубаною татарською головою. Козаки з дива не сходили. Татар залишилося всього кілька, між ними якийсь татарський старшина, що ламаною українською мовою обіцяв за себе окуп. Саме договорювалися за ціну, як прискочив яструбом Богдан і відрубав татарині голову:

- Це тобі окуп за дружину, за синка, за матір! - крикнув несамовито.

Богданко зареготався страшенно й погнав добивали решту...

- Розрубав кількасот дукачів - сказав один козак.
- Запропастив кількох бранців, - обізвався другий.
- Добре, певне, йому допекли,
- Не чув, як просичав, за кого окуп бере?
- Страшно завзятий, добрий на ватажка.

Так говорили одні, відпочиваючи. Інші погналися з арканами ловити татарських коней, що порозбігалися, налякані галасом битви.

- А коли підемо на тих? - питав Богданко отамана Жолоба, вказуючи на другий бік.

- Ті до нас уже не прийдуть, а нам туди не по дорозі.

- Отамане! Мене страшно свербить рука. Як би мені так зібрати кількох охочих, перейти ріку...

- Буде з тебе! Шкода людей та коней. Я не боюся, що татари вас вигублять, але переправа... переправа, козаче! Дніпро любить своїх чубатих діток, але жартувати з ним не слід. Кого візьме в свої обійми, живим не випустить.

Не було ради. Отаманський наказ - закон!

Козаки забрали пригожу зброю, сідла, тощо, поспинали татарські коні й пустилися додому. Вони знали, що тепер якийсь час буде спокій,

Татари з того боку Дніпра дивилися безрадно на розгром найкращої своєї частини. Вони кидали в бік козаків прокльони.

На Січі прийняли загін радісними вигуками. Про завзяття та меткість Богдана Ружинського йшли по куренях розмови:

- Побачите, що з нього ще вийде другий Байда-Вишневецький³⁰.

* * *

Повага та значення Богдана Ружинського на Січі більшали з дня на день. Але ж бо й не дивота: де пахло походом, хоч і найнебезпечнішим, він ішов добровольцем, не вагувався йти на найбільшу небезпеку, коли була справа з татарами... А було в тому часі декілька вдалих походів на ногайські улуси³¹ та на турецькі оселі над берегами Чорного Моря. Та тільки вони його не вдоволяли. Йому хотілося застукати татар у їх власній хаті, у Криму.

Богданко раз у раз заохочував козаків до такого походу й таки добився того, що козацтво зажадало від старшини, щоб скликала велике коло.

Коли козацтво зійшлося, старшина ввійшла всередину кола з відзнаками свого уряду, січові литаври³² замовкли, кошовий поспитав козацтва, на що скликано велике коло?

Виступив один запорожець:

- Товариство в похід преться. Давно вже більшого походу не було, а ми не на те тільки живемо, щоб від ногайських конокрадів обганятися, сіль возити, за ордою стежити та переправ пильнувати. Цим козацтво нівечиться, втрачає силу свою и бабіє... А орда щораз нахабнішає, під Січ підходить, у наші котли заглядає. Треба татар провчити, треба їх у їх код/а застукати, треба Криму пригадатися, що ми ще живемо...

- Добре говорить, - гукали козаки, - нам на Крим треба..

- Чи товариство згідне з цим? - спитав кошовий.

- Згідні!

- А, може, є такі, що не хочять?

- Таких у нас не буде...

- Отож вирішено йти на Крим. Та всім кошем нам іти не можна, - казав кошовий, - годі залишати Січ-матір без захисту. Ми підемо в похід усі, а ногайська орда підгляне, що на Січі пусто, нападе на нас та все дотла поруйнує...

- Добре кажеш, батьку кошовий, - обізвався старший запорожець, - не слід Січі залишати без оборони, всім кошем іти нам не можна,

- Як так, то вибирайте собі до того походу наказного³³, - сказав кошовий.

- Хай Богданко буде наказним! Хай він поведе нас! - сказав один козак, і всі на це пристали..

Богданка заскочив цей несподіваний вибір. Він у першій хвилині не знав, що йому робити. Тоді один старший козак шепнув йому на вухо:

- Скидайся до трьох разів... Богданко вийшов на середину кола:

- Панове отамання і все славне товариство! - почав він казати. - Не робіть цього, не вибирайте мене недотепу, я у

справах козацьких, не соромно мені признатися, темний...

- Приймай, коли ми тебе вибрали, - гукали козаки.

- Прошу я вас, братики, - кричав уже Богданко, - не вдам я вас повести, а ставати по тому перед ваш суд, та ще б мені кат легкою рукою зняв мою лицарську голову...

Тепер уже все коло заворушилося. Звідусіль посипались лайки та погрози:

- Приймай, сякий-такий сину, а то ми тебе палицями зі Січі проженемо. Бери булаву!..

За третім разом Богданко згодився, кланявся товариству на всі боки. Кошовий казав принести другу булаву й передав її Богданкові:

- Хай вона веде тебе до перемоги зі славним січовим товариством!

Богдан поцілував булаву і сказав великим голосом:

- Присягаю перед Господом Богом та перед усім славним січовим товариством, що поведу козацькі сили до перемоги і слави, цю життя не пошкодую. А коли б не сподобався Господові цей наш похід, то я певен, що не будете ви мене судити козацьким судом за поразку, бо я на полі бою свою голову покладу, не дозволю знеславити її катівською рукою...

- Не приведи Господи! - загула козацька громада.

Богданко заткнув булаву за пояс, замішався між козацьку юрбу й пішов шукати Петра

- Що ж ти, Петре, на це скажеш?

- Я ще вчора знав, що так буде.

- Я радий, що так сталося, - сказав князь. - Та як собі нагадаю, яка відповідальність на мені, то стає страшно, чи не забагато я вкусив, чи не задавлюся я...

- Тільки такої думки не припускай собі до голови, побратиме. Вона дуже небезпечна, і ти можеш на правду пропасти. Коли ти пустишся вузькою кладкою через прірву, то ніколи не думай, що можеш похитнутися й упасти в безодню. Не думатимеш - перейдеш. Так і тут. Ти маєш вести похід на Крим. Не думай, що орда може тебе розбити, що ти запропастиш і військо, й себе самого. Ти думай тільки про те, що йдеш дати татарам доброго

чосу³⁴ за їх набіги на християнські землі, за кривду, що тобі заподіяли, - а тоді певне переможеш...

Така розумка мова заспокоїла князя.

«Так воно справді, - подумав собі, - я йду на Крим, щоб виконати свою присягу, я перемогти мушу».

На нараді врадили, що, поки буде можна, піші козаки попливуть байдаками Дніпром, а кінне військо Й таборіві вози підуть правим берегом Дніпра аж до переправи через Дніпро. Там зіб'ють великий пором із матеріалу, який повезуть на возах, і поперевожать усе на лівий бік ріки. А як стануть на другому боці Дніпра, пором розберуть і враз із байдаками поховають у Дніпрових закрутах і очеретах. Після того Богданко мав уже вести похід.

* * *

Козаки уставили вози в чотирикутник по два ряди. Ця рухома козацька фортеця мала бути підставою для їх воєнної дії. Звідсіля мали забирати в міру потреби все, а коли б довелося уступати, сюди мали збиратися всі й шукати охорони поза возами. Це був звичайний випробуваний козацький спосіб.

Отаман із усією кіннотою пішов на Перекоп...

Була дуже парна втомлива днина. Сонце визирало з туману наче сонне. Людей оволоділа сонність, кожен шукав холоду, де б можна було легшим повітрям подихати. Вулиці міста були пусті. Бездомні собаки лежали попід хатами на вулицях і важко дихали, висолопивши червоні язики.

В таку пору влетіли козаки в город.

- Ріж, бий невіру! - почувлися крики.

Сонливі татари вибігали з хат на вулиці й тут-таки гинули під козацькими шаблями та списами.

Богданко вирядив дві сотні на другий бік міста, казав обсадити всі виходи, щоб нікого з города не випустити. Татари гинули, мов мухи. Козаки кинулися по домах грабувати. Позбігалися християнські бранці-невільники і стали козакам у допомогу: показували домівки своїх панів, де б що запопасти, хапали за зброю й били своїх гнобителів, від котрих зазнали були лиха.

Богданко забув, що він отаман: стинав татарські голови, не розбираючи, чи старий, чи молодий, жінка, чи мала дитина. Петро, що скрізь слідкував за побратимом, зжахнувся: підїхав до Богданка й почав його уговкувати:

- Богданку, не забувай, що ти хрещений...

- Ні, Петре, не стримуй мене, я присягав помсту... Перед очима ненька, дитина... Бідна дружина витягає руки по поміч... Хіба моє терпіння зрівняється з тим, що я тепер роблю...

Татари втратили надію на спасіння. Їм залишилось або сховатись під землею, або втекти з города. Кинулися втікати. Та и тут гинули від козацьких шабель. Побачив отаман, ідо людей по вулицях мов вимело, і зараз догадався, куди вони ділися.

- Скажу город запалити з усіх боків, - сказав до Петра.

- Не роби цього, Богданку, зрадиш сам себе. В цілому Криму знатимуть, що тут твориться, побачивши заграву.

- У день, та ще такий похмурий, заграви видко не буде.

- Ти гадаєш, що такий город згорить до вечора? Смеркне, а тоді заграву буде далеко видко, татарва позлітається нам на голову.

- Твоя правда, Петре... Спасибі за раду.

- Та ще, Богдане, знай, що тобі гарячитись не слід. Ти отаман війська, ти за все відповідаєш. Не забувай, що з кінцем походу або твою славу кобзарі в думках оспівуватимуть, або тебе жде козацький суд і рука ката... Прохолонь, Богданку, навчися вже раз отаманувати...

- Добре ти кажеш, та ще одне лише зроблю; мушу познайомитися з мурзою перекопським, може, саме йому ми два роки тому чолом били, шукаючи бідної Ганни...

І почвалували в той бік, де стояв конак³⁵ та де жив начальник города, мурза перекопський.

Та не так легко було туди дібратися. Конак був околении грубим, високим муром. Сильні дубові ворота були замкнені.

Отаман підїхав під ворота й почав по них бити мечем:

- Відчиняй, а то двері виважу!

Замість відповіді, шургнуло з галери конаку кілька стріл, і одна поцілила отамана в шапку.

Петро хопив Богданового коня за вуздечку й шарпнув на бік під мур, де було безпечно від стріл.

- Богданку, ти з вогнем граєшся. Це тобі не безкарно безборонним голови стинати.

Отаман усердився й закусив спересердя губи. Петро говорив далі:

- Ти козаків не пізнав іще як слід. Така робота, як стинати голови безборонним, хай хоч татарам, то робота обозових чурів, а не для лицарів, та ще для отамана козацького. Та й тут мало ти не пропав ні за цапову душу...

Петро не відвертав ока від того, що в конаку діялось. Здається, там над чимось нараджувались, ішов завзятий спір. Петро використав неухагу татар, ухопив Богданового коня й умить обидва були безпечні за хатою обік. Петро пронизливо свиснув у пальці. З'явилося кілька козаків.

- Хай сюди над'їде сотник, що найближче нас, - сказав Богдан, - треба це гніздо зараз добути.

Сотник як стій казав козакам розібрати найближчу хату й вибрати дебели бервена розбивати ворота. З хати повибирали всі двері й ослонювалися ними від татарських стріл, що тепер посипались на них хмарою. Пішли до наступу. Умить двері, якими прислонювалися, вкрилися татарськими стрілами, мов їжак. Ворота стогнали від важких ударів такими таранами, нарешті затріщали й перевернулися.

- Хлопці, до мушкетів! Треба тих стрільців трохи приполошити!

Козаки поховалися за найближчі хати й почали звідтіль палити на татарських лучників, що стояли на галереї конаку. Незабаром оборонців із галери не стало. Крізь виламані ворота рвонулися в конак козаки, мов вода в діряву бочку. Але татари не давалися. Із різних завулків стріляли на козаків, і багато їх полягло. Та до козаків прибували нові сили. Татари не устоялися, здалися.

- А де ваш мурза? - питали козаки.

- Не скажемо, бо не знаємо.

Мурзу знайшли в гаремі³⁶ між жінками.

- От де лицар сховався, - глумилися козаки. - Тут справді йому місце між жінотою.

Два козаки вхопили мурзу й потягли до отамана.

Отаман із кількома старшинами почали мурзу перепитувати.

- Я дам за себе окуп, який від мене зажадаєте...

За той час козаки вивели з гарему на майдан жінок, бранок-християнок. Богдан як-стій нагадав собі свою безталанну Ганю, і в нього забилося жвавіше серце. Йому здавалося, що між жінками бачить і свою любу дружину. Він кинув мурзу й під'їхав до жінок, що збилися в купу у своїх чудернацьких східних одягах. Ганни між ними не було...

- Послухайте, жінки, немає між вами Ганни, княгині Ружинської з Волині? - спитав він і чекав насторожено відповіді.

Серце його страшенно билосся.

- Її вже немає між нами, але була... Пам'ятаю, як вона мені розказувала, - казала одна українка, - що коли раз переводили Перекопом бранців, то наш мурза сподобав собі її й забрав до свого гарему. Татари дуже собі за це кривдували, бо це була найвартніша бранка, але нічого не помагало. Вона розказувала, що коли раз її чоловіка не було, наскочили ординці, вбили тещу й її малого синка, а її саму захопили в неволю... Але вона тут не хотіла ні за що відректися Христа, не хотіла піддатися мурзі й раз навіть його покусала та подряпала. За те мурза казав старим гаремовим відьмам бити її різками та голодом мучити. Та й це нічого не допомогло. Тільки що через ці муки вона страшно виснажилася й уже не годилася на гаремову жінку... Тоді мурза розлютився, казав зав'язати її в мішок і з важким каменем кинути в море. Це звичайна річ у бусурменів, вони не вважають жінки за людину...

Кожне слово вбивалося розпеченим залізом у серце отамана. З великого болю він закушував до крові свої губи... Завернув коня й під'їхав до мурзи.

- Слухай, мурзо, три роки тому, не більше, я їздив у Крим, щоб знайти й викупити з неволі свою дружину Ганну княгиню Ружинську. Тоді ти взяв від мене добрий бакшиш і впевняв мене, що того часу не переходив Перекопом жоден гурт бранців, ні чоловіків, ні жінок. Ти мені радив, щоб я не турбувався, не шукав

її в цих сторонах. Ти, шельмо, збрехав, одурив мене, - крикнув отаман таким голосом, що татарин задрижав мов від удару грому. - Вона, небога, була тоді в тебе в гаремі, і ти про це знав. Я був би заплатив тобі за неї тяжким золотом. Та ти, поганче, злакомився на її вроду й її біле тіло. І коли вона таки не хотіла тобі піддатися, ти казав своїм гаремовим чортицям бити її та мучити й накінець сказав її втопити!

Мурза клявся на Аллага³⁷, що це неправда.

Отаман прикликав свідків, котрі мурзі сказали всю правду до очей. Отаман трусився всім тілом, закрив собі очі й, подумавши хвилинку, сказав:

- Ти, собако, згинеш як стій на колі... Ну те, хлопці, приладьте панові-мурзі гарний, добре загострений кіл. І щоб був гладкий, щоб не дуже покалічив.

Мурза впав навколішки:

- Забери все моє майно, а пощади мене.

Отаман відвернувся.

За півгодини мурза конав на колі...

* * *

Отаман казав сурмити на збір.

З усіх усюдів виїздили на майдан козаки: звозили награване добро і складали на татарські гарби³⁸. Гарби поїхали до тих возів, що мали були їхати в глибину Криму за головним військом.

Тепер козаки спочивали Богданко по жорстокій езекуції на мурзі, здавалося, заспокоївся зовсім. Безталанна Ганна вже не потребує нічого від цього світу, мученичою смертю спокутувала всі свої гріхи. А її кривду помстив Богданко... Тепер він міг уже звернути свої думки на дальший похід у глибину Татарщини. Тепер щойно початок літа, паші для коней доволі, трава сильно зеленіє, нема чого побоюватись, щоб татари запалили степ. А це була їх найсильніша зброя на ворогів. Радився зі своєю старшиною.

Та враз прискакав козак, сливе живий.

- Огамане-батьку, погано з нами. На ті гарби, що везли добро з Перекопу, наскочив доволі великий татарський загін. Козаків,

що були з гарбами, поперебивали, гарби позабирали. Я один устиг утекти...

Коли гамір притих, козаки почули справді з того боку, де стояв возовий табір, сильну мушкетну стрілянину.

- Звідкіля взявся тут татарський загін, коли Перекопська шийка в наших руках? - дивувався Богданко.

- Справа проста, - замітив один із старшин. - Цей загін повертається з котрогось християнського краю зі здобиччю. Натрапив на наш табір і хоче взяти його приступом.

- На коні! - крикнув отаман.

Козаки посхоплювались і на коні.

- Город підпалити, де лише можна, - наказував Богдан.

Запалили місто чи не в десятих місцях. Козаки виїхали з горючого города на український бік.

Треба було поспішати, бо коли б татарва здобула обоз, то й головному війську досталося б.

По дорозі вийшов із очеретів озерця заболочений чоловік і заступив козакам дорогу.

- Я до тебе, батьку-отамане. Мене з табору вислали. Ледве зміг перекараситися поміж татарвою. Мусив по болоті повзти... Наш табір облягла хмарою орда. Великий загін татарський саме вертався зі здобиччю з Польщі й на нас наткнувся. Полковник Палій останніх сил добуває, обороняючись. Коли не надійде швидко поміч, попропадаємо.

- Хай тобі, козаче, дадуть коня, поїдеш з нами. А що добром, цю його я послав гарбами до обозу?

- Ні про що ми в таборі не знали, а по дорозі ніяково мені було роздивлятися...

Козаки рушили скоком. Мушкетні стріли чути було щораз ближче. Незабаром почули й гамір бою.

Богдан полетів передом і побачив, як тьма-тьменна татар облягла з усіх боків возовий табір. Його засипали хмарою стріл. Сам табір був закутаний димом, з котрого блискавками яснів вогонь із мушкетів.

- Добувайте шаблі та списи! - гукав Богданко. - За мною!

Погнав передом із піднесенням над головою мечем. Козаки летіли з усієї сили й мов тараном ударили на татар, що

штурмували ззаду.

Богданко знав із досвіду, що татари сильно бентежаться, коли несподівано вдарити на них іззаду. А татари вдиралися вже на вози. Козаки не могли встигати з лаштуванням мушкетів, щоб упору відстрілюватись: ішов рукопашний бій. Коні й воли всередині табору, калічені хмарою татарських стріл, казилися й дуже перепиняли козаків у обороні: бігали, перевертали все, толочили ногами... Козаки відбивалися, чим попало: шаблями, списами, дрючками, дишлями від возів. Але ж із натуги почали мліти їм руки...

Та враз становище змінилося. Розляглося могутнє: «Ріж та бий!», і татарам стало моторошно, - зате в козаків, що почули поміч, віджили сили. Між татарвою почалася велика метушня. Почулися вигуки на сполох.

Наскок козацької кінноти полегшив становище обложеним, за возовою стіною. Татари втратили надію здобути табір: ворог, що поза ними, страшніший і важніший від того, що з-поза возів відстрілюється.

- Хлопці! Вилазь! Подавай далі! - гукнув отаман рухомої фортеці.

Розступилася одна стіна возів, і туди, мов горох із мішка, висипалося козацтво.

Як подратовані бджоли вилітають громадою з вулика, кидаються на напасника, обліплюють собою його лице, руки, лізуть до очей, бзикають люттю, мов на якомусь інструменті грають і кусають завзято, - достоту так робили ті козаки, що роєм вилітали з-поміж возів. Почався ще завзятіший рукопашний бій. Тягся він доволі довго. Татари раді були рятувати своє життя втечею, та втікати було нікуди...

Татари розклали свій табір кільканадцять стай³⁹ від того місця, де козаки стали чотирикутним табором. Отаман хотів там бути раніш, ніж татари: боявся за долю бранців, щоб їх татари не вирізали, мстячися за свою невдачу. І козаки пригнали до татарського табору раніш. Перша річ була - скочити між бранців.

Бідний народ страшно мучився. Чоловікам пов'язали сирівцями руки за спиною так туго, що сирівці в'їдалися до живого тіла. Ніхто їх не пожалував, не попускав ременів. Дітей-

недолітків не в'язали, гнали гуртом, тільки гарних молодниць і дівчат везли на возах, це ж був найцінніший крам на невільничих базарах. Годували конячиною, недолітків кобилячим молоком.

Коли бранці побачили козаків, піднесли радісний крик, дякуючи Господові за чудовне визволення, якого не сподівались. Декілька козаків позіскакувало з коней, почали розтинати бранцям сирівці. Опісля давали їм ножі в руки і вони самі вже собі радили. Трохи далі паслися позабирані воли та корови, цілі табуни коней і отари овець. На возах було всяке награбоване добро: сукна, полотна, пухова постеля, дорогі килими, золотий та срібний посуд, гроші. Цей татарський загін плюндрував на Поділлі, найбагатшій частині України, й добре там обловився.

- Що робити далі? - спитав отаман старшини. - Ми вибралися в Крим, у саме серце Татарщини, а по дорозі трапилася нам дуже корисна робота...

- І здобич така, - докинув один старшина, - що і в самому Бахчисараї⁴⁰ кращої не добув би.

- Правда, - казав Богданко. - Ото ж, чи йти нам далі спаленим Перекопом, куди вже раз пустилися, чи завертатися додому? За тим, щоб іти далі, промовляло б те, що там нема тепер кому боронитися, коли ми орду, що верталася, розбили. Та що зробимо з нашою здобиччю, що тепер здобули? Тягти її за собою в Крим? Тоді матимемо спутані руки й ноги, нічого не вдіємо. Хіба заховати її десь тут? Тільки ж ногайці, аби здорові, и тепер за нами зорять, прийдуть і позабирають усе готове...

На те обіззався сотник Мотовило:

- Виходило б на те, що ми випустимо горобця із жмені, щоб піймати орла під небесами. Нема над чим багато роздобарювати. Вертаймося на Січ і дякуймо Богу, що стільки здобули. Я даю мою голову на те, цю як підемо далі, то пропадемо мов ті руді миші. Я татар знаю. Вони тільки в чужій землі такі боязкі, коли їм не поталанить. А на своєму смітті кожний татарин хоробрий і завзятий. Там кожний куш стане проти нас. А як підпалять степ, то наші коні й ми вигинемо на безвідді.

За думкою сотника Мотовила пішли всі. Тої самої думки був і отаман, та він з нею не вихоплювався, чекав, що інші скажуть.

На Січі привітали козаків як переможців. Стріляли на валах із гармат, вигукам із тисячі грудей не було кінця. Богданко пішов до кошового.

- Слава Богу, що здорові звернулися, - привітав його кошовий. - Завтра скличемо велике коло, і тобі треба буде розповісти все товариству, Богданку. Це буде день твого великого свята!

- Не всі ми вернулися, - сказав Богданко. - Багато нас полягло в рукопашному бою, багато ранених попривозили...

- А ти б гадав без утрат? - сказав кошовий. - Де рубають дрова, там і трісок чимало паде. На це не звертають у нас уваги, аби тільки з побідою вернутися.

- Я був певен, що ми переможемо, - сказав Богданко самовпевнено.

- Завтра, товаришу, день твоєї слави... Ще один такий удатний похід, а тебе, певно, не мине булава, побачиш... Тільки як завтра говоритимеш, то не висовуй себе наперед, бо козацтво цього не любить. У нас не люблять самохвальків-чваньків. У нас - громада! Коли б козацтво помітило, цю ти хвалишся, пропала б відразу твоя слава з останнього походу, хоч який він був славний. Зробило все: козацтво, наше славне військо, товариство.

- Спасибі, батьку-кошовий.

- І не згадуй, що ти казав мурзу настромити на кіл. Хай це забудеться, а то козаки нагадають собі зараз, що це твоя власна помста за твою дружину. А втім у нас, у запорожців, немає звичаю винуватців на кіл настромлювати. То тільки в ваших краях таке водиться...

На другий день рано січовий довбиш вибивав на січових котлах збір до великого кола.

За січовим звичаєм на раду в велике коло мусів іти кожний козак-товариш. Десятники⁴¹ ходили по куренях та слідкували, щоб часом котрий не залишився дома. Та того дня цього робити не треба було, всі поспішали на майдан, кожному було цікаво почути від отамана самого, як той славний похід вийшов.

Богданове оповідання всім дуже сподобалось. Йому часто переривали голосними похвальними вигуками:

- Слава нашому товаришеві Богданкові, дай нам, Боже, таких більше! Щоб на камені такі родилися!

Богданко був того дня на всіх устах.

* * *

Від того пам'ятного дня Богданкові пливло життя на Січі серед безнастанних небезпек у походах проти невірних. Петро пильно стежив за зміною його вдачі. Інколи здавалося, що він уже наситив жагу помсти, що він уже виконав те, що пообіцяв під присягою. Таке саме здавалося й самому Богданкові. Але сумління раз у раз пригадувало йому, що присяга не виконана.

«Я помстився на мурзі за безталанну дружину... Мати і синок іще не помщені...»

Часто вночі вставала із сім'євої гробниці покійна мати з онуком, і синочок докоряв йому:

- Не любиш ти нас, тату, забуваєш про помсту за наше життя...

З такого сну Богданко будився весь у потах. Уже його сон не чіпався до ранку. Тоді він надягав жупан або кожух, виходив на січовий майдан і тинявся поміж куреннями, мов сновида, Ставав до розмови з вартовими, а то виминав людей, ходив самотою і придумував, як би то знову який похід видумати...

* * *

Не минуло року від походу на Перекоп, як товариство січове вибрало його курінним отаманом. А це вже недалеко до найвищої влади на Січі, до кошового отамана.

В тому числі Запорозька Січ виявила так багато енергії й лицарського завзяття з татарами, що польські королі та гетьмани мусили звернути на неї свою увагу і вважати її за найпевніше забороло проти вічних напастей з боку Татарщини на християнські землі. Січ Запорозька безнастанно стежила за татарськими рухами, не давала татарам переправлятися з походом у християнські землі, або нападала на них, як верталися зі здобиччю, била, відбирала здобич і визволяла бранців, а то й нападала на їх улуси, палила та нищила. Отаманська Порта⁴² жалувалася на ті козацькі набіги, грозила відплатою, коли Польща не спіймає винуватців і не пошле їх Туреччині в кайданах, щоб їх для прикладу покарали.

Польща забороняла козакам займати муслемів⁴³, погрожувала карами, та це нічого не помагало.

Тоді ще не було сутичок між козаками й окраїнною шляхтою, навпаки, багато української й польської шляхти козакувало, самі приставали до козаків та йшли на здобичництво, або таким походам пособляли грішми, а за це діставали свою пайку зі здобичі.

Польща мала тоді мудрого короля Степана Баторія. До нього звернувся козацький старший Богданко Ружинський із проханням, щоб козацтвом заопікувався, щоб польський уряд затвердив за козаками ті землі, які козаки встигли відбити від татар. Королівським універсалом із дня 20 серпня 1576 р. король затвердив за козаками городи Терехтимирів⁴⁴ і Чигирин, пізніш усе Придніпров'я від Терехтемирова по Дніпровий лиман, а в бік від Дніпра на захід по річку Буг та Синюху, а на схід аж до річки Донець та Дін.

Через те запорожці перестали бути безземельні, бездомні, бо дістали твердий ґрунт для свого існування. Ружинський відплачувався Польщі видатними походами на татар.

Уже як кошовий Запорозької Січі одержав кілька великих перемог над ордою, що верталася обвантажена здобиччю.

Особливо важна була його перемога під Прогноями, над Дніпровим Лиманом, за Олешками.

Через те, що татарам небезпечно було вертатися втертими шляхами та відомими переправами через Дніпро, бо тут козаки на них чатували, - вони вибирали собі іншу, як їм здавалося, безпечнішу дорогу на Очаків. З Очакова мали їх перевезти турецькі галери⁴⁵ на Кімбурську косу⁴⁶, де вже була Татарщина, й вони були безпечні

Довідався про це Богданко, зібрав козацьке січове товариство й перейшов непомітно татарський степ недалеко міста Прогної.

Татари перепливли щасливо морем під Очаковом із усією здобиччю та йшли далі безпечно.

Тут зустрінулися з козаками. Розпочався бій. Місце було доволі вузьке, й татари не могли розвинути своїх великих сил. Билися, мов на греблі. В козаків були гармати. Бій не тривав

довго. Татари не мали куди вступатися. Скакали в море. Кого не досягла козацька куля, топився. Пощади не було для нікого.

Пішла козацька слава не лише по всій Польщі та Литві, а й по цілому християнському світі.

Король Стефан Баторій послав козакам клейноди: хоругву, булаву, бунчуки й котли.

Богданко Ружинський був у Польщі в великих ласках.

Та не тільки Польщі прислуговувався запорозький гетьман, а й іншим християнським народам. В 1576 р. татари, виминаючи запорозькі землі, куди їх не пускали, вибралися великою силою на Московщину іншим шляхом, Лівобережжям. Московський цар послав до козаків на Січ дорогі подарунки і прохав, щоб його в біді порятували,

Богданко, не гаючись, зібрав велике військо, рушив на ногайські татарські оселі, палив їх улуси й вибивав татар. Татари мусили занехаяти московський похід, завернулися, щоб обороняти самих себе... А того тільки й треба було гетьманові: засів на них у пригідному місці, розгромив їх геть чисто, відбив награвану на Московщині здобич, визволив бранців і відіслав їх додому.

Так Богданкові поталанило на полі; тим-то він загадав піти шляхом попередніх гетьманів і спробувати щастя на морі.

І тут кілька разів йому пощастило.

Турки хотіли загородити козакам прохід на море й задумали відновити свою фортецю Аслан-Кермень⁴⁷, котру зруйнував був Байда-Вишневецький.

Це було не на руку ні козакам, ні Польщі.

Польський гетьман коронний написав до Ружинського, щоб не допустив до віднови фортеці, Богданко зібрав військо, яке було в тім часі на Січі, й пішов у похід на Аслан-Кермень.

Але турки встигли за той час зміцнити фортечні мури. Даремно козаки силкувались узяти фортецю приступом. Раз за разом відбивали їх турки з великими втратами. Треба було розбити грубезні мури. Козаки стріляли з польових невеличких гармат, та кулі відбивалися мов горох від стіни.

Треба було фортецю облогою виголодити й залогу приневолити піддатися. Та це вимагало багато часу. Козаки не

могли довго побувати поза Січчю, бо хтозна, що за той час могло статися. Татари стежили пильно за тим, що на Січі діялося, і певно були б використали відсутність війська.

Треба було поспішати.

Але таких мурів без великих гармат не розіб'єш, а їх козаки не мали.

Що ж? Відступити, не вдіявши нічого?

Ружинський і думати про те не хотів. Він усе перемагав, до чого було лише взявся: і тепер поклав собі це гніздо здобути!

Петро порадив йому, що треба до того вжити турецької штуки: підкопатися під мур і закласти там міну з пороху: вона певно мур розірве, а тоді неважно буде дірою добратися всередину.

- Берімося до роботи, Богданку, так, щоб ніхто про це не знав.

І взялися.

Копали обидва вночі, коли і в городі, і в козацькому таборі все спочивало. Копали й землю виносили кошами. По півночі зміркували, що вже під самим муром.

- Давай, Петре, порох підкладемо тут і підпалимо. Нагадаємо туркові, що ми не покинули думки здобути фортецю.

Богдан від втоми важко дихав.

Петро приніс скриньку з порохом, в ній стримів шнурок напоєний порохом. Тепер тільки підпалити...

Але сталося щось несподіване.

Відходячи звідсіль, Петро нехотячи зачепив ногою за льонт та й вирвав його напрасно зі скриньки. Через напрасне тертя сухий порох запалився.

У цілому підземеллі наче грім ударив. Задрижали грубезні мури, й повстала велика розколина.

Але міна не лише мур рушила, а й розірвала на шматки обидвох козаків...

Побратими загинули в один мент. Навіть не мали часу сказати один одному: «Прощай, побратиме, незабаром побачимось у кращому світі... Там дожидають нас наші дорогі»...

* * *

Від великого згуку прокинулись обидві воїнні сторони.

Козаки шукали свого гетьмана, турки латали чимдуж прірву в мурі.

Не було кому далі розпоряджати.

Козаки відступили. Навіть не могли забрати на Запорожжя тіла дорогого гетьмана. Воно було пошматоване, помішане з землею й румовищем.

Аж тепер заспокоїлася Богданова душа. Присягу він виконав як не можна було краще...

ПОЯСНЕННЯ

¹**Горинь** - лівобічна притока р. Прип'яті, що вливається до Дніпра; джерела Горині в Галичині, недалеко Збаража та Зборова.

²**Башта** - вежа; **палісадник** - майдан, обведений палісадами, себто палями (коликами).

³**Терем** - староукр. палац.

⁴**Кметь** - селянин, хлібороб; **бояри** - укр. шляхта, пани.

⁵**Лісовик** - у староукр. віруваннях: дух, що пробуває по лісах; **болотяник** - дух, що пробуває на болотах.

⁶**Герой** - грецьке слово, означає людину, що своїми прикметами (відвагою, хоробрістю, неустрашністю) виділяється понад інших людей та визначними вчинками їх перевищує; героїв греки вважали за півбогів; геройські вчинки - такі, що перевищують сили звичайних людей.

⁷**Хрестоносці** - німецький орден (чин), мав свій осідок у теперішній Пруссії; були це войовничі ченці; під приводом, що беруться навертати поган на християнську віру, вони нападали на сусідні народи (на литовців, прусів, на Польщу), нищили їх краї та загарбували їх під свою владу, а то й зовсім винищували, як це зробили з прусами, народом спорідненим із литовцями (із давніх прусів залишилась тільки назва); звались вони хрестоносцями від нашитого на спині чернечого одягу хреста.

⁸**Воєвода** - начальник військових сил, провідник їх у боях.

⁹**Тур** - дикий бик, дуже злючий та завзятий; тури скидалися на зубрів або американських бізонів; їх колись було багато на Україні, й полювання на них було дуже небезпечне; тепер вони вже зовсім винищені.

Ратище - довгий спис, - пор. «Життя і Знання» за квітень, 1934, ст. 116.

¹⁰**Чорторія** - містечко над річкою Случ, що вливається з правого боку до Горині, пор. поясн. ¹.

¹¹**Чвара** - суперечка, бійка, метушня, війна.

¹²**Комонник** - військовий на коні, кіннотник.

¹³**Отрок** - раб, невільник («той, що не смів говорити нічого», коли йому наказували; слово «Отрок» - означало колись і «Дитину», що «не говорить іще»).

¹⁴**Дружинник** - один із княжої дружини (княжого військового товариства).

¹⁵**Чура** - козацький слуга-товариш, носив козакові зброю, ходив із ним у походи.

¹⁶**Ратні люди** - військові, воєнні люди, вояки; «рать» по-староукраїнськи - «війна».

¹⁷**Ординці** - татарська орда, люди приналежні до татарської орди: в потатарських часах у нас називали ще ординцями службових людей, що ходили посланцями до орди.

¹⁸**«Ставати на прю»** - ставати на суперечку, сперечатися, перечитися.

¹⁹**Ізгой** - людина, викинута з дотеперішнього її життя (людина - безправна).

²⁰**Черкаси** - місто над Дніпром; у Черкасах сидів у XVI в. пограничний староста; на південь від Черкас тяглися степи, які згодом колонізувала українська людність.

²¹**Мурза** або **мірза** - татарський військовий старшина зі шляхти татарської.

Перекоп - тат. Ор-Капу, місто на шийці, що лучить Крим із Україною, було колись сильно укріплене.

²²**Бакшиш** - перське слово: гостинець, подарунок, звичайно - подарунок грішми, хабар.

²³**Ногайці** - турецьке плем'я (колись великий народ), живе тепер іще на Кавказі й у Середній Азії; частина їх жила на українських степах, поділялася на кілька орд, що признавали над собою владу татарського хана.

Буджацькі татари - татари, що жили над Чорним Морем між долишнім Дунаєм і долишнім Дністром (Буджак - це степ у тих околицях).

²⁴**Ган** - заїздний дім.

²⁵**Очаків** - місто в лимані Дніпра; тут була твердиня (Кара-Кермень або Озу-Кале), що її збудував 1492 р. татарський хан Менглі-Гірей. Козлів або Євпаторія (тепер - Гуєслеве) - місто і пристань на західному побережжі Криму, славиться пам'ятками татарського магометанського мистецтва (мечеть Хан-Джамі з 1552 р.).

²⁶**Євнух** - вивалашаний (скастрований) турок чи татарин; євнухові казали сторожити гареми (див. поясн. 36).

²⁷**Чамбул** - татарський військовий відділ, татарська ватага.

²⁸**Удалець** - до всього здатний, меткий, відважний.

²⁹**Зорити** - дуже докладно роздивлятися, стежити за чимось.

³⁰**Дмитро Байда-Вишневецький** - волинський пан, перший знаний в історії козацький старший, побудував 1552 р. укріплення на Малій Хортиці (острів на Дніпрі) для боротьби з татарами. При допомозі Литви й Московщини вів боротьбу з татарами. В поході на Волощину попав у турецький полон, і в Царгороді 1563 р. його покарали на горло. Про Вишневецького народ склав багато оповідань та пісень, де він називається «Байдою». Одну з тих пісень ми й досі співаємо («Ой, п'є Байда мед-горілочку»).

³¹**Улус** - країна, що належала якомусь татарському чи турецькому родові.

³²**Литаври** - мідяні котли (бубни) з натягнутою на них шкурою; ними скликали на раду.

³³**Наказний кошовий** - заступник кошового, його вибирали на якийсь час, а тоді він мав ті самі права, що й кошовий.

³⁴**Чосу дати** - дати научку, прочухана дати.

³⁵**Конак** - палац східних володарів, високих урядовців.

³⁶**Гарем** - у магометан окрема кімната для жінок, куди чужим чоловікам приступу немає.

³⁷**Аллаг** - арабська назва Бога, мусульманський Бог.

³⁸**Гарба** - великий драбинястий віз, звичайно на двох колесах.

³⁹**Стая** - гр. стадіон, віддаль на 192 м.

⁴⁰**Бахчисарай** - місто на Криму, колись столиця кримського хана, має багато пам'яток татарського мистецтва (ханський палац із XVI ст.).

⁴¹**Десятники** - військово-адміністративні урядовці за княжих часів, стояли на чолі десятка людей.

⁴²**Отаманська Порта** - почесна назва турецького уряду, Туреччина (властиво, Порта, - брама палацу в Царгороді, де мав свій осідок турецький уряд до 1918 р.).

⁴³**Муслєми** - магометани, мусульмани.

⁴⁴**Терехтемирів** - село на правому березі Дніпра в канівському повіті; від 1578 р. був там Успенський монастир, де доживали свого віку старі запорожці.

⁴⁵**Галера** - середньовічний весловий корабель із рядами лавок, за якими сиділи гребці й веслували; це була тяжка робота, й до неї вживали невольників.

Коса або **пересип** - вузький вал піщаний, що відділює затоки від відкритого моря; **Кімбурська коса** - напроти Очакова (див. поясн. 26).

Аслан-Кермень, тепер **Кахівка**, місто-твердиня над Дніпром, вище Тягані.

Про устрій та звичаї на Запорозькій Січі прочитайте сой ще в історії Аркаса або в «Історії Козаччини» Крип'якевича,

Данило Мордовець

Дві долі

Ходили колись по землі дві долі, шукаючи кожна те, що їй від Бога наказано, а як прийшов час, то й спіткала кожна того, з ким від самої колиски аж до темної домовини ходити мала поруч, мов зі старцями міхоноші, показуючи шлях чи до щастя, чи то до нещастя, як кому від Господа судилося. І тут одна доля спіткала те, що шукала, під сільською стріхою, у вбогій хатині, у колисці з решета, з-під гусенят; друга знайшла те, що їй судилося, у багатім будинку, у розкішній колисочці та під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими.

А хто б тоді сказав, чия доля буде краща - чи того, кого заплакана мати у решеті з-під гусенят колихала та на івасеву сирітську долю нарікала, чи того, кому щаслива мати щовечір співала:

У котика, у ката
Колисочка золота,
А в мойого Юрасика
Іще краща того?..

А от побачимо...

За зеленою левадою сідало весняне сонечко, розсипаючи снопи золотого проміння по верховіттю верб коло греблі і по густих кущах верболозу, що зеленою стежкою простягався геть-геть за річкою, аж куди око досягало.

Десь за левадою чути було сумний дівочий голосочок:

Йшли корови із діброви, а овечки з поля,
Заплакала карі очі, край доріжки стоя...

- Се співає Софійка - тужить по своєму Івасеві, а не знає дурна, що він оце вернувся з Запорожжя.

- Івась Удовиченко вернувся, кажеш, сестричко?

- Та вернув ся ж, а Софійка, казали, ходила у Харків молитися то й не чула про се. А я сама бачила того запорожця. Та й гарний же, дівонько! Кінь під ним вороний, шапка з червоним верхом, аж горить, - і шабля коло боку.

- Овва! Тепер він на свою Софійку і не гляне.

- Може й так. А цікаво: прийде він увечері до нас на улицю, чи не прийде?

- Де вже не прийде!.. Він до сивого волосу ходитиме й верховодитиме, як верховодив позаторік, коли ще не мандрував до Січі.

- Бідна Софійка! Невже ж він зрадить? Бо як лагодивсь мандрувати до Запорожжя, слави, каже, лицарства добувати, то обіцяв скоро повертатись додому і з Софійкою побратись. На те ж вони, й перстнями помінялись.

Се розмовляли дві дівчини, гонячи з річки через леваду гусенята до Мерехви під Харковом.

Було се давно колись - аж у 1648 році.

Не зчулись мерехвяни, як і ніч тепла та тиха обгорнула землю, покриваючи темною пеленою і зелену леваду з річкою, і греблю з кучерявими вербами, а сон зазірав у кожну хатину, де спочивали потомлені працею люди. Не спочивали тільки ті, в

котрих на думці був не сон, а «улиця» та молоді любовці. Де-не-де у тихій темряві вигукували то дівочі голосочки, то весела парубоцька пісня.

Незабаром і «улиця» зібралась коло річки під гіллястою старою тополею. Молодий гомін, жарти і регіт луною розлягались скрізь понад річкою, а там між кущами верболозу соловейко тьохкав та по займищу деркачі вибивали свої пісні, мов і там була своя «улиця».

- Ой, сестрички! - пробринів чийсь дівочий голосочок, мов сопілочка, - либонь сам запорожець до нас стежку топче. Дивись, Софійко, чи пізнаєш того, з ким ти женихалась?

Молоде личко тієї, що назвали Софійкою, так і взялось полум'ям, а потім, осяяне місяцем, побіліло, як крейда.

- Та він же ж, він - Івась Удовиченко, - обізвався другий дівочий голосочок. - Бач, не скопив губу з гордощів, а до гурту прямує.

Почулись і парубоцькі веселі вигуки:

- Агов, Іване! Не гордуєш нашою вулицею після Січі?

- Іди, іди, козаче, - по тобі вже давно дівчата сохнуть. - Овва! Сім літ мак не родив, а голоду не вчинив, - обізвалась язиката Вівдя, що хлопці «дряп-кицею» дражнили.

- О, яка вискочила сорока! - засміявся один парубок. - Сорока горіла, бо пити хотіла.

- А зась, недопечений книше! - огризнулась «дряп-киця». - Верзе, що слина до губи принесе.

- Пугу-пугу! - крикнув хтось із гурту.

- Козак з Дугу, - обізвався той, кого запорожцем звали.

Се був молодий огрядний козак, літ може тридцяти, у високій смушковій шапці з червоним верхом, у зеленому жупані і широчезних жовтогарячих штанях над червоними сап'янцями.

- Здорові були, панове громадо, і ви, дівчаточка! - сказав він, здіймаючи шапку і любенько уклоняючись до громади.

- Ходи і ти здоров, Іване! - раптом загула «улиця». - Як Бог милував тебе у далекій країні, на Запорожжі?

- Хвалити Бога, - не мене одного, а усю нашу Україну Бог помилував, лядське ярмо з нашої неньки здіймає... Пам'ятатимуть наші пани-вороги Жовті Води та батька Богдана.

- Як? Що? Які Жовті Води? Який батько Богдан? - посипалось звідусюди. - Ми нічого не знаєм, нічогосінько не чули!

І хлопці, і дівчата лавою обступили молодого запорожця, мов живим тином обнесли. Одна Софійка осторонь стояла, мов вона тут усім чужа була.

- А ти ж що так, Софієчко, засоромилась, чи що?. - ззирнулась одна дівчина. - Чого стоїш сиріткою?

- Ач свята та Божа дівка! - засміялась Вівдя. - Сказано-бо: до Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч нею грубу витри.

Дехто з хлопців зареготався. Запорожець глянув назад і аж почервонів.

- Софійко, - яюсь-то несміливо промовив він, - ти й привітати мене не хочеш... Десь забула мене....

- Еге! - не втерпіла «дряп-киця», - забула кішка, коли й сало бачила... забув і віл, коли телятком був... А тепер, бач, ще й не вловив, а вже скубе.

- А! Щоб ти скисла, язиката! - озвався хтось з гурту.

Запорожець повернувся й підійшов до Софійки. Вона ще дужче засоромилась і рукавом закрилась.

- А мені казали, що ти пішла на прощу з матір'ю. Тим я й не навідавсь до вас, як приїхав, - промовив запорожець, беручи дівчину за руку. - А ну-бо йди до гурту, - і він потяг її за руку.

Софійка все ще соромилась і не йшла.

- Овва! - знов ув'язалась язиката Вівдя. - Тягли ведмедя до меду - та урвали вуха; тягли ведмедя від меду - урвали хвіст...

Тут хлопці ще густіше обступили запорожця.

- Годі тобі, Іване, коло дівчини панькатись, - вона не втече, як вода з решета, та й на ту язикату сороку плюнь, бо вона ні в сих, ні в тих, - говорив Яким на прізвище Яворницький, колишній приятель Івана Удовиченка, тягнучи запорожця за рукав під стару гіллясту тополю. - ' Краще розкажи, що там у вас на Запорожжі і хто той батько Богдан, - чи кошовий, чи що... Звідкіля ти тепер? З Великого Лугу?

Запорожець сів під тополею, витяг із кишені капшук з тютюном, люльку, гаман з кресалом, викресав огню і запалив люльку. Округи його посідали хлопці, а поруч з ними і дівчата.

- З якого кінця почати, панове громадо, і ви, дівчаточка, я й сам не знаю, - сказав запорожець, не дивлячись ні на кого. - Одно скажу: урвалась тепер ляхам нитка, так урвалась, що й вузликом вже їм не зв'язати тієї нитки. А почалось воно із-за жінки. Жив собі там, у тогобічній Україні, у Суботові, чи що, значний козак, Богдан Хмель, а по-лядськи Хмельницький, а в його була жінка. Ота жінка і впала, кажуть, в око якомусь-то панку Ляшку. Так він її чи то вкрав, як злодій, чи то насилу відбив у Хмеля. З того й почалось. За Хмеля заступились козаки, а за того панка - Чаплинський, здається, на прізвище, - за того панка - ляхи. І встала така колотнеча, що діло дійшло аж до короля. А де вже козакові з королем тягаться! Бідного Хмеля присудили горлом скарати - голову відтяти...

- Господи! Його ж тяжко скривдили, йому ж і голову рубати! - зітхнула якась дівчина,

- Так, так, - озвався і запорожець. - Тільки не допустив Бог до сього. Хоч Хмеля й забили у тяжкі кайдани і сторожу коло його поставили, але Бог його визволив з кайданів і він з деякими козаками та з сином Тимофієм ото ще зимою прибіг до нашого коша, на Микитин Ріг. Що він порозказав нам про тогобічну Україну, як там знущаються над нашим братом ляхи, - так аж волос на голові встає!.. От тоді й положили наші батьки-отамани з'єднатись з Кримом і укупі з татарами накрити ляхів мокрим рядом. Так і зробили. Хмель з деякими та з сином Тимошем потяг до Криму, і ще на весну привів звідти з Тугай-беєм орду. Тоді зараз на раді ми обрали Хмеля гетьманом і сьогобічної, і тогобічної України, вкрили його своїми корогвами та козацькими шапками і незабаром рушили у похід, щоб перестріти ляхів, що в кільканадцяти тисячах під булавами панів Потоцького і Калиновського прямували до нашої Січі, щоб і кодло наше зруйнувати, і наше військо вирізати до ноги, та і старого Хмеля до рук прибрати...

- Гай-гай! - гукнув запорожець та аж шапкою об землю вдарив. - І прибрати ж до рук, тільки не вони нас, а ми вражих

ляхів, - ох, прибрали! - довіку не забудуть пани Жовті Води, як ті «жовті» води стали «червоними» від лядської крові, - не забудуть!

«Улиця» наче оніміла. Чути було тільки тьохкання соловейка в гущині верболозу та висвист «вівчарика» у степу.

Усі дивилися на Івася Удовиченка і мов не пізнавали його. Чи давно ж сей Івась на сій «улиці» був першим «зайдиголовою»? А тепер він наче з того світу явився... Чого він там не бачив! Якого страховища в очі йому не ставало! Лядською, бач, панською кривцею «жовті» води у «червоні» він перероблював...

«Мати Божа! Матінко! І се ж мій Івась!» - колотилось у Софійки в грудях і дух їй займало.

- Так се мов в очі мені дивиться той день, - ніби про себе знов почав Удовиченко. - Стоїмо ми табором у полі, обгорнувшись возами, мов стіною, а ляхи супроти нас - покопали землю, мов зинські щенята, і гармати по шанцях поставили, та як сичі і визирають із-за окопів. А ми на них із-за переліску виглядаємо - око в око... Що то буде?.. А над полем, у небі, вже чорні круки крячуть і орли-сизокрильці квілять-проквіляють: знає хижа птиця, що скоро їй здобич на поталу - панські й козацькі очі з лоба видирати - висмикати та біле тіло, панське й козацьке, по тернах та по байраках жваковати... Добра здобич...

- Ох-о-о! - не вдержали дівчаточка і як одна тяжким стогоном простогнали.

А соловейко за річкою знай своє - не вгаває, та місяць білолиций ніби з жалем на бідну землю поглядає.

- Коли зирк - сам Хмель перед табором, на мишастому коні і з булавою... Ми з його й очей не зводимо, бо він став саме перед лавою нашого калниболоцького куреня... Поруч нього курінні отамани. Дивимось, що буде... А чорні круки та орли-сизокрильці так і заглядають нам в очі та крячуть на чиїсь голови... Коли Хмель під'їжджає до нашої лави і, здіймаючи з пальця перстень, подає його козакові Васюті, на прізвище Макогін, - і каже: «Полинь ти, козаче, до Княжих Байраків, де стоїть Тугай-бей з ордою, покажи йому той перстень і скажи йому моїм гетьманським словом, щоб він був наготові і зараз зайшов

ляхам у потилицю; а там вже нам Бог допоможе...» Зник Макогін з конем за переліссям, а ми двома курінцями - калниболоцьким та васюринським - проти ночі обійшли кругом коло лядського стану, дійшли до Княжих Байраків, перекопали чисто усю землю у ляхів за спиною, перегородили їм шлях завалами-колодами та вовчими ямами і камінням... Не все ж ляхам цькувать хлопців собаками та замість коней запрягати у нетичанки хрещений люд, щоб возив він ксьондзів на ралець по парафіях, - нехай і лях вовчої ями покуштує...

Удовиченко раптом перервав свою мову, прислухаючись до соловейка, а той так і розлягавсь, так і розлягавсь, мов і він благав милосердного Бога за свою Україну.

- І в ту ніч, коло Княжих Байраків, отак же щебетав соловейко, і я згадав нашу улицу і нашого соловейка, - зітхнув Удовиченко.

- Згадав-таки! - аж скрикнули деякі з дівчат, а інша з них і сльози тихенько ковтала.

«А чи згадав мене?» - подумала і теж не одну сльозиночку нищечком проковтнула Софійка.

- Згадав, усе згадав, дівчаточка, - тихо промовив молодий запорожець, - згадав і наші верби коло греблі, і зелену леваду, і оцю стару гіллясту тополю, і вас згадав, хлопці і дівчатка... А про те й не думав, що може вже зранку чорний крук очі в мене з лоба висмикатиме, а у лузі, замість матері, сива зозуля про мене куватиме.

- Ой не ріж, не край нам серця, Івасику! - заголосили деякі знов дівчата. - Чи то ж легко на чужій чужині таке згадувати, щоб йому!

- Ат! Пхаються як до свяченої води, тю! - тюкнула на його Вівдя. - Не переймайте його, не лізьте йому з чобітьми до рота!

Хлопці понуро мовчали... Чому вони не були там? Чому не побенкетували й бони з Удовиченком на тім кривавім бенкеті?... Сором перед дівчатами... Вони тут мов вівці у кошарі сиділи та ханьки м'яли...

- Чому я тоді, позаторік, як ти звав мене, Іване, не помандрував з тобою у Запорожжя? - з жалем промовив Яким. - Краще б було з ляхами там битися, аніж отут коні та товар пасти.

- Що ж, брате? - усміхнувся запорожець. - Світ тобі не зав'язаний, - ти не дівчина-перестарок, до котрої ніхто й за рушниками не засилає... Хай я буду тобі за свата, а ти грубу колупай... З ляхами праці ще немало буде, поки Хмель з нашим братчиком до Білої Церкви та до Суботова добереться, щоб нашим ворогам сала за шкуру добре залити.

Яким аж підскочив з радощів.

- Ну так доказуй, серденько, що тоді уночі нащобетав тобі соловейко, та як ви лядського вовка із його нори викурили та у вовчу яму загнали? - сказав він весело.

Хлопці ще ближче підсунулись до запорожця.

- Як загадав старий Хмель, так воно й склалося, - почав далі Удовиченко. - Саме в полудне січовики лавами сунулись на лядські окопи та на шанці... Заревли лядські гармати - аж земля застогнала... А січовики на те не вважають: «Або добути, або дома не бути!» - кричать, мов несамовиті: «Раз родила мати, раз і помирати!» А ми ждемо своєї черги, аж руки сверблять... Коли чуємо - ляхи не вдержали, - мов вода прорвала греблю и лотоки й залила усе, так і наші січовики... Ляхи бачать, що непереливки, та навікача... А ми тут, як Пилип з конопель: задні січовики їм у хвіст смалять, а ми саме у лоба... Коли глянуть ляхи перед себе, аж там якась курява усе небо, мов чорною хмарою, вкрила... То Тугай-бей з своєю ордою наступає... Як сарана налетіли Кримські песиголовці, та як заалалакають, та як сипнуть дощем стріл! Панський обоз з дорогою здобиччю, з золотими й срібними келихами, з усіма панськими розкошами, - усе чисто в мент розшарпали й рознесли... Закрутились бідні Ляшки, як мухи в окропі, - і там неминуха смерть, і тут; одно на землі, як в'юн на сковороді, корчиться і смерті благає, друге під кінськими копитами Богу душу віддає, третє хрипить під ратищем січовика, або в татарина на аркані... Що зосталось живе, - сунулось у глибоке провалля Княжих Байраків, і там смерть неминуха: коні в'язли у липкому намулі і падали, а там Тугай-бей, доскочивши лядських гармат, їх же гарматами добивав недобиту Ляшву... Упало і молоде їх гетьманча - син коронного гетьмана, вельможного пана Миколи Потоцького - Степанець Потоцький, - ледве живого від ран його прив'язали до гармати, а на другий

день він на тій же гарматі і душу свою молоду з запеклою кривцею викашляв.

- Матінко Божа! Спаси нас і помилуй! - чулось між дівчатами.

А у лозах все розливався соловейко та стара тополя щось зеленим листям промовляла, ніби чого жалкуючи.

- І що ж? - мов прокинулись деякі хлопці. - Що було далі?

- Що? - Хмель із запорожцями потягнув під Чигирин та Білу Церкву, а січовий кобзар вже й зложив думу про Жовті Води та, Идучи з військом, вигравав на бандурі, голосно виспівуючи:

Летять орли понад степом та по вітру в'ються,
Ой там в степу запорожці із ляхами б'ються:
Ой годі вам, вражі ляхи, кров козацьку пити,
Не один лях молоденький посиротив діти...

- А ти ж, Іване, надовго до нас? - спитав Яким.

- От побачився з ненькою старенькою та з вами, голуб'ята мої, подививсь на свої верби коло греблі та зелену леваду, а потім, як спочине мій кониченько вороненький, то я помолюсь на схід сонця, та знов у далеку дорогу - повіюся світ за очі, як то в пісні співають про козака-нетягу:

Куди схоче, туди й скаче,
Ніхто за ним не заплаче...

- О-ох! - щось жалібно застогнало.

- Ох, сестрички! Що се з Софійкою!.. Ой лишечко!.. Вона не дише... вона нежива... Ой, дівоньки! Що маємо робити?..

Гірка, ох гірка в той час була доля кожної Українки... І хто не догадається, що діялось з Софійкою?

А Івась Удовиченко? Хто б тоді сказав, що його доля - доля того, котрого мати, бідна вдова, у колісці з решета колисала, що його доля вже тоді орлом по Україні літала і велику, вічну славу йому дбала...

А догадуєтеся, хто був сей Удовиченко?

Іван Сірко, будучий кошовий отаман славної Січі
Запорозької і сам слава і гордощі України...
А тепер пошукаємо другого Українця з його долею...

Минуло дев'ять років з того часу, як старий Хмель над Жовтими Водами власною рукою збив кайдани з ніг України і вінцем слави не смертельної осінив чоло своєї заплаканої матері, і поки жив старий Богдан, ні одної сльози не впало з карих очей України.

Але прийшов і його слушний час.

Як і дев'ять літ перед сим над Жовтими Водами - стояло весняне сонечко над Чигирином. З полудня ледве-ледве подихав тихий теплий вітерець, розмовляючи з вербами коло гетьманського будинку, та білесенькі хмарки, мов лебеді по морю, тихо плили на північ по блакитному небу, ніби поглядаючи на сумний Чигирин.

Чого ж він сумний? Чого коло гетьманського будинку зібралась мало не вся Україна?.. Чого стало сумними рядами козацтво з старшиною і поспільство, старе й мале?.. Тихо, тихо гойдає вітерець козацькі санджаки з святими корогвами.

Тихо і сумно кругом. Усе мовчить, як то буває перед домовиною. - На кого він нас покидає? Кому його булава дістанеться? От розчиняються двері гетьманського будинку і, схиливши голови, мовчки виходять звідти: Виговський Іван - військовий писар, Ковалевський - осаула військовий, полковник - Мартин Пушкар, Павло Тетеря та інша старшина. Вони винесли з будинку військові клейноди - булаву гетьманську, бунчук, корогви - і стали півкругом перед громадою, такі похмурі, суворі... Громада якось-то колихнулась і мов завмерла. Хтось тихо, жалібно-жалібно плаче у гетьманському будинку... І як-таки плачу не бути!

От - дивіться: з розчинених дверей ледве-ледве виступає величезна, але якось-то ніби пригнічена, похилена постать старою гетьмана. Власні ноги старого Хмеля, котрими він мало не десять літ державно і грізно топтав усю Польщу, Волощину й Туреччину, ледве-ледве посуваються по розстеленому дорогому килиму. Похилого тепер, згорбленого велетня України піддержують праворуч - молодесенький, мов дівчинка, ще й до

хлоп'ячого вуса не дорослий, єдиний, що зістався в його син Юрась, ліворуч - Виговський Данило, Катрусин, Богданової дочки, чоловік. Чорні, якісь-то ніби дитячі Юрасеві оченята заплакані - аж попухли. Невиразно жалібно й покійно дивляться на громаду глибоко запалі очі Богданові, - то все його дітки... За них він страждав душею, за їх спокій, за їх волю проливав він криваві ріки... А скоро вони будуть дітки-сирітки... Дітки... дітки!..

Сльози застипали очі сих сивовусих «діток», як вони побачили свого «батька»... Чи давно він баским конем своїм грав перед ними! Чи давно він, як, молодий орел літав по кривавих полях!.. А от тепер він старий, німецький... Які глибокі зморшки, мов чорні борозди на ріллі, переорали його богатирське лице! Як кричить той сивий, аж сріблястий волос до весняного сонечка: «Нащо ти побілило мою голову, мов саваном обгорнуло її?»

Раптом, але торопко, усі руки піднялись до шапок, мов перед святими образами. І тиша настала така нараз, що чути було, як високі тополі листям одна з другою про щось розмовляли, як бджола з грушевого цвіту на цвіт перелітала і гула...

Хмельницький повів, мов згаслими очима по німій громаді, глянув на свій город, звідки державний голос його, як грім із хмари, рокотав ще недавно по всій Україні, по Польщі й Волощині, - кинув оком і на садочки зелені, що мов рожевим снігом обсіпані були весняним цвітом... Не одна рука піднялась з німої громади, молитовно хрестячись, ніби у церкві.

- Дітки!, Козаки! Браття мої! - стиха, мов плачучи, промовив перемучений тяжкою хворобою велетень України. - Послухайте мене, дітки, вислухайте моє послідне слово, послідню волю того, котрого Всеблагий призиває до Себе... Якби мусів я говорити до тих, котрим невідомі гіркі обставини нашої неньки України, то не мав би я того доволі ні часу, ні слів, ні сили. А вам, діточки, я за лишнє почитаю переказувати те, що самі ви добре знаєте.

Він замовк на хвилину і сива голова його мов несамохіль поникла на груди, ніби боячись великої великості того, що провидів дух його перед смертю, що, мов бурхливі хвилі моря, клекотало й виринало в душі його, коли чоловік із цілого хаосу

думок мусів вибрати і оголосити посліднє слово перед своєю труною.

Він стиха похитав головою... Тяжке було се посліднє слово!

- Брати мої! Дітки мої! Відомо вам, як і мені, які нелюдські утиски, злочинства, яку наругу і щоденні муки терпів під лядським ігом нещасний люд український, і як мати наша, свята православна восточна церков - заборонена у власнім богослуженю, пригнічена латинством, стогнала мовчки!.. І от посітив нас Бог свише милостию благодаті своєї і подав нам помічну руку, як, у церкві нашій, і визволився із тяжкого і постидного рабства нарід український! - промовив він, закидаючи з письменна по-церковному, як водилось тоді між старшиною в деяких випадках.

Уся громада, усе, здавалось, дмухнуло єдиним духом із глибини могутніх грудей, але то був більше могутній стогін - стогін цілого народу.

Десь недалечко буркотів голуб. Біленька хмарка, тихо пливучи на північ, .на хвилину покрила собою сонечко і простяглась тінню над понурими головами німої громади.

І Хмельницький тяжко зітхнув: він слухом своїм уловив той стогін цілого народу.

«Що перевисшає сей стогін?» - буцім запиталось у серці.

- «Голос народу - Божий голос... А стогін народу - невже пророчий?»

Старий Хмель перемиг себе: не такий час тепер, щоби туга і страх невідомого поборили могутній дух велетня України. Він випрямився, як дуб столітній.

- Відомо вам і те, дітки, браття мої, - знов почав гетьман,

- з якими трудами, потерями, лихоліттям і кровопролиттями звершилось спасенне православної церкви і отчизни нашої з-під іга лядського. Волі Всевишнього завгодно було, щоб воно звершилось мужеством вашим, товариші мої милі, козаки-лицарі, і під моєю булавою. Десять літ я присвячував себе отчизні, не щадячи ні здоров'я, ні власного життя свого. Але тепер, по волі Создателя мого, старість і болізни одоліли мене; знемогли члени тіла мого: сходжу я у могилу, браття і дітки, і зоставляю вас на ігрище судьби! Наче море застогнало при

последніх словах Хмельницького, і у цілого народу мовби руки опустились без сили, без надії... У дверях сіней гетьманського будинку розлягся плач жіночий, - то ридала сім'я гетьмана.

Гетьман жалібно похитав головою, - і в нього не зосталось ні сили, ні надії... Але не він один на світі, - не буде його, зостанеться Україна... Йому тліти в темній домовині, а їй - рости і жити, жити поки світу сонця, поки місяць і зорі пливуть і плістимуть над Україною...

- О-ох! Мати Божа! - то тут, то там виривались плач і стогін.

Мов острогами коня в боки ударив сей плач саме у серце гетьмана.

«Житиме, житиме Україна, поки світу сонця, поки місяць і зорі пливуть і плістимуть над землею, поки Україна і Московщина житимуть як рідні сестри, як цвіт Іван та Марія ростимуть на одній стеблині...»

Хмель підняв голову. Він наче помолодів і виріс: здавалось, се встав із домовини той колишній Хмель - Хмель, котрого бачили Жовті Води, - Хмель нервовий, гарячий, палкий, як порох у мушкеті...

- Не плачте, дітки! На все Божа воля! - задзвенів його молодий голос - голос Жовтих Вод. Спасибі вам, панове шановні і браття возлюблені, спасибі за ту шану, за ту честь, котру сказали ви мені, обравши мене на гетьманство. Велике спасибі вам за довіреність до мене, спасибі за непорушиму вірність і щире послушення. Велике спасибі вам за те мужество, котрим ви прославили себе і добули слави неньці Україні в тридцяти чотирьох битвах з ляхами, волохами, татарами! А найбільше спасибі вам за ту согласність і єдинодуш'є, з котрими ви подвизались в трудах і переносили злидні!

Тут його голос разом зірвався. Він глянув на корогви, на бунчук. Вони нагадали йому Жовті Води, Корсунь і Берестечко, - усі його криваві бенкети і славу. Слюзи ледве-ледве не ринули із очей, але він поборов себе... Не до того вже, не до слави!..

- Се булава, бунчук, корогви, усі клейноди - знаки моєї влади... Беріть їх - вони вже не мої... Виберіть собі гетьмана, хто вам до вподоби... А мене, дітки мої, брати мої, простіть по-

християнськи, коли я часом, по немочі чоловічеській, кого з вас зобидив або супроти кого согрішив... Простіть, діточки!

Він уклонився на всі чотири сторони і заплакав гіркими слізьми, ридаючи, мов дитина. Сива голова його якось-то безпорадно впала на плечі сина і билась у судорогах...

- Тату! Тату! - ридав Юрась і припадав до ридавшого батька.

Навкруги усе плакало. Сиві, суворі, загартовані в боях вусаті козаки плакали, як малі діти, - хто припадаючи лицем у долоні, хто в шапку, а сльози так і лились, так і мочили жорсткі щоки й сиві вуса...

А тим часом високо-високо десь у блакитному небі весело заливався жайворонк, десь недалечко на калині щебетав соловейко і, не перестаючи, кувала зозуля... Жити б та жити старому Хмелю, як йому зозуля кувала... Так ні, не викує вже вона другої молодості, не викує!

Сива голова піднялась з Юрасевого плеча... Гетьман почув зозулю і ніби прислухався до неї, як було колись давним-давно, а сльози з очей його тихо-тихо котились, перлами блискучи на сонці.

- Одному Богові звісно, дітки, хто винен у тому нещастю, що не дав мені Господь скінчити послідньої війни, як того бажалося - на віки і віки вибороти непідлеглисть вашу, ослободити Волинь, Покуття, Поділля і Полісся, - визволити і там шаблею нашою з іга лядського народ український благочестивий, до унії привертаний насильством... Богові інше було вгодно - Його святая воля... Не довелось мені скінчити свого діла, і-помираю я з великим прискорбієм: не знаю, що після мене буде. А тепер благаю вас, дітки, поки ще я живий, оберіть собі, на очах моїх, нового гетьмана вільними голосами. Коли я Хоч трохи знатиму, яка доля жде вас, то спокійніше зійду в домовину.

Громада мов оніміла. Не в міру несподіване горе, мов кара Божа, упало всім на голову. Невже ж се правда? Невже ж осиротіла Україна? Десять літ волі після сотень літ неволі! За що се, Господи?.. Невже ж того, хто дав їй волю, хто поставив бідну удовицю, заплакану Україну, панею між панами, господинею між господарями, невсе ж його скоро не стане?.. Ні, сьому не бувають,

не бувать!.. Невже ж знов осиротіє Україна і знов ляхи нею верховодитимуть?

А той, хто визволив нового Ізраїля із роботи лядської, єгипетської, стоїть і жде, що скажуть його дітки. А вони мовчать, понуро дивлячись у землю... Бо як то свого батька, ще живого, у труну класти і нести в домовину, і своїми руками землею очі йому засипати!

Хмельницький знов заговорив:

- Єсть між вами люди опитні і в ділах іскусні... Виберіть собі, дітки, або Ждановича Антона - полковника київського, або Тетерю Павла - переяславського; чи то Пушкаря Мартина - полковника полтавського, а краще б я радив вам обрати гетьманом Івана Виговського: він повсякчас був у мене писарем, він знає всю політику і може правити військом. Особисто його я бажав би бачити з моєю булавою під військовою корогвою.

Виговський трохи зблід від такої речі гетьмана і непомітно, крадькома кинув очима на Юрася Хмельниченка. Юрась стояв заплаканий, аж очі йому попухли.

- Так волите, дітки, Виговського? - питає гетьман.

- Не волимо! Не волимо! - раптово вигукнули деякі з громади.

Тоді виступив Мартин Пушкар і, стоячи перед лицем старого гетьмана, голосно і палко заговорив:

- Ні, батьку гетьмане, - за твої славні заслуги перед військом запорозьким і перед усією Україною, за твої криваві труди, за твій розум і мужество, з котрим ти визволив нас з-під ярма лядського, прославив перед цілим світом і устроїв нас вільним народом, ми повинні і по смерті твоїй воздавать шану твою домові. Ніхто не буде в нас гетьманом, окрім Юрія, твого сина!

- Юрія волимо! Юрася Хмельниченка! - гукнули міцні голоси з громади.

- І ми просимо Юрія, - пристав до тих голосів Виговський від лица усієї старшини.

- Юрася! Юрася! Нехай Юрась гетьманує над нами!

Юрась стояв недвижимо, низько схиливши голову, блідий, переляканий. Здавалось, що його судили на смерть... Та воно так і було... Тільки б хто знав, яка доля йому судилася?.. Се його

доля спіткала у багатому, а потім гетьманському будинку у розкішній колісочці та під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими... А другого доля знайшла під сільською стріхою в убогій хатині, у бідній колісці з решета з-під гусенят... А чия доля буде краща? От побачимо...

Старий Хмель глянув на сина, на свого Юрася... А воно стояло мов неживе... Ох! Не такому б бажав Хмель оставити свою булаву... Так що ж! Не судилось... Його Тиміш давно в домовині А той вдержав би булаву...

Старий Хмель повів очима по громаді.

- Бачу я, дітки мої любі, - промовив він стиха, - бачу, що ви любите мене, і дякую вам за те... але не даю вам на те моєї поради: син мій Юрій - дитина молода... не під силу йому такий тягар... Не зможе він нести на своїх плечах обов'язки гетьмана та ще й в такий тяжкий час. Потрібен для сего муж опитний і іскусний, а не хлоп'я. Син мій нехай служить війську запорозькому, по його літах, а ви покровителями і наставниками будьте йому і тим докажете дяку свою до мене,

- Ні, ні, батьку! - суперечили zarazом і Пушкар, і Тетеря. - Хоч син твій і молодий, але ми дамо йому задля правлення персон іскусних і діятельних, котрі будуть наставляти його мудрими порадами. Коли син твій буде панувати над нами, нам легше буде, коли гетьманом буде в нас Хмельницький, ми любитимемо його, у всьому його слухатимемось і будемо згадувати і благословити тебе, батька нашого любого.

- Так! Так! Істинно! - загула громада мов один чоловік.

- Юрася! Юрася Хмельниченка! Молодого батька!

Очі старого Хмеля радісно засвітились. Він положив обидві руки на голову сина.

- Подайте військові клейноди, - трохи згодом сказав Хмель.

Тетеря подав булаву.

- Візьми, синку.

Юрась стояв, не підіймаючи голови.

- Візьми булаву, - приказував старий. - Вона твоя.

Руки Юрасеві тремтіли, як він брав булаву, а потім уклонився до громади.

- Синку мій, - знов заговорив старий, - не гордуй панованнем до часу, не возносись. Віддавай належну шану старшим від тебе. Не обтяжуй підвласних тобі, вище того, скільки зможуть вони нести. Май однакову любов до усіх. Най буде у серці твому страх Божий, храни заповіді Господні. Не смій нарушити вірності його царському пресвітлому величеству: се перша тобі моя заповідь після Божих!.. Бо і я один раз присягнув йому, а до смерті зістався вірним присязі. А як же ж ти діятимеш противно сему, то усяке зло, котре скоїться від тебе, нехай відвернеться від других і обернеться на твою голову! Пам'ятай се до слухного часу!..

- Добре! Добре! - вигукували козаки, і з громади летіли угору шапки, мов стая шпаків. - На щастя, на здоров'я, на нового батька!

- Дай Боже і при новому, молодому нашому гетьманові жити, як жили ми при старому: хліба-солі його вкушати, городи турецькі плюндрувати, слави лицарства добувати!

Над новим гетьманом схилились військові корогви і чисто його усього вкрили собою мов цвітним наметом. У ту ж хвилину заграли труби, забили литаври. Кругом громади заревли військові гармати, а козацтво палило у повітря із мушкетів.

Сказати б, що то радісно привітали гармати й мушкети нового гетьмана? Так ні! Се Україна опускала у домовину свого вождя, свою славу, що пронеслася по небу як блискавка з громами і кривавими дощами, і як та блискавка на віки і віки щезла з заплаканих очей України...

А як корогви піднялись і громада знов угледіла молодого гетьмана, він як і перше стояв блідий-блідий - і ні тіари з уст...

Се був той же Юрась. Таким зостався і до смерті...

А старий Хмель тихо пошкандибав у будинок - до своєї труни й домовини...

IV

А де ж той Івась Удовиченко, що виростав і зріс у колисці з решета із-під гусенят, той, над ким мати, удовиця-вдова, колиску-решето колихаючи і гіркими слізьми рвані пелюшки-ганчірки поливаючи, співала:

Ой, люлі, люлі, мій Івасечку,
Ой, люлі, люлі, удовиченку,
Твого батенька татари вбили,
Тебе малого посиротили,
Мене удову попід вікна пустили...

Отак плакала бідна удовиця, не відаючи, яка її Івасеві від Бога доля судилася...

А он яка! Як піднявсь він з решета, як став сили й хисту козацького добувати, то став що день, що годину свого батенька споминати, як його татари вбили, а його, Івася, посиротили. А як дійшов він до розуму, то й поклав собі на серці велику помсту татарам за батька, і для того загадав помандрувати до Січі. Плакала мати, гірко плакала, а ще гірше, але нищечком дрібні слізоньки проливала дівчина Софійка, як Івась у мандрівку до Запорозжя лагодився, бо вона ціле посліднє літечко щовечора з Івасем коло перелазу стояла та до свого серденька пригортала, а кожну темну ніченьку, як усі люди спали, вона його до себе виглядала, у темній коморі постіль йому слала і цілу ніченьку на широких козацьких грудях, коло самого козацького гарячого серця, мов мала дитина у неньки, спала.

Так ні мати, ні дівчина не зупинили Івася: саме на Полупетра, як Софійці минуло п'ятнадцять, повіявсь він у чужу сторону, а щоб Софійка не дуже тужила по ньому, він помінявсь з нею перстнями і наказував, щоб не побивалась за ним, а щоб років через два його виглядала і рушники задля свого шлюбу з Івасем придбала.

Мало не два роки не було ніякої чутки про Івася Удовиченка, Тяжко побивалася за ним Софійка, і гаряче щоранку й вечір молилась за свого миленького і свічечки Пречистій Покрові ставила, щоб вона його своєю ласкою покрила, і у Київ на прощу з старенькими бабами та молодицями ходила... А як нажене, було, у леваду до річки гусенят пасти, то сяде, було, собі на бережечку, та тихо-тихо словами промовляє:

Ой полети, галко, ой полети, чорна, та на Низ рибу їсти,
Та принеси мені, галонько, та принеси, чорна, від
милого вісти...

Коли якось-то чує, буцімто Івась із Запорожжя повернувся. Люди бачили. У жупані, кажуть, у кармазинному... Кінь під ним, огир, аж танцює... Висока смушкова шапка з червоним верхом і китицею, у жовтогарячих широчезних штанах та у червоних сап'янцях з срібними острогами... І шабля при боці сріблом і золотом вилискує, і пістолі за поясом, і спис довгий з червоним ратищем... Мати, кажуть, як побачила його, то так з радощів і зомліла...

А Софійка не бачила його, бо тільки над вечір вернулася з Харкова.

Тільки увечері вже побачила на «улиці», та трохи не впала... Він став ще кращий, - як намальований... І її, спасибі, пізнав. А вона боялась, що й не пізнає... Так ні - пізнав, і серце їй трохи не вискочило з радощів, як увиділа вона у нього на руці, на мізинному пальці, свій тоненький перстенець, що вона тоді, ще позаторік, як прощалась із ним у коморі, сама йому на палень наділа...

Про якісь-то Жовті Води він щось страшно розказував, та про якогось Хмеля, а вона очей з нього не зводила і мало слова його слухала, а мисленьками своїми все цілувала його устони та шовкові козацькі вуса...

Чула вона тоді як соловейко десь щебетав, та не деінде, як у неї в серні, і місяць світив їй прямо в душу... І гарно, ох як гарно

було їй тоді, що її милий став таким лицарем, і боляче, що до «улиці» він не зайшов до неї; не спитав про свою Софійку...

А як сказав він, що скоро знову поїде до Запорожжя, в очах у неї потемніло, і стара гілляста тополя, і хлопці з дівчатами, і небо з місяцем, - усе закрутилось, і вона ніби вмерла - нежива стала...

Потім дівчата казали, як вона прокинулась, що Івась сам підняв її на вітер і сам бризкав на неї водою, що хлопці принесли з річки у його ж козацькій шапці...

А потім вже, у саму темну ніч, він нищечком прийшов до неї у комору, а вранці й сватів прислав з рушниками...

Минуло після того більш десяти років... У Софійки вже троє діток від Івася...

А Івась?

Він уже не Івась, а лицар Іван Сірко, кошовий отаман славного і непобідимого війська запорозького низового...

Он куди скочив із решета з-під гусенят! Он куди підняла його доля... А розум і талант?.. Чи не вони, либонь, часом і над долею керують і верховодять?.. Авжеж... Вже не без того...

Року Божого 1659-го на Запорожжі, у Січі на Чортотлику, діється щось несподіване.

На другий день після третього Спасу, вранці-рано, ще й на світ не благословилося, під січову браму під'їхали на добрих конях якісь подорожні - чи то ляхи, чи то козаки.

- Що за люди і звідкіля? - скликнув на них вартовий козак.

- Люди хрещені і їдем з благополучного місця, - відказали подорожні.

- Сего мало - і злодії, буває, між хрещеними водяться у благополучних місцях, - не вдоволився вартовий.

- Отакої ловись!.. Дурний та осторожний, і те добре, - відрізали.

Коли десь застогнав пугач.

- Пугу! Пугу! Пугу!

- Козаки з Лугу!

- А матері вашій сто копанок чортів! Давно б так.

І січова брама відразу відчинилась, пропускаючи подорожніх.

Вартовий був трохи собі дурненький, і коли козаки стали потім, після вартового часу, питати Його, хто приїхав, він поніс якусь нісенітницю.

- Хто і від кого? Еге! Від «самого», - каже до «самого» посланець.

- Як се так, Петре, - посланець від «самого» до «самого».

- А так... Піди спитай його... До «самого», каже, до пана кошового, до батька до Івана Сірка, а від якого «самого» - не знаю.

- Та може «самий» в його - дідько лисий, той, що греблі рве, не проти ночі згадуючи.

- А може... З листом, каже, до пана кошового.

І от тепер січовий «довбиш» виніс до січової церкви «довбні» і, стоячи на майдані, щосили б'є у січове «скликало», що скликає товариство на «раду». Говіркий згук довбиша розлягається далеко-далеко, по Чортотлику, а з Чортотлика розноситься і по близьких «плавнях» і «заводах» козацької ріки, і по близьких січових пасіках аж до несходимих нетрів Великого Лугу. Козаки, мов бджоли в роєвищі, посипали на майдан з усіх тридцяти восьми куренів, що мов страшенна підкова обгортали січовий майдан аж до самої церкви, і мов бджоли гули, питаючи один другого - нащо їх довбиш скликає. Другі козаки, зачувши згук довбні, теж поспішали до Січі то з дніпрових плавнів, то з пасік, то з звіриних ловів.

- Для чого довбиш репетує в не свій час? - питали ті, що тільки зараз у Січ входили.

- А кат його зна... Може на татарву йти, може на ляхву блудливу.

- Ні, кажуть Москва щось коверзує, мов нечистий: залізла в очерет та й шелестить.

- Брешуть! Люди брехали та й собакам наказали: москалі тепер до нас з дорогою душею... Само пресвітле величство нашого отамана жалує.

- Он з Гетьманщини, кажуть, гонець пригнав - листи привіз.

- Від кого? Від Виговського чи від Тетері?

- Га! Та от, панове, Й гонець сам: я його пізнав - се Брюховецький Івашко, що був джурою ще в батька Богдана, а

тепер в його небоги, у Юрася, що гетьманство проциндрив і просвистав... Он той Івашко з отаманського віконця на майдан поглядає.

- Еге! Просвистав булаву, кажеш... Таз таким пройдисвітом, як Виговський, і ти б здоров просвистав. Вже ж, бач, Юрась в той час, як ще за покійного батька Богдана, земля над ним пером! Його, Юрася, обрали гетьманом в Чигирині. Так тоді він був ще хлопчиком - дитина молода, по шістнадцятому тільки рочку. А як обирали його, батько Богдан і говорить: він ще дитя молоде. А старшина і говорить: та ми його, мовляв, самі будемо до зросту и розуму, на все добре наставляти...

- Се так, - перепинив того другий козак, - я сам був тоді в Чигирині... Ще потім і думу кобзарі про се зложили:

Будемо, - говорить старшина, -
Попліч його дванадцять персон саджати,
Та будемо його добрими ділами научати:
Буде між нами, козаками, гетьманувати -
Нам поради давати...

- Чули ми сю думу... Так як же, дядьку, той пройда Виговський у шори Юрася вбрав? - спитав молодий запорожець того вусатого козарлюгу, що заговорив про Виговського.

- Хто ж сего не знає! - пробурчав козарлюга, - Коли ще живий був батько Богдан, то ніхто з старшини не смів і заїкнутись, що гетьманська булава їм спати не дає: кожному хотілось подержати в руках тую цяцю. А більш усіх облизувався на булаву Пушкар Мартин, царство й йому небесне! А найпаче той Виговський, що завжди лядським духом смердів. Так і він вертів своїм лядським хвостом перед батьком: нехай, мов, Юрасик гетьманує. А як поховали старого, то і почав Ірод надувати у вуха молодому гетьману-хлопчику: тобі, мов, треба ще повчитися латини та усякої мудрості у отця Галятовського у Йоаникія, а поки, мов, дехто з стареньких посидить на твоєму місці - нагріє його...

- І нагріли?... От собачі сини!

- Нагріли... Як тільки старому Богданові засипали очі сірою землею у Суботові, зараз і раду зібрали на гетьманському дворі, та й ворота у двір замкнули, щоби поспільства - черні й голоти - багато не налізло, а то б поспільство не допустило здирством вирвати булаву з рук Богданового сина. Ну, зібрались. Старшина уся наголо. Виходить з будинку Хмельниченко, уклоняється до ради, дякує за уряд гетьманства, кладе булаву й бунчук, вдруге уклоняється і вертається у будинок. І Виговський теж дякує за уряд писарства, кланяється раді і йде за Юрасем, як пес облизуючись на булаву...

- Ну й пройда! От Ірод! - не втерпів молодий козак.

- Сказано - пройдисвіт, істинно пройдисвіт, - похитав головою козарлюга. - І Носач обозний подякував за уряд обозництва. Усі пішли з ради. А булава лежить собі сиріточкою: кожному кортить капнуть її, та страшно: а зась! - скажуть козаки: дзуськи! Руки не доросли... А тимчасом військові осаули в один голос вигукують: кого волить військо і поспільство просити на гетьманство? - Хмельниченка Юрія! - репетують в один голос і козаки, і чернь. Найпаче чернь та голота, - так пельки й рвуть: нікогісінько не волимо! Хай Хмельницький гетьманує, а батько його і з домовини сину пораду дасть. А Виговський усе йому у вуха надуває: не бери, не бери, небоже, булави, - опісля візьмеш, як зовсім козаком будеш...

- Ну і як же? Не взяв небога?

- А ми на що? Ми як заголосимо: не дасте нам Хмельницького, ми його силою візьмемо! Ну і віддали. Вийшов Юрій з світлиці, уклонився раді, взяв булаву й бунчук, та й говорить: нехай буде по-вашому: буду гетьманом; тільки до зросту я не правитиму військом, а як коли військо виходитиме у похід, я на той час віддаватиму булаву й бунчук Виговському; а як вертатиметься військо - нехай Виговський знов вертає мені булаву й бунчук. На тім і порішили. Тільки ж він, собачий син, той Виговський, не вдоволився одною булавою: треба, бач, йому і гетьманство вицідити. І вицідив-таки, вражий син!

- Вицідив? Ах пройда! Та як же ж він се змайстрував?

- А от як... Як же ж, говорить, панове полковники, і ви, панове товариство, як, каже, мені свій титул писати на листах і

універсалах на той час, як я на поході буду з вами, а його милість молодий гетьман, пан Юрій, зіставатиметься при господі ради своєї науки? Як мені, говорить, панове, підписуватись? Ні я гетьман, ні я полковник, ні писар військовий? Ач, яку закарлючку загнув, собачий син!

- Істинно загнув, дядьку. А як же товариство та старшина, здорові були, розігнули її?

- Не розігнули, хлопче. Він їх, собачий син, усіх тою карлючкою зачепив, як он-то чабан своєю ґирлигою за ноги вівці .зачіпляє: усіх, собачий син, мов мокрим рядом накрив.

- І дались вони, здорові були, йому в руки?

- Не те що дались, а самі собі, дурні, й петлю зав'язали.

- Та як же се так, дядечку?

- Та так, хлопче, просто й зав'язали, щоб вони скисли! Будучи з військом, - говорить товариство, - ти підписуйся отак: «Іван Виговський, на той час гетьман війська Запорозького». - Так у його, у сучого сина, «той час» і по сей час тягнеться.

- Довгенький же його час!

- Воно то так, хлопче, а булаву, бач, і бунчук так і досі не вернув Хмельниченку, та сам і по сей час гетьманує.

- Се, значить, тертого хрону підніс. Ну, здорові були.

- Та як же ж се поспільство йому таке дозволило? Як усю старшину чернь та голота не перебила?

- Що голота та поспільство! Вони сліпі, неграмотні, мов кроти, ідо луки та левади копають.

- А ви, дядьки, здорові були, чого гляділи?

- Чого! Звісно: проґавили... Сказано: коли йдеш до вовка на обід, бери пса з собою.

А тимчасом на майдані, мов у Києві на Водохрещі, галас і гомін стояв такий, як на рахманський Великдень, що, мабуть, і на небі, і за небом було чути.

Звідки повилазили перекупці з ласощами, з цибулею, з часником і москалі з бородами як лопати і з московськими приказками:

Кваси московські
- Козакам запорозьким:
По дзбанику пити
Во царствії бити.

А другий репетує, аж у вухах лящить:

Збитень гарячий,
К збитню калачик,
Хто збитень п'єть -
Татарву б'єть.

- Пирогои подові! Кваси грушові, нарочито дешові!
- Еге! Куштували ми ті кваси московські, - від одного кухлика світ стане як банька, а люди як мухи.
- Бублики! Бублики, солодкі як пундики!

Бублики з маком,
З особистим смаком:
Хто бублики їстиме,
На гетьманстві сидітиме...

А там, коло васюринського куреня, не вгавала бандура, і старечий голос під тренькання струни виводив словами щось капосне:

Тоді ж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,
Поти і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитали;
А як не стало старої голови Хмельницького зачувати,
Не стали і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитати:
«Ой, Юрасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати...»

- Ач, старий собака, яку погань верзе!.. Подобало б йому ту бандуру об його капосну голову поламати, - пробурчав той козарлюга, що «дядьком» величали.

- Мабуть, підісланець Виговського.

- Ні, то Гарагуля з Прилук усюди вештається, куди вітер: у понеділок за Хмельниченка, у вівторок за Тетерю, а в середу за дідька лисого, як та, кажуть, баба, що в середу постила, а кобилу вкрала.

- Авжеж... Його, як того цигана, питаєш: якої ти, старче, віри, а він: якої вам треба?

Коли довбиш нараз забив «дрібущки».

- Се вже до військового осаули... Час лавами становитися.

Коли з отаманського куреня якраз виходжає військовий осаула і повагом прямує до січової церкви. Трохи згодом виходить він з церкви з військовою великою короговою. Так і заграла, полискуючи на сонці, свята корогва: на єдвабному полотнищі з золотими позументами - на середині сріблястий святий хрест, а по різках полотнища аж три місяці: срібний ріжок молодика, срібний повний місяць з всевидючими очима й ротом і місяць на ущербі; а на четвертому ріжку корогви - звізда, з якою «волхви путешествовали» на Різдво до Христа.

Вийшов осаула з сею короговою і стає на майдані проти церкви.

Довбиш пробив двічі. Тоді товариство, усі козаки, що були на майдані, почали мерщій становитися у лави, кожне товариство проти свого куреня. Усі поздіймали шапки, як у церкві. Сонечко так і заграло на тисячах оголених головах козацьких. А чубів,

чубів! - мов коси дівочі довгі: той закрутив свого чуба двічі або тричі за вухо, а кінець чуба ще до плеча теліпається, а у того чуб висить додола, мов кінський хвіст, а де у котрих чуби позаплітані, як коси у дівчат, дрібушками, та тільки без кісників. Вуса теж деякі позакручувані за вуха, а інші мотаються на грудях і доходять аж до пістолів, що стирчать за широчезними шалевими поясами. А стяжки, стрічки з дівочих кіс у ковчирів аж горять на сонці своїми червоними, блакитними, зеленими, синіми і жовтогарячими сербами, мов веселки на небі після дощу.

А от і старшина вихожає з отаманського куреня. Довбиш вибиває їй шану своєю гучною довбнею.

Попереду не йде, а якось-то ніби «гряде», мов преосвящений владика з посохом, батько кошовий отаман, пан Іван Сірко - з «великою» отаманською булавою; за ним суддя з великою срібною печаттю, писар з орлиним пером з «правого» орлиного крила, щоб перо писало одну «правду», і за ними другий осаула з «малою» булавою. Напоследок джура і посланець Юрася Хмельниченка - Івашко Брюховецький з листом, котрий він держав на голові, - велика шана низовому товариству!.. Уся старшина, як і козаки з курінними отаманами, без шапок.

Старшина низько, ґречно уклонила на усі чотири сторони. Товариство їй теж уклонило, але з повагом, мов у його спину не гнулися... Ми, мовляв, «грумада» - «великий чоловік», а ви тепер наші послухачі: що дамо, те і з'їсте...

Уперед подався сам Сірко. Се вже був не той молодий запорожець, щог зрісши у решеті з-під гусенят і слави лицарства своєю головою добувши, розказував у Мерехві на «улиці» про Жовті Води і слухав соловейка. Се вже був «великий отчизни рачитель», слава і гордощі усієї України. Довгий вус вже трохи сивів, мов срібним павутинням пронизаний, а ясні арі очі світилися як молоді зорі, як і тоді, коли його у своїй маленькій коморі щоночі виглядала соромлива дівчина, тепер його пані Сірчиха, отаманова.

- Панове товариство! - гучно почав Сірко. - Славне військо запорозьке низове, до вас єсть діло.

- Добре, батьку! - вигукнули голоси по лавах усіх тридцяти восьми куренів. - Ми ділу раді...

- Спасибі, дітки! Пан Юрій Хмельниченко засилає листа до коша; кланяється усьому низовому товариству - і старшим, і молодшим.

- Дякуємо на поклони! А в чім діло?

- Прислав до вас молодий Хмельницький свого джуру - Брюховецького Івана.

- Еге, чуєш? - моргнув «дядько» козарлюга своєму сусіду, - до «вас», каже, значить до «нас»... Се як у писанії сказано: гарбуз мамі, а татові диня...

- А друге писаніє каже: Гей! Гей! Та не дома - куди мацну, все солома, - осміхнувся сусіда.

З-за старшини вийшов той, котрого назвали Брюховецьким. Се була ще молода, неперестаркувата людина, убраний чепурненько, а очі в його були такі ласкаві, що аж у душу лізли та й під серцем у тебе і в кишені заразом мацали і буцімто тобі папки або кашки давали.

Він звинно, мов покоєвий пахолок, виступив уперед і ввічливо вклонився на усі чотири боки і, знявши з голови лист, положив його обережненько на стіл, цю стояв серед майдану, мов той лист йому руки попік.

- У! Звинний чолов'яга! - моргнув «дядько» козарлюга. - Не старшині дає, а нам, усьому товариству... Сказано; говори, чорте, з паном.

- Та вже ж по писанію: дарма водиці з сухої криниці. Звісно: дешева риба - дешева й юшка... А наша юшка не з раків.

Положивши лист на стіл, Брюховецький звинно позадкував і застановився трохи поодаль від старшини.

- Ох, юшки просить, - сіпнув за рукав сусіда козарлюгу «дядька».

Тоді до столу зблизився Сірко і узяв лист. Потім обережно розпечатав його, обережно розгорнув, як піп євангелію, покликав головою і очима писаря.

- Вичитай лист до громади, пане писарю, - сказав він, даючи йому бумагу.

Писар, взявши бумагу, як кадило у попа, міцно викашлявся.

- На стіл! На стіл, пане писарю! - загули задні. - Бо нам заднім, задріманим, і не видко, і не чути буде.

- На стіл! Та читай голосно, як «Апостола» у церкві!

- Щоб і у Криму, і у Польщі, і у Москві чути було!

Писар, на той час Лаврін Кашпурович, змостився на стіл і почав оголошувати, неначе соборний дяк з амвони:

«Славного і непобідимого війська запорозького низового кошовому отаману, великому отчизни нашої рачителю і защитнику, панам курінним отаманам з паном писарем, усему старшому і меншому війська запорозького товариству доброго від Господа Бога здоровля і на врагів побіди і одоленія желяючи, з низеньким до землі поклоном ознаймую сим нижайшим писанєм моїм, що все ненавидячий добра душевний неприятель іщеть того, як би між православними християнами любов братерськую незгодою засмутити і із брани і кровопролиття радість собі і усему бісовському сонмищу учинити.

Чи давно наша мила отчизна, Україна-мати, вашими преславними і кровавими трудами і мого приснопам'ятного родителя державством на найвисший степень слави і могучості вознесенна, всюму миру на удивленне і пострах із праху ничтожності і із ярма неволі грізно і престрашно воочію явилася! І що ми бачимо нині! О тяжкий сором! О велике горе! Чи не здригнуться у гробі славні кості родителя мого і вождя вашого, коли духовним очам його наша бідна Україна явиться, як убога, запущена, сльозами і кровію дітей її, як дощем, залита? О хітони російських церковей, о мощах святих угодників печерських - о святім Києві скоро враги наші жребій метати будуть. Відбирають у нас Київ, печери святії...»

Последні слова мов громом уразили громаду, і юна вся міцно, грізно колихнулася від лави до лави, від першого куреня до последнього.

- Як? Наші святі печери? Наш Київ?.. Хто відбирає?

- Ідемо на Київ! Не дамо Києва!.. Хто сміє!

- Згода, панове! Згода! Читайте далі!

- Не дамо Києва недоляшкам! Нехай вони луснуть! Сірко високо підняв булаву. Очі його грізно блищали.

- Панове громада! Дослухайте листа до кінця, тоді скажете вашу волю, - голосно промовив він, високо держачи булаву.

- Слухайте, слухайте, матері вашій! А то киями!

- Га-га! Жовті Води забули ляхи! Берестечко забули!

Булава ще раз піднялась і комусь грозила... Буря стихла. Писар читав.

«А хто виною стількох нещасть отчизни нашої? Виговський Івашко! Виговський, колись славного родителя нашого і ваш власний писар, а нині самого сатани служитель, що відірвав від нас всю тогочасну Україну.. Не повинні ми очі наші, видячи таке поруганє милої матері нашої, отчизни України, від стиду і сорому кривавими сльозами плакати? Чиєю злохитростею і злобою переслідуваний, наглою смертю погиб Мартин Пушкар, полковник полтавський, під самою Полтавою татарськими шаблями на смерть посічений? Єго, Виговського, злобою і злохитростію! Хто самовольством своїм заключив з Польщею постидні гадяцькі пакти, що знову Україну в неволю лядськую, як Ізраїля фараонам в дні они, передають? Він, духом і оком неситий вовк латинський, що в шкуру православної овечки одягнувся! І чого жде славне військо Запорозьке! Чи ви не чуєте, хоробрі лицарі, голосу мого славного родителя, голосу з могили: де ви, хоробрі мої низові товариші!..

- Ми тут, батьку! Ось! - не вдержали декотрі сиві вусаті діти, гукаючи з громади. - Ще наші шаблі не заіржавіли!.. Ми тут! Ось ми!

Піднялось таке, що скільки не махав Сірко булавою, скільки не грозили курінні отамани киями, - нічого не помагало. Майдан клекотав, як Чорне море в хуртовину. Козакам здавалось, що вони чують голос Хмельницького і свої власні вигуки приймали за голос із могили старого Хмеля.

- Веди нас, батьку! Ось ми з тобою! Веди, як водив на Жовті Води, на Польщу, на Волощину!

- На Виговського за Хмельниченка! На Виговського за Київ!

Посланця Юрасевого, Брюховецького, козаки з радощів закидали шапками так, що він мало не віддав Богу душу.

Геть-геть біліють гостроверхі намети козацького табору коло Чигирин. Запорожці не довго гаялись після того, як їм вчитали листа Юрасевого, і зараз почали лагодитись у похід під Чигирин. Сірко був такий отаман, що не знав спокою: у Сірка, як то казали, «діло горіло».

Ще й на світ майже не благословилося, ще Чигирин спав, а Сірко вже ходив тихою ходою коло свого табору, тяжко засмутившись...

- Бідна Україна! - міркував він сам з собою. - Правду пише Юрась, а може й не він - де йому! А його писар, або сей митець Брюховецький правду пише, що бідна Україна, як убога, запущена удовиця-нива, татарськими й польськими копитами коней потоптана, сльозами й кривцею дітей її, як дощем залита, знов в униженне впала і о святім Києві, як о хітоні Христовім, вороги метати жребій починають.

- А! От вже й Васюта Макогін, Яким Яворницький, і Павло Пелеха не сплять: щось коло коней пораються.

І згадались йому давні часи, коли він ще був молодим козаком... Стоять вони коло Жовтих Вод, ще не знаючи своєї долі... І той Васюта Макогін стоїть з другими козаками в своїй лаві... От-от не за горами перша «потреба» з ляхами... Коли під'їжджає на коні старий Хмель і дає Васюті свого перстеня, щоби скавав до Тугай-бея... О, яка то була кривава та перва «потреба» з ляхами при Жовтих Вод ах!..

- А дуже вже посивів Васюта... Та не одним вже куренем і верховодив він... Добрий козак - козарлюга... Та так його і вся Січ величає «дядько-козарлюго»...

Згадалась Сіркові і та «улиця» в Мерехві, де він розказував про Жовті Води, а потім помінялись хрестами з Юхимком Яворницьким.

- Гай-гай! Як давно се було!.. Тоді мати покійна, нехай царствують, показували мені те решето з-під гусенят, у котрому замість колиски вони мене колихали... А тепер, бач, з решета он

куди я вискочив! Сина старого Хмеля на гетьманство садовлю...
О, доле людська!

Тимчасом табір заворушився. Де-не-де коло наметів, поза возами, козаки порозкладали огонь і у великих казанах варили собі куліш. Із наметів стала виходити й старшина.

Вийшли із свого цяцькованого намету і посланці польського короля - Прокіп Верещака, Сулима і другі.

- От дивись, Юхиме, - треті півні прокинулись, зараз кукуріку закричать, - моргнув сивим вусом, показуючи на них, Васюта Макогін,

- Які півні, дядьку? - спитав Яворницький.

- Та он Верещака Прокіп, бачиш? З закрученими по-польськи «вонсами» та той білястий та гнучкий, як батіг з клоча Сулима... Вони, бач, блазні Виговського... Король «нобілітував» їх шляхтою, і от вони привезли до нашого пана отамана і до Хмельниченка «гадяцькі пакти».

- Та хто ж вони самі?

- Були нашими, як москалі кажуть, «хахлами», а тепер помазані лядським миром і стали ляхами. Се такі, про котрих в писанії сказано: «Діду! Село горить». - «Я торбу беру - на друге йду».

- Що ж то за пакти «гадяцькі», що вони привезли до пана Сірка?

- Е! Се така цяця, що й не вимовиш: від сих «гадяцьких пактів» Виговський Івашко вже не Івашко, а - «ми, з Божої ласки, Іоан I, великий князь княжества київського і українського»... Он що! «Великий князь»!

- А Верещака в його буде «великим дурнем»?

- Звісно... Адже ж сказано: дурневі і Бог не противиться.

- А я чув, що дурень і в Києві не купить розуму.

- Еге! То в Києві, а у Варшаві розум продають по злотому фунт. А! Бачиш, Юхиме? Про вовка промовка, а вовк у хату... Треті «нобілітовані» півні якраз до нас прямують.

І справді: Верещака і Сулима підходили до наших запорожців.

- Вітам почцівего пана отамана, - привітався Верещака.

- Здоров був, пане Прокопе, - пробубонів «козарлюга-дядько», - ти вже, кажуть, такий великий пан став, що тебе й рогачем у піч не посадиш.

- Хе-хе! - засміявся Верещака. - Пан отаман все жартує... Єго милість пан круль, nobілітуючи мене, назначив на уряд коморного чернігівського.

- Радий за тебе, пане коморний... Себто як сказано: сягай, цигане, через крупи до пшона.

- Хе-хе! Пан Васюта все приказками... А як ви тут повертаєтесь, як ся має єго милість, пан кошовий Сірко?

- Повергаємось, як шевці перед кравцями, по писанію: не рада коза торгу, а кури весіллю, але мусять... Ану, пане коморний, і ти, пане Сулима, станьте лишень проти сонця, - весело моргнув вусом «козарлюга».

- А на що, пане отамане курінний? - спитали, дивуючись, Верещака і Сулима.

- Та станьте, будь ласка... Кажуть, що вас зробили шляхтою, як ото роблять діти із хворосту коників?

- То правда, - згорда промовив Сулима, - найясніший пан круль nobілітовав нас шляхтою.

- І на вас не гавкають собаки?

І Верещака, і Сулима засміялись.

Та ну-бо, Прокопе, будь ласка, стань проти сонця, - не переставав «козарлюга».

- Та на що тобі? От упився як оса!

- Як на що? Люди таке кажуть, що я й віри не йму.

- А що таке? Про мене?

- Та про тебе ж і про других... Кажуть, що в тебе тінь стала довша, як тебе пошили у шляхту... Ну-бо, стань проти сонця - я подивлюсь.

Яворницький і другі козаки так і покотились...

- Пошили у... шляхту... От утяв!

Верещака і Сулима згорда накиннули очима козаків і пішли до свого намета, бренькаючи шаблями.

- То-то! Кисле? - засміявся й сам «дядько». - Прийшла свиня до коня та й каже: «ось-бо жеребець я!» А кінь до неї: «і ніжки

тоненькі, і ушеньки клапоушенькі, і шерсть не така, і сама як свиня»...

- Ідуть! Ідуть! -- почулись вигуки з табору. - Сам Виговський з старшиною.

З гори, від Чигирина, спускалась чимала купа людей. Усі були на конях. Попереду, виграваючи вороним конем, під багатим чапраком, їхав Виговський. Гетьманська булава здалека блищала на сонці дорогим камінням. На шапці так і горіло діамантове перо. Поруч з ним їхали полковники правобережної України і пани-ляхи найвищого кодла.

Тимчасом із козацького табору виїжджала кіньми немала купка, людей. Перед держав Сірко на мишастому, як колись у старого Хмеля, жеребцеві, я коло його боку на білому коні з довгою як у лебедя шиєю виступав Юрась, а поруч із ними полковники, курінні отамани, Брюховецький і друга старшина. Юрась за послідні роки після того, як ми бачили його у Чигирині з старим Хмелем, так і не дійшов до правдивого козака: безвусий, тоненький, щуплий на тіло, він здавався все таким же хлопчиком, як і перше, а поруч з широкоплечим вусатим Сірком - сказали б, що то переодягнена хлопчиком дівчинка.

Загули військові труби.

І та, і друга купа наближалась, і всі зійшли з коней. Віддавши чолом, обидві купи ще трохи зблизились. Виступивши трохи з своєї купи, Виговський коротко об'явив, що він мусить відчитати війську і українському народу «гадяцькі пакти» і постанову варшавського сейму про велике князівство Руське.

На високому помості, покритому голубою китайкою, стояв Сулима і читав... Васюта слухав:

«...щоб не було унії.

Митрополит руський, з чотирма руськими владиками, по арцибіскупі гнізнинським має засідати в сенаті.

Гетьман Великого Князівства руського український має бути першим київським воєводою.

Воєвод і сенаторів вибирати не тільки з римлян, але й з русинів...»

- Із яких се римлян? - знов смикнув за рукав Брюховецького «козарлюга»...

- Із латинян - із ляхів.

- Так і моя кобила попаде в сенатори, бо вона ірже по-латинськи?

- Не жартуй, слухай!

«Церкви і монастирі з доходами їх, - читав Сулима, - привернути знов Русі... І Русь має мати свою академію, метрики, канцелярії і типографії, де би були і руські учителі.

Самоволю і проступки, заподіяні під час війни, пустити в амністію, інакше мир буде зломаний.

Податків їм до корони польської не давати.

Україна по обох боках Дніпра ні під чиєю власттю не має бути, тільки під управою самого гетьмана.

Король, по свідоцтву гетьманському, повинен козаків нобілітувати, і для того мав би гетьман всі сто людей, гідних шляхетства.

Коронним військам в Україні не вільно консистувати, хіба в потребі, і то гетьман малоруський ними командував би»...

Поки читались ті «пакти», Виговський, стоячи супроти Сірка і Юрася, мов кіт за горобцями, слідив очима за запорожцями. Він бачив, як вони переглядались, здвигали плечима, а деякі вже й бубоніли сердито. А як почули вони про те «нобілітоване» козаків у шляхту, то загорілись як порох.

- Нас у шляхту! Не діждете!.. Себто щук у вершу...

- Се щоб на нас люди пальцями показували, як на мічених поросят.

- Нобілітуйте мого Рябка!

- Зробіть шляхтянкою попову сучку!

- К нечистій матері сего дяка з «патлами»...

- Не з «патлами», а з «пактами»...

- Чхать я хотів на його «пакта»!.. Ох - ускочив на голубу китайку, як попів цуцик на дзвіницю, та й гавка на козаків!

А з голубої китайки Судима не переставав «гавкати»: «Козацькому же війську по волостям королівським, духовним і сенаторським консистувати вільно.

Гетьману українському монету бити на оплату свого війська у всякій потребі.»

- І монету бити, і ляхів бити, і зрадників бити! - так крикнув Макогін «козарлюга», що Сулима трохи не впустив з рук свої «пакти», а у Виговського щоби мов крейдою покрились.

- Геть з козацького амбону, непроханий паламарю!.. По потилиці його! - кричали другі.

А Сулима, червоний як печений рак, читав: «Корони польської панам козаків на раду покликати і старатися отворити хід водний до Чорного моря»...

- Годі! Годі, в нас вуха не польські!

- А щоб вам позакладало! - огризнувся Сулима.

- Геть же з китайки, лядський попихачу! По шиї його!

Усе радне поле застогло стогоном. Галас і метушня настали такі, що нічого було й думати дочитати «пакта».

- У вогонь проклятущу бумагу!

- Геть з китайки, нобілітований перевертню, шляхетський лаполизе!

- Зась, хлопи!.. Щоб вам заціпило! - огризнувся знов Сулима.

- Га! Хлопи! Вже й тепер ми хлопи! - аж захрипів Васюта «козарлюга», хапаючись за шаблю. - Так от же тобі на!

І він з усієї сили рубнув по білястій «нобілітованій» голові. Сулима впав, і на голубу китайку ринула як з джерела «нобілітована» крівця шляхетного Українця.

Запорожці мов збожеволіли і кинулись на виговців.

- У пень рубайте перекинчиків!

- Січть шаблями до ноги крамарів, що продали ляхам святий Київ.

- Ось вам за Київ! Ось вам за печерських угодників!

Де був козацький круг, там лежали мертві. Виговців мов вітром здуло і сам Виговський десь у ката провалився. Деякі були кинулись навздогін до Чигирини, щоби «дістати самого».

- Годі, дггки, проливати хрещену крівцю, годі! - крикнув Сірко.

- А христопродавець і сам пропаде, як собака на ярмарку.

Він сів на коня і повернув до табору. За ним Юрась і друга старшина.

- Геть від сего нечистого місця, - оглянувся Сірко на вбитих виговців. Сурмачі-дітки, трубить до ради, до військового кола.

Сурми засурмили, і запорожці й другі козаки становились у лави.

- А де ж Чигиринці? - оглядались деякі козаки.

- Еге! Побігли в лози пасти кози, - кинув Макогін.

- І добре: баба з воза - кобилі легше.

- Авжеж тепер нам гарбуз не покотиться, та і в писанії сказано: щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати, - додав Макогін.

- Що ж тепер Виговському від ляхів буде? - спитав Павло Пелеха. - Як?

- Як? Як сорочці на лозі. Писано-бо є: не пхай пальці межі двері.

Сірко і Юрась стали під корогвою. Сірко підняв булаву.

- Панове товариство і всі хрещені люди! - гучно промовив він. - Кого волите на гетьманство?

- Хмельницького Юрія! Юрася! Хмельниченка! - загуло по лавах.

- Лебединий вік та журавлиний крик! - вигукнули декотрі.

- Тю на вашу голову! - озвались другі. - Се ж не на кошового, а на гетьмана гукаєте, здорові були!

- А хіба ж і панові гетьманові не треба лебединого віку та журавлиного крику?

- Та вже ж! Не обійдеться Великдень без гречаної паски, - додав Макогін.

- А де ж корогви? Вибирайте нового гетьмана, вражі діти!

Зараз козацькі корогви так і вкрили Юрася з конем.

- А де ж клейноди військові? Де булава, бунчук? - догадались козаки.

- Овва! Прокинулись, як вже сонечко сіло, - пробурчав Макогін. - Так гоніть, вражі діти, поки «нобілітовані» не втекли з булавою й бунчуком до Варшави.

Деякі запорожці вскочили на коней і погнали до Чигирина. Аж їм назустріч вже неслась чимала юрба козаків, і передній ще здалека махав над головою бунчуком і булавою.

- Везуть, везуть клейноди!.. От тобі й «нобілітований» гетьман, - сміялись запорожці, - ні юшки йому, ні петрушки.

Пригнавший з Чигирина козак подав булаву й бунчук Юрасеві.

- Насилу взяли, чи сам віддав? - спитав Сірко.

- Сам, пане отамане, та іде й додав: мерщій, каже, міняйте булаву на московський кнут, а то її татари вкрадуть.

- Мели, не снідавши, не обідавши, - усміхнувся Сірко. - А сам він де?

- Утік в Польщу, як собака з осмаленим хвостом, і жінку тут покинув: вона заперлась у замку з своїми покоївками та деякими челядниками.

Сірко, не рушивши ні обозу, ні наметів, зараз потяг до Чигирина з своїми запорожцями. Поруч із ним їхав і Юрась, веселий як дитина: не думав і не гадав небога так скоро вигнати вовка із кошари; а він не тільки сам утік, та ще й зуби свої покинув у кошарі - булаву і бунчук... І Юрась грався сими цяцьками, як дитина ляльками.

Назустріч їм виступали з города попи з корогвами, хрестами і свяченою водою, а із усіх городських церков гудів і переливався у повітрі такий передзвін, як то буває на Великдень, або на водохреще, і Юрась не чув, як із очей його лились сльози і лились, дрібними діамантовими краплями, розбиваючись о гафтований шовками й золотом чапрак його білого як сніг коня.

А Сірко мимоволі згадував свої молодощі, своє колишне сирітство, своє решето-колиску...

Ой люлі, люлі, мій Івасечку,
Ой люлі, люлі, удовиченку...

А його козаки вже добували гармати чигиринського замку. Брама замкова скоро була пробита, і на стіні вже маячило біле полотнище.

- Згода! Згода! Самі здаються на нашу ласку.

Коли Юрась і Сірко зближались вже до розчиненої замкової брами, назустріч їм ішла, спотикаючись і гірко ридаючи, якась пані в дорогій польській сукні. Юрась остановив свого коня, і пані припала до його стремена.

- Не карай його, не карай, мій любий Юрасику! Зглянься на мене... Він не ворог України, не ворог, Богом заприсягнись, - не карай його!.. Він тільки Москві не йме віри... Не йми і ти їй віри, Богом тебе закликаю!

Щось здавило Юрасеві серце... Він чув десь сей голос... А де? Коли?

- Юрасю! Юрасю! Згадай, як ти маленьким хлоп'ятком любив мене, згадай, як ми тебе з Катрунею пестували й леліяли, як мізинчика...

Юрась пізнав голос сеї польської пані, колишньої приятельки його старшої сестри Катрі, що була потім за Виговським Данилом.

Се ж і була пані Виговська, тільки не Данилина, а Іванова, що не далі як за хвилину за дві до сего була пані гетьманова і ще сьогодні думала доскочити такого титулу: «єя українське великокняжеське височество»...

Гай-гай! Воно було...

Воно було, та поплило, -
Його не вергати...

Юрась згадав, як ся пишна пані колись леліяла, пестувала його маленького, і жаль обгорнув його серце... По собі вже зазнав він, що таке людська доля, і що вона часом з людьми виробляє...

- Не плач і не бійся нічого, сестро, - ласкаво промовив він. - Чоловік твій, пан Іван, поїхав у Польщу, і будь певна - я не забороню тобі їхати до його, коли ти схочеш.

Пані Виговська з несподіваних радощів знов приникла до Юрасевих жовтих з золотом сап'янців.

- Годі, годі, сестро Оленко... Я не забув давнє - я не твій ворог...

VII

І от удруге сидить Юрась на гетьманстві у Чигирині, там, де сидів і його батько, старий Хмель, до котрого залицялись королі й кесарі, хани й султани, пани й державці цілого світу. І не диво! Не треба було йому, як тому римському Помпеєві Великому тупати об землю ногою, щоби «із землі вийшли легіони»... Досить було йому майнути булавою та крикнути: «Діти! За мною!» - і його обгортали десятки легіонів...

І от ся чарівнича булава тепер його синові дісталась... Химерний Сірко, мабуть, витяг її з свого решета і подарував Юрасеві, а сам, як ото співали колись у пісні:

Стрепенувся та й полинув -
Тільки вітер чубом має...

Треба тепер і Юрасеві майнути тільки чарівничою булавою... Так ні - не та його доля - не батькова доля.

Після того, як Виговський, піймавши облизня з «гадяцькими пактами», п'ятами покивав з Чигирина і Сірко посадив Юрася на гетьманство, Москва послала воєводу Бориса Васильовича Шеремета з великим військом у тогочасну Україну - повернути її під підніжжя його царського пресвітлого величества аж по самі Карпати і по Львів.

З високої високості своєї Шеремет глянув на Юрася і на його гетьманство... Що йому Юрась! Що йому Україна!

- Я пройду, - сказав він Юрасеві на раді, - яко меч Божий аж до Львова, і крикну: «Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи!» - а самого короля в кайданах приведу у Київ... Готовся, пане гетьмане, бути моїм підручним.

Юрась усміхнувся на такі похвальби Шеремета.

- Я його підручний! - розсердився Хмельниченко. - Він пише у Москву: «Холоп твой государев Борька», а я - «гетьман України рука власна».

Почув се Шеремет і розлютувався.

- Що, гетьман! Хлопець! Сему гетьманові краще гуси пасти, як гетьманувати!

- А, гуси пасти! - прочувши те, заскрипів зубами Юрась.

- Так я ж тебе, холопе, заставлю курчата пасти у кримській неволі! Я тобі, ідоле, заллю за шкуру сала!..

І він залив Шеремету сала за шкуру, та так залив, що двадцять літ Шеремет сидів у кримській неволі і пас не те що татарські курчата, а пас би й поросята, коли б у татар були свині.

Юрась підвів так, що у Чуднова польські жовніри і татари завдали Шеремету такого чосу, що не тільки московське військо у пень порубали, а й самого Шеремета, мов качку на гнізді, живцем узяли і погнали у Крим гуси й каченята пасти - і він пропас їх там - не мало, не багато - двадцять літ... Он якої халепи наробив йому той «гетьманишка».

Після такої халепи Юрасеві нічого іншого не зоставалося, як покивати п'ятами Москві і йти до ляхів...

І от він вже утретє на гетьманстві, тільки з ласки короля.... Під його булавою нові легіони з паном Тетерею і з ханом Нуредином... Юрась вже перебрався з своїми легіонами з правобережної України в-лівобережну і йде брати у Москви усю Гетьманщину від Глухова й Харкова аж по саму Січ...

Ох, стережись, Юрасечку: у Січі сидить Сірко, а в його чарівниче решето...

Ніч давно вже обгорнула землю, а Юрась не спить. Он його легіони, польські й татарські, окопались коло Дніпра... Вранці він поведе їх проти московського боярина Ромодановського та проти московських попихачів - Якіма Сомка та Васюти Золотаренка...

- Ромодановський... Ох, москалю! Ти вже не пошлеш мене гуси пасти, як посилав Шеремет, а тепер сам пасе у кримській неволі...

Так міркував, нудьгуючи, Юрась вночі, на березі Дніпра, не гляючи на той бік, на високе правобережжя...

- О, доле моя, доле моя! Яка ти щербата? Десь маленьким, моя мати, в руті мене купаючи, любистків жаліла...

А сон все не йде до його... Не спалось йому сю ніч у розкішному наметі, цю подарував йому його приятель і підручник

Нуредин-хан; і от Юрась, тихенько покинувши свій табір, сидить тепер на березі «своєї» ріки - «своєї»... Чи його ж вона?

- Моя, моя! Мій Дніпро і Україна моя... Тільки Галочка... і моя, і не моя... Не моя, не моя!..

Він глянув на той бік Дніпра, на кручі й на скелі... А Дніпро все рине і рине на Низ, до Січі, до Чортомлика, до Сірка, до моря... Там йому і згинуть на віки і віки, як гине кожде мале, єднаючись з великим, як гине кожна людина у домовині, кожна хвилина у годині, кожна година і роки, і століття - у вічності...

- А може згине й Україна у великій великості, коли з'єднається з нею... Так і батько казав перед смертю, а потім перед громадою казав не те...

Юрась похитав головою.

- А Дніпро не згине, хоч і він, мов жива людина, з очеретами розмовляє...

Юрась кинув у воду суху очеретину й замислився...

- Не вернутись до мене отій очеретині, як не вернутись з моря дніпровій воді, як не вернутись тому, що казала мені у ту ніч Галя... Не вернутись... Ніщо у світі не вертається, і та ніч не вернеться, а хоч і не вернеться, так ніколи не забудеться...

Він так заломив руки, що аж пальці хруснули.

- Гей-гей! Не буде мені ні забуття, ні вороття...

І сумує Юрась, тяжко сумує, на свою долю нарікаючи.

Чого ж йому сумувати, чого на долю нарікати? Ще недавно пані Олена Виговська, гетьманова, припадала у Чигирині до його жовтих сап'янців, бо під ті сап'янці впала тоді, підклонила уся Україна, і ті жовті сап'янці мали право топтати її від Глухова і Харкова до Чортомлика, від Києва і Чигирини до Карпат і до Львова...

- «Beati possidentes»! - згадав Юрась бурсу.

А чи не з ласки Сіркової був він «beatus possidens»? Чи не з Сіркового решета впала до його сила й право топтати жовтими сап'янцями усю Україну?..

- Ні! З ласки Божої та батьківської, Богданової...

І переносяться перед його очима послідні часи й послідні турботи.

Дивись, Юрасю, дивись! І він бачить духовними очима: уся Україна під його жовті сап'янці підтопталася, поверглася ниць... Не йдуть під ті сап'янці тільки його ж родичі - Васюта Золотаренко та Яким Сомко з своїми полками...

Та дарма! Вранці я й їх підтопчу під себе, як сухе перекотиполе, та з ними й того приятеля їх, Ромодановського, обсмалю татарам на ковбаси... Нехай їсть московські ковбаси мій приятель, Нуредин-хан... Стережись! Шеремет досі мене згадує у Бахчисараї...

А сум все не покидає Його... Від сорому й злості бліді щоки йому червоною кривцею горять...

- У монастир, у монастир, у ченці піду, хоч і підтоптав би під свої сап'янці увесь світ...

На що йому сей світ і тая слава, і булава, і усі клейноди, коли він сам упевнився, що він... не чоловік... коли він - каліка зроду, євнух від самої купелі, від самих пелюшок!..

До тієї весняної ночі він не знав, що таке кохання... А у ту ніч пізнав; та бодай було зроду-віку того не знати! У ту ніч, як несподівано спіткав він Галю яснооку у саду коло ставка, пізнав він собі на муки, що таке любові, що таке кохання; пізнав, що давно вже кохав ту яснооку, тонку, як тополенька, дівчинку - і прокляв своє життя за те, що тоді пізнав... Краще б було не знати...

Душно було у ту ніч; він і вийшов у сад... За ставком, у кущах, щебетав соловейко. На ставку, по купинах та між очеретом, жаби неначе скажені квакали та брехекали, мов у їх була «вулиця» - та вулиця шалена... Пахло м'ятою та любистком... Коли зирк - Галя у біленькій сорочечці з добрими коралями стоїть під кущем калини, у самого ставка і, мабуть, прислухається до соловейка...

- Юрій... пан гетьман, - мов жахаючись, тихо промовила вона.

- Я не гетьман, Галочко, а Юрій...

І він взяв її за руку... Мов огонь передався йому від її маленької, холодної рученьки...

- Тобі холодно... Он і рученька холодна... Сядьмо...

Вони сіли на траві.

- Може й ніжки замерзли?

Він помацав її ніжки у шовкових тоненьких черевичках і шовкових панчішках... Чом не помацати? Вона ще дитинка: їй тільки чотирнадцять мине після клечальної неділі...

- Ти по росі ходила, Галочко... В тебе ніжки й панчішки мокрі... Дай, я їх трошечки висушу...

І став гладити їх руками, а потім не зчувся - як і гарячими губами...

А тут його голова закрутилась, і він усе забув... Чи то сон, чи то вони обоє зомліли?.. Чи то небо розверзлось?.. Не знає... забув... себе і усе забув...

Пам'ятає тільки тепер, як вона уся горіла й палала, пригортаючись до його і тулячи його голову до свого лона... А устонька її, як листячко на калині, шепотіли:

- Мій гетьманчику! Мій козаче! Мій любий!..

«І вона мене цілувала, а слізоньки її капали на мої руки, коли вона й до них припадала личком і гарячими устоньками, - згадувалось тепер Юрасеві. - Чи то був сон?»

Так: і сон, і не сон... Силує себе Юрась усе згадати, і не може... Чує, здається, й досі, як цілісіньку ніч тьохкав соловейко, як переказились у ставку усі жаби, як Галя припадала до нього, до його колін, пестила його, і вже як на світ стало благословлятися, щезла, мов у небо полинула, мов у ставку втонула, обернувшись мавкою, русалкою... А він сидів на траві під калиною і, стогнучи й плачучи, кляв свою долю щербату, проклинав і батька, й матір:

- Мати проклята! Чом ти мене маленького не задавила? Чом, купаючи в любистку й руті, своє, батьком прокляте дитя не втопила? Хто й тебе прокляв, щоб привела ти на світ не дитину, а гадину? О, та й не гадину: і гадина щасливіша від мене! Я й гадини не варт, послідньої комашні Не варт, бо щастя родинного не зазнаю...

Він стрепенувся... Що се таке? Де він?.. Там, за його табором, загула й завилала труба, за нею друга... Невже ж починається? А він, гетьман, далеко від своїх легіонів... Се його труби кличуть...

Він немов прокинувся і раптом піднявся з землі...

- Мене шукають... Де гетьман? Се Москва йде на мене... До збруї!..

Він кинувся до табору. Назустріч йому скакали Тетеря й Васюта Макогін з гетьманським білим конем у повіді.

- До збруї, пане гетьмане! - кричав Тетеря. - Зараз бій буде!

VIII

Юрась, мов спросоння, глядів на Тетерю і на старого Макогона. Чари ні тієї весняної, ні сієї ночі ще, здавалось, не покинули його.

- Бій, кажеш, пане Тетере? А з ким?

- Ромодановський з Москвою наступає і Сомко з козаками.

- Хіба язика привели?

- Ні! Ти ж, пане гетьмане, ще з вечора велів вислати у степ дозорців, а тепер, як тільки на світ благословилося, вони й побачили, що московське військо сунеться мов ліс, - і комонники, і колійники, і рейтарія - сила велика, аж земля, кажуть дозорці, стугонить.

- А Сомко? А Золотаренко? - сих більш усього ненавидів Юрась.

- Золотаренка не запримітили, а Сомко йде з своїми переяславцями.

Від табору скакав гетьманський джура з гетьманським убранням і з булавою.

- А наше військо готове до бою? - спитав Юрась.

- Готове, пане гетьмане: і мої жовніри, і німці ждуть тільки твого приказу, а козаки вже й табір покинули.

Прискакав і джура з булавою. Скоро Юрась одягся в гетьманське убрання і скочив на коня. Джура подав йому булаву. Вона так і засяяла, мов жар на сонні, котре тільки малою скибочкою визирнуло із-за лісу. Се була та дорога булава, вся обсипана сапфірами, котру польський король прислав старому Хмелю після того, як велетень України страшенно знищив військо короля під Корсунем... Добрий подарунок від того, кого старий Хмель облупив чисто, не вважаючи на його королівську пиху...

- Почекай же ти, гадюко! - мов з собою розмовляючи, стиха промовив Юрась.

- Хто, пане гетьмане? - скинув на нього очима Тетеря.

- Сомко, гадюка за пазухою.

Скоро Юрась і Тетеря настигли своє військо. Ще здалека, піднявшись на горбик, вони побачили, що буцімто дві хмари сунуться одна до другої. Там, на схід сонця, вставала курява, і вітрець гнав її на полудень. Куряву ту піднімала московська піхота своїми чоботищами. Із-за куряви блищали на сонці то золота хоругва, то криця алебард і бердишів.

Назустріч хмари з Московщини сунулась друга хмара тогобічної України. Та хмара, здавалось, вигнала поперед себе два величезні крила: то Корсунщина і Білоцерківщина посилала супроти московської хмари своїх синів-козаків - полки корсунський і білоцерківський. Трьома величезними лавами сунулись ще три полки Юрасевих легіонів.

Юрась глянув на свій табір. Там окопались великим валом його «німці» - ляхи у німецькому убранню. Вздовж валу, поміж возами, стояли Юрасеві гармати.

- Так окопував свої резерви блаженної пам'яті родителів твоєї милості, - вказав Тетеря на окопи.

- За такими окопами ще позаторік Нурединова орда в двадцять тисяч нічого не могла подіяти з Сірком, у котрого, не було й п'яти тисяч шабель і мушкетів, -- додав Макогін.

Усе поле покрили тогобічні Юрасеві полки козацькі. Червоні й блакитні жупани, жовті й зелені широкі шаровари, смушкові високі шапки з різнобарвистими верхами, здавалось, аж кричали у вічі.

А там далі, на перестріл або й на два із лука, тихо, мов живий ліс, сунулись московські роти - піхота, лава до лави, з хоругвами, мов у Москві «крестный - як то кажуть - ходь». На крилах сього лісу з хоругвами вигравали на конях Сомкові переяславські козаки, мов викликаючи на герць тогобічних братів-козаків. Далі за московською тяжкою піхотою сунулись московські комонники, копійники і рейтарія, закриваючи собою не одну сотню гармат.

З того часу як московське військо з соромом полягло у кривавім бенкеті, коло Чуднова і самого Шеремета полоняником татари погнали у Крим, Москва обережно посилала свої роти на Україну, і вже не тисячами, а десятками й сотнями тисяч. Так і тепер супротив Юрася і його жовнірів польських з козаками.

Юрась і Тетеря, зупинивши коней на високій могилі, пильно оглядали поле битви. Здавалось, і ліку не було московським силам...

Тихо, тихо, але грізно сунеться Москва...

- Сарана, чиста сарана, бий її кат! - сердито кидає слово «козарлюга» Макогін.

Ближче й ближче зсовуються обидві страшенні сили...

Польські жовніри, що заповняли передні лави Юрасевого війська, не в силах дивитися у вічі москалям... Вони вже так близько, і жовнірам здається, що москалі дивляться на них згорда, з презирством... Гонор не дає їм видержати часу...

- Hurra! - крикнули деякі: - Niech ginie Moska! Niech ginie!

І вони, мов божевільні, ринулись вперед, блищачи на сонці гострими шпильями копій і барвистими значками, мов то у повітрі замріяли тисячі метеликів.

- Або добути, або дома не бути! - в один голос ревнули корсунці й білоцерковці і, як вихор, понесли на московську піхоту.

Залопотіли мушкети. Пороховий дим закрив на хвилюшку московські передні лави. Московські кулі збили з коня не одного жовніра, але й не одна московська голова полягла перед своєю лавою, котра ніби розірвалась, переломилась, подалась назад...

- Стройся! Сомкнись! - щось загуло там, і лава знов стала як стіна плече в плече, нога в ногу.

А вбиті валялись на землі перед лавою, а недобиті стогнали й корчилились...

- Niech ginie Moska! - знов перехопилось поміж жовнірами, і знов налетіли коні на московську лаву.

Тепер вже йшла рукопаш вздовж і впоперек всього поля битви.

А гірше, страшніше бились на обох боках: то мов скажені різались п'ять полків козаків Юрасевої руки з своїми братами - з козаками Сомкової и московської руки. Вже ті і другі спотикались об мертві тіла, давили ногами і кінськими копитами недобитих; а поле битви ще ні за ким не зоставалось: воно було - поле мертвих, їх здобич...

- Стройся! Сомкнись! - не переставало звідти.

- Niech ginie Moskal! Або добути, або дома не бути! - гуло звідси.

Юрась і Тетеря не сходили з високої могили, звідки як на долоні видко було, яка різанина йшла на полі. Булава ніби тремтить у руці молодого гетьмана. Над ним тріпалось у повітрі довге чорне волосся високого бунчука. Поруч з Юрасем і Тетерею стояли власні гетьманові трубачі, сурмачі й джури.

- Добре, добре, - ніби з собою розмовляв Юрась. - Наче подається Москва... Чи не вкинуть їй у пельку моїх краківських «німців», щоб мерщій подавилась?

- Ще рано, пане гетьмане, - сердито кинув Тетеря.

- Як рано! Давно вже настав час!

- Не настав... Боротьба ще поки рівна... Москві щось не везе...

- А мені здається...

- Рано, рано! Хіба ж його мосць пан гетьман не бачить, що лукавий Ромодан ще й до половини не витрусив із своєї торби своїх москалів? Він ще й комонників не пускав у діло.

- А мені боязко, що мої не вдержать - слабнуть.

- Ні, ні! Його мосць, пан гетьман, бачить, що московська передня лава вже погнулась і порвана на шматки, а он наші Чигаринці і полки черкаський та уманський вже зчепились з московською рейтарією.

Тепер і Юрась бачив, що його рука брала верх над рукою Ромодана й Сомковою. Московські лави, мов на їх щось страшне дмухнуло, заколихались... То смерть їм дмухнула у вічі... Ї не диво! Над кривавим полем вже плавали орли і друга чорна хижа птиця; мов голодні собаки, вона вже чула здобич і поталу і крутилась над полем. З того боку Дніпра, широко розпростерши сажневі крила, зі зловісним клекотом неслись білошиї беркути. Стогін недобитих рвав душу. Посиротілі коні, шукаючи своїх вбитих господарів, жалібно іржали, мов маленькі жереб'ятка, що утратили матку.

А Юрась стояв на могилі, мов причарований... Він забув ту чарівну і прокляту ніч, коли він пізнав, що таке кохання і що він - не чоловік!..

«Ні, тепер я більший ніж чоловік! Я - victor, я - possidens... Нехай би тепер вона подивилась на мене...» - Се так співало щось у його в серці.

- О, не одна тепер московка заплаче по своєму москалеві, - тихо сказав один сурмач другому.

- Та и не одна Полька й не одна козачка гірко плакатимуть, - додав другий.

Коли чують - щось заgrimіло позаду Москви, Передні й задні лави їх мов вітром віднесло в обидва боки, і чисте стало московське поле: покривали його тільки мертві люди й коні та недобитки...

І в той мент grimнуло щось таке страшне, що, здавалось, земля потряслась або репнула... Коли ще і ще заgrimіло, і хмари білого диму вкрили і землю, і небо...

Се Ромодановський ізригнув смерть із сотні московських гармат. Кулі рвали землю, картеч пищала й вищала, - і козацькі Юрасеві ряди, його жовніри й піхота падали на землю, як снопи, цілими валками.

Булава мало не випала з рук Юрася...

- Господи! Свята Покрово!

Тетеря прожогом помчав з могили. Він заздалегідь махав своїм турецьким запоясником, кричачи в весь голос, щоб ближні полки, чигиринський і другі, з котрих цілими вулицями клали замертво московські кулі, вклонились поза вали табору, де засів за гарматами німецький Юрасів полк. Могила, на котрій стояв молодий гетьман за своїм правим крилом, була ніби прикрита полками корсунським і білоцерковським; і Юрась стрілою полетів до них, а за ним хорунжий з військовою хоругвою і сурмачі. Але пізно вже було: усе його військо подалось назад.

В Юрасеві разом прокинувся батьків дух.

- Вище, вище світи моєю хоругвою! - кричав він до хорунжого. - Вище, щоб знали й бачили, де я і щоб, як бджоли до матки, злітались до мене мої козаки... Я сам поведу їх: се будуть мої Жовті Води!

- Панове козаки! - тим часом кричали полковники і сотники. - Крийтесь за лісом від картечі.

- Дайте місце і нашим гарматам! Нехай і вони заговорять!

- Розступіться, панове, направо і наліво! Розступіться!

Хвилина - і білий дим з Юрасевих гармат обгорнув і вал, і увесь табір. Кулі цілими вулицями пронизали московські густі ряди.

Юрась з булавою в одній руці і шаблею у другій мчався прямо на московські лави, кричачи не своїм голосом:

- За мною, моя Україно! А не то... нехай моя голова гине... Я полину на той світ до батька і скажу, що нема вже на сім світі нашої України!

Ближні козаки рвонулись за ним. Васюта Макогін упередив усіх.

- Панове молодці! Захистимо нашими головами нашого гетьмана і нашу неньку Україну! - кричав він, не вважаючи на те, що із рани його на щоці густо капала кров, красячи його довгого сивого вуса.

Та ба! Пізно прокинувся у сина Богдана Хмельницького великий дух батька. Одна частка Юрасевого війська стіною обгорнула свого гетьмана і Тетерю, захистилась трохи лісом і вистроїлась до бою. Другі ж полки, чуючи смерть за стіною, мимо свого табору кинулись до Дніпра. Дарма надія! Московські копійники й рейтари укупі з Сомковими козаками неслись за ними по п'ятах, а роздратована козацькими натисками, а гірш усього боєм з окопів піхота невдержимо, незупинно лізла на самі окопи, рукопаш билась на самих гарматах з пушкарями і загатила собою увесь табір. Гармати замовкли. Юрасеві «німці» збились у купу поміж возами, за одного вбитого товариша клали на смерть по п'ять, по десять москалів, не даючи їм ні на п'ядень своєї землі, - і всі до одного полягали там, тільки б не знати московського полону, котрого вони боялись гірш, ніж кримського й турецького... холодна Сибір!.. Табір аж курився від гарячої крові людської. А що там було, за табором, на тому березі, де ще ніччю й сим ранком сидів Юрась, то споминаючи чарівничу весняну ніч з Галею коло ставка під калиною, то проклинаючи свою гірку долю, що там діялось?

«Ті всі п'ять полків козацьких, - доносив Ромодановський, - і всі лави польських жовнірів за Божою волею і твоїм, великий государю, твого царського пресвітлого величества щастям, за

моїм же, холопа і раба твого Гришка Ромодановського невсипучим оком, були відперті до Дніпра і своїми тілами загнали його так, що води тієї ріки виступили із своїх берегів...»

А сучасник тієї події «Самовидець» в літописі своєму пише, що тіла загнаних у воду «так Дніпро наповнили, що за людом мало й води знати було...»

Але ж така лиха година та нещаслива, на їх безголів'я, і на цьому не скінчилась. Мов зла сарана налетіли задонські Комлики із своїм ханом Дундуком і цілим дощем стріл почали обсипати бідних вояків. Стріли наче величезні веретена з пір'ям на кінцях стирчали із війська Юрасевого. Коні теж бились у воді і, потопуючи самі, топили і бідне козацтво.

- Новий фараон погигає і його фараонське воїнство... Коня і всадника вверже в море... Ох, Юрасю, Юрасю!

І вода у Дніпрі зачервоніла козацькою кривцею.

«І так там, - пише «Самовидець», - загинло війська з руки Хмельницького, так козаків, як і ляхів - тисяч більше двадцяти, що аж від смороду трупів до Дніпра трудно було приступити, а інших трупів аж на Запорожжя позаносило...»

А де ж той, котрого щербата доля і безталання занапали не двадцять тисяч самого дорогого, що мала Україна, її квіти-діти, а саму Україну:

Край щасливий, край веселий, та й занапали...

Он де він... Вже над вечір іде він берегом Дніпра. За ним - невеличка купка козаків і Тетеря. Вже недалечко, по тім боці, Черкаси. Юрась дивиться так, як тільки може дивитись бідна-бідна людина, лихом пририта та ще й на лихо недобита... Хай би краще добита була!.. І без того бліде лице його мов сірим попелом припало. Перетомлений кінь ледве-ледве посуває тоненькими ніжками, понуривши голову, а з очей його тихо-тихо ринуть сльози. А в самого Юрася й сліз нема, а може вже й не стало. Очі йому сухі-сухі, аж пересохли, як пересохли й губи, почорніли, мов земля. Іде він, низько-низько понуривши безталанну голову. На Дніпро він і не дивиться, бо тяжко-тяжко

на нього дивитись. Де вже не тяжко! Хіба не бачать його пересохлі очі, хто пливе Дніпром?.. Пливуть його козаки, його військо: хто дивиться мертвими скляними очима на небо, буцімто його докоряючи: за що! Хто пливе ниць, розкинувши руки, а з декотрих стирчать стріли, мов величезні веретена; на інших вже сидять орли й круки, зазираючи у мертві козацькі очі...

Спека палить Юрасеве пересохле горло й перегорілу душу... Хоч би крапельку водиці - душу промочити!.. А під боком Дніпро, вода, ціле море води!

З силою розпуки пускає він коня до води, щоб йому й самому напитись, і сходить з сідла. Але тільки він і його кінь прихилиються до води, як zarazом і відскакують... Вода була уся червона від крові. Тетеря подав Юрасеві невеличкий скляний боклажок.

- Випий вина трохи, пане гетьмане, - ласкаво сказав він, - підкріпись!

Юрась раптом припав до боклажка пересмаглими губами.

- Спасибі, пане Тетере, - сказав він, подаючи назад боклажок. - Я вже не гетьман... Я вже утеряв і військо, і гетьманство... Бери мої клейноди - ти достойніш мене... Я передаю тобі булаву і бунчук... А я... - Він заплакав. - Бог не судив мені батьківської долі... Я удаляюсь в монастир; там заховаю мій сором і моє безталання..:

Вже трохи смерклось. Через Дніпро пливла козацька дев'ятивесельна чайка, прямуючи до Черкас. То перебивравсь на той бік козацької ріки Юрась з Тетерею і деякими з своїх полковників і сотників. У другій чайці пливли за ними слуги з кіньми.

Юрась сидів, закриваючи лице руками.

Мертві тіла козацькі попадались на воді так часто, що приходилось відпихатися від них багром і веслами.

У славному городі у Києві велике свято - Спас. З усієї України, і правобічної, і лівобічної, як ото кажуть, «злетілися дітки не єдиної матки» у сей святий город: зійшлися люди на прощу не тільки з України лівого і правого боку, але й з далекої холодної Московщини; бо Київ, як і стоїть світ, був і буде «матір'ю городів руських» від Львова і Почаєва аж до великої Стіни Китайської і Тихого океану. А скільки горя й сліз нанесли з собою до Спаса милостивого ті «діти не єдиної матки», стільки сліз, що якби зібрати їх до купи, то вийшло б з них велике-велике озеро... Бо щороку, щодня, щогодини, щохвилини лились ті сльози людські від Львова і Почаєва аж до Великої Стіни Китайської і до Тихого океану.

А як же було й не литись їм!.. Займуть татари, мов череду, цілий затон дівчат, дітей і других полоняників, заженуть їх у Крим; і от, скільки того плачу у Криму у тих бранок і бранців по батьках та матерях та по своєму рідному краєві і скільки того плачу на Україні у батьків і матерів по тих дітях, що плакали у далекій неволі!.. Від самих Жовтих Вод б'ється Україна то з ляхами і татарами, то сама з собою - лівобічна з правобічною, і покладають у полі свої козацькі голови сини-соколи України, і знов по всій Україні плачу-плачу того стільки, що й не сказати!.. А Московщина? Хіба мало сліз і вона пролила за часи Никона-патріарха, Аввакума, Степана Разіна? І вона щороку билась то з ляхами, то з татарами, то - горенько наше! - з нами, Українцями... І у Московщині лились ріки сліз і крові, і московські очі, як і очі українські, плакали та на свою гірку долю нарікали...

Куди ж було людям нести ті сльози? У Київ, до Спаса милостивого, до печерських угодників.

От і зійшлися «діти не єдиної матки» до Спаса, у Печерське. Отже ж вони й нанесли у святу обитель стільки горя й сліз, що їх же годі чоловікові й виповісти.

А з горем і слізьми нанесли вони й того, що закон велів. На Спаса закон велить святити новий мед і яблука. І от нанесли люди у Печерське цілий ярмарок мисочок та ночовок з медом і

яблуками, а самі - як бджоли гудуть. Там же ж, поміж людьми, де-не-де сидять на землі старці та сліпі кобзарі з поводитарями та жалібно-жалібно виграваючи на кобзах та бандурах співають - хто про «Лазаря», хто про «Олексія Божого чоловіка», а хто про «Правду і щирю неправду».

Он саме на сонці сидить сліпенький дідусь з хлопчиком-поводатарем і, скриплячи на своїй «лірі» і мов плачучи голосом, стиха словами промовляє;

Уже тепер правда-правда помирає,
А щира неправда весь світ пожирає.
Уже тепер правда-правда вже померла,
А щира неправда увесь світ зажерла!

Він співає, а сліпі очі його дивляться прямо на сонце і не моргнуть. Дивляться! Де вже сліпому дивитися!.. Він і тому радий, що святе сонечко само дивиться у його невидючі очі... І він не бачить, як, слухаючи його, якісь жіночки и дівчатка плачуть-плачуть... А він все скрипить своїми струнами й голосом про те, як люди плачуть по своїй «матері-правді»:

Плачуть вони ж, плачуть, не можуть пробути -
Рідної матері своєї забути.
Орлице-мати! Де ж нам тебе взяти?
Тебе ні купити, ані заслужити,
Весь світ ісходити - правди не зіскати...

Може ті жіночки й дівчатка плачуть о своїх братах або о батьках, що то потонули у Дніпрі через Юрасеву прокляту долю, або помандрували у Запорожжя до Сірка, і давно нема про них ніякої чутки; а старець все рве їм душу своєю «правдою», котру «щира неправда зажерла» і вона заховалась у Бога на небі:

Хотя б то ми мали янгольські крила,
То б ми полетіли до тебе, увиділи:
Бо вже кінець віку приблизився,

Хоч рідного брата тепер стережися...

Там, коло самих воріт Печерських, рипів укупі з лірою другий старечий голос. Тільки він не плакав, як той, що співав про «щиру неправду», але побожно прославляв правду божественну - чудо Почаївської Богородиці: як турки проклятущі святу Почаївську Лавру наглістю добували, з гармат у святу обитель стріляли і як отець Залізо святість свою доказав - Богородицю ублагав: як проклятущі турки з мушкетів у Лавру стріляли, а Богородиця на мурах Лаври стояла, турецькі кулі на себе приймала і назад їх проклятущим туркам вертала.

А старі й молоді прочани, слухаючи про таке чудо Богородиці, побожно хрестились і серцем раділи, що ще не вся свята правда покинула землю і що «щира неправда» ще не весь світ «зажерла».

А більш усього старі баби й молоді молодичі з дівчатками купились коло кобзарів, які співали про кримську неволю та турецьку каторгу. Один співав, як у темній темниці, у землі бусурменській бідні невільники тридцять і три роки пробували, сонця праведного у вічі не видали, і як дівка-бранка Маруся попівна Богуславка, що задля розкоші турецької, задля лакомства проклятого потурчилась-побусурменилась, - як та Маруся Богуславка бідним невільникам у їх темній темниці про святий Великдень нагадала... Другий співав про трьох братів, що із города із Азова, із тяжкої неволі утікали:

Ой то не пили пилили, не тумани уставали,

Ой то три брати із неволі утікали:

Два кінних, третій - піший-пішанина...

Як менший брат, той «піший-пішанина» за ними поспішає, ніжки свої босі об біле каміння, об сухе коріння побиває, плаче-ридає... Як старші брати його покидають, прикмети йому по дорозі зоставляють - свою одежу на шматочки розривають і услід

по собі розкидають, щоб менший брат через ті прикмети дорогу пізнавав і до городів християнських, на рідну Україну прямував...

- Ох, чула ж я про се, сестрице, чула! Бодай ніколи не чути! - плакала одна молодичка, рукавом сльози втираючи. - І не побила їх лиха година, тих братів старших! Іродові!

- Як се так, голубонько, за що? - питала її друга молодичка.

- Та як же ж, сестрице, вони, старші, були на конях... Чом би їм, проклятушим, не посадити до себе, хоч за собою, або між собою, меншого? - не переставала перша втирати сльози.

- А може, серце, важко було - коні дуже були потомлені.

- А йому не важко було, як він, бідний, зовсім пристав, а тут набігли вовки-сіроманці, бідного невільника на шматки розірвали і біле тіло козацьке по тернах та по байраках жваковали...

- Ох, матінко! Я ж і не знала сього! О Господи, Господи! Якого скрізь горя!

А тимчасом найбільша купа дівчат і хлопців купилась коло якогось маленького сліпого дідуса, котрий наладжував свою кобзу та інколи тренькав і ніби про себе промовляв:

Ой взяв козак за жіночку

Високою могилочку, зеленую долиночку...

- Оцей, дівоньки, старець Хома з Мерехви усе співає про запорожців, та так гарно, що Господи! - говорила одна дівчина.

- Та я ж чула, як він співав і про старого Хмеля, і про козака Голоту; таке чудне! - говорила друга.

А той старець Хома, покинувши і «могилочку», і «долиночку», почав лагодити щось інше:

*Ой пішли, пішли славні запорожці та не пішки - дубами,
А як оглянуться до славної Січі, то вмються
сльозами...*

- Ова! Се погана, старче! - озвався якийсь хлоп'яга. - Запорожцям сором плакати - вони не жіночого роду-кодла.

- Ет, який лобур! Щоб він луснув! Не жіночого кодла, тьфу! - розсердились деякі дівчата.

Але хлопець і не скривився на те.

- От би краще про Сірка заспівав, - сказав він. - Заспівай лишень, старче Хомо, а ми послухаємо.

Як пом'янув він Сірка, то одна гарна й засмучена чогось молодичка аж з лица змінилась. Вона була не одна, а мабуть з батьком і з матір'ю, бо вони говорили до неї то «доню», то «дочко». Одягнена вона була не так, як усі молодиці й дівчата на прощі, а як городянка, тільки у все чорне, мов черничка. І тихенько щось перехрестилась, глянувши на кобзаря. То й ті, що були з нею, - старий, видко заможний, чоловік і старенька жіночка, почувши про Сірка, ніби чогось злякалися.

Тимчасом кобзар налагодив свою кобзу, вдарив жваво по струнах, кашлянув і голосно заспівав:

Ой як крикне старий орел, що під хмари в'ється,
Гей загуло Запорожжя та до Сірка пнеться.
Ой не вітер в полі грає, не орел літає,
Ото ж Сірко з товариством на Січі гуляє...

- О-ох! - щось ніби застогнало.

- Се якась хвора, причинна, кажуть, - тихо промовила та дівчина, що розсердилась на хлопця. - Чи черничка, чи що...

- Її, - люди казали, - привезли до печерських угодників відчитувати від уроків.

- Бідна! А мабуть заможного роду.

А кобзар, перебираючи струни, трохи згодом знов почав:

Іван Сірко перед стягом раду оглядає,
Козаченьків привітає, стиха промовляє:
«Гей, молодці-запорожці, татарва лякає!
Не дрімайте, товариші, бо в руки злапає.
Збирайтеся до купоньки та сідлайте коні,
Тії коні воронії, що ждуть на припоні!...»

Та, що здавалась черничкою, так і їла очима кобзаря. Бліді губи її якось-то жалібно складались: от-от заголосить...

- Заспокойся, доненько, заспокойся, - тихо промовляла до неї мабуть мати. - Бачиш, який він, той Іван: Україну оберігає, святих церков стереже, задля Бога і для своєї душі невсипуче працює... До його і царі, й королі, і хани, й султани... Заспокойся ж, дитино моя!

- Ох, мамо, мамо! Якби ж я одна... А то діти маленькі, мов вони сирітки!

А струни як загудуть, як зарокочуть... І сам старий кобзар згорда підіймає сиву голову і ніби свариться до кого і видом, і голосом...

А хлопці і дівчата так і прикипіли на місці - дихати не сміють...

А старий рокоче голосом і струнами:

Загуділо Запорожжя, як те Чорне море, -
Понеслися козаченьки облавою в поле.
Ой як свисне Іван Сірко на конику сивім,
То спинились запорожці, як сонечко сіло.
Ой як крикне старий орел, на шпиль-гору сівши,
Заступились запорожці, коней погубивши.
«Ой батьку наш, отамане, що маєм робити?
Без коней ми наче орли, цю в степу підбиті!»
Ой як крикне наш отаман та до козаченьків:
«Не журіться, запорожці, друзі молоденькі!
Ой годі ж вам турбуватись, годі, пани-брати!
А беріте в руки списи, рушайте гармати!»
То ж не вітер в полі грає, не орел витає,
Ото ж Сірко з товариством по степу літає...

- Ги-ги-ги! Ги-ги-ги! - як щось загигикає, як зарегоче!

- Мати Божа! Та се ж та черничка! Се причинна! Ох, як її підкидає нечистий, як корчить, голубоньки!

- Ой, матінко ж моя! Біжімо! Ох, лишенько! - закричали, заверещали дівчата і як кози від вовка кинулись урозтіч.

А та, що здавалась черничкою, билась на землі і не своїм голосом викликала то регочучись, то гигаючи:

- Він кинув мене, кинув! Ги-ги-ги! Ги-ги-ги! Кинув і малі діти! Нащо ж він тільки літає до мене! Ги-ги-ги! Ги-ги-ги!

Тут її мерщій прикрили рядом і вона трохи втихомирилась, а потім трохи згодом і заспокоїлась.

Тоді батько й мати підхопили її під руки і, мов п'яну, повели до одного святого печерського старця у келію.

- Ох, бідна ж вона, нещасна молодиця! - жалібно хитала головою, показуючи на «причинну», якась стара баба. - Скільки вже років страждає, бідна!

- Хіба ж ви її, бабусенько, знаєте? - озвалась якась молодичка.

- Як же ж мені, молодичко, не знати її! Вона ж наша - з Мерехви... Се ж про її чоловіка, про Сірка співали...

- Про її чоловіка!.. Ох, бабусенько, голубонько! Так вона ж Сіркова жінка - Сірчиха?

- Та Сірчиха ж... Вона ж, бач, з нашої слободи - з Мерехви... Я її ще й дівчинкою знала, і його, Івася Удовиченка, ще хлопчиком, а потім парубком знала... І тоді вже розбишака був, а тільки нікому нічого злого не подівав, а був добрий-предобрий... Я й матір його, убогу вдовицю знала... Чоловіка її, Дмитра, десь у Криму татари вбили - запорожцем був... А як він, Дмитро, пішов у Запорожжя, то жінку свою важкоюоставив - вже на злогах була... Вже без його, через тиждень, і Іваська привела... Так таке воно дивне-предивне вродилось - з зубами, матінко моя... Так баба-повитуха мені розказувала, що то вона, як тільки прийняла його від родильниці - ще воно й материного молока не ссало, і зараз своїми маленькими рученятками потягнулось до столу, - а на столі стояв чималий пиріг з потрібкою із печені овечої - почастувати панотця після хрестин... Так воно, те дитя, голубонько моя, зараз хап рученятками той пиріг і чисто весь його тут же і згамкало... А бідність, така бідність була у матері-вдови, що й Мати Божа! Колиски у дитини не було, а росло воно у решеті з-під гусенят... А тепер он до його і королі, і хани, і султани з поклонами та з гостинцями йдуть та залицяються... Така його доля спіткала... А як виріс, то зараз майнув у

Запороги: помсту за батька положив собі на серце... А скоро повернув з Запорогів, то й одружився з оцією Софійкою, бо ще змалку вона покохала його, і він женихався з нею, ходив у комору, жив з нею, як звичайно доброму парубкові. А як оженився, то зараз знов повіявся у те проклятуще Запорожжя, де ні за понюх табаки гинуть наші діти. А Софійка зосталася ні жінкою, ні вдовою. І почала вона по йому сохнути так, що і їсти, сердешна, перестала.. Сохне, сохне та нудьгує, а нечистому - не при церкві святій згадуючи - те і на руку... І став він до неї щоночі огняним змієм літати...

- Ох, лишенько, невже ж се правда!

- Правда, свята правда, молодичко... Своїми оченьками бачила... Якось-то раз вийшла я тихенько у саму глуху ніч з хати до корови, щоб підстерегти проклятущу відьму... Се у нас така гаспидська у слободі - Явдоха... Унадилась до моєї корови... Кожну, було, ніч повне відро молока надоїть з неї в одну яєчну лушпину - така Іродова! От я тихенько, крадькома, і вийшла у північ з хати... Коли зирк, матінко моя, летить по небі огняний змій - так і паше огнем, а хвіст довгий-предовгий... Та як надлетів він над Софійчину, Сіркову хату, та так іскрами і розсипався уверх, у самий димар - татам і щез... З того часу і став кожну ніч літати до Софійки; з того вона й страждає... А чого б страждати! Живе, як королева; таке багатство, що й не сказати! А все той її чоловік, Сірко, шле до неї і шовки, і саєти, і єдваби, і оксамити, і дорогі-предорогі корали! А скільки кубків та усякого срібла й золота - і не перелічити... Кохає, бач, він свою Софійку, та тільки служба його така: цілий вік отаманує у Січі... Загляне до жінки на день, другий, на годину та знов у Січ та у походи - битися то з татарвою, то ляхвою, а як прийдеться - то й з Москвою.

- Бідна, нещасна молодичка! - жалкували баби і дівчата, слухаючи бабусю.

- Оце тепер і привезли її сюди батько й матір відчитувати: чи не допоможуть печерські угодники? - додала бабуся.

- Ну, нечистому - не при храмі святому згадуючи - йому тут не місце: зараз вискочить, як пес від гарячок? окропу, - присудив якийсь дядько, зупинившись коло бабів. - Я сюди и табаки не

посмів внести - і ріжок закинув к нечистій матері - не при храмі
святому згадуючи... [\[1\]](#)

Сказано: на похиле дерево і кози скачуть. Та ще й так кажуть: на чужому подвір'ї і тріски б'ють.

Себто я про Юрася. А про Сірка не скажу того. Про його друга приказка: розумному, як і багатому, чорт діти колише. Та ще й така є: розумний під стіл не ляже.

А до чого це - побачимо.

Того ж року 1663-го, восени, довелось Якиму Яворницькому та Павлові Пелесі у Києві бути. Сірко посилав їх з дарами у Печерський монастир: дуже побили тоді запорожці коло Перекопу Нуредина-хана і здобичі великої доскочили, так Сірко і дякував печерським угодникам за поміч.

Печерські старці і сказали Якимові й Павлові, щоб вони увечері приходили у Софійський собор до вечірньої служби, на навечеріє, чи що, бо буде щось у тій службі для них несподіване, а цю - того не сказали, а тільки якось-то переглянулись. От пан Павло і пан Яким прийшли у собор. Та як і не йти. Увесь Київ, здавалось, попхався до собору, мов на великодню утреню, коли до Христа дочитуються.

Щось воно таке тут коїтиметься, - думали запорожці, а питати людей соромились, щоб ті не подумали про них або не сказали: з Великого Лугу - та великі дурні.

Чули вони тільки, як дехто з людей казав, що буде служити службу якийсь-то новий молодесенький архимандрит, Гедеон, двадцяти двох літ. І ніколи не видано, щоб такі молодята були архимандрити. Тим-то печерські старці і веліли їм іти у собор.

Чути було ще, що у соборі буде і новий митрополит Йосиф, по-мирському - Нелюбович-Тукальський.

Що ж! Цікаво, дуже цікаво... Наші запорожці й прийшли.

А людей, людей! - аж гудуть... А все ж наші запорожці просунулись аж у самий перед, бо вже коли татарські й турецькі орди їх не зупиняли, то де вже у соборі їх кому зупинити! Не такі вони козаки.

Розглядаються й придивляються по церкві - скрізь ніби мак, кручені паничі, троянди, горицвіт - так усе і миготить у очах, так і

сяє: то все пані полковникові, сотникові, панночки... Собор, увесь іконостас, панікадила, образи -- так все і горить, і палає...

Зараз і служба починається. Задзвеніла й зашелестіла церковна завіса, і тихо-тихо розчіпились царські врата. З кадиллом у руці, у золотих ризах, у дорогій мітрі виходить молодесенький і білесенький, мов панночка, новий архимандрит.

Що се таке! Яворницький і Пелеха аж похитнулись і очам віри не ймуть... Чи се ж правда? Чи се не мара!

І вся церква дивується, очей не зведе з сього архимандрита... Боже, Боже! Жалібно глядять на його пані і панночки. Такий молодесенький, ще й пушок на лиці не пробився, а вже - мертвий - помер для миру...

«Слава святій і єдиносущній, і животворящій, і нероздільній Трійці!» - тихо-тихо, але виразно проноситься по усьому соборові тяжкий і трохи тремтячий голос.

Що се, що се! Якась молоденька панночка у дорогій сукні, з личка біленька, з чорними як на шнурочку бровами, почувши той голос, уся затрусилась, а узрівши із-за кадильного диму бліде-бліде лице архимандрита, побіліла, як крейда, похитнулась і, як підкошена травиця, тихо опустилась, припадаючи головою до холодного кам'яного помосту... Боже, Боже!

Вона пізнала його... І перед нею, мов із кадильного диму, виступила та весняна чарівнича ніч... Вона у саду коло ставка. За ставком, у темній гущині, так то чудово заливається соловейко, а у ставку, по купинах та в очеретах, жаби кричать і гудуть... Коли щось за нею зашелестіло... Вона оглядається - се він, оцей, що у дорогій мітрі, у золотих ризах; він - її любий, її коханий... Він бере її за руку, обнімає стан її гнучкий, Вони на траві, під калиною... Він припадає до її ніжок, гріє їх своїми устоськами, цілує... А вона сама припадає до його, на його груди, до його колін... А сльози так і ринуть з очей від радощів, від великого, невимовного щастя... Вона пізнала його!..

Але він її не пізнав, бо за кадильним димом, за своєю службою, за своїм безталанням - не бачив її...

- Невже ж се правда? Невже ж се він? - накинув оком Яворницький до Пелехи.

- Він, хіба не бачиш? Голос його, лице, очі...

- Та се ж Гедеон, а він був Юрій.

- А невже ж ти не знаєш, що як кого постригають у ченці, то дають йому друге ймення, та тільки щоб чернецьке ймення починалось з тієї ж букви, як і мирське: Юрій те ж що й Георгій - з глаголем... От і Гедеон з глаголя починається.

Так тихесенько розмовляли проміж собою наші запорожці, і самі собі не вірили... Із гетьмана - архимандрит!

- Се все єдино, що із тебе вийшла б дівчина! - у рукав засміявся Пелеха.

А панночка трохи опам'яталась, перехрестилась і зосталась навколішках, шукаючи очима молодесенького архимандрита. А він же був у олтарі. Звідти доносився дорогий їй голос: «Прийдіте поклонімся і припадем ко Христу...» І панночка палко, нервово припадає до холодного кам'яного помосту: їй здається, що вона цілує святі ніжки Христа, а сльози так і пливуть, так і ринуть із самого серця, із самої глибокості душі... Так ясно, так живо споминає вона усю ту чарівничу весняну ніч - найкращі, найдорожчі хвилини її молодого життя... Усю нічку він з нею - єдина душа, єдине серце: то він пригортає її до свого серденька, то вона притискає його до свого лона... А от і ранок... Побіліло край неба, почервоніло... Соловейко стих... Вона упослідне припала до його і - щезла... Ні, він щез... Пішов з військом і не вертався... А там прийшла чутка - страшна, невимовно страшна чутка... Він бився з москалями і з її свояком - Сомком... Казали, що побитих, мертвих - двадцять тисяч - мертвяками Дніпро загатили... Червона кривцею козацькою вода з берегів вийшла... Аж до Запорожжя плили по воді мертві, а на них орли й круки сиділи, тіло козацьке шарпали... А він сам пропав... Прийшла чутка, що він чи то у кримській, чи то у турецькій неволі... А там ще чутка... Господи! Як вона сама себе тоді не стратила, рук на себе не наложила... Або головою в ополонку, або на гілляку... Казали, буцімто бачили його мертве тіло - плило мимо Запорожжя, за Чортомлик, а в грудях у його комлицька стріла, як веретено, стирчала...

І вона перебула такі страшні часи - не стратила себе... Вже більш не ждала його, не виглядала, як не виглядають з домовини... Не буде вже його, не буде ніколи - не прийде... Не

вернеться вже та нічка, не прийде він, не візьме з собою, не назове «своєю» Галею, «своєю чорною Галочкою»... І вона перебула, усе перебула, цілий рік - рік за вічність, годину за цілі роки, хвилину за годину... Усе думала, думала... Плакала аж поки сліз не стало... І, Боже! Поминала його у церкві, як мертвого... Що ж сьогодні, отут же, у соборі, служили після обідні панахиду, і частку за його душеньку виймали і диякон молив о спасенні душі раба Божія, на брані вбитого боярина Георгія - все його ж, любого її Юрася...

І от, він не вбитий, він живісінький... Так ні, се мабуть не він, се його проява, його мара... Бо як же ж він забув свою Галю, свою чорненьку Галочку - не зглянувся на неї, а пішов у черці, став архимандритом! Се не він, не він!..

А от царські двері знов розчиняються. Панночка - се ж і була Галя - швиденько витирає заплакані очиці і дивиться, дивиться, трохи очі в неї не вискочать... Знов показується те ж видіння, та ж мара - бліде-бліде, засмучене лице під сяєвом діамантів і сапфірів мітри. Ні, се він - він, любий, коханий Юронько... За ним диякон, той самий, що ще вранці отут же возносив молитву за вбитого на брані боярина Георгія. Вони зупиняються перед царськими вратами. Диякон, підіймаючи руку з орарем, возглашає так якимось протяжно, святоповажно:

«Благослови, владико, святий вход!»

Він, її Юрась, Юронько - владика; та владика ж - владика усієї України: і сьогобічної, і тогобічної...

А на слова диякона - милий голос - його голосочок возглашає:

«Господи! Благословен вход святих твоїх!»

Боже правий! Та се ж він! Сей його голосочок укупі з тьохканням соловейка пронизував щастям її душу... Його ясні очі дивились тоді в її очі... Оці ж устонька цілували її і вона їх цілувала...

Але він не дивиться на неї, не бачить її за кадильним димом, не пізнає, - і обидва з дияконом зникають у олтарі...

- Не гетьманувати йому, не конем вигравати, не булавою порядок давати, а кадилом, ладаном, - се саме його місце, - усміхаючись, стиха промовив до товариша Яким Яворницький.

- Звісно, - моргнув вусом Павло Пелеха.

- Якби не Сірко тоді у Січі за його не гукнув до нас, товариства, то йому б увесь свій вік гуси пасти.

А тимчасом митрополичий хор, мов хор янголів з неба, виливає усю душу і вимагає сльози по усьому соборові божественною кантою: «Світе тихий! Святія слави, безсмертного Отця Небесного!»

- О, світе тихий! - і Галя знов ридає, припадаючи до холодного помосту...

Так і рине, бідна, слізеньками, та не гіркими, а слізьми подяки милосердному Богові за те, що не зайшло навіки її ясне сонечко, не зник навіки її «світ незаходимий»... У душу її знов проник божественний «світ тихий», і вона плаче, плаче, поки не ізійде слізьми, не розтане як віск, як свічечка перед образом...

Наче чудовий сон пролинула Божа служба - хори янголів... відчинене небо... Димом кадильним заволокло небо...

Ніколи, ніколи не молилась Галя так, як молилась тепер милосердному Богові за те, що не зайшов навіки її світ тихий, незаходимий в її душі, в її пам'яті... Вона бачила його, хоч він її й не бачив...

- Матінко! Він знову вийшов... Я бачу його...

Вийшов він з дияконом і молиться, довго молиться, за весь мир молиться, о всякій душі християнській, скорблящій, як і вона скорбила об оставшихся і в отшествії суцях, о ісціленні в немощах лежачих, о ізбавленні плінених...

А оце й його голос, той голос, що тоді, у ту весняну ніч...

«Услиши ни, Боже, Спасителю наш, упованіє всіх концев землі і суцях в морі далече, і милостив, милостив будь, владико, о гріхах наших і помилуй ни...»

Він глянув на неї, він пізнав її... Бліді щоки почервоніли під мітрою, голос зірвався...

Галя впала на поміст, як підкошена травиця...

- Зомліла панночка... душно-бо... ладан важкий... Хто така? Чия?

- Сомкової сестри... полковникова... з Переяслава...

- Галочко! Що з тобою, дитино моя?

Її тихенько підняли і обережно винесли на свіже повітря. І наші запорожці вийшли на рундук.

- От тобі й гетьманство! - похитав головою пан Яким.

- Звісно: перед неводом риби не ловлять, - здвигнув плечима Пелеха.

- Як? До чого ти се з загадками?

- Які загадки? Він, як казав старий Макогін: перейшов море - на березі утонув... Де-то Макогін тепер?

- Може в паламарі пошився до свого архимандрита.

- Дурний, дурний, а старий: так і не пізнав, куди стежка в горох.

Тими часами як архимандрит Гедеон-Юрась, а з ним Галя і Павло Пелеха з Якимом Яворницьким молились у Софійському соборі о скорблящих і немощних, о пліненних і суцх в морі далече, - на Чортомлику, у Січі, трохи не подіялось таке, як ото кажуть: розповзлись по світі, як руді миші; або й ще гірш: розлетілись, як липове клиння.

У той час як Ромодан та Яким Сомко вибили булаву з рук Юрася і сам він проміняв булаву й бунчук на чотки и клобук, Тетеря підняв булаву хутенько і таку бучу підняв на всю тогобічну Україну, як той дідько, що вбрався в очерет і в яку схоче дудку, в ту і грає.

Надвечір, у суботу, саме тоді як у Києві йшла служба з архимандритом Гедеоном Хмельниченком, у Січі коло брами гомоніли з кимсь вартові козаки.

- Якого там біса принесла нечиста мати з татарської сторони?

- Не біса, а посланців пана Тетері, його милості гетьмана правобережної України, з листом до пана отамана кошового, його милості Івана Дмитровича Сірка і до всього старшого і меншого на Кошу товариства.

- А ясу запорозьку знаєте?

- Знаємо добре... Самі були запорожцями.

- Ану ж, ну? Пугу, пугу, пугу!

- Козаки з Лугу!

- От тобі й брехня! Хіба ж там Великий Луг, на правому боці? Великий Луг на лівому, де Кінські Води.

Чуючи таку розмову на варті, деякі козаки з ближчих від брами куренів весело зареготалися. ~ Се вже знову на варті Петро Халява... От дурний!

- Дурний, дурний, а його й розумний не перешкодить - такого вартового. Самі батько отаман казали - як Петро Халява по всій Україні пошукати, так не знайдеш... Бач, кого б з нас не поставили на варту нічною добою, усяк на зорі засне, а Петро хоч дві ночі простоїть так і ока не заплющить. Коли б не він, нас

би ото весною під Перекопом татари як курчат переловили підсакою.

- Та воно правда... Треба піти туди, а то він не впустить посланців. Вони, як кажуть, про цибулю, а він про часник,

- А вже не дурно Тетеря до нас засилає: не такий він.

- То-то не такий... Про Тетерю не скажеш: як пес робить, так пес і в чоботях ходить.

Посланців впустили, але Тетерину супліку вони мусили передати завтра, у неділю, після обідні, на січовій раді.

І на сей раз, як і чотири роки назад, коли Брюховецький пригнався у Січ посланцем від Юрася, рада була бучна, але трохи не піднесла Сіркові тертого хрону, а московський стряпчий Грицько Косагов, що перебував у Січі з московськими ратними людьми, так змішався, як Омелькова мати перед смертю - і все із-за тієї бучної ради.

Як сказано, рада мала зложитись зараз після обідні. Сірко знав, що козаки сердитимуться, коли, прийшовши з церкви, не вип'ють по доброму коряку горілки і не заїдять шматком сала, і для того велів панотцеві, отцю Паісію, як можна раніш задзвонити до церкви і «так прудко учкурнути обідню, щоб у козаків не вспіло ще животів підвести».

Бо Сірко і те добре відав, що коли раду зложить після обіду, то козаки вийдуть на майдан дуже під чаркою, і тоді або посланцям Тетериним прийдеться у Чортомлику раки ловити, або й само п'яне козацтво переріжеться, а то й курінних отаманів киями переб'ють, або й так у Чортомлику як кошенят та цуценят перетоплять.

Не вспів отець Паісій дочитати «благословеніє Боже - того благодатію», як козаки вже розібрали шапки і як горох із мішка посипались з церкви на майдан, штовхаючи під боки «довбиша», щоб мерщій бив у свої «довбні».

Незабаром вийшла на майдан старшина - Сірко з «прісними», а з ними й Косагов з своїми москаликами і Тетерині посланці.

Сірко як слід озвався до «панів-молодців», славних запорожців, сказав, що і як, і посланці подали свого листа до рук

пана кошового. Сірко добре знав козацькі звичаї і положив листа на стіл.

- Ото мудрий у нас батько кошовий: знає, що родом кури чубаті... На стіл положив того листа: се, мовляв, дітки, не до мене, а до вас, - пробубонів про себе якийсь козарлюга.

- Ну вже, пане писарю, читай, а то щоб довго не стояти натщесерце, - крикнув хтось із гурту, - та на стіл ставай та й читай так, щоб горобці під стріхами жахались.

Писар виліз на стіл, а Сірко, розгорнувши лист, подав писареві.

«Пану отаману кошовому, - почав писар гю-московськи, - і всему старішому і меншому на Коші товариству зо всім его королівської милості військом Запорозьким доброго від Господа Бога здоровля і щасливого бажаного спокою вірно і взаїмно бажаю».

- Королівської милості! А оцього не хочеш! - ляпнув один козак, і показав комусь-то там у Польщі здоровенну дулю.

- Ми не королівське військо, а Запорозьке, низове, християнське, - додав другий козак.

Сірко підняв булаву: «Дітки! Годі...» Писар читав: «Заявляю вам, брати мої, що король, государ наш милостивий, не терплячи більше щоденного кровопролиття і нашої погуби і не бажаючи опустошення своєї землі, оставив свій господарський престіл і прийшов із коронним і чужоземним військом на Задніпров'я. Він бажає не мечем і війною повернути своїх підданих під свою власть, лише надією на батьківську ласку; він не шукає ніякої помсти за наші минулі гріхи, обіцяє королівським словом захистити під свої крила, разом з нами, всіх Задніпрян і дарувати їм рівні вольності, і все, що сталося в нинішні смутні часи, приписує Божому допустові і своїм гріхам...»

- Тю! Так ото в мене за його гріхи позавчора живіт болів? - озвався хтось з дальшої купи.

- А в моєї дядини поросята здохли?

- А в нас Рудько сказився та покусав телицю й підсвинка? Се все за королівські гріхи?.. От верзе!

- Та вже ж! Звісно, королі на Бога клеплять, як на мертвого! Сірко сердито повів очима і махнув булавою. Писар читав: «І ви,

браття наші, будучи з нами одного тіла, не так самі собою, як від неспокійних людей, що недавно напилися крові наших братів, і від московських заман роз'єдинились з нами...» При послідніх словах Косагов аж почервонів.

- Се зневажливо написано! - сердитим голосом сказав він.

- Сими словами він, Павлушка Тетерин, хулить його царському пресвітлому величеству, моєму государеві, цареві і великому князеві! В московськiм государстві нема й ніколи не бувало ніяких заман. І то він, Павлушка, на Москву, як пес не до речі, набрехав.

- Не сердися, пане Григорій Іванович: то Тетеря так собі - бісиків підпускає... Вони, бач, ото з Юраськом облизня піймали коло Переяслава, - так Юрасько від сорому у ченці вбрався, а Тетеря, мов пес з червивим хвостом, - черва йому хвіст точить, а він не на черву, а на місяця гавкає... Читай далі, - махнув він булавою до писаря. Той знов почав:

«Тепер я, по своїй християнській любові, прошу вас, як милих братів і по братньому остерігаю, щоби ви зарані відповіли належним послухом єго милості королеві, як своєму дідичному государеві...»

- Який він нам дідич! - пробурчав хтось з гурту.

«...як свому дідичному государеві (ще голосніше читав писар), під властю котрого породились і наші прадіди, і діди, і батьки...»

- Бреше! Бреше!

«...і ви самі, молодецькі голови, слави і на морі, і на полі добували...»

- Та добували ж і добуватимемо!

«...і нині разом всі захолюджуємося государською дніпровою водою...»

- Бреше, бреше гаспидська Тетеря! Бреше, ідолів син! І Дніпро наш, і вода наша, і воля наша!

«Подаю вам надію, - аж кричав писар, - словом християнським і братським, що король, государ наш милостивий, збереже вам ті самі вольності, які маємо і ми, і подасть вам таку саму милість, як і нам, забувши всякі ваші проступки... Не відкладайте, прошу вас, того святого діла і не говоріть так, як

інші нерозумно привикли говорити: «нехай собі цар з королем помириться, а ми, кому дістанемся, тому і будем кланятися». А як король помириться з царем, то не скаже, що ви, браття наші, прихилились добровільно, а скаже, що по неволі. А цар не тільки вас, але і свого народу не може оборонити...»

Косагов аж підскочив, мов його обпечено.

- За такі його, Павлушкині Тетерині, слова мало батогам бити без пощади і поганий його язик вирвати та собакам кинути!
- аж прохрипів він.

- А ти плюнь на його, Григорій Іванович: цур дурня, та масла грудка, осміхнувся Сірко. - Чим бик навик, тим реве... Сказано: «Чорте, де йдеш?» - «Болото палити». - «Не буде горіти». - «Добро мені напасть зробити»... Так ото і Тетеря: швидкий, як ведмідь за перепелицями... Ану ж! Що ще? - се до писаря, аби читав. Той знов: «Як сонце на небі сіяє і вода безнастанно в Дніпрі тече, так і ми ніколи від короля, пана свого, всі відпасти не можемо, - тільки йому, як дідичному государеві, і можемо служити. А коли спротивимося йому, то вважайте, щоби не втратити нам нашої столиці Запорозької, де наші предки добували слави, бо кримський хан не спить і хоче напасти на нас».

- Ну се вже зась, Павле, - осміхнувся Сірко і моргнув вусом, - Січ не ваша столиця, а наша... І я тобі, Павле, скажу: чорте! На груш, тільки мене не ворущ.

- Добре, батьку, добре! - гукнув хтось. - А ти, пане писарю, мерщій кінчай, бо їсти хочеться, аж шкура болить.

- Поспієш залити очі й пельку!..

Козаки почали вже сердитися: тому їсти, або горілки захотілось, а другому слухати, що буде;

- Дочитуй, пане писарю, - сказав і Сірко.

«Коли ж не захочете ви, брати мої, - читав писар, - слухати нашої здорової ради, то вільно вам, - аби лиш після того не жаліли. Не думайте, що я тим собі слави шукаю і бажаю довгого гетьманства: я бажаю тільки згоди між вами і військом його королівської милости запорозьким. А коли Бог дасть спільну згоду, то того ж дня зложу з себе перед вами, добрими

молодцями, гетьманство, для мене зовсім непригоже, і ви, добрі молодці, кого захочете, того и виберете».

Сірко бачив, що рада до добра не доведе, як козаки не попоїдять: переб'ють Тетериних посланців та може й його самого скинуть з отаманства.

- Дітки! Панове молодці! В писанії сказано: голодному розум зав'язано. А турецьке святе письмо каже: голод очі коле, і що голодній кумі хліб на умі, а в другому писанії говориться, буцім голодний і кия не боїться... Так от що, дітки: я з голоду й розум загубив... Так їсти хочеться, що аж скавучить у животі... Та мабуть і ви, дітки, здорові були - проголодались і у вас у животі скавучить...

- Де вже, батьку, скавучить! Аж гарчить! - радісно обізвались гуртом.

- Так от що, панове-молодці, підіть пообідайте, наберіться розуму, а тоді й на раду.

Майдан заколихався, заходив, як море у хуртовину.

- У! Та й мудрий же в нас батько-отаман! От мудрий! І цареві Соломону, мабуть, носа втер би.

І козаки, як шпаки, розлетілись по куренях, де вже кухарі-кашовари сердито махали ополониками, мов отамани булавами, що страва давно вже перекипіла, а печене підсихати почало.

- От тепер у мене на животі хоч залізо куй! Відкіля й розум взявся, - говорили козаки, висипаючи знов після обіду на майдан із куренів. - Правду каже батько-отаман, що в писанії сказано - голодному розум зав'язано... Мій тепер розв'язався.

Незабаром рада зібралась. Вийшла й старшина з посланцями. Тоді старший посланець, уже знайомий нам Прокіп Верещака, «нобілітований» пан коморний, трохи виступає і привітно кланяється на всі чотири боки.

- Поклін і братські поздоровлення пану отаману кошовому і усьому старшому і меншому товариству від гетьмана Павла Тетері і короля Яна Казимира, - почав посланець... - Посилаючи мене до вас, панове, їх мосці, пан гетьман і пан король дали мені деякі інформації... Як то: відомо нам, що є чимало добрих молодців, котрі не дуже то бажають оставатись під Москвою, але немало й таких, котрі не хочуть бути під його милостю королем...

А спитаю ж я вас, панове, як москаль може держати Запорожжя, коли він шле до його милості короля посланця за посланцем, без сорому просячи у його згоди.

Косагов знов вискочив та аж за шаблю ухопився.

- Твої слова зневажливі, і я лиш тому, що живу в приязні з паном кошовим отаманом і зі всім славним запорозьким військом, не зітну тобі голови сею шаблею! - почервонівши, як печений рак, пробелькотав московський стряпчий. - Його царське пресвітле величество, всеї Великої і Малої і Білої Руси государ, цар і повелитель ніколи не просив у польського короля згоди. І то ще так просто каже! Що за нісенітниця!

- Не нісенітниця, пане стряпчий! Се може ви московським звичаєм нісенітниці стряпаєте, а не ми, - трохи жартівливо відповів Верещака. - От і тепер прийшов до його милості короля якийсь Полікарпович: просить відступити царю Смоленськ і дає за його до п'яти мільйонів, аби цареві не соромно було перед своїм народом. Та й те, скажу вам, панове молодці, і тобі, пане стряпчий, що його милість король давно вже був би у Москві з військом, але він жалкує вас, український народ: бо Українці своїм хребтом захистили хребет царський, і того не розуміють, що своїм лихом царське лихо побивають... От що!

Послідня річ дуже дошкулила Косагову, і він був кинувся на Верещаку з голою шаблею. Разом і деякі козаки засвистіли шаблями.

- Стій, москалю! Він наш гість, а не твій... Тобі зась!

Верещака згорда поглядів на Косагова.

- У Москві, мабуть, і того не знають, що посланців у розумних і просвічених людей не січуть і не рубають, - з погордою сказав він. - Посланець, як мішок, що в його положать, то він і несе.

- Куди се москалям знати! - сміялися козаки. - Сказано: не буде з пса солонина, як з москаля лицар.

Сірко бачив, що його «діти» дуже під чаркою, і нехай їх Косагов хоч трохи роздратує, то москалів, що були з Косаговим, і на понюх табаки не зосталось би: «діти» рознесли б їх по шматочку.

Коли чує, щось недалеко тренькає на бандурі і старечим голосом мугиче собі під ніс:

Ойшли ляхи на три шляхи,
А козаки на чотири...

Сірко зараз до його:

- А йди лишень, старче божий, та проспівай нам, як «голота п'є»... Нехай москалі послухають: чи вміють так у їх на Москві співати?

- Де в біса! Москалі так співають, мов козу за хвіст тягнуть, - засміялися деякі козаки.

Сіркові того й треба. Кобзар підійшов, сюди-туди поводячи сліпими очима. ,

- Як голота п'є? Сієї?

- Та сієї ж, старче божий.

Сірко знав, що його «діти» дуже люблять кобзарські думи й пісні і все забувають, слухаючи кобзаря. «Забудуть, - думає, - і прокляту раду, і Тетерю, і москалів...» Кобзар сів. Пальці його скоро заходили по струнах, і він стиха заспівав:

Чорна хмара наступає, став дощ накрапати:

Благослови, отамане, намет напинати.

Гей, всі пани, усі дуки у наметі, сіли,

Наша ж браття-голотонька та і не посміли -

Взяли квартиру, другу з жарту, та на дощі й сіли.

Гей, весела бесідонька, де голота п'є,

А ще лучче, а ще краще, де отаман є:

Хоч він не п'є горілоньки - порядок дає.

Прийшов батько, пан-отаман, стало йому жаль:

Скинув з себе синій жупан - намет розіслав.

Аж йде багач та йде дукаті, та в порозі став -

Гей, з нашої голотоньки сміятись почав.

Та вже ж багач, та вже ж дукач насміхається:

«Ой, за що ж тая голотонька напивається?»

Ой, як крикне ж пан-отаман та на свою голь:

«Візьміть дуку за чуб-руку, та й виведіть вон!»
Один бере за чуб-руку, другий в шию б'є;
«Не йди, не йди, вражий дуче, де голота п'є!»
Пішов багач, пішов дукач, та й не оглядавсь
Й десятому наказував, та щоб не сміявсь...

Як і знав Сірко, козаки все забули, слухаючи кобзаря. Вони сміялись, хвалили отамана:

- І синього жупана не пожалів для голоти. От так батько!

- А у Москві нема таких батьків... Де їй до того!

Чорна хмара, що була стала над радою, розійшлась. За піснею сивовусі й чорновусі діти усе забули.

А де ж тимчасом той другий, котрого доля спіткала колись маленького, у багатім будинку, у розкішній колисочці, та не під ганчірками, як Івася Удовиченка, а під тоненькими пелюшечками, дорогим шовком гаптованими? Де він?

А онде... дивіться... Он - з високої, сірої, похмурої башти у маленьке віконце з товстими залізними ґратами виглядає якесь худе, бліде, ще молодесеньке лице і, тяжко стогнучи, до Бога руки простягає:

- Боже мій! Боже мій! Чому Ти мене покинув? Так взиває до доброго Бога словами Христа на хресті.

Се Юрась Хмельниченко, колись гетьман України, державець земель і народів і по сей, і по той бік Дніпра, а потім - архимандрит Гедеон, котрого упосліднє ми бачили у Києві у Софійському соборі, а тепер - лядський в'язень, невільник у темній темниці...

А де ж та темна темниця? Страшно й вимовити.

Далеко-далеко від рідної України, десь далеко на північ стоїть замок Марієнбург, що дивиться туди ж, на північ, аж до Куришгафа, де лядська Вісла впадає у чуже Балтійське море...

Так ото і стоїть у віконці своєї темної темниці, у чернечій старенькій рясі, бо вже чотири роки він не міняв її, Юрась Хмельницький і стогне словами Христа: «Боже, Боже! Чому Ти мене покинув?» А по блідих запалих шоках його ринуть тихі гіркі сльози... Се плаче син велетня України.

А за віконцем темної темниці - весна у повній красі, у повних розкошах... Десь далеко у темному лузі зозуля кує... Близенько, за вікном, десь у кущах соловейко щебече, як у ту чарівничу весняну ніч за ставком, коли Галя, коли Юрась... Згиньте, згиньте, чарівні мрії!.. У віконце темної темниці глянуло впівока вечірнє сонечко, заходячи за прозорчасту хмарку... Косим променем сонечко впало на сиру стіну темної темниці... Спасибі сонечкові, що хоч на заході воно на одну хвилину заглядає у віконце темної темниці, де томився у лядській неволі син

Богданів. А за що? Зате, що він син велетня України, за те, що колись були Жовті Води, Берестечко...

Юрась перехрестився на сонечко, мов на святий образ, і очей з його не зводив, аж поки воно не сіло-потонуло десь у холодному чужому морі...

- Чотири роки тут сам із собою та своїми думами тяжкими, - тихо промовив він, щоб тільки чути людський голос, хоча й свій, та не забути рідної мови. - А он ті бідні невольники, що в невольницькій думі, так ті тридцять літ у неволі пробували - тридцять літ світу, сонця праведного у вічі не видали... О, де ж то моя Маруся попівна Богуславка, що бідним невольникам про святий день Великдень нагадала? Де моя Галя, котра б нагадала мені про мій Великдень, велику весняну ніч?

- Чи була ж таки такою друга чия доля!..

Над його дорогою колискою мати колись щовечора співала:

У котика, у ката
Колисочка золота,
А в мойого Юрасика
Іще краща того...

Росте Юрась, росте, як квіточка в гаю. Підростає, а його татко вже гетьманує над усією Україною, котру він визволив, як Мойсей Ізраїля із неволі єгипетської, із неволі лядської.

Підростає Юрась до шістнадцяти літ і батьківським спадком йому до рук випадає гетьманська булава, котру батько Його проніс через ріки криваві, через потоки сліз людських... У Юрася в руках - доля цілої України... Юрась гетьман, Юрась володар, а йому ще треба у бурсі вчитись... Учиться Юрась усякої мудрості, студіює з Йоаникієм Галятовським Горація, Овідія, Юлія Цезаря, а його булава випадає з рук... Булаву ту, як цуцик шматок сала, хапає Івашко Виговський. Юрасик плаче: його ляльку, його цяцю-булаву носить Виговський... Жаль Сіркові Юрасика - і він лізе у свою коліску-решето і витягає відтіль Богданову булаву і знов передає Юрасикові.

А там - Сомко Яким, Ромодановський москаль, хан Дундук, комплицький цар - і через Дніпро гребля із мертвих козаків і ляхів...

І от щербата доля Юрасикова надіває на його безталанну голову чернечий клобук, а там - і архимандричу мітру...

Пошуткувала доля над Юрасем, пошуткувала та й кинула: обіцяла вінчати його або митрополичою мітрою, або великокняжеською короною... Як мати колись над колискою, зрадлива доля у мріях співала Юрасеві: «Ой люлі, люлі, мій Юрасику, з ласки Божої, Божою помочюю Георгій І, великий князь український і усієї Волині, Поділля, Покуття і Полісся...»

А замість того - темна темниця на башті Марієнбурга...

Юрась покидає віконце, падає навколішки і молиться.

«Живий в допоміжці Вишнього...»

Але слова молитви перебиваються мріями... Згадується дале-ке-далеке і близьке, радощі, крапельки радощів і горе, горя ціле море!.. Згадалася послідня вечірня служба у Софійському соборі... Огні панікадил, кадильний дим, хор янголів з неба: «Світе тихий, святія слави, безсмертного Отця небесного...» І його сонечко, Його світ незаходимий згадується - Його Галя... Як вона плакала тоді! Як її заплакане личко виглянуло із-за кадильного диму! Де то вона тепер? Вона одна освітила Його душу світом незаходимим, сонечком святого кохання, освітила його темну-темну дорогу, котра від гетьманства завела його у темну темницю.

А що він дав своєму сонечку? Окрім горя та сліз - нічого! Горенько тяжке і він зазнав від неї... Та чи від неї? Чи не від матері? Мати дала йому горе несповідне, мати породила його - не чоловіком, навіть не звіром, не гадиною... І гадина щасливіша над його, і гадині дано кохання, а його природа тільки поманила марою кохання, мріями...

То була його перша і остання служба у Софійському соборі. На другий день його і митрополита Йосифа Тукальського король Ян Казимир визвав до себе у Білу Церкву.

О, не забув він і ніколи не забуде ту бесіду з королем...

- Нехай, - сказав король Ян Казимир, - нехай імена Хмельницьких возвеличать славу народу українського, щоб

Хмельницький, в поєднанні з Польщею, забезпечив йому долю на віки.

От і возвеличили! Син великого Богдана сидить у темній темниці. А за що? За те, що добрий родич Тетеря, ся лисичка під овечою шкурою, натуркав вуха короля Яна Казимира, буцімто Юрась з митрополитом Йосифом і Григорієм Гуляницьким тихенько підносять тертого хрону унії: щоб латинські чабани не стригли українських овечок до голого тіла, а то й до овечого м'яса... А овечкам боляче...

Зозуля, що кувала у лузі, підлітає А° самої башти і сідає на сухий сук гіллястої осики. Юрась чує, як вона знов закувала і забуває свою молитву... Думки несуть його на Україну, де й йому колись кувала зозуля: може й ся прилетіла з далекого рідного краю, може се чиста, голубина душа його Галі...

- Хоч би чорною галочкою прилетіла вона до мене, сіла б на віконце темної темниці...

Ой прилети, галко, ой прилети, чорна!..

- А чи також і тепер зеленіють гаї на Україні, як і перше стелиться хрещатий барвінок, зеленіє мила рута і любисток, могили в полі з вітром розмовляють, шумлять верби в кінці греблі?..

Знов закувала зозуля.

- Зозуле, зозуле! Скажи, скільки літ мені ще томитися у темній темниці?

Зозуля кує не раз, не два, не три, кує без кінця, кує мов оглашенна.

Юрась знов дивиться у своє одиноке віконце. Хоч сонечко й сіло, а темряви й не бувало - видно як удень. Та бодай його й не бачити! Сиза якась, каламутна лядська Вісла несе свої каламутні води до чужого незнайомого моря, на холодну північ. Як же ж вона не подібна до далекого рідного Дніпра, що несе свої могутні води на теплий полудень, від Києва до Хортиці, від Хортиці до Чортомлика, до Січі, де верховодить Сірко... Може він тепер з запорожцями гуляє по Чорному морю на своїх

чайках, галерам і каторгам турецьким жаху завдає, бідних невільників з неволі визволяє... А тут по каламутній Віслі валкою без кінця повзуть плоти та незграбні судна мов черепахи... Краще було б у кримській або у турецькій неволі світом нудити, брязкаючи кайданами на невільницьких ринках города Кафи чи Козлова, або на турецькій галері, ніж оце тут нудитись у темноті, сонця праведного у вічі не видаючи. Та там би може довелось побачити хоч свого брата-козака невільника, або рідну Українку, «дівку-бранку» у базарі на продажі. А тут нікого, нікогісінько! І згадується йому Йоаникій Галятовський, як він розказував Юрасеві про римського поета Овідія, що увесь вік томився десь вигнанцем далеко від рідного краю... Чи не та ж доля жде й того, хто був колись батьком України?

Коли чує, щось за дверима наче ходить... десь недалечко ключі брязкають... А не такий час, щоб там що ходило, брязкало... Знав він, що се таке: після такого брязкання в незвичайну годину не раз бачив він із свого віконця, що то виводили кого-небудь із темної темниці «горломкарати». І бачив він не раз, як під його віконцем, там, де стоїть висока шибениця, гойдалось козацьке тіло, чи то гострою сокирою кому голову здійсмали... Чує він і голос товаришів своїх по темній темниці, митрополита Йосифа та полковника Гуляницького... Та ще чийсь голос знайомий, а чий - не знає...

- На паль, на шибеницю? Кого? Нас? Боже! Ключ вже брязкає коло його дверей.

- Господи! Прийми дух мій...

А за вікном темної темниці горлиця плаче...

Двері розчинилися... Се його, Юрася, мають вести на шибеницю... На порозі - «сам», той, що під шибеницею порядкує...

- Сину мій! Архимандрите Гедеоне! Молись Всеблагому Богу...

Юрась зацікавив на місці... Послідня молитва!.. «Боже! Боже! Чому ти мене покинув?»

- Молись, сину! Він, що добув води з каменя, що вивів Ізраїля з Єгипту, апостола Петра з темниці, виводить нині з темниці душі наші.

- На кару... на смерть?

- Не на кару, сину мій, не на смерть, а на волю, на світ широкий, на Україну, на ясні зорі, на тихі води... Оцей козак, Васюта Макогін пригнав гінцем від його милости, найяснішого короля нашого Яна Казимира і від пана гетьмана коронного Павла Тетері з приказом - визволити нас.

Усі - митрополит Йосиф, Юрась, полковник Гуляницький, Васюта Макогін - усі, окрім ляха з ключами, падають навколішки і тихо моляться.

- Сей день, его же сотвори Господь... обнімим друг друга...

Над Юрасем нагинається Васюта Макогін. Сльози ринуть з очей його...

- Почоломкаємось, пане гетьмане, та міцно-міцно!

Старі люди ще за батьків і дідів наших казали:

«Горе дворові, де корова розказує воліві».

Так було і з нашою Україною.

За всі часи, як стояла Україна, від часів Богдана і до часів Самойловича, на Україні водились ледачі корови, котрі з дурного розуму і з сорому по своїй гидоті і нікчемності щодня ревли на всю череду, що воли в нас сякі й такі, що пускати їх у череду треба з опаскою, а то заведуть і череду, й черідку у такі нетрі, що и москаль їх звідти не вижене...

І от таких волів налигали кріпкими московськими налигачами і заганяли у стайню, а деяких, про котрих корови-ледащиці вже дуже погано ревли, московські купці й на заріз заганяли...

А гидоті й сього було мало: намоглася вона й такого вола під заріз дати, як Сірко, та дала була, але москалі скоро побачили, що без «Сірого» вола пропаде і українська череда, і черідка, що вовки-сіроманці з Криму, Туреччини й Польщі притьмом набіжать на Україну і переведуть чисто усі гурти і череди... За останні часи гетьманування Демка Многогрішного від української гидоти пішла чутка, що до гетьманської булави дуже приглядається Іван Сірко, що поспільство і голота на його колеса воду гонять, що кожний запорожець за свого кошового і на чорта полізе, і що тоді москалям на Україні буцімто «нитка урветься». Пускаючи таку чутку, гидота боялась не за москалів, а за себе: їй би, а не москалеві при Сірковому гетьманстві урвалася нитка...

Якраз у ті часи, коли українська гидота довела Демка Многогрішного трохи не під заріз, Сірко з своїми січовиками задав доброго чосу при річці Куяльнику татарському мурзі Текмамбету і самого мурзу, як качку на гнізді, злапав. Злапавши Текмамбета, Сірко сам повіз сю цяцю у Курськ, в подарунок князю Ромодановському. На свою голову, він не взяв із собою нікого із запорожців, бо їхав не в Крим і не в Туреччину, а в Московщину, через землі своєї неньки України.

Отут-то і спіткала його. гидота на самому дворіщі неньки України.

Полтавський полковник Хведько Жученко - ота ледача корова, що «розказувала воліві» - налетів на Сірка з своїми козаками, мов на злого татарлюгу, забив у тяжкі кайдани, мов якого злодія, і привіз у Батури, де сиділа така, як і сам Жученко, гидота... А гидота й рада тому...

Гидота до Ромодана з довгим язиком...

Ромодан у Москву: «тому що сей Сірко, забувши Господа Бога і твою, великого государя, до нього прихильність, задумав віддатися турецькому султанові, то...»

А за «то» вже стояли «батоги» і Сибір...

Батогів добрий цар не велів давати Сіркові, а на Сибір милостиво дозволив.

І от повезли пана Івана, славного війська запорозького низового кошового отамана у далеку-далеку дорогу і не дали майже попрощатись і з ланкою, і з діточками... Тренькає дзвоник під дугою і день, і ніч, гонить, не зупиняючись ні на хвилину, трійка за трійкою по етапах з ярижкою з «розбойного приказу» плече до плеча з Сірком, бо у «розбойному приказі» ярижці сильно наказано везти сего колодника до города Тобольська «без мотча-ня», з великим бережнем, смотрячи за ним «недреманним оком»... І не дримає око ярижне день і ніч, і тренькає день і ніч дзвоник під дугою, та деколи брязнуть і кайдани Сіркові... А він усе думає, усе думає: за що? За що? Де ж твоя правда, Господи?

Невже ж тепер правда - правда вже померла,
А щира неправда увесь світ зажерла?..

А он уже й гори заступили дорогу, високі-високі гори... То вже, мабуть, кінець світу: тут і Сибір кінчиться... Приїхали! Так думає Сірко, та до ярижки;

- Будь ласка, пане москалю, чоловіче добрий, се вже ми приїхали у Сибір?

- Ах ти, простота, хохол! - сміється ярижка. - Се тільки Урал-батюшка.

- А Сибір? Невже ж ми ще не в Сибірі?

- Де там Сибір! Сибір-матушка за Уралом... Ех, хохли, всі подошли...

Ніколи нікого і нічого не боявся Сірко, а тут стало страшно... Через такі гори і птиця не перелетить, а де вже звідти чоловікові вернутися! Із Сибіру нема вже повороту, як із того світу... Та ще з того світу, буває, вертаються... Он баба Зубиха замирала, була на тім світі, усе бачила і вернулась звідти... І Марко проклятий був у пеклі і вернувся, а із Сибіру не вернешся...

А гори так і обступають кругом... А дзвоник все тренькає під дугою... Трудно коням бігти вгору... Тимчасом мсюкаль-підводчик заводить якусь московську пісню:

Ой і попила-ль моя буйная головушка, -
Пила она, братци, - ох і погуляла...

Нудно Сіркові від такої пісні, і він згадує свої пісні, свої думи... А тройка піднімається все вище і вище... От вони вже вибилися на самий шпиль, під самі хмари...

Коли дивиться Сірко - управоруч від дороги стоїть кам'яний стовп.

- Звідси починається Сибір-матушка, - сказав ярижка, показуючи на той стовп.

- А до Тобольська далеко ще? - спитав Сірко.

- Ну, тут уже руку подати, - верст сімсот-вісімсот, не більше.

* * *

А тими часами, поки Сірка везли до Тобольська, на правобережній Україні закрутилась і розгулялась така завірюха, що Москва разом схаменулась і тяжко задумалась над своєю помилкою; тепер вона побачила, що, заславши Сірка у неволю, вона сама себе приборкала - підрізала крила... Тут тільки Москва догадалась, яку силу вона загубила і що таке був для неї Сірко... То-то, не треба було б слухати гидоти!..

А мабуть, як то кажуть, «щось велике в лісі здохло» коли сама Москва так заметушилась і згадала про Сірка.

Та хіба ж і не «велике»!

Султан турецький Мугамед IV вийшов на правобережну Україну з страшеними силами і грозився добути Київ. Він уже добув славний город Кам'янець, церкви його повернув у мечеті, всі церковні дзвони велів перелляти в гармати, образи із церков повикидати і святими іконами вибрукувати улиці. Із склепів же церковних звелів виволокти гроби значних городян і повикидати їх за город на смітники. І се ще не все: вісімсот хлоп'ят невеличких взяв собі у яничари, а молоденьких панночок у свої гареми та в гареми своїх візирів і пашів...

Страх і трепет обгорнув і Україну, і Польщу, бо і Дорошенко пристав з своїми козаками до султана. Кримська орда з ханом своїм Селім-Гіреєм носилась по Україні як зла хуртовина. Усе никло перед грізним падишахом і його санджаками...

Зловісна луна тієї хуртовини лунала вже попід самою Москвою...

Що станеться з Києвом, як і там із святих церков пороблять прокляті мечеті, церковні дзвони переллють в турецькі гармати, моці печерських угодників повикидають на смітники, а святими образами вибрукують улиці!

Ніколи ще Москва, як і світ став, ні у кого не прохала підмоги. А тепер її бояри, боярські діти, стольники й окольничі гінцями полетіли з царськими грамотами - у перву голову до німецького цісаря, до римського папи, до курфюрстів саксонського й бранденбурзького, у Венецію, Францію, у іспанську землю, в землю англицьку, в Голяндію, Швецію і Данію... Отаке закурило!

Сам цар збирався у похід проти злої хуртовини, і вже велено було будувати «государів двір» у Путивлі...

І тут-то згадали про Сірка... У Москву прибіг посланець короля польського Христофор Ковалевський і між іншими річами говорив цареві:

- Тепер Дорошенко писав білогородській орді і кримським татарам, щоби вони йшли до нього без страху, тому що він того Сірка позбувся і від нього вже їм перешкоди не буде...

Де вже бо! Яка там перешкода із Тобольська!

Посланець просив словом короля відпустити Сірка під Білу Церкву.

А тут і його «дітки», запорожці, оставались без свого «батька», як без голови і без рук. Вони писали до боярина Артемона Сергійовича Матвєєва:

«Добродієві нашому милостивому, чесному опікунові нашої Малоросії і нас, війська запорозького, і давцеві всякого добра, посилаємо наш низький поклін і покірно просимо: змилуйся, як батько над дітьми, щоби за твоєю милостивою помочю нам прислали калмики і чайки, і засоби збіжжя, і щоби нам відпустили нашого доброго польного вождя і управителя, для бусурман страшного воїна, Івана Сірка, тому що в нас другого такого польного воїна і гонителя бусурман нема. Почувши, що у запорозькім війську нема Івана Сірка, страшного Кримові борця і щасливого побідника, котрий все їх побивав і християн з неволі визволяв, Бусурмани радуються і загадують на нас напасти».

І що ж Москва із тим Сірком? Що тут було робити? Сама пошила його у злодії, а тепер, знехотя, треба було повернути його у спасену душу.

Привезли його із Тобольська у Москву, заставили заприсягтись, що він служитиме вірно, і цар сказав йому:

- Даю тобі волю, бо вступився за тобою наш вірний підданий гетьман Іван Самойлович. Царське слово не можна зломити... Писав я. і запорожцям, що дам тобі волю, і даю.

Як блискавка по небу, пронеслась звістка по Польщі і Україні, по Криму й Туреччині, що «урус-шайтан» вийшов із московської неволі. Громом упала та звістка на голови ворогів України. По усіх мечетях Туреччини і Криму мулли читали султанський фірман, молитву на погибель «урус-шайтана».

Та не поміг і фірман, не допомгла і молитва. Сірко знов носився з запорожцями як степова пожежа. Він взяв Очаків, Аслангород, плюндрував Крим, пускав на вітер татарські аули...

Тоді султан положив собі на серці зрівняти запорозьке кубло, прокляту Січ, з землею, спалити її дочиста і попіл розвіяти по вітру...

Восени 1674-го року султан Мухамед IV посадовив на галери п'ятнадцять тисяч яничар і Чорним морем з Капудан-пашою і другими пашами та мурзами послав їх у Крим до хана Селім-Гірея I з приказом: піднявши всю кримську орду в сорок тисяч коней, укупі з яничарами, як тільки замерзне Дніпро з притоками, затонами і заводями, тихо, несподівано, нічною добою і доконче у велике свято, саме на Різдво, на другу або на третю ніч сараною налетіти на прокляте запорозьке кодро» вирізати до ноги усе те гадюче царство, зрівняти з землею їх вали й окопи, попалити й пустити на вітер їх курені, а самого «урус-шайтана» Сірка живцем у тяжких кайданах приставити у Стамбул на ясні очі падишаха.

За три тижні до Різдва стала зима, та така сувора, що аж земля від морозу тріскала, а Дніпро і всі його притоки й затони закувало льодом, мов залізом, і присипало снігом.

Настало Різдво. Усі січовики зібрались до Січі на велике свято. Покинули свої зимовники і ті з товариства, котрі зимою жили своїм хазяйством і з своєю худобою то по дніпровських островах і займищах, то на своїх пасіках.

Весело й бучно провели січовики перші два дні великого зимового свята. Гриміли гармати й мушкети. Грали і співали кобзарі й лірники. По куренях ходили школярі-співаки, «яко волхви со звіздою путешествоваша».

Гуляли і день, і другий, а того не знали, що п'ятдесят п'ять тисяч заклятих ворогів їх на другу ж ніч обгорнули Січ мов хмарою, накрили і порізали у темряві січову сторожу, що стояла кругом геть-геть від самого коша і по степовій, і по луговій стороні. Зоставили живим із сторожі тільки одного молодесенького вартового, щоб він показав їм ту «хвіртку» чи «пролаз», котру на сю ніч, по черзі, не замикали...

А у ту Січу нелегко то було і вскочити... Вона стояла за високим земляним валом, а її обступали на схід сонця чотири притоки Дніпра-Славути: Чортонлик, Прогной і річки Скарбна і Павлюк. Узвишки вал був у шість сажнів, височенький таки... З

поля, на захід сонця, на валу були височезні гострі палі чи то частокіл, а в ньому бійниці. З другого боку, що на схід сонця, від Чортомлика і Скарбної АР самісінького валу збудовані були із товстого бруса здоровенні коші, що засипані були землею так, що їх ніяке б ядро не пробило, не те що кулі. У самій Січі стояла височезна башта, теж на захід сонця двадцять сажнів у обхід, а у тій башті, звичайно, добрі бійниці. Перед самою баштою глибочезний рів, а далі за ровом земляний городок, сто сажнів у обхід, а в йому віконця, з котрих визирали на світ божий січові гармати. У тих кошах, що були на схід сонця, прорубані були під бійницями вісім вузеньких «хвірточок» чи «пролазів», таких вузеньких, щоб тільки одному козакові пролізти з відрами по воду на Чортомлик та Скарбну. Мірою була Січа, як обійти її кругом, - більш дев'ятисот сажнів, без малого дві верстви. Чималенький таки городок! Не десяти і не двадцяти тисячам можна було у ньому сховатись...

Так ото як порізали татари й яничари у полі й у Великому Лузі січову сторожу і залишили для себе за язика тільки одного вартового, то хан Селім-Гірей і улестив його обіцянками великого скарбу і волі - куди схоче, туди й іди, а укупі з обіцянками - і шаблюю: не покаже охотою незамкнуту на ту ніч, по черзі, хвіртку - зараз і голову з пліч!

Зоставалось одно - показати нещасну хвіртку.

От зав'язали йому чадрую чи то рушником від татарської чалми рота, щоб іноді, часом, не крикнув коло самої хвіртки і не побудив би сонну Січ, яничари й повели його під руки, а він, з неволі, повів їх до тієї нещасної хвіртки.

Як вода у лотоки, ринули яничари у той «пролаз», і вже за перших півнів затопили своїм тілом і майдан, і всі улиці й улички поміж куреннями і за куреннями...

А у Січі - тихо як в усі. З вечора трохи потепліло, і вогкий сніг, мов борошно м'якеньке, і не хруснув під ногами проклятутого бусурманського воїнства... Хоч в ухо стрель! От-от потечуть ріки козацької крові червоної...

А що ж козаки? Після гульні, танців і скоків, підпилі й потомлені, вони спали по своїх куренях, покотом чоловіка по

півтораста у кожному з тридцяти восьми куренів. Хропу козацького було, мов у кінському табуні після водопою.

Тільки у васюринському курені деякі з козаків, не підпили й мало потомлені, сидючи коло столу біля каганців, грали в карти. А у темному кутку лежали собі рядом наші знайомі запорожці, що їздили колись у Печерське з дарами від Сірка та бачили, як Юрась-архимандрит служив вечірню службу, - Павло Пелеха та Яким Яворницький.

Лежать вони та тихенько розмовляють про старовину, коли чують;

- Цитьте, цитьте! - шепоче Шевчик-запорожець, а сам білий як крейда. - Чи се не сон?.. Господи! Яке ж страшне!

І він показує на зачинене вікно у кватирку, де була маленька щілинка.

Ті туди... Зирк! Аж волосся сторч стало... Увесь майдан людьми затоплено, мов ото буває у церкві на велике свято... та усе яничари!.. Кинулись і ті, що у карти грали... Так і єсть! Пропала Січ! Пропало військо запорозьке!.. Зараз тихенько давай будити увесь курінь... Повскакували... Де і хміль подівся!.. Скочили на ноги мов один чоловік - мовчки ухопили мушкети... А тут курінний отаман порядкує... У кожного вікна поставив по три, по чотири чоловіка, найметнійших стрільців, щоб вони без перерви стріляли у гурт, як у копицю, а другі щоб безперестанно набивали мушкети і подавали тим, що у вікон...

Помолились та разом і відчинили усі вікна куреня...

Торрох! Аж по степу й лісом луна розляглась... Торрох! Торрох - і, мов блискавка, вилітало полум'я із кожного вікна, і, мов від грому небесного, падали яничари, аж до неба, до самого Аллаха посилаючи предсмертні оклики і прокльони... Падають та и падати нікуди - так густо!

Від грому мушкетів прокинулись і другі курені - всі тридцять вісім!..

Сотки блискавок і громів вилітали разом із усіх вікон, і яничари «аки козли между собою м'ятушися», - як каже літописець, - падали на землю і захлебувались своєю і братерською яничарською гарячою кривцею. Самі вони у такій тісноті мусили або стріляти на небо, у повітря, дурницею, або

бити свого брата, бо куди не повернись - стояла стіна із яничарів же...

Скоро і сі живі стіни повалились, і стало вже не так густо: мерці загатили собою і вимостили трупом і майдан, і кожну уличку. Тоді із отаманського вибухнув голос:

- До ручного бою, дітки, до ручного!

І разом у кожному курені відчинились двері, і запорожці, як бджоли із уликів, висилали із куренів, і почалась страшна різанина рукопаш: у діло пішли тоді шаблі, ножі, турецькі ятагани-запоясники, келепи. Се вже була чисто різницька робота. Турки вже мало і відбивались, бо думали, що так судив їм Аллах тут погинути.

- Алла! Алла! Алла! - здіймали вони руки на небо і падали мертві на своїх братів-яничар.

Січ мов курилась туманами: то не тумани над Січчю вставали, то курилась на морозі ще тепла кров турецька.

Ще тільки на світ почало благословляться, а вже у Січі не зоставалось ні одного живого яничарина. Усе червоніло турецькою кривцею - стіни святої церкви, курені, гармати... За червоним не видно було і снігу, хоч перед ранком і вдарив знов такий мороз, що пара з уст, здавалось, замерзла.

А тимчасом вернулись із погоні дві тисячі панцирників-козаків, котрі вже не догнали хана Селім-Гірея з його ордою в сорок тисяч коней і з рештою недобитих яничар, котрих спасла хвіртка, якою вони й добрались уночі в Січ, як вовки у кошару. Привели тільки одного язика-татарина: кінь під ним пав у погоні, і його взяли запорожці за язика.

- Завів хан, як собака, і побіг у свої улуси з ордою, - тільки й удалось козакам добитися від свого язика. Халат на собі розідрав... пику свою дряпав нігтями... плакав, ай-ай! Як плакав... Тепер йому падишах кесим башка, ай-ай! Кесим башка!

Після служби божої і молебня на подяку Богу запорожці перш усього перенесли своїх убитих у страшній «завірюсі» товаришів, - як каже літописець, на братське кладовище і передали тіла їх землі «чесним і знаменитим погребенієм». Убито було п'ятдесят чоловік.

Полягло яничар у ту ніч тринадцять тисяч п'ятсот! Два дні валили запорожці їх трупи в ополонки, пускали під лід, - нехай пливуть і ждуть слухного часу...

Сяк-так перебули козаки Різдвяні свята і водохреща, перебули й піст опісля м'ясниці, а тут вже й сонечко стало все вище та вище підбиватись. Прийшла весна. Минули і Великодні свята, пролинула й клечана неділя, недалеко вже й до Петра.

Коли ось розсилає Сірко козаків-молодь по усіх плавнях, займищах, по пасіках і козачих становищах, щоб усе низове товариство, не гаючись ні хвилини, мерщій прибувало до Січі на велику раду.

Отаманське слово - велике слово. Козаки разом з усіх усюд посунулись до Коша. Зібралась рада. Сірко, уклонившись до громади, ознаймив, що від славного війська запорозького низового хрещений люд, уся ненька Україна вимагає великого святого діла.

- За неньку Україну і за святе діло ми раді положити свої голови! - озвались запорожці. - Веди нас, батьку!

- Так от що, дітки, - додав Сірко, - їдьте ви зараз до своїх становищ, де хто господарство має, запасіться тижнів на три харчами і усім, що до походу належить: щоб і коні були справні, і мушкети, і уся козацька зброя. А потім, не барячись, вертайтеся до Січі, і ми підемо, куди нас Бог поведе... З Богом же, дітки, - скоріше вертайтеся.

Козаки не дали на себе довго ждати. Через кілька днів Січа була як повний улик, так що ті з козаків, що трохи опізнались, вже не попали у саму ограду, а припинились перед Січчю з кінями у полі.

Тільки вже тепер, як знов зійшлась рада, Сірко дав знати, куди він поведе своє військо. Він оповів, що поведе своє військо на татар, та не через Перекоп, а таким шляхом, звідки їх татари ніколи не виглядали й не виглядатимуть. Відібрав двадцять тисяч січовиків, у котрих були самі прудкі коні, і пішов з ними через татарські степи, подалі від їх кочовищ, прямо на Сиваш, не спіткнувши на тих степах ні єдиного татарина.

Там, косою Арбатом перекинувшись на той кінець Сиваша, Сірко зупинив своє військо якраз там, де починався самий Крим,

і розбив на дві купи своє військо: з одною, меншою купою коней в п'яти тисячах, Сірко сам зостався коло арбатського «перелазу», а п'ятнадцять тисяч з Грицьком і Павлом Пелехами та Якимом Яворницьким послав руйнувати Крим.

- Розсійтесь по поганій землі як сарана і гнівом божим пронесітесь над нею, а на шостий день з здобиччю і ясиром вертайтеся до мене; а тут я сам зустріну хана і задам йому такого прочухана, що дітям і внукам закаже не будити лева коли він спить, - сказав Сірко їм на відході.

І тяжке горе на той час спіткало усю кримську землю, таке горе, якого Кримчани й не зазнали. Один загін козаків з Яворницьким пустився на Карасубазар, другий з Павлом Пелехом вдаривсь до Козлова города, третій з Грицьком Пелехом - упав на саме ханське кубло - на Бахчисарай.

І якого то плачу було на той час по всій кримській землі! По городах і аулах пройшла така пожежа, що за димом і курявою сонце ховалось, як за хмарами. Там голосили татарки й татарчата, котрих чередами гнали у полон, а тут ревля худоба, іржали коні...

У Бахчисараї козаки вже не застали хана; дим пожежі так налякав його, що він з більшою частиною свого війська побіг у гори, а другу послав розвідати, що і як і звідки прийшов на його землю гнів Аллаха, бо від Перекопу ніхто не приходив.

Незабаром Селім-Гірей дізнався, що то запорожці так страшно хазяйнують у його ханстві, і що проскочили «урус-шайтани» у Крим не через Перекоп, а Арбатом через Сиваш...

Селім-Гірей аж руки підняв до неба з радощів.

- Алла, Алла!.. Ля Іллях іль Алла, Мухамед расуль Алла! - похваляв він Бога за таку звістку.

Він знав, що коли запорожці вертатимуться з Криму через Сиваш, то як перестріти їх у самого перелазу на Арбат, на ту вузьеньку косу, що тоненькою і довгою стрілкою простяглася поміж гнилим Сивашем і Азовським морем, то там їх нетрудно буде перерізати і перестріляти, як шпаків або перепелиць - до одного, до послідньої ноги...

І Селім-Гірей зараз погнав своїх чаушів у гори, за Чатирдаг, щоб усі султани, мурзи і аги поспішали до його у Чуфут-Кале

кожен з своєю ордою.

Як казав хан, так і сталось: Селім-Гірей обгорнувся великою ордою за п'ятдесят тисяч коней і сагайдаків.

Не втече тепер «урус-шайтан», не втече! У вершу шука головою попала і повороту їй не буде... Не втече «урус-шайтан»!

Але не так склалось, як жадалось...

Селім-Гірей з своєю ордою доскочив арбатського перелазу якраз у той день, коли й козаки мусили туди ж вернутись з ясиром і здобиччю. Аж там ждав на хана сам Сірко. Селім-Гірей і його султани ще здалека запримітили, що козаків дуже мало і що вони полягали за коней, як за живий окіп.

Було б вам звісно, що запорожці так було вимуштровували своїх коней, що коли скаже було; «косою, лягай тихо!» - і химерний коняка зараз лягав на землю і лежав як мертвий, а запорожець клав йому на спину свого мушкета і луцтив ворогів неначе з прицілу.

Так от як побачив Селім-Гірей, що козаки полягали за коней то зараз звелів і своїй орді зійти з коня і вдарити на козаків пішки, великими лавами, спершу пускаючи в них хмари стріл, а потім, зблизившись, на ножі, рукопаш!

- Алла! Алла! Алла! - заголосила орда, пускаючи у козаків дощем стріл.

Але запорожці й не ворухнулись, бо Сірко залишив у себе тільки панцирних, у дротяних панцирах попід кунтушами, і татарські стріли не то що не дошкулили їх, а майже й не вкололи, ні трішечки не вдряпнули. За те ж запорожці дали себе добре знати: кожен намітив із свого мушкета по ворогу - і разом не одна сотня бритих голів полягла на місці.

Не раз і не два кидалась орда на живі окопи і бриті голови валялись по полю вже не сотнями, а тисячами... Чотири тисячі трупів татарських, розказує літописець, полягло вже у полі, а запорожці ні на малу п'ядень не подались назад.

Селім-Гірей велів відступити на мушкетний перестріл. Йому думалось, що Аллах не навернув ще на його милостивого ока.

- Алла! Алла! Алла! - радісно заалалакала орда у задніх рядах. - Аллах керим! Аллах акбер!

І було з чого радіти. На поміч їм рушила друга орда: то сам Аллах посилав на «урус-шайтанів» своїх делібашів.

Але то не були Аллахові делібаші: то йшли запорожці, ті самі, що, як каже літописець, «нещадно струснули» увесь Крим.

Грицько Пелех і інші отамани-ватаги, довідавшись від татарського язика, котрого десь злапали козаки, що хан потяг з військом-ордою якраз до арбатського перелазу, де засів сам «батько» з панцирними лицарями, мерщій повернули своє військо з ясиром і здобиччю трохи на бік, залишили там під охороною деякої сотні-другої козаків той ясир і здобич, а самі, розпустивши татарські знамена, що забрали у Бахчисараї, ринулись за ханською ордою, боцїмто й вони - орда.

Але Сірко добре бачив, що то не орда, а його ж молодці-січовики.

- На кінь, дітки! На кінь, панове-молодці! - крикнув він.

- То наші браття йдуть... Ускочила орда межі молот і ковадло! Рушайте, дітки!

Як яструби на шпаків, понеслись козаки на татарву. Орда не вдержала і кинулась урозтіч по степу, посипаючи назад через ліве плече свої пернаті стріли. А там, у тому рідному їх степу, вже виглядала їх смерть неминуха. Селім-Гірей і його орда скоро побачили, що то Аллах не поміч своєму людові посилає, а смерть...

Ще кілька тисяч полягло орди на рідному полі та кілька тисяч у полон ускочило. Не піймали тільки самого хана, бо під ним був кінь, подарунок падишаха, кінь, пращур котрого, кажуть, возив на собі самого пророка Магомета.

Того ж дня усе козацьке військо, забравши свою здобич і тринадцять тисяч ясиру, пройшло арбатський перелаз і стало у степу коней попасти і самому їжею та спочинком трохи підкріпитися.

Тут Сірко велів козакам наварити якомога більше каші, так щоб сієї козацької страви стало й для усього ясиру.

Нагодувавши ясир, Сірко звелів козакам розділити його надвоє: осібно хрещених і осібно нехрещених. бусурман, і бусурман звелів зараз, як звичайно, перев'язати, а до хрещених, котрих було сім тисяч, козацький батько повів таку річ:

- Слухайте, хрещені! Хто з вас хоче, ідіть з нами у мир хрещений, у край веселий, на тихі води, на ясні зорі, до городів християнських; а хто не хоче, вертайтеся у Крим.

Хрещені і ті, яких хрещені матері привели вже у Крим і котрих звали «тумами», теж розділились самі надвоє: чотири тисячі з них захотіли вернутись додому, до рідної родини... А три тисячі - то все були молодиці, дівчатка-підлітки і діти - і ні одного козака або хлопця - ті захотіли вернутись у Крим... Гай-гай! За що ж їм, бідним, докоряти тим Кримом нехрещеним! За що? У тієї молодиці може дитя там зосталося; хоч воно й татарча нехрещене, але ж воно її дитинка, під її серцем зародилося, на її ж і лоні вигодувалося. У другої молодички хоч і діток там нема, але до серця її може припав який чорнявий та кароокий Ахмет або Селім, чи вже привикла вона у мурзи в гаремі до «розкоші турецької», до «лакомства нещасного»... Та й дівчаточкам-підліткам може декотрим з них упали в око які очі карі, брови чорні та постать молодецька... За що ж і їм докоряти тією землею бусурманською!..

Сірко пустив їх, здавалось, без докору... Але...

Він думав, він ще мав надію, що може вони ще и вернуться. Так ні! Не вернулись! Довго стояв Сірко на високій степовій могилі, довго дивився услід їм...

- Вернуться, чи не вернуться? Хоч чи не оглянуться?

Ні! І не оглянулись... Так і зникли по край степу широкого... Довго стояв на могилі Сірко, довго думав, довго міркував з собою:

- Чи гріх, чи не гріх? На моїй душі гріх лежатиме? А Україна-ненька? Невже ж і їх діти шарпатимуть матір нашу? Ні! Не бувати цьому, не бувати! Нехай на моїй душі та каменяка лежатиме до спокути... Спокутую!

Він повернув коня і вернувся до свого стану.

- Дітки, панове-молодці, - сказав він. - Я пустив наших українок у землю невірну... Я мав надію, що вони вернуться... Вони не вернулись... Тепер та погань розповзеться по невірній землі як черва... А та черва дасть дітей-черву, і та черва невірна колись нас, козаків, і нашу неньку Україну їстиме, на те вона черва плодюча... Так от що, дітки: скачіть деякі з вас

моторненько і знищить усю ту погань дотла! Нехай та черва не розповзається між невірою.

І козаки, хоча й з великим жалем, зробили те, що велів «батько»...

Трохи згодом, як вернулися козаки, і сам Сірко метнувся на коневі туди, де сотворилося зле діло - бездушна різанина.

Страшне видовище побачили Його злі очі: то купками лежали мертві діти коло мертвих матінок, то сям-там розкидані по степу мертві дівчатка, невинними очицями дивились на небо... За що? За що?

Сірко став посередині сього мертвого поля і обвів його очима, в котрих хоч би маленька іскорка жалю засвітилася... Ні, погляд холодний, суворий.

- Простіть нас, сестри й діти малі, - сказав він, оглядаючи мертве поле. - Самі ж ви спочивайте тут до страшного суду Господнього, замість тою, щоби плодитись вам поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну, без святого хрещення, погибель.

І хоч би сльозина одна, хоч би зітхання від серця!

Такий був Сірко - син свого часу, свого віку. То був такий вік суворий, а Сірко - його правдивий вираз.

Покинувши мертвих українок і їх дітей на поталу звіру і птиці, Сірко повернув до свого становища і велів зараз лагодитись у дорогу до Січі.

Не мале ж то й товпище потягнулось по степу до Чортотлика. Двадцять тисяч запорожців, тринадцять тисяч ясиру та кримської худоби і овець вісімнадцять тисяч, та ще й козацькі вози й татарські арби з козацьким добром і цілими копицями усякої здобичі.

А от не за горами і Січ-мати. Вартова сторожа, що стояла по степу, давно угледіла, що запорожці вертаються з великим ясиром і здобиччю, і оповістила у Кіш.

Тоді назустріч вийшли попи з корогвами та образами, і свяченою водою окропили Сірка й отаманів і усе «христілюбиве воїнство», а у самій Січі стрічали козаків гарматними та мушкетними громами і церковним дзвоном, як на святий Великдень.

Два дні потім гуляло військо запорозьке так, як і на різдвяні свята не гуляло, а після гульні дуванили здобич і ясир - здобич між собою, а ясир - на чотири дуванки: у першу дуванку пішли українські полоняники й полонянки, що були у кримській неволі; їх пустили у свої городи і села, до батьків і матерів, до свого роду-племені... У три останні дуванки пішли ясирні: одну частину їх послали гостинцем у Москву, другу до гетьмана Самойловича, а третя - чотири тисячі татар і татарок, полоняників і полонянок - зосталися у Січі на викуп. Їм Сірко й курінні отамани оголосили - старому й малому, щоб кожне з них, коли бажає вернутися у Крим, не гаючись, клопоталось про свій викуп; а коли викупу скоро не буде, то їх мов худобу погонять у Москву на вічну неволю. Москва такою здавалася їм страшною, що вони зараз стали торгуватися з Сірком і з курінними - скільки кожне по своєму достатку зможе заплатити за викуп. Тоді усі через свого грамотія вписали в список свої імена і викупну суму та послали до свого хана у Крим з чолобитем, «писаним кривавими сльозами».

А що ж тимчасом робить Юрась Хмельниченко?

Років з вісім назад ми бачили його у темній темниці, у високій башті в Марієнбургу. А з того часу він на волі - скинув з себе клобук і чернечу рясу і знов козакує. А поки ще він у Печерському поклоні клав та «Блажен муж» щовечора читав, Україну, як ті євангельські ризи, ділили між себе - колишній джура Івашко Брюховецький та Павло Тетеря; а поки він томився у темній темниці марієнбурзькій, Тетеря одружився з його сестрою, ясноокою Стехою, що була перш за Виговським Данилом. Та не довго верховодив тогобічною Україною Тетері, нелегко воно показалось, і він забрався з України де спокійніше. За ним булаву перехопив Петро Дорошенко. Мав він крила орлині і з «тогобічної» перелинув на «сьогобічну». Але ж Дорошенкова булава муляла декому очі, і козаки другу булаву десь у очеретах знайшли і прокричали «лебединого віку та журавлиного крику» пройді Суховієнку.

Чия тепер рука перетягне - чи Дорошенкова, чи Суховієнкова? Тогобічні козаки розбились надвоє - і за того, і за другого... І Дорошенко, і Суховієнко ідуть на раду в Умань. Зібрались козаки. Дивляться - і Юрасько тут, та вже не ченцем, а козаком...

В радний круг вступили Суховієнко, Дорошенко, Юрась і Ханенко, уманський полковник.

- Положіть булави! - кричали запорожці і тогобічні козаки. - Кого рада обере вільними голосами, тому й булава.

Суховієнко і Дорошенко положили булави. Ні той, ні другий не перетягнули: перетягнув Ханенко.

- Ханенко Михайло! Ханенко! - загула рада. - Лебединий вік та журавлиний крик... Бери булаву!

Ханенко взяв булаву і кланявся на всі чотири сторони. Тут же на раді і присягнув.

- Клянусь всемогучим Богом перед святим Єго євангелієм за вольності стояти і оплакану отчизну, скільки Бог помочі подасть, обороняти.

- Лебединий вік та журавлиний крик! - не переставали козаки.

Суховієнко і Дорошенко зникли між громадою. Ханенко і Юрась за підмогою майнули у Крим. А татарам усе одно - кого не шарпати, аби шарпати...

Тепер уже й Юрась на козака трохи здався.

- Козак, козак, тільки чуб не так, - думав про його Ханенко, усміхаючись.

Вони тепер коло Бахчисарая. Козацькі полковники і татарські мурзи, і султани коло них з корогвами, а військо українське і ханське оточило їх, мов на городі мак оточив пишні троянди. Скоро похід проти Дорошенка.

Юрась, трохи піднявшись на дорогому турецькому сідлі, повернув свою коня і замислився, глядячи на чарівну столицю Селім-Гірея, що так і тонула з своїми мечетями й високими, стрункими мінаретами у темній гущині кипарисів і стрільчастих тополь...

- Про що замислився, пане Юрію? - спитав Ханенко, повертаючи й свого коня до Юрасевого.

- Та от дивлюсь не надивлюсь на сю частину Едема, пане Михайло.

- А що? Розкішне кубелечко сплели собі хани?

- Та добре... Тільки ж немало у се гніздечко пішло і нашої соломки, і нашого пір'ячка: скільки тут квилить-проквилляє нашого брата, козака-невільника!

- Скоро сього не буде: скоро житимемо з панями ханами, як рідні; їм - Крим з його розкошами і морем, нам - Україна з зеленими садочками, з вербами над ставками, з барвінком та рутою... І будемо ми пестувати нашу заплакану неньку: ти сьогобічну, я тогобічну.

- А чи pomoже нам Бог укоськати того Дорошенка? Ох, боюсь, що поки ми тут, до його прилетять турецькі санджаки: він султанів услужник.

- Укоськаємо! Та ще й як! До санджаків і Хима з Єрусалима не доскаче...

- А Сірко з запорожцями? Він до татар такий ласий, як дяк до книшів.

- Ні, пане Юрію, запорожці мою руку держатимуть: я заглядав у Січ, так Сірко сказав мені: «Коли ти, каже, пане гетьмане, заприсягався в Умані за вольності стояти і заплакану Україну обороняти, то бери й мене за хустку»... За яку хустку? - питаю. «А чим, каже, заплаканій матері сльози утирати». Юрась похитав головою.

- Може тебе він і за хустку прийме, а як мене з тобою побачить, то й від хустки відкасеться; він давно на мене пеклом дише.

Тими часами прибули з своїми ордами султани й мурзи з-під Акмечеті, Карасубазара і Кафи. Військо Ханенкове і Юрасеве двома загонами, минувши Перекоп, потягнуло стінами під Умань, де Дорошенко сидів на гетьманстві з ласки падишаха. Як боявся Юрась, так воно й сталося: падишаховим санджаком він підняв на ноги сілістрійського пашу, і той привів під Умань білогородську орду.

Вороги, що бились за «заплакану матір», зустрілись під Стеблевом і розпочали бій. Юрасеві татари й Ханенкові козаки хмарою обгорнули Дорошенкове військо і, мов тараном, били у обидва крила. Земля стугоніла від кінських копит і крику татарського.

Батькове шалене щастя вернулося до Юрася... Татари топчуть один Дорошенків полк за другим. Коли як пронесеться щось страшне у Юрася за спиною...

- Урус-шайтан! Урус-шайтан! Сірко! Алла! Алла! Сірко!

То і був Сірко з запорожцями. Як степовий вітер налетіли вони і разом підтоптали під себе не одного султана з ордою. Ніхто й не зчувся, як вони ударили і почали чесати.

Старий козарлюга, той, що перед Жовтими Водами летів до Тугай-бея з перстеном Богдана і тепер не покидав його дурного сина ні на хвилину - Васюта Макогін, полетів був з паволоцьким полком проти своїх колишніх приятелів і однокурників-запорожців, але де ж було йому тягатись з Сірком!

Запорожці пізнали Васюту й Юрася.

- Здорова була, Юрасчина мати вусата!

- Агов! - кричали деякі до Юрася, - паніматка ігуменя! Коли у вас коса виросте, бо вуса у вас мабуть чорт матиме!

Спинилась і білогородська орда. Вона і Дорошенко з полками чигиринським і черкаським знов кинулись у січу.

- Сірко! Урус-шайтан! Сірко! - тільки й чути з одного боку.

- Або добути, або дома не бути! - гуло и стогнало з другого боку.

Кримські татари не устояли і показали хвости своїх коней запорожцям. Побіч з ними і Ханенко. Юрася оточила білогородська орда, і він нараз зник з очей Васюти Макогона.

* * *

Юрась у Суботові. Давно-давно він не був тут, де колись маленькими ніжками бігав за батьком. Він тепер знов паном усієї України... Тепер і Демко Многогрішний, і Петро Дорошенко, і Суховієнко - усі під його ногою: як качок на гнізді він побрав їх, і тепер вони сидять у Суботові у кайданах, а завтра кат їм голови повтинає-посіче...

Тільки сьогодні, саме під Купала, вернувся Юрась з походу у свою столицю, а за ним в кайданах вели отих гетьманів.

Чудовий, чарівний вечір. Он за Суботовом горять купальські огні. Юрась стоїть на високому ґанку. У руці у його та булава, що король прислав його батькові. Коло Юрася військова старшина - полковники, сотники, осаули... А перед ґанком стоять у кайданах без шапок - Дорошенко, Суховієнко, Многогрішний. За ними - кати-татари з сокирами...

- Рубай голови зрадникам! - крикнув Юрась та й прокинувся.

Що се таке? Де ж Суботів? Він не в Суботові... Де ж се він? Що се з ним? Лежить... мацає руками... Якась холодна кам'яна стіна...

Він не на ґанку, а на якомусь ліжку... Перед ним, у стіні, віконце з залізними ґратами... Та се ж темна темниця... Ні, вона не темна: он у вікно з залізними ґратами заглядає сонце... Невже ж він знов у Марієнбургу?.. Так, то все було сон, і Суботів сон, і купальські огні - мрія сонна...

Через силу він встає з ліжка. Тіло його усе мов побите, поломане, і кісточки нема цілої. Хапаючись руками по стіні, він додидав, ледве-ледве додидав до віконця. Там, унизу, далеко під ногами, за темними кипарисами, синіє широка-широка, як Дніпро, ріка. Тільки се не Дніпро і не Вісла, Он там плывуть

турецькі галери - де вони взялись? У людей на головах білі і зелені шоломи та червоні феси. Се турки... Чого вони тут? Се знову сон, мрії?... Ні, не сон. Його очі не заплющені - вони ясно бачать: за рікою високий крутий берег темніє кипарисами, тополями і невідомими деревами, а коло самої води - високі розкішні палати...

Що ж се таке? Де він? Чи не у Варшаві?

Ні... Щось мов ударило в голову... Він силкується пригадати, а що - сам не знає... Га! Он воно що!.. Се було під Стебловом. Татари обгорнули його неначе живою стіною... «Урус-шайтан! Сірко!» Військо Його, як шпаки від яструба, розлетілись, а його, Юрася, узяли татари - сам сілістрійський паша. Його привели до Дорошенка. Кругом султани, мурзи, чауші...

-- Ти зрадник, бунтівник! - каже до Його Дорошенко. - Ти підняв руку на рабів пана правовірних... Зате будеш скараний горлом... Я велю відвезти тебе до порога Ясної Порти...

Так, так, все тепер пригадалось йому.

Мурзи і чауші везуть Його у невідомий турецький город. Оце ж і є той Акерман, звідки вилітала на Україну білогородська орда сараною і шарпала села й городи християнські... Щось блакитне, безкрає кинулось йому тоді в очі... А! Се Чорне море... Там, далеко-далеко, за його блакитними водами - той невідомий Стамбул - страшне кубло самого падишаха...

Рано-вранці, тільки сонечко викотилось, мов із води вийшло, з того блакитного моря, з Акермана виходила турецька галера. Мов дівчина уквітчана вона киндяками й обведена по боках позолотою. А він стоїть покрай галери і дивиться, як упливає з очей його і город з високими мінаретами, і сама земля... От-от пропаде земля... пропадає-пропадає - і пропала... Зостались тільки море та небо, і між ними галера... Мов велика птиця пливе вона по морю і раз по раз б'є крилами по воді: то весла, багато весел, а хто гребе тими веслами - не видно; вони там десь, під верхнім помостом... І Юрась знає, хто вони: то козаки-невільники на турецькій каторзі.

Пусто на морі, як у пустині. Хоч би острівок який, хоч би друга яка галера!.. Тільки чайки жалібно скиглять, та із моря

виринає щось темне - чи то риба, чи то звір - із плеском щезає під водою.

Так, стоячи у вікна і глядячи на Босфор, все згадав дурний син славного батька... Він догадався, що сидів тепер в Едикулі...

Давно сидить Юрась в Едикулі, так давно, що вже дні і місяці поро згубив, і сам не знає, коли який день, коли свята неділя, коли яке свято - чи велике, чи мале. Пливають дні за днями, місяці за місяцями; одна година здається за десять, а хвилинка - за цілу годину. Щоранку, сьогодні, як і вчора, випливає сонечко десь там за Босфором, посвітить яку годину у віконце, та й зайде за зубчасті стіни... Тихо, як у домовині... А Юрась все чогось жде... Та чого ж йому ждати! Авжеж! Коли нема місяченька, він жде Його; молодика не жде, бо молодик ніколи не заглядає до його у віконце, а виглядає він повного місяця, або на ущербі... От він і знає, що пройшов місяць, а там другий, третій.

Щодня приходять до його стражник, приносить окрайок хліба і глечик з водою, і мовчки виходить. Думав був Юрась заговорювати з ним, так мовчить як риба, тільки головою мотає - звісно, німий. А скаже було йому що Юрась - розуміє - не глухий, може й не Турок; так, по обличчю його здавалось, що не турок і не татарин... Або сербин, або волох...

І плинуть дні, місяці, може - роки. Підголене на голові волосся у Юрася вже виросло - довге, як у молодого дядка, пасмами, і вже між пасмами завелось біле павутиння - сивіє Юрась... А йому ще нема й тридцяти... Десь скоро і у труну положать, а то й без труни викинуть у Босфор, як ото у морі викинули двох мертвих гребців-невільників... З України були козаки, бо й чуби й вуси запримітив Юрась.

Коли помічає Юрась, стали носити йому не хліб і воду, а добру їжу - і варене, й печене... До чого се? З якої речі?.. Та и стражник якось не так на його дивитися став. Що за причина?

Коли от диво! Сам заговорив до Юрася, німий заговорив!

- Добре ютро, господине! - каже якось тихо, входячи до його вранці.

Юрась так і зацікавився на місці... Чи не сон знову?

- Какво здраве, господине? - каже німий стражник. - Не од себе питаю про здраве.

- А від кого? - питає Юрась.

- Од господині... Господиня знава господина і серцем боліє.
- Серцем боліє?... Хто ж твоя господиня?
- Госпа моя - ханим Тугай-бея...
- Як Тугай-бея! Мурзи Тугай-бея, колишнього приятеля мого покійного батька?

- Не вім, господине.
- Хто ж він?
- Паша Едикула - господин Седми-Башта.
- А хто ж його ханим, .що мене знає?
- Ханим - бранка од України.
- Полонянка! Бранка з України?
- Тако, господине... Лета два zde пребива.
- А як її звать? Яке їй мення?
- Не вем, како звали на Україні... Зде она - Халіль-ханим.
- А яка вона з себе лицем, літами?
- Лицем бєла, лєпа, хубава, црнокоса, а возрастом - млада.

Дуже уразила серце Юрасеві ся звістка... Мов теплом і світом повіяло у темній темниці. Здавалось йому, що він тепер не один, що чиєсь друге серце б'ється отут за стіною, рядом з його серцем... Довгими безсонними ночами здавалось йому, що ніби тінь яка заглядала до його у віконце, або як мати коло колиски стояла коло його ліжка...

- Халіль-ханим, Халіль-ханим! Прилинь до мене на хвилину.

Удень він заговорював з стражником, хоч той і не дуже був говіркий; розпитував його - хто він, звідки... Той казав, що сербин. Приносить він якось до Юрася золотий хрест і подає.

- Що се? Від кого у тебе? - питає Юрась, хоч і сам знає, від кого.

- То ханим, госпа моя, присла господину, да носи за Бога.

- Так і сказала?

- Тако говори: «Покажи то, да узна Юри Хмельницьки».

Здалось Юрасеві, що він бачив той хрестик у когось на грудях, мало того - цілував його, а у кого - забув, і коли й де се було - не згадає...

- Скажи ж своїй господині, Халіль-ханим, що я пам'ятаю сей хрестик, - промовив Юрась, цілуючи його, - але не згадаю, чий

він і де, у кого я бачив його і цілував - не знаю. Юрась думав, що треба вернути хрест, так стражник не бере.

- Госпа дає хрест господину - носити у недра до серця.

Юрась перехрестився, ще поцілував хрест і надів на себе.

Щось ніби теплом обвіяло його, і темна темниця стала йому кращою.

Він підійшов до віконця і став глядіти на Босфор, по котрому носилися під парусами маленькі каюки та де-не-де пропливе галера, а її весла, мов величезні крила, каламутять воду... І він вже знав, що у кожного весла, там, під палубою, сидить козак-невільник...

Глянув він і на зубчасті стіни Едикула, і на залізні гаки, здорові, як волові роги, що стирчали із тих стін... Може на такий гак повісили колись і Байду за ребро.

Коли через кілька днів стражник і каже Юрасеві:

- Мене прислала госпа-ханім: не хоче лі господин на волю, до України?

І моторошно, і радісно стало Юрасеві за її речі.

- Хто ж не захоче волі?.. І птиця у золотій клітці нудьгує по волі і скоро помирає... А то ж чоловік...

- Госпа-ханім даде господину волю і сама з тобою убеже.

- А як же ж вийти звідси?

- Я виведу до Босфору і госпу, і господина, а тамо ми мами каюк, а каюком на венеційські корабль у Босфору.

- А як я тобі не йму віри?.. Може ти від Тугай-бея підосланий?

- Ні, господине: я сам zde невільник і плакам по волі.

- Я тобі вірю, бо через тебе Халіль-ханім прислала мені отсі святощі. - І Юрась поцілував хрест. - Де ж повезе нас той венеційський корабель?

- У град Кафу, господине. А от тамо - говори госпа - Нуредин-хан, яко держи за друга Дюрди Хмельницьки, доведе нас на Україну.

На Україну!.. Хіба ж се не мрії - шалені мрії!.. Лелекою понестись у Крим, до Нуредина-хана, а звідти з ордою ринутись, вибити булави з рук Дорошенка і Демка, - шалені, шалені мрії!

Що ж! Сказано; дурень думкою багатіє...

Одного ранку приніс стражник Юрасеві євнухову одіжку - того євнуха, що доглядав гарему Тугай-беєва; уночі Юрась мусів одягтись у се убрання, а вони з ханом прийдуть до нього, і тоді...

Кінця не бачив Юрась тому днєві; се ж послідній дєнь неволі!.. Здавалось йому, що сонечко як вишило там дєсь за кипарисами і стояло над Босфором, то так і стоїть - ні з місця! Та й чайки над Босфором кричать якось-то не так, мов дражнять, глузують з Юрася, а то ще й гірш... Вони ніби-то голосять: «дивіться, він бігти замислив... Треба сказати Тугай-бею»... Нема кінця днєві, та й нема... Воно б то й вечір недалечко, і сонце повернуло на захід, а тіні від кипарисів не тягнуться вздовж, а тінь від Едикула не простягається до берега, на Босфор, як було учора, позавчора...

А все ж таки прийшов вечір.

За дверима щось затуркало, та й стихло... І серце у Юрася остановилось... Ключ тихо-тихо брязнув... От-от скрипне... Ні, не скрипить... Тихо... Нікого нема...

Якась невидима сила відчинила двері... У порога стояв Турчин, з голови до п'ят загорнутий у щось темно-чорне як ніч... Юрась похолодів... Волосся як живе заходило, заворушилось на голові... «І той мя предаде», - згадалось із євангелія.

- Юрасю! Юрій! Се ж я...

Не турчин се... Жіночий голосочок... Він чув колись сей голосочок... А де? На небі, як був ангелятком?..

Чорна кирея тихо сповзла з турчина на поміст, і перед Юрасем стояла молоденька туркеня у червоній фєсці на чорнявій головці...

- Юрасю! Коханий мій? Ти не пізнав мене?

- Галя! Серце моє! Так се ти!

Халіль-ханом - вона ж і була Галя - з тихим плачем кинулась Юрасеві на шию, та мов і залякла, тремтячи...

- Ти живий... ти не забув мене, мій гетьмане, мій коханий!

- Галочко моя! Щастя моє! Так і ти у неволі?

- У неволі, голубе мій сизий... Мати Божа! Та як же ж ти посивів!

Юрась обнімав її, тулив до себе, цілував і плакав... У двері щось тихо стукнуло тричі.

- Годі, серце... нас ждуть...

Галя вирвалась... Юрась простягав до неї руки.

- Ідімо ж скоріш, милий... Тільки б за ворота, поки не вгледіли у гаремі...

Вона швидесенько накинула на голову чадру і відіпхнула ногою чорну кирею.

- А оцим мерщій натри собі лице, шию, руки; тоді здасися на чорного арабчина, - передавала вона Юрасеві якесь чорне зілля.

Той натерся, хоч руки не слухали його.

У двері ще стукнуло. Галя раптово палко перехрестила свого чорного євнуха - він і справді був з роду євнух! - і відчинила двері. Юрась ішов за нею. Попереду їх стражник малесеньким потайним ліхтариком світив їм на кам'яні ступені, що боковим вузьким ходом вели униз до баштової брами. Під брамою їх окликнув вартовий.

- Ханим... Та ще щось сказав стражник, і вартовий пропустив їх.

За брамою кам'яна стежка вела до Босфору. Утікаючі йшли мовчки. Вечір був тихий і теплий. За зубчасті стіни Едикула ховався золотий серп молодика. Чути було як десь на башті Едикула глухо стогнала якась птиця, мов кого душили там.

Стражник, ідучи попереду, тихо прогудів якось горлом, так як ото уночі на болоті, в очеретах, гуде бугай-птиця. З Босфору обізвалось так само, прогуділо.

От і вода плещеться у берега. Там, із-за густого похилого над водою гранатового куща виглядав гостроносий каюк з наметом.

Мовчки посунулись до каюка. Юрась став уже на керму ногою і простягав руку до Галі, як із-за кущів вискочили якісь тіні і мовчки, без крику, накинулись на Юрася, на Галя і їх провідника.

Не встигли вони й дихнути, як були перев'язані,

- Тугай-бей!.. Мати Божа! Ми пропали, - простогнала Галя. - Милий! Я, проклята, погубила тебе!

От і Україна, гетьманська булава, Київ, воля...

Ніколи не забуде Юрась цієї ночі.

Уранці чує він, як щось стогне за вікном. Він глянув...

Боже! На гострому залізному гаку, що стирчав із стіни, ізвивався і корчився у страшенних муках його стражник, а чорний арабчин, гаремний євнух Тугай-бея, стояв під ним і плював йому в лице, в очі.

XVIII

Років десять, може, нічого не було чути на Україні про сина Богдана Хмельницького. Казали тільки, що він пропав під Стебловом, де Дорошенкова сторона узяла верх над стороною Ханенковою. Казали, що Юрася у тій потребі кривавій вбито і татарськими кіньми у полі потоптано. Була й друга чутка, буцімто під Стебловом Хмельниченка білогородська орда у полон забрала та на акерманському ринку продала у неволю аж у Арабську землю. Ще й така ходила чутка, що буцімто він потурчився - побусурменився і одружився з туркенею, дочкою самого султана турецького, а вона, туркеня, і привела йому не дитину, а змія за те, бач, що він був ченцем - у ангельському чині, а потім задля розкоші турецької й для лакомства нещасного турецьку віру прийняв і святий хрест під ноги топтав, і за те ж султан замурував його з змієм у бочку і велів пустити в окіян-море, а дочку віддав у монастир.

Була й така чутка, що Юрась помер у Туреччині, і що там і поховано його по-турецьки сторчака, а що земля його не приймає і він день і ніч тиняється по світу, не знаючи спочину, та через те й відтоптав свої ноги аж по самісінькі кісточки. Ото й бачили його таким якісь жіночки з Умані, що ходили на прощу у Почаїв; оце надійде він під самий Почаїв, щоб гріх свій спокутувати, а нечиста сила зараз підхопить його і віднесе від Почаєва верстов на двадцять, а він знову тюпає до святого монастиря, а нечиста сила знову його занесе чортзна куди... Ті жіночки бачили й саму нечисту силу: спереду мов лях, а ззаду хвіст і курячі ніжки, і сьомого ребра немає...

Багато ще дечого казали люди про Юрася, а все зводилось на те, що нема вже його на світі: «погибе пам'ять його з шумом», як казав запорожцям старенький отець Паісій.

Коли якось весною року божого 1677-го по Україні пройшла звістка, що Хмельниченко не тільки живий, а й ще їде на Україну - «царювати»!..

Було воно так.

7-го квітня, у неділю, після обід, у Січі гуляли на майдані деякі запорожці і чують, що у головної брами, на варті, вартовий козак з кимсь лається: і нечисту силу поминає і грозиться стріляти.

- Якого біса він там репетує? Чи не татари підступають?

- Та хіба ви не чуєте? Се ж наш преподобний Петро на варті, Халява... Вже йому нечиста сила привиджується.

- Ану, підемо, послухаємо... Вже ж він дурно не лаятиметься. Підійшли і чують.

- Та вже ж його поховали, - каже Петро.

- Ні, козаче, живісінький! - чути із-за брами.

- Та нечиста сила... мара світова... Отець Паісій каже: «Погибе пам'ять його з шумом», - се знову Халява.

- Та отее ж грамота від нього до Коша, - чути за брамою ж.

- Геть, чорти, з вашою грамотою з того світу! Стріляти буду! Запорожці аж за животи беруться.

- Ких-ких-ких! Петре! Якого гаспида ти підняв таку бучу? - окликають вони Халяву.

- Та он якісь чорти принесли з того світу від покійного Хмельниченка якусь грамоту, - відказує Халява.

- Що ж! От і цікаво подивитися, як на тім світі пишуть: може по-циганськи.

- Отакої! Он отець Паісій казали, що з того світу ніхто не приходить, а вони он кажуть, буцімто іродів Юрась у Кизикермені... Як же ж він з того світу прийшов? От і брехня!

- Тю на тебе, дурний Петре! А хіба ж ти не чув, що Марко проклятий з пекла вернувся Г

Підійшов курінний отаман Яким Яворницький.

- Що у вас тут, панове? - спитав він. - Про якого ви тут Юрася?

- Та про Хмельницького, пане Якиме... Он там, за брамою, якісь розбишаки нашого вартового дражнять, а він сердиться.

- Кажуть, буцімто Юрій Хмельницький вернувся з того світу і прислав з ними із Кизикерменя грамоту до Коша.

- От нечиста мати! То може які п'яні бурлаки шуткують, а ви знаєте Халяву: він за кулею не постоїть, певний вартовий, і коли

б ще, чого доброго, не вбив яку християнську душу, сказав Яворницький і піднявся на браму.

Чують козаки, що там гомонять.

- Здоров був, пане Якиме! З святою неділею!

- Що за нечиста мати! Се, здається, старий козарлюга Васюта Макогін.

- Та я ж - хіба не бачиш?

- От нечиста мати! Та чи ти ще живий? А ми думали, що тоді під Стебловом тебе, як і твого сина Юрася, татарськими кіньми затоптана

- Ова! Се вам сорока на хвості принесла... І я, і ясновельможний пан Юрій, його милість, князь український - живісінький. Його милість, князь Юрій, тепер з безчисленним військом іде у свою отчизну, нашу Україну - обороняти її від ворогів, а мене посланцем до вас, славного війська запорозького низового, посилає з оцією грамотою.

- Що за нечиста мати! Ану, Петре, впусти їх... Треба батькові отаманові зараз сказати... Нехай вже батько з товариством на раді обміркує сю нісенітницю... Юрко живий! Юрко, князь український! Юрко з безчисленним військом... От!

Скоро брама відчинилась, і троє комонників показалось із-за неї. Один був старий козак, котрого ми бачили ще при Жовтих Водах, Васюта Макогін, а двоє других - один турчин, а другий татарин. Деякі з козаків, молодята, зараз взяли у них коней і відвели у стайню, а другі козаки з посланцями пішли прямо до отаманського куреня.

Сірко вийшов з куреня де з ким із старшини. Побачивши Макогона, він зупинився.

- Кого я бачу! Старого вовка... Яким вітром, пане Василю, занесло тебе у нашу і твою стару оселю? - спитав він, вітаючись.
- Хто се з тобою?

- Славного війська запорозького низового преславному отаману кошовому зо всім лицарським товариством низенько до землі чолом, - з повагою відповів він. - Його ясновельможність Георгій Гедеон Венжик Хмельницький, з божої ласки князь український і сарматський, гетьман і вождь малоросійського народу, вступаючи з безчисленним військом до своєї отчизни

України, посилає мене, Василя Макогоненка, до преславногo війська запорозького низового посланцем з сією грамотою.

І він подав був Сіркові у зеленій шалевій хустці загорнуту грамоту, але Сірко грамоти не взяв, промовивши: «На раді віддаси, пане Василю».

- Так Бог спас пана Юрія? - спитав він. - А ми вже й уся Україна думали, що його вже давно на світі нема.

- Ні, пане отамане, милосердний Бог сохранив для України сина славного Богдана на добро українському народу, - відповів Макогін.

- А де ж тепер пан Юрій?

- У городі Тягані коло свого війська. А се його чауші. - І Макогін показав на турчина й татарчина, а ті мовчки доторкнулись руками до голови і до серця - звичайно, побусурманськи.

Сірко зараз звелів довбишеві скликати товариство на раду. Та його нічого було й скликати: по усіх куренях пробігла, як блискавка, звістка, що Юрась Хмельниченко вийшов з того світу і прислав до Коша посланцем Марка Проклятого (се вже Петро Халява з великого розуму розпустив).

Скоро винесли на середину майдану стіл, січову корогву, вийшов і Сірко при булаві, з старшиною, стали під корогвою і покликали посланців Юрасевих.

- Панове молодці, славне військо запорозьке низове! - почав Сірко. - Відомо нам стало, що син славної пам'яті гетьмана Зіновія Богдана Хмельницького, Юрій, котрого ми давно вважали покійним, несподівано, промислом божим, показався в живих і оце прислав до вас, війська запорозького низового, своїх посланців з листом. Волите, панове молодці, прийняти той лист?

- Волимо, волимо, батьку отамане! Прийми того листа! - вигукнуло товариство. - Що він там ще учкурнув, гирявий!

Васюта Макогін положив листа на стіл, уклонився на всі боки і відійшов.

Сірко розгорнув зелену шалеву хустку, вийняв з неї лист, розгорнув його, та й показує козакам і старшині.

- Он дивіться, каже, яка під ним печать - з зеленого воску, не як у нас і у Москві, та й на печаті не таке, як у нас: у нас на

печаті, звісно, козак з мушкетом і шаблею, як слід, і ратище коло його у землю встромлене, а тут он що: конем скаче.

Старшина й козаки почали розглядувати печатку.

- Так і є - конем виграває, а у руці булава.

- Булава й єсть, та ще він і руку з булавою простягає, мов свариться на кого.

- А коли з булавою, то се вже не простий козак, а отаман, або й гетьман.

- А он над кінською головою ще й якийсь пір'я, диво, а над пір'ям якийсь яблуко, а на яблуні хрест... До чого воно?

- Значить, не бусурманська печать, коли хрест... Вже невіра хреста не поставить: вона хреста боїться.

- А оце ж тут і козак з мушкетом, як і в нас. І писар став розглядати печатку.

- І тут одміна супроти нашої, - каже. - У нас кругом стоїть: печать славного війська запорозького низового, а у нього: печать княжества малоросійського.

Коли ж козаки гаразд розгледіли печать, Сірко і каже:

- Тепер, панове молодці, послухаємо, що він до нас пише.

- Добре! Ставай на стіл, пане писарю! - голоси на увесь майдан.

Писар забрався на стіл, узяв лист і почав читати: «Квітня 5-го дня. Георгій Гедеон Хмельницький, з ласки божої князь український і сарматський, вождь і гетьман малоросійського народу, славного війська запорозького низового кошовому отаману Івану Сірку. «Спасителю нашому все можна - нижчого посадовити з князями, - смиренного вознести, сильного низложити. Лихі люди не допустили мене пожити у милій отчизні. Утікаючи від них, перетерпів я багато лиха, попав у неволю. Але Бог подвигнув серце найяснішого цісаря турецького: він дарував мені свободу, удоволив мене своєю милістю і князем малоросійським затвердив...»

- Князь! Се вже он що, - заговорив хтось з громади.

- Та й не просто князь український, а ще й сарматський...

- А що се воно таке ото сарматське? Може самарське?

- Тю! Той про цибулю, а ти про часник! Сірко помахав булавою. Писар читав:

«Коли я був на Запоріжжі, то ви мені обіцяли показати любов і прихильність, і вождем мене хотіли мати. Сповніть же тепер вашу обіцянку і відправляйте посланців своїх у Кизикермен задля умови і переговорів зо мною...»

- Ова! У Кизикермен! Се у турецький город! Не діжде він сього!

- Найшов дурнів... Ми того блазня гаразд колись пізнали: як напився, то до криниці задом обернувся... Ні вже! Нехай обдурює нас тоді, як рак свисне...

- То-то ж! Як вік настав, так рак не свистав.

- Ні вже, годі йому потурати; сказано, як пес робить, так пес в чоботях ходить.

Старий Макогін бачив, що коли вже пішло на приказки, то добра не буде, і хоч зараз оглоблі повертай. Але Сірко лучче знав своїх «діток» і водив їх куди хотів за собою, як поводитар сліпих старців: дай їм у руки іграшку, покажи яку цяцю, а тоді и бери голими руками.

Такою цяцькою у запорожців був кобзар, старий і сліпий дід Дармограй. Сірко давно вже умовився з ним, та тільки так, що козаки не знали: як коли заведеться у Січі яка сварка між козаками, або на раді діло стане доходити до ножів, то щоб зараз, мов зненацька, підвернувся Дармограй з своєю кобзою. Козаки, як діти до ляльки, зараз до старого, скоро тільки почують його тренькання.

Так і тепер. Юрасеві посланці і Юрасева грамота пришились козакам не до вподоби... То казали, що Юрася мертвого земля не приймає, а тут, бач, від нього посланці й грамота: ану їх тих посланців сторчака у Чортомлик! Нехай раків ловлять...

А тут якраз Дармограй мугиче та сам собі підморгує:

Гей гуляв козак-нетяга сім літ ще й чотири,
Та потеряв з-під себе три коні воронії.
На четвертий год наверхає,
Козак-нетяга до города до Черкас прибуває...

- Як на четвертий, діду! - кричить Петро Халява. - Адже ж ти співав, що він гуляв сім літ і чотири, а тепер тільки на четвертий наворачтає.

- Отак Петро! - засміялись козаки. - Та він у нас до десяти лічить уже, ще й не на пальцях, а своїм мозком.

- Так скільки, Петре, буде сім та чотири?

- Ну, ік нечистій матері, не глузуйте з його; нехай дідусь співає... Співай-но, старче божий!

Дармограй співає, мов його й не перебивали:

Що на козаку, бідному нетязі, три сіромязі:

Опанчина рогозова,

Поясина хмельова,

Одна негожа, а третя й на хлів незгожа;

А ще на козаку, бідному нетязі -

Сап'янці - видні п'яти й пальці,

Шапка-бирка - зверху дірка;

Хутро голе -

Околиці чорт має,

Вона дощем покрита,

Травою пошита,

А вітром підбита:

Куди віє - туди і провіває,

Молодого козака та й прохоложає...

- Оце ж і є той Хмельниченко, козак-нетяга, що гуляв він сім літ ще й чотири, та потеряв з-під себе три коні вороні, три булави гетьманські, - кумедно проголосив, мов старець, Павло Пелеха.

Пелеху покрив такий дружний регіт, що Сірко промимрив собі між сиві вуса:

- Тепер, пане Іване, сідлай «діток» і поганяй хоч на той світ.

Наступив серпень місяць 1677-го року.

Тихий теплий ранок. Сонечко грає на золотих хрестах божих храмів Чигирина.

Стотисячне турецьке військо добуває город. Привів його під Чигирин «Шайтан-паша», «паша Чорт». Так прозвали страшного «Ібрагим-пашу». На десятки верств розляглося його військо від Чигирина на схід сонця і на полудень. На північ обгорнули його кримські й білогородські орди з ханами, султанами й мурзами. Цілий город наметів - і білих, і білих з червоним і зеленим - на далеко покриває собою поля чигиринські, а на тих наметах так і сяють золоті серпи півмісяців. Навкруги пасуться стадами горбаті з гадючими шиями верблюди і табуни турецьких і татарських коней. По окопах, на величезних колесах, стоять великі гармати, що от-от огнем пекельним ригатимуть скоро на город.

От на шпилі того валу виявився і сам Шайтан-паша. Під ним золотистої масті арабський кінь так і танцює, так і пряде ушима. Над Шайтаном повисло у повітрі щось зелене - то стяг пророка, святиня мусульманського світу. Шайтана обступають на конях паші, мурзи, султани, трубачі.

Шайтан майнув рукою до пушкарів. Зарокотали сотні горластих гармат, і від рокоту їх, здавалось, земля застогнала і вали під ногами ходором заходили. Хмари білого диму клубами носились і тонули у повітрі, а з города доносився якийсь глухий стогін і плач. То вже плакали малі діти з матерями та ревля скотина.

А хто се на білому арабському жеребцеві виступає на вал і стає поруч з Шайтан-пашою? Над ним козак з сивими вусами держить червону корогву, а на тій корогві якийсь лицар з булавою конем виграває і золоте яблуко з хрестом як сонечко сяє. Се Юрась, козак-нетяга. Се він, а не Шайтан-паша привів стотисячне турецьке військо і орди кримських і білогородських татар добувати Україну.

Одним ранком відчинилися двері його едикульської темниці і до нього увійшов старий-старий і сивий, аж жовтий, сам Тугай-

бей... На гак, на гак вішати прийшов, як того Байду, як Юрасевого стражника... «Отче! В руці Твої передаю дух мій!» - простогнав тихо Юрась. А Тугай-бей чолом мало не до землі: «Аллах, - каже він, - волею своєю один зможе нижчого і смирного піднести і поставити з владиками мира. Султан Махмуд, сонце вселенної, призиває тебе на престол України. Зніми з себе темниче дранте і надінь одержу радості. Нехай тоді стражник приведе тебе до мене». - І вийшов, а стражник приніс йому «одержу радості» - червоний на соболях халат. І веде його у покої Тугай-бея. А там вже жде його блаженний Парфеній, святійший патріарх царгородський і великий візир з великими пашами. На Юрася надівають дорогі оксамити і золото, а великий сердар передає йому князівські і гетьманські клейноди: булаву, що аж горить дорогим камінням, - бунчук, червону з золотом корогву і берет - султанську грамоту на Україну і Сарматію. Він узяв те, що йому давали. Він не знав, а може й знав, що йому давали те, що утеряв Дорошенко, те, що Москва вже лаптем своїм прикривала...

Юрась повірив, що він - один з владик світа сього'. Універсали його летять на Україну, на Запорожжя. Замість себе він ставить наказного гетьмана якогось Астаматія, а по просту - ляшка Евстахія Гиновського. Його посланці несуть його волю, ще із-за Дунаю, на Україну, а він сам з Шайтаном-пашою і стотисячним військом темною хмарою сунеться здовж берега Чорного моря через Балкани... Велика хмара з Юрасевими громами вже пересунулась, гадюкою переповзла через Дунай. Сілістрійський паша, той, що колись невільником посилав Юрася з Акермана в Царгород на турецькій галері, тепер прикладає руку до серця й до бритого лоба й вітає: «селям алейкум»... Перейшли Прут, Дністер, Буг... Юрась припадає до землі і цілує свою землю - землю України.

І от Юрась під Чигирином. Його гармати ревуть і рвуть стіни того замку, що будував його батько... За пороховим димом він вже не бачить Чигирин. Не бачить, як Чигирин куриться димом, та вже не пороховим, не димом гармат, а димом пожежі, як полум'я лиже стіни замку і огняні пасма тягнуться з димом до неба.

Он турецькі й волоські копачі, мов звір під землею, міни собі риють, і у ті міни котять бочки з порохом, щоб і самий город, і святі церкви, і людей послати на небо.

- Князю! Ясновельможний князю! - каже сивовусий хорунжий Юрасів Васюта Макогін. - Глянь на стіни... Там щось біле піднімають на ратищі - якесь полотнище... Чи не згоди просять?

А біле полотнище все мотається на стіні, а до його знизу полум'я, мов живе, так і тягнеться... От-от злиже огняним язиком.

Шайтан-паша велів зупинити пушкарів. Гармати замовкли.

На стіні, із-за диму виявляється сива як сніг голова. То священик у чорних ризах осіняє город розп'яттям і по спущеній з замку драбині тихо сходить, лицем до своїх ворогів, на землю, держачи перед собою хрест. Старі ноги його ледве переступають, старі очі за слізьми мало що добачають, а він все йде.

Юрась миттю скочив з коня і побіг з валу до священика. Він пізнав його. Се був той сивенький протопоп, що сімнадцять літ назад вийшов з церковними корогвами назустріч Юрасеві, коли вони з Тетерею вступали в Чигирин, а Виговський, покинувши тут гетьманську булаву, «яко тать внощи бегу яся»...

Юрась обережненько підняв батюшку і приложився до розп'яття. Але батюшка глядів суворо.

- З миром і любов'ю прийшов ти, отче? - спитав.

- Розшарпана, заплакана мати твоя прислала мене до тебе, отче архимандрите...

Юрась перепинив його.

- Я більш не архимандрит - я великий князь український і сарматський.

- Знаю... Ти так пишешся і в сім листі.

І священик дістав із-за пазухи універсал Георгія Гедеона Венжика Хмельницького і показав Юрасеві.

- Ти так тут величаєш себе - знаю... Але куди ти закинув ангельський чин твій? Як обнажив себе до нагоди мирської?

- Мене розрішив від іночества і клятву зняв з мене блаженний святійший патріарх царгородський, авва Парфеній.

- Блаженний патріарх! - з презирством сказав священник. - Турецький наймит, пастух, що не дбає про вівці! А сам ти утікач, бродник, що утік із раті Христа Спасителя... На що ти навів на рідну землю ворогів хреста Господнього?

- На те, щоб знов її добути; вона моя, з ласки божої я дідич і владика України.

- Ти глаголеши, - мовив отець Йона словами Христа у Пилата Понтійського.

- Ти не ймеш мені віри? - сказав Юрась. - По волі і благословенню славного і вічно достойного пам'яті родителя мого, гетьмана Зиновія Богдана Хмельницького, я - владика України.

- Ти глаголеши, - знов промовив отець Йона.

- І по берету найяснішого падишаха, султана Махмуда IV-го, я - владика України.

- Ти глаголеши.

Гнівом спалахнули очі Юрасеві.

-- Чого ж ти, попе, прийшов до мене! Знущатись? Кориться мені Чигирин?

- Ні, не кориться... У нас у городі сили немало - і козаків, і московських ратних людей, і драгунії: відсидимось до прибуття з військом гетьмана Самійловича та царського окольничого князя Григорія Ромодановського.

- Так ти за тим тільки й прийшов, щоб сказати мені оце? - спитав Юрась.

- Ти глаголеши.

- Ти усе сказав, попе?

- Усе, ясновельможний князю.

- Так, я умиваю руки... Піди і скажи Чигирину, що краще б не родитися на світ синам і донькам його! На то Божа воля!

- Най буде Його свята воля, - сказав і отець Йона. - Тільки пам'ятай, рабе божий, на страшному суді даси одвіт Всемогучому Богу за пролиту кров.

- На то Божа воля, - упоследнє сказав син Богдана і вернувся під свою червону корогву.

І знов заревли гармати. А тимчасом копачі підрились під землю аж під самий замок... Город стояв над пеклом, і треба

було тільки маленької іскорки, щоби пекло розчинило свою утробу і пожерло город.

Але надійшла ніч. Шайтан-паша не пустив у пекло тієї іскри: йому не ніччю, а удень хотілось бачити, як викине пекло своє полум'я, як полетить під саме небо оцей город, як потім з неба падатимуть на землю люди, церковні дзвони, гармати... Такого дивовища він ще не бачив... Нехай же спить город упосліднє, нехай сю ніч спить і його військо.

І ніч накрила і город, і землю. Тихо і в небі, і на землі. Город мов мертвий. Тільки де-не-де завиє собака.

Мертва тиша і над турецьким станом. Погаслиognища, що ще з вечора палали й тріщали сухими очеретами і не блимало ніде, бо стан спочивав мертвим сном після тяжкої кількадечної роботи.

Ібрагим-паша опізнився з своєю «іскрою», і Його пекло не кинуло до неба Чигирин з його церквами, стінами, гарматами, людьми... Сю ніч Чигирин справив кривавий бенкет, який і не снівся Ібрагиму-паші: всі копачі були вирізані під землею, в траншеях, а бочки з порохом Чигиринці залили водою... Шайтан-паша скреготав зубами і рвав на собі дорогий халат, падишахів подарунок...

Займалась зоря. Юрась стояв на окопі проти старого міського валу, звідки виносили мертвих копачів, і потомленими безсонницею очима дивився на Чигирин. Там, по церквах, тихо, якось-то молитвенно дзвонили - мабуть до ранньої обідні, і ті дзвони рвали Юрасеві душу. Під ті дзвони колись, малою дитиною, він прокидавсь, було, і знов засипав, мов його мати під ті дзвони колисала.

А тепер йому не то що до тих церков, та й до городу стежка заказана.

Того ж року, на другий чи на третій день після зимного Миколи, у Сірка в курені сиділа січова старшина та три значні запорожці - Леонтій Корж та Яким Яворницький з Павлом Пелехом. Запорожці тільки у той день вернулись у Січ з далекої дороги.

- Так, так, - казав Сірко, сидячи коло столу, на котрім стояли чималий боклаг з зеленого скла, срібна дорога чаша, а коло них закуска: хліб та в'ялена риба. - Так, так... Сказано, з великої хмари та малий дощ, - казав, осміхаючись, Сірко. - Ану, панове, випийте з дороги ще по чарці та розкажіть, з чого б то на такого вояку, як Ібрагим-Шайтан-паша та напав заячий дух? Я про «козака-нетягу» вже й не питаю.

- Та воно так було, батьку-отамане, - почав Пелех. - Я майже не відходив тоді ні від Шайтана-паші, ні від Хмельниченка. Так ото як двадцять третього чи двадцять четвертого серпня Ібрагим-паша надумав вже через підкопи знести город, я, приложившись до хреста, моргнув отцю Іоні, як тільки він повернув від Хмельниченка, що вранці Чигирин попаде у пекло. Так ото отець і приніс моє тайне слово у город, а чигиринці, не дожидаючись пекла, у ту самісіньку ніч несподівано вибігли з города, деякі з боклагами води, та зараз у підкопи, вирізали до ноги усіх там копачів і порох залили водою... Так після того я сам бачив, як Ібрагим-паша лютував, мов звір, і сам шматував на собі свій дорогий халат, а Хмельниченко вискочив з свого намету, мов несамовитий, і стояв роззявою, дивлячись на Чигирин, неначе корова на нові ворота. Коли дивлюсь, мов опечений, летить старий Васюта Макогін з деякими козаками, весь у пилу й поросі, вуси осмалені, шапка кулями прострілена, і через силу вимовляє: «Москалі йдуть! Грицько Ромодан веде, а за ним і гетьман попович з козаками!» «А далеко?» - питає Юрась. «Вже у Дніпро лізуть». Юрась зараз метнувся до Шайтана, а той через сурмачів покликав Нуредина-хана і велів з ордою гнати у мертву голову, щоб не пускав через Дніпро ні москалів, ні козаків...

- Де вже! - перебив його Яворницький. - Ми тоді з паном Леоном і деякими з наших братчиків були саме там, по сім боці Дніпра. Так де вже було орді зупинить москалів! Вони там, по тім боці поставили саме на березі свої ломові гармати і сиплють залізними кавунцями та горіхами на сей бік в орду, мов у галич. А де ж було татарві з своїми стрілочками супроти залізних кавунів! А там вже й човнів, і чайок вздовж берега видимо-невидимо: хоч би тобі один рибалка з своїм дубом або з душогубкою пристав до сего берега - усі, мов качки, майнули туди, до козацьких човнів... Бачить Нуредин-хан, що непереливки, зараз гонить до Шайтана своїх вітроногих чортів: «Не вдержу, - каже, - москаля, ратуй сам!» Сірко скинув очима на старшину і покрутив головою.

- Ну, а що ж було далі?

- А далі було ще гірше, - сказав Пелех. - Як прибїгла татарва від Нуредина, як сказала, що москаль і на воді не тоне, і на огні не горить, Шайтан миттю забрав усю свою силу, а намети і обоз покинув коло Чигирина, щоб у городі не догадались, що він утікає, та, звелівши стріляти із гармат по городу, метнувся до москалів.

- А Хмельниченко? - спитав Сірко.

- Хмельниченка він зоставив під городом. Та недовго він і стояв. Шайтан не зупинив москалів і козаків. Увесь день двадцятого серпня, в суботу, стріляли турки із гармат на той бік Дніпра, щоби не підпускати москаля до води, та тільки гетьман попович добре у шори убрав Шайтана: він звелів спустити униз по Дніпру козацькі чайки та човни, а ніччю козаки усі чисто й перевезлись на сей бік. Так: ото вранці, у святу неділю, як оглянувся Шайтан, аж козаки вже смалять його у потилицю, а москалі з другого боку знай залізними кавунами обсипають. Не вдержав і він, та знов до Чигирина, до свого обозу й наметів, та вже крадькома, мов собака з осмаленим хвостом, поза Тясмином, і тільки ніччю добравсь до Чигирина. А що тут було - і сміх, і горе! Всю ніч велів стріляти до городу, а ранесенько, коли ще було поночі, і учкурнув з-під Чигирина, тільки п'ятами покивав, звелівши підпалити свій стан, - усе, що не успів з собою забрати... А Хмельниченко аж волосся на голові рве. Вдарились вони з-під Чигирина за Інгул, та, не добігши трохи до Бугу,

розбились надвоє: Ібрагим-паша з Хмельниченком потягнули за Буг, до Акерману, а сердешний Нурединко-ханок...

- Тепер наш сват до якого часу, - осміхнувся Сірко, - він, дякуючи нам за ласку, вже прислав з Кизикерменю і борошна гаразд таки, і самопалів, і зілля та олова... Наші хлопці, тоді як він утікав з ордою до себе, перевозили його й мурзаків з агами на своїх байдаках через Дніпро і орді допомагали перелазити на той бік... За те ж вони і гостинця нам прислали - і борошна, і самопалів... Ну?

- Так ото турецьке військо до Акерману, а ми за ним... А що потім там було, - і не дай Мати Божа!.. Ніколи б не хотів я у турецькі паші пошитися. Аж мороз за шкурою, як згадаю...

- А що, - спитав писар, - було весілля, та й з друзками й з боярами?

- Було, пане писарю, ще яке було! - аж скрикнув Пелех. - У нас, як часом було провинився поганий козарлюга або й сама ледаща старшина, так її киями заб'ють, або камінь на шию, та у Дніпро, чи то в Чортонлик раки ловити, а там - не дай Боже! - надивились ми, як очі не повилазили.

- Ну? - зацікавився писар.

- Та що вже й казати! - махнув рукою Яворницький. - Як ото добігла до султана звістка, що Ібрагим-паша не добув Чигирин, то так розлютувався, що прислав кожному з них по шовковому очкуру.

- Знаю я ті очкури, - тихо промовив Сірко.

- Аж чотирнадцять їх прислав султан Махмуд у Акерман; дванадцяти пашам - кожному по шовковому шнурку, та по шнурку Ібрагиму-паші і Нуредину-хану...

- Як? І Нурединові? - аж підскочив Сірко.

- І Нурединові, батьку отамане; самі ми, здорові були, і пан Павло, і пан Левонтій, і я - своїми очима бачили те, бодай ніколи не бачити!.. Ось як воно було. На полі, коло Акерману, вириштувалось лавами усе турецьке військо, що було під Чигирином - яничари, семени, спаги, молдавани, волохи, копачі - уся турецька сила - з пашами, мурзами, агами і беями. Попереду під червоною корогвою - Хмельниченко, - білий-білий, як крейда, Тут же, перед військом, трохи осторонь Ібрагім-паша, Нуредин-

хан і дванадцять пашів, сказати б, отаманів чи то полковників, або й повище. У самого Ібрагима-паші лице мов попелом сірим присипане. І другі паші не кращі. Над ними полощеться у повітрі зелена короґва пророкова, а на ній золотий серп молодика. Перед лави виступає значний чауш із Царгорода, гонець падишаха з фірманом на золотому блюді, котре держить у руках чорне-чорне, як вуголь, арапча у червоному з жовтогарячим убранню, а чотирнадцять яничарів, у синьому з білим, виносять перед військо на чотирнадцяти срібних блюдах по шнурку, - шнурки червоні, зелені, чорні, блакитні... Хмельниченко глянув на ті шнурки і позеленів, мало з коня не впав. І його шнурок там, думає, який - червоний, зелений? Чауш бере з золотого блюда фірман і читає... Ми вже бачимо, до чого воно; удавити кожного тим шнурком, як цуценя... І підносять яничари кожному по шнурку... Тільки Юрасеві не було шнурка...

- Не було? - спитав Сірко. - Не варт і шнурка, не заслужив... Ну?

- Ми вже й не дивились, що там потім було - гидко стало і вернулись до Юрасевого намету.

В сю хвилю у курінь увійшов Петро Халява і перехрестився на образ.

- З п'ятницею були здорові, - уклонився він.

- Ходи і ти здоров, Петре, - обізвався Сірко. - За яким ділом, козаче?

- Та он там якісь люди до брами під'їхали - чи воно москалі) чи воно ляхва... Я вже й не второпаю, батьку отамане, - чи бити кого, чи не бити: то кажуть - москаля бий, а завтра - не бий москаля, бо москаль - свій брат... То, бувало, я татарву бив, а тепер не знаю - чи бити, чи їй браму відчиняти... Майже і ляхву - не знаю - чи бити, чи не бити... Такі порядки настали...

Всі засміялись, бо давно знали, що у Халяви «не всі дома», а козак щирий.

- Спасибі, Петре, - сказав Сірко, - ти у нас вартовий на всю губу. Кажи, що воно там таке?

- Та таке, батьку отамане, що я й головою своєю не розчовпаю. Під'їжджає воно під браму, чи то воно Москва, чи то воно ляхва легкодуха. Я й питаю: що воно за людина? А воно: я

піддячий з Москви, - каже. - А який там піддячий, коли в него й коси чорт має. Я йому й кажу: який ти у іродового батька піддячий, коли в тебе коси чорт має? А воно як заребоче, а я як крикну: пугу! пугу! пугу! - та зараз і наставив йому мушкета саме у його мурло, межі очі... Тут вони всі, що з ним були, так і покотились. - Я, каже, Артем Золотар з товариством від ясновельможного пана гетьмана, а він піддячий Омелян Шостаків з царською грамотою до пана кошового і до війська запорозького низового. - Так який же він піддячий, коли без коси! От я й прийшов спитати, чи бити його, чи не бити?

- Ні, козаче, не бий, а впусти у браму, - сказав Сірко. - Іди, спасибі, що так пильно доглядаєш нашої матері Січі. Мало у нас таких щирих вартових як ти, Петре. Без тебе пропала б Січ.

Петро похнюпився, мов дівчина, до котрої залицяється парубок, і вийшов з куреня, промовивши; «щасливі зіставайтеся, панове».

- От дурне, а щире, - сказав Сірко. - А що воно там таке, з Москви? Яким то вітром звідти дує? Побачимо.

Через яку там годину Сіркові сказали, що приїхав з Москви піддячий Омелян Шостаків і що вожами собі із Батурина узяв він Артема Золотаря з товариством, а, увійшовши у Січу, став у батуринському курені у гречина Павла. Того ж дня він появився у Кошу і просив, щоби його допустили до кошового. Тоді сам отаман пішов до нього у курінь. Звичайно, поздоровкались. Сірко, як слід, спитав про здоров'я його царського пресвітлого величества і хотів віддати грамоту тут же кошовому на руки, але Сірко грамоти на руки на прийняв.

- Дякувати його царському пресвітлому величеству на милостивій грамоті, - сказав він. - Але у нас, війська запорозького низового, того не завелось, щоби грамоти приймати на руки. Нехай пан Омелян - ласка панова - винесе грамоту на Січову раду завтра і на очах військового товариства віддасть її кому слід.

Не вспів Сірко вийти з батуринського куреня, як до його вже біжить вартовий Петро Халява.

- От лихо, батьку отамане, ще якогось там Ірода принесло: чи бити його, собачого сина, чи не бити?

- Та хто там такий? - спитав Сірко.

- Та якась татарлюга. Очі йому от такі! З голуб'яче яйце.

- Чого ж йому треба?

- Каже, що він ханський осавула, задля окупу татарських полоняників.

- Так впусти, мерщій впусти його, Петре: у нас на Кошу зосталось тих грошенят, як кіт наплакав.

Халява метнувся до брами. І справді то був осавула нового хана Мурад-Гірея, що наставили замість Нуредина. Його зустрів військовий осавула Іван Шило і повів був до батуринського куреня на постій, де стояв піддячий Шостаків, але москаль і руками й ногами: не хоче з бусурманом одним духом дихати. Треба було Тегая - так звали ханського посланця - вести до іншого куреня.

Поки йшов торг, минув день, а назавтра, у суботу, мусила бути у козаків рада.

З самого ранку довбиш виніс із церкви котли і став дрібушкою бити у довбні. Тоді вийшов із свого куреня осавула Іван Шило, теж увійшов у церкву, узяв там велику військову корогву і став з нею на майдані.

А тими часами царський посланець, піддячий Омелян, умившись і помолившись Богу, виглядав із свого куреня у віконце на майдані.

Довбиш удруге забив у котли, і запорожці посипали з куренів на майдан.

Довбиш ще вдарив двічі. Тоді виходила на майдан старшина: кошовий Сірко з булавою отаманською, суддя Кудлай з великою печаттю, військовий писар з срібним каламарем і орлиним пером. Усі без шапок - і старшина, і козаки.

У курінь увійшов Павло Пелех.

- Його милість кошовий отаман з усім військом запорозьким низовим запрошують пана Омеляна на раду, - сказав він, ввічливо уклонившись.

Піддячий вже був одягнений як слід і з шапкою у руці. Він помолився, поклав три поклони, погладив свою руду, лопатю, бороду і вийшов услід за Пелехом.

На майдані він підійшов до старшини, уклонився помосковськи з повагою і подав грамоту кошовому.

- Шапки на землю, панове, - сказав Сірко і положив перед собою шапку на землю.

Положили свої шапки на землю суддя Кудлай, писар Забродя і осавула Іван Шило. На шапки положив осавула і військовий прапор - корогву.

Тоді Сірко розгорнув грамоту, поцілував печать і подав грамоту судді» а той вже писареві.

- Прочитай, пане писарю, до ради грамоту його царського пресвітлого величества: нехай ми послухаємо, - сказав Кудлай.

Писар читав: «Від великого государя царя і великого князя Теодора Алексієвича всеї Великої і Малої, і Білої Руси, єго царського пресвітлого величества, самодержця і обладателя...»

- Стій, стій, стій! - мов опечений, крикнув московський посланець. - Як ти прочитав послідне слово, пане писар?

- Як? - трохи здивувався Забродя. - Прочитав, як воно тут написано: я читати умію не по складах.

- Так прочитай знов послідне слово, як ти його читаєш, - сказав упертий москаль. - Прочитай же по правді.

- Як ще там по правді! - вже трохи сердився писар, бо він добре вчився у київській академії, а тут буцімто на простому московському «обладателеві» спіткнувся.

- Ну, обладателя...

- Ай-ай-ай, Господи! - переляканим голосом говорив посланець. - Яку наругу вчинив ти, писарю, імені великого государя! З великого государевого титула вийняв дорогоцінний діамант - одну букву пропустив з титула, а за се по указу його царського пресвітлого величества у нас на Москві піддячих і дяків б'ють батогами без пощади.

І старшина, і козаки не знали що й думати. Невже ж то їх писар читати не вміє? Яку він там «наругу» царському імені вчинив? Який «діамант» украв?..

- Я вже не знаю, як і читати, - розвів руками писар. - От халепа, сором на усе військо.

Московський посланець підійшов тоді до писаря і, водячи пальцем по грамоті, промовив:

- Видиш, - тут написано по правді, грізно і чесно по старині: «самодержця і облаадателя» - облаадателя - з двома «азами», з сугубим «азом», а ти один «аз» із царського пресвітлого титула вкрав, може і ненароком - і то тобі, писарю, провина [2].

Старшина й козаки аж о поли руками вдарились.

- Он який він московський «аз» - за него батогами там людей чешуть - ну «аз»! - смикнув за рукав Пелех Яворницького.

Сяк-так, а грамоту дочитали до кінця. Тоді старшина і військо били чолом великому государю за його милостиве слово, а відбивши чолом, прохали государевого посланця говорити про справи, по яких його прислано до Січі. Посланець скидався на те, що він з дороги дуже потомлений, не зможе як слід довести до війська волю Його царського пресвітлого величества, що тільки через день він знайде в собі на те силу, але отаман і старшина прохали його «не чинити московської волокити».

- Трудно буде зібрати козаків для другої ради. - сказав Сірко.
- Бо вони мусять зараз розійтись із Січі задля рибного промислу
- за недостачею у Коша хліба, козаки тільки рибою й живуть -
більш нічим годуватись товариству. Так нехай буде ваша ласка!

Тоді посланець сказав, звичайно, по-московськи:

- Відомо вам, війську запорозькому низовому, що великий
государ, платячи вам, отаманові і всьому війську низовому, своє
«жалованіє» приказав вам в часі ворожого нападу на Чигирин іти
зі своїми ротами против неприятеля, а ви не тільки не пішли під
Чигирин, а і над кримським ханом, коли він утік ко Дніпру,
промисла не чинили. Чому ви того не зробили?

- Тому, - спокійно відказав Сірко, - під Чигирин ми не ходили
тим, що війська на Коші було мало, та й тим ще не ходили, що
турки й татари попри Чигирин на Січу приходити думали, а
добувши Січ - осадити і своїми людьми укріпити і самий город у
мислях мали. Щоб випередити сей злий намір, ми з ханом
помирились, маючи при тім гадку - продати їм татарських
полоняників, бо військо наше не мало ні здобичі, ні запасів і було
голодне...

- З голоду пухли - от що! - чути було сердиті голоси з
громади.

- З лободи хліба не вчиниш, а сила у нас татарська з Криму.
Раду мов вітром колихнуло. Сірко підняв над головою булаву.

- Дітки! Дайте мені договорити за вас, - сказав до громади, а
потім до посланця, - та й задля того помирились ми з ханом, щоб
нашим рибалкам вільно було йти в море і на річки за рибою, а
ще й тому, що не раз і не два ми до гетьмана Івана Самойловича
посилали, щоб царське величество прислав до нас своїх ратних
людей на оборону, як прислав цар Олексій Михайлович... Та
ще, - говорив Сірко, - писали ми, щоб гетьман сам пустив із
городів до нас козацтво, або який полк і запасу прислав; але
гетьман козацтва не пустив і запасу не прислав нам, - тим наші
козаки мусили тільки одною рибою годуватись. А як ми з ханом
учинили згоду, тоді й за татар-полоняників великий окуп брали, і
за сіллю до моря вільно ходили; а коли б з ханом не
помирились, то чисто усі з голоду померли б. А турецьких і
кримських людей, котрі з-під Чигирини утікали, не громили ми

для того, що війська у Січі мало було; усі наші козаки, маючи надію на згоду з ханом, чисто розійшлись по промислах, та й тепер у Січі війська мало: усі чисто по промислах.

Сірко помовчав трохи, а потім, обертаючись до осавули, сказав;

- Пане Іване! Візьми з шапок корогву святу: нехай вона сяє над нашими головами, бо те слово, що казатиму зараз, буде на наші голови: де моє отаманське слово - там і наші козацькі голови.

Іван Шило підняв корогву і став коло кошового з нею. Сірко, не глядячи на посланця, а звертаючи очі на північ, мовби то до Москви, сказав:

- Б'ємо чолом великому государеві, щоби государ пожалував нас, військо запорозьке низове, велів би прислати до нас ратних людей, а гетьману казав би вислати до нас полтавський полк, і ми, по весні, як тільки військо і запаси до нас будуть прислані, згоду з ханом поломимо і на Крим війною підемо.

Коли Сірко говорив таке, то ні сам він, та й ніхто з козаків не бачили, що робилось за спиною козака Павла Гречина, у котрого у батуринськiм курені став на постій московський посланець. Там Тегай не зводив своїх очей з московського посланця. А як Сірко сказав, що по весні козаки воюватимуть Крим, Тегай ухопився за шаблю і так глянув на московського посланця, що коли б москаль побачив ті очі, то не тільки б згадав Іверську, а не забув би й до Казанської засвітити свічку завбільшки за кінську ногу.

Того вечора в батуринськiм курені весело забавлялися запорожці з московським посланцем, паном Золотарем і татариним Тегаєм. Коли рип двері - у курінь увійшов осавула Іван Шило.

- Бувайте здорові з суботою, панове, - привітався він. - Ходи і ти здоров, пане осавуло, - відказали козаки. - Ану мо' по кухлику, пане Іване, - сказав запорожець Павло Гречин. - От частуємо сього злого татарюгу за те, що він нам грошей привіз за своїх полоняників та полонянок... Ану, пане осавуло, не соромся, черкни кримської.

Випили, а Шило і каже до Золотаря:

- Я до тебе, пане Артеме, від батька кошового. Кличе тебе до себе у курінь, щось йому ^о пана гетьмана потрібно.

Сірко був один у себе у курені, як до нього прийшов гетьманський посланець.

- Я хотів з тобою, пане Артеме, поговорити на самоті, от і покликав тебе до себе, - почав отаман. - Бачу я, що ясновельможний пан гетьман не йме мені віри, і те мені дуже прикро. Богом істинним заклинаюсь тобі: прискорбна від того душа моя даже до смерті, бо якими очима на мене пан гетьман дивиться, тими ж очима і його царське пресвітле величество на мене взирає... З того ж і прискорбна душа моя.

Сірко раптово розстебнув свій аркуш, розкрив на грудях сорочку і, виймаючи з-за пазухи хрест, з палкостію заговорив:

- Ось на сім хресті божусь і заприсягаюсь, цілуючи святі ніжки Розп'ятого Іже за ни, що я царському величеству ніколи зрадником не був, а з Хмельницьким мирився задля того, щоб його піймати, і як злодія заслати до Москви. Для того ж я й посилав і під Чигирин, і в Акерман значних і вірних козаків - Якіма Яворницького та Павла Пелеха з товариством, аби вони за ним, як за вонючою хохулею слідком ходили, щоб заманити ту хохулю у капкан - у Січ. Передай се моє слово, будь ласка, пане Артеме, і його милості, пану гетьману. А завтра я передам тобі перед військом, і листи наші, війська запорозького, до його царського пресвітлого величества і до його милості пана гетьмана,

Минув місяць, другий. Ще при початку 1678 року по Україні пройшла чутка та забігла й в Московщину, що турки знов лагодяться йти на Україну й на Москву, що, мовляв, з усе Туреччини і з підручних султанові царств - вавілонської, єрусалимського, арабського, армянського й македонського, з Великого і Малого Єгипту, з Малої Азії і Анатолії, з земель болгарських і сербських, з Волощини і Мутянщини, - усе, старе й мале з 12-ти літ султан посилає на Україну з Хмельниченком, що в одній Волощині й Мутянщині велів він припасти задля походу 60 000 тесниць та 60 000 сокир, лопат і залізних сап. Здавалось, увесь світ піднімався на бідну Україну!

Минуло ще кілька місяців - і чутка обернулася у видиме страховище...

Хмельниченко вже знов під Чигирином. Тепер у нього сили - неосвітимо, нечислимо. Замість Ібрагима-Шайтан-паші, того, що на шнурку удавили, з ним сам великий везир Асан-Кара-Мустафа-паша, великий вояка, та суворий християнський різник Каплан-паша, та п'ятнадцять тисяч яничарів, п'ятнадцять тисяч Семенів, п'ятнадцять тисяч копачів, десять тисяч турецької султанської гвардії, три тисячі спагів самого султана, дві тисячі самих пушкарів та десять тисяч молдаван і волохів з їх господарями, п'ятдесят тисяч кримської орди з їх ханом, з новим, з Мурад-Гіреєм, бо Нуредина-хана шнурок не вспів зашморгнути, і хан утік до Черкесів. Був з ордою і Калга-султан.

Та й то ще не все. По тридцять дві пари величезних чорних буйволів волокли під Чигирин чотири страшенні «ломові» гармати на таких тяжких колесах, що на пів-аршина вдавлювали собою степову землю-цілину, та ще п'ять тисяч двогорбих верблюдів і дромадерів та сотні тисяч коней - сотні табунів проволокли на собі двадцять сім батарейних гармат, сто тридцять польних, шість мортир під бомби в сто двадцять пудів, вісім тисяч возів з бойовими запасами, десять тисяч повозок з сухарями. Самих пастухів і погоничів пригнали кілька десятків тисяч.

Таке страховище! А він - Юрась, один як перст та худий, блідий, а голова все сивіє й сивіє... Невже ж і не доля?

Кругом Чигирин - тисячі наметів. Цілий город наметів! Де вже Чигирину до самого тільки стану Юрасевого! Оком не окинеш всього! Табуни коней, гурти верблюдів, буйволів, овець, - буде чим годуватись окрім того, що можна грабувати для їжі й для лакомства по всій Україні.

На сонці вилискуються, аж горять, македонські й турецькі щити, арабські списи, панцирі; цілий ліс корогов полощеться у повітрі.

А намети Юрася й Асан-Кара-Мустафи-паші! Се якісь храми, не намети, храми з куполами, з главами, з золотими на главах яблуками і полумісяцями... На десятки верстов горить золото полумісяців... Полу місяці так і кричать: «Все наше! Половину світу вже забрали - заберемо й Україну...»

Юрась сидить у своєму наметі на багатім турецьким дивані і щось пише. Рука йому прудко бігає по золотообрізному папері, мов силкується піймати що: що ж друге, як не думи свої! Потім рука зупиняється, сам він мов щось згадує, до чогось прислухається, чи придивляється до чогось далекого і невидимого...

У намет входить хтось чорнявий - не то волошин, не то гречин.

- А, се ти, пане Астаматій?
- До нуг панських, ясновельможний ксьондже.
- А що у Кара-Мустафи? Скоро наші гармати заговорять?
- Чекаємо Каплана-паші.
- Добре. А я намірився перше ознаймувати про себе універсалом. Нічого не чути з Запорогів?
- Приїхали звідти деякі ватажки - Пелех, Яворницький.
- А сам Сірко?
- То якийсь хамелеон: і москаля самого, і московського гетьмана, і нас самих за носи водить степова лисиця.
- Так я думаю ту лисицю курятиною виманити із нори універсалом. Я вже й написав його.

У намет увійшов Іван Яненко, родич Юрасів.

- Добридень, ясний князю!

- Бувай здоров, Івасю. Маєш новини до мене?

- Маю, ясний князю. Чути, що до москалів прийшла підмога - Комлики з князем Каспулатом Муцаловим... Час би й починати.

- Час, і я думаю. А все ж я ознаймую про себе універсалом. Він у мене готовий. Візьми ось прочитай голосно, а ми з паном Астаматієм послухаємо. Сідайте, панове.

Юрась подав Яненкові свій універсал. Той став читати:

«Божою милостию ми, Георгій Гедеон Венжик Хмельницький, великий князь український і сарматський, гетьман запорозький український і всеї України дідич,

Славному війську запорозькому низовому з кошовим отаманом Іваном Сірком, і кому відати належить, всему курінному отаманню і всему товариству старшому і молодшому, панам полковникам і всій старшині полковій, і всему православному духовенству, всему козацькому воїнству і поспільству ознаймуєм сим нашим листом нашу волю і найсердечніше поздоровленнє.

Відомо вам всім, до якого пониження вороги наші, видячи непевність синів України, довели її».

Але їм не прийшлося дочитати. Скрізь по стану завили сурми до бою.

Усі паші були вже на конях, як Юрась вискочив із свого намета. Корогви, мов вітром, носило по полю, бо треба було перестріти Ромодановського й Самойловича, що вже з своїми силами на орди Мурад-Гірея і Калги-султана, мов сарана, несподівано налетіли і мало у Тясмин не загнали. Та може й загнали б, коли б від Мурада-Гірея не прискакав до Ромодановського ханський осавула, знайомий нам татарин Тегай.

Ромодановський і Самойлович керували боєм через своїх трубачів і гінців, стоячи рядом на високій могилі, як перед ними, мов із землі, виріс Тегай. Його козаки допустили до Самойловича й Ромодановського, яко посланця ханського. Тегай подав Ромодановському якийсь клаптик паперу. Той розгорнув папірець, накинув очима, затрусився на сідлі і трохи з коня не впав.

- Де мій син? - не своїм голосом спитав він татарина.

- У обозі його милості Мурад-Гірея-хана.

- Чи ви при розумі, князю Григорію Григорійовичу? Нам переставати битися, коли мої козаки скоро всю орду із обозом загонять у Тясмин!

- Обоз... Христом Богом прошу - перестаньмо!

І сам Ромодановський велів своїм трубачам трубити спокій, а гінці його полетіли з тим же гтриказом.

- Видиш? - сказав князь Тегаю. - Гони до хана і доложи, що я сповнив його... - він не знав, що казати, - його просьбу... його волю...

Татарин, як птиця, полетів до Мурад-Гірея і до обозу.

- Що ти заподіяв, князю! - сплеснув руками Самойлович.

- Сина спас... Чи не спас?.. Може його голова уже на списі...

Боярин князь Григорій Ромодановський мав сина Андрія. Усі надії свої, усі свої гордощі, славу свого роду - усе те старий князь покохав у своєму Андрійкові. Молодий князь був і вродливий, і щирий, і відважний вояк. І сю надію старого князя спіткала зла доля.

Ще за гетьманів Дорошенка й Многогрішного, у кривавій потребі на Чорному Шляху з ордою, молодий князь попав у полон, і вже десять літ пив воду бахчисарайських фонтанів, а інколи й доповняв їх слізьми своїми. Ніякого окупу не хотіли брати татари за молодого княжича, бо був він для Криму дорогим закладом: через сина-полоняника вони грізного батька в узді держали.

Так і тепер, 3-го серпня 1678 року доля України була в руках у Ромодановського, а він її впустив, покинув на іграшку темної сили, бо у руках Мурад-Гірея-хана була голова його сина, його гордощів.

От як він крикнув: «Христом Богом прошу - спокій! Приказую спокій!» І ото як Самойлович, заломивши руки, аж простогнав: «Що ти заподіяв, князю!» Ромодановський подав йому той клаптик паперу, що привіз Тегай. На тому клаптикові Мурад-Гірей написав, що як тільки Ромодан перепинить йому дорогу до Чигирина, то нехай жде від хана кривавий гостинець - «облуплену і набиту соломою кожу з голови його сина-полоняника...»

- Мій син там, в обозі Гирея, - сказав князь, показуючи на берег Тясмина, де бились козаки и москалі з татарами.

А під Чигирином в той час було чисте пекло. Ломові гармати й мортирі вже кинули в город більш тисячі ядер та до чотирьохсот бомб. Город і замок палали як страшенні панікадила.

Юрась і Асан-Кара-Мустафа-паша стояли на правому березі Тясмина і дивились на бій там, за Тясмином, де Ромодановський і Самійлович, здавалось, от-от задавлять московськими ратями й козаками орди Мурад-Гирея та султанових яничар і шагів з Волохами й Молдаванами. Мов демони із самого пекла носились від краю до краю кривавого бою, сиплючи дощем стріл, косоокі Комлики. Кара-Мустафа-паша гнав щохвилини своїх чаушів з своїми наказами то в той, то у другий кінець кривавого поля. «Шнурок, шнурок!» - мов живе щось колотиться під черепом у Юрася і піднімає йому на голові волосся. «Сивіє, сивіє моя голова!» - І перед його очима Акерман і задавлені шнурками тринадцять пашів.

- Що ж се таке? І Юрась, і Кара-Мустафа не ймуть очам своїм віри... І московські, і козацькі легіони б'ють відбій... Якась мішанина... Щось невимовне... Назад посунулись страшні легіони...

- Алла! Алла! Алла! - пронеслось там по полю.

Юрась і Кара-Мустафа стояли рядом, черкаючись стременими.

- Аллах керим! Аллах акбар! - і Мустафа, перегнувшись на сідлі, обняв Юрася. - Україна - твоя!

І в той же мент під ними колихнулась земля... Пекельне полум'я з димом, здавалось, піднесло Чигирин і город, і замок до неба і кинуло з неба на землю...

Чигирин не стало!

Не стало Чигирини - не стало й правобережної України. Понесли тогобічні Українці свою душу і усе, що з душею і житєм людським з'єдналось, на сей бік - у Полтавщину, Чернігівщину й Слобідчину. Нескінченними валками-обозами потягнулась тогобічна Україна у свою нову обітовану землю. Покинуті zostались церкви святі й хати зруйновані, і ставочки, й садочки. І стала тогобічна Україна - пустиня... І прозвались ті часи України - «руїною». Зостались на тім боці тільки два малесенькі клаптики України - святий Київ і самостійна Січ-Запорожжя, і в тих клаптиках заховалась душа України...

Який же то невимовний плач зчинився в Києві і у Січі, як над ними проgrimіла звістка, що Чигирини вже не стало. Плачем великим плакали запорожці, плакали як діти, навіть Сірко плакав, плакав Петро Халява!

Чи давно ж поховала у сиру землю Україна свого сина, першого сина, котрий на який-то час утер був заплакані очі своєї матері; всього двадцять літ пройшло з того часу, як вона його поховала; а що зісталось від того часу, що він був дав їй? Що сталось з його Україною, тогобічною, котра пишною трояндою розцвіла після Жовтих Вод, і зараз зів'яла, як тільки його положили в домовину?... Тепер з тої України і сліду не стало.

Де ж тепер той, задля кого тогобічна Україна «руїною» стала? Чи щаслива ж його доля?

Обернувши в «руїну» цілий край, турки й татари з великою здобиччю, з достатками цілої України повіялись геть-геть у свою сторону... А Юрась учинив город Немирів своїм престольним городом.

Але де ж та Україна? Де його, Юрасеве, княжеське військо, де полковники, сотники, де корогви, гармати, де його пушкарі, джури, де вся гетьманська челядь? Нікого і нічого нема!

- Чом же вони не йдуть до мене? - питав сам себе князь України, виглядаючи із вікна свого «палацу» в Немирові.

Щось зле закипає на душі у Юрася.

Ще як турки й татари не повертались з України, він через своїх гінців порозсилав універсали по всіх городах, де ознаймував, кому видати належить, що він кривавим бенкетом, кривавим вином упоїв ворогів України - москалів і лівобережних «зрадників» - козаків, і тепер велить всім полковникам і старшині поспішати до Немирова, щоб присягтись своєму князеві за всю Україну і за військо.

І посланці його пропали!.. Чом же не вертаються? Чом не вертаються до нього батькові полки? Бояться турків?

- Так я ж на що? Турки тепер - моє військо!

А вже й турків нема, ані посланці не вертаються, ані полковники не йдуть.

Він посилає Астаматія, свого «наказного гетьмана», з невеличкою купкою козаків, що держались ще старого козарлюги Васюти Макогона, щоб «канчуками зігнали» до нього «тих лайдаків - полковників і сотників», і козаки, як горобці від яструба, розлетілись.

Вернувся Астаматій один. Очі йому позападали, потомлений такий, сердитий.

«Чорт мене злигав проклятим налигачем з оцим дурнем...»

У «палац» до Юрася... Той аж позеленів...

- Де ж мої полковники?

- Нема полковників, ксьондже.

- Як нема! А сотники?

- І сотників нема - нікого нема.

- А люди? Поспільство? А городи, села? Що вони?

- Ні людей, ні городів, ні сіл - нічого нема... Нема України...

- Як нема України?

- Та нема ж...

- Га! Ти смієшся вже з мене, собако! І ти!

І Юрась, мов несамовитий, своєю дамаською шаблею - подарунок самого падишаха - з усієї сили затинає по голові свого «наказного гетьмана». Дамаська криця зробила своє діло: і череп, і лице Астаматія розчахнуті надвое до самих пліч, мов правобережна і лівобережна Україна від Київа до Січі.

- Га, ти смієшся з мене! Оце тобі! Смійся, смійся, смійся тепер!

І він кривавим палашем б'є мертві щоки Астаматія, а далі давай топтати ногами мертве тіло «наказного гетьмана».

- Гей! Хто там? - крикнув він у вікно на двір. - Яничари!

У покої князя України, брязжучи шаблями, увійшли велетні-пахолки. То були яничари-волохи.

- Уберіть се падло! Киньте його собакам!

Яничари мовчки нагнулись, узяли за ноги мертвяка і поволокли з покоїв, зіставляючи на помості криваву стежку.

- Пошліть до мене Берендія! Зараз!

Се вже був не Юрась - таких на ланцюгу держать - такі на людей кидаються...

Увійшов Васюта Макогін. Се і був Берендій, як прозвав його Юрась.

Юрась здіймає з пальця дорогого перстеня і подає Васюті.

- Ось тобі перстень великого візиря. Гони зараз до Криму, покажи перстеня Калги-султану: нехай мерщій скликає мура і беїв та йде до мене з ордою. Ми підемо добувати тогочасної України...

Васюта і очам своїм віри не йняв: се не Юрась перед ним, а хтось другий...

Чи не помутився він розумом?

- А яничарам і семенам вели зараз сідлати коні... Я їду сам доглядати мою Україну, моє військо... Сей зрадник замислив сісти на моє місце, каже: нема війська, нема України, нічого нема!.. Та он яку криваву стежку зоставив на помості... Я йому не Дорошенко: я й гетьмана Поповича за ноги з коня зволочу - із булавою... Іди ж!

Макогін вийшов і головою поник. Незабаром вийшов і Юрась.

Волохи й семени вже ждали Його. Юрасеві підвели осідланого коня. На сьому коневі він добував Чигирина, а тепер поїде до Суботова.

Юрась їхав попереду, а за ним, не слідком - він того не любив - а здалека, назирці, їхали яничари й семени. Не багато їх було! Та йому й хотілось на самоті побути - одному, з своїми думами... І він знайшов сю самоту, та ще й яку! Так тихо у полі, ніби в домовині. Ні птиці, ні людей... Кругом, скільки не кинеш

оком, степи і поля непоорані, незасіяні... Де стоги сіна, де скирти хліба? Нікого й нічого... Хоч би проскрипів у полі який віз, хоч би де орачі на нивах манячили... Ні вітряка ніде, ні сліду людського... Старі ниви й лани широкі лежать пустою, або потоптані кінськими й верблужими копитами. Ставки заросли травою, заглушені ряскою, зеленою цвіллю. Ні гуртів овець не видно, ні чабанів з палицями. Не сяють ні коси, ні серпи на сонці, не стугоняють ціпи по буйному колосу, не чути ні пісні, ні ріжка чабанського, ні сопілки, ніже плачу людського. Вимер степ, пустинею став. Пропливе інколи над мертвим полем білий сокіл, та й летить туди, на схід сонця, на той бік... Тільки в полі могили бовваніють... Он високо-високо у небі летять гуси і гегають, чуючи осінь... Он і журавлі ключем тягнуться на полудень і кричать... А разом тиха, мертва пустиня...

Скільки не дивиться Юрась, скільки не прислухається - мертво поле, мертва тиша... Він піднявся на могилу - чи не узрить його око хоч дзвіницю далеку, або церковцю біленьку... Могили, далеко бовваніють могили...

Ще далі щось видно - не то ліс темний, не то село погоріле...

А ось і близько - нібито село... Він озирається... Так і є - одно попелище... Де були хати й будинки - одні димарі чорні у небо глядять... Знати тільки, де були улиш\.. Он і від церкви zostались одні руїни, обгорілі головні, як після татарського кочовища... Тини у садочках розкидані, яблуні й грушки порубані і поламані, улики без бджіл на землі валяються, копанки й криниці землею і гноєм закидані... Одна ціла яблунька - і на ній гойдається самотньо червоне яблучко...

Пустиня, руїна... Зостались де-не-де хрести на кладовищах, та й ті поламані, то самі підгнивають і падають.

Вже надвечір якось Юрасеві на далекому крайнебі ввиділось, що там - щось живе, щось мотається у повітрі, наче крило вітряка. Так і єсть: то вітряк, то млинок над селом з вітром розмовляє. А де млинок, там, певне, й люди будуть». Юрась шпигає острогами свого вже потомленого коня. Хочеться йому мерщій побачити живих людей, почути живий голос От він вже близько. Вітряк все махає крилами. Але, піднявшись трохи на

горбок, Юрась бачить ту ж руїну: село попалене, зруйноване... А все ж хоч вітрячок живе, крилами з вітром розмовляє... Він, Юрась, вже коло вітряка, коло крил... Вони все махають, мов живі шумлять... А людей нема. Хоч би собака загавкала. Юрась кличе:

- Ей! Хто там живий чоловік?

Ніхто не озивається. Тихо, тільки крила шумлять, мов живі, та в середині самого вітряка щось стукотить і гуде, звичайно, вітряк меле. Юрась об'їхав вітряк, спиняє коня коло невисокого рундучка.

- Ей, чоловіче! Озовись, хто єсть тут живий!

Ніхто не озивається. Чути тільки - гуде й стукотить...

- Мабуть не чують... А може - старе, глухе... Діду! Агов, озовись!

Мертва тиша... Ні, не мертва: гуде й стукотить.

Юрась злізає з коня і піднімається по східцях рундучка до дверей. Двері відчинені. Він увіходить. Темно, нікого й нічого не видно. А вітряк, колеса, цівки, ступи - усе працює як слід.

- Хто тут? Чоловіче! Діду! Глухий, чи що?

Хоч би словечко - нема людського голосу. Юрась придивляється. Шестерня крутиться, аж гуде. Камінь бігає кругом, мов живий. Рукав над ларем трусить муку, але мука не труситься у лар. Заглянув Юрась у лар: лар порожній, хоч би жменька, хоч би пилина муки - одно павутиння... Глянув управо - товкачі, мов живі, стукотять, піднімаються, падають у гнізда, а там хоч би зеренце...

Вітряк мертвий... Мертвий, а живе, дише, ходить, стукотить...

Юрасеві страшно стало, аж волосся на голові заворушилось... Се вітряк живе невидимою силою, темною силою, нечистою... Ні душі живої, ні помольців, ні зерна, ні помолу, - а живе...

Чи не те ж саме й Україна правобережна? Ні людей, ні городів, ні сіл - один Юрась, як оцей вітряк покинутий, забутий людьми... Йому здавалось, що серце його, котре так нило і щеміло, - се та шестерня покинутого, забутого людьми вітряка, і

каменяка, така ж важка, як ті жорна, привалилась до серця Юрасевого...

Мов несамовитий вискочив він з страшного, проклятого кимсь вітряка, і, не озираючись на його крила скажені, поскакав конем світ за очі.

Ніч застигла їх на узліссі темного бору, де вони знайшли і пашу для коней на сіножаті, і водопій у маленькій річечці, що бігла по камінцях і мов розмовляла та шепотіла про щось усю ніч з побережною травицею.

Вже на другий день вони були коло Суботова.

Тут тільки Юрась ніби прокинувся і згадав, чого він їхав до Суботова, - знайти своє військо, своїх козаків. Ні війська, ні козаків, ні України - нічого не зосталось - одна руїна! І Суботів - руїна! Юрась заломив руки.

Або на світі не бути, або ту, тогочасну Україну добути!

І він повернув назад до Немирова - дождатись Калги-султана з ордою.

* * *

Сірко не пережив сорому і погібелі правобережної України. Тяжко занедужавши душею і тілом, він замовив собі труну - свою вічну домовину, і вже не спав на ліжку у себе в курені, чи то у полі з сідлом під головою, як було перш спочивав у походах або у Січі, - труна була його м'яким і вічним спокоєм, а 1-го серпня 1680 року Божого його не стало.

А Юрась? Не добув він собі ні слави батьківської, ні сьогочасної України, а добув - тяжко й вимовити - султанський шнурок!

Ось він - знов у Едекулі.

- Тату, тату! За твої хиби я несучу кару люту... Але - на то Божа воля...

У відчинене віконце Едикула залетіла ластівка.

Чи не з України ти, моя ластівочко, вісти принесла? Що тепер там - там, де тихі води, де ясні зорі, де мир хрещений, де край веселий?

За дверима щось брязнуло. То увіходить Тугай-бей з яничарами.

На золотому блюді - шнурок...

- Господи! Прийми дух мій... Прощай, Україно!..
КІНЕЦЬ.

Григорій Мачтет

Заклятий козак

Ну, та й казки ж розказував дід мій небіжчик, царство йому небесне!.. Навіть у Полтаві його знали, дарма, що до Полтави од нашого хутора і за тиждень не доберешся, особливо восени, по грязюці. Що то - слава; ні бездоріжжя, ні далечині нема для неї, так. і пливе з людською поголоскою, мов хвиля за хвилею... І частенько таки заглядали до нас люде тих казок послухати: чи то в Кобеляки хто іде, чи в Золотоношу на вибори, чи на хрестини до протопопа поспішає, - дивись, і заверне до діда на хутір, а найпаче, коли ще й проти свята якого.

Понаставляє, бувало, бабуня пирогів з кашею, з капустою, з сливами, з тертим маком і з усякою всячиною, а пекла вона їх так, - от же, їй-богу, не хвастаю, - що навіть матушка-протопопипя, на що вже, здається, вславилася пирогами своїми, а і та заздрила небіжчиці; принесе дід з льоху свою знамениту «настойку-полоскунку», настоювати котру ще батька його, небіжчика, навчила за дві поросні свині гадяцька попададя; понаставляють на столі всякої страви, та й кланяються, просять: «не погордуйте, мовляв, гості, не обижайте господаря з господаркою».

Підгодуються трохи гості, вип'ють по чарчині-другій та похвалять «полоскунку», погадають на яких таких фігах-мигах вона настояна, ну, і почне тут, бувало, дід розказувати бувальщину, та таку, що легкодухому чоловікові краще і не слухати, їй-богу, у найсмівіших, бувало, чуби догори лізуть, а все-таки кожному кортіло послухати! Та що, сама жахлива предводителька ^[3], хоч і заткне спочатку вуха, хоч і голосить: «Ой боюся, ой не розказуйте», - а й та нарешті вийме пальні із ушей і просить тільки чорта чортом не називати. «Як хочете, - просить бувало; - поминайте його, окаянного, а тільки не так!» - і слухає...

Страшне розказував дід, і кожного разу присягався, що точнісінько так воно все і було! «Щоб у мене горло пересохло,

щоб горілки не випити мені, коли брешу!» - бувало каже він; ну, а чи стане ж чоловік так божитися даремно? Хоч воно за теперішніх маловірних часів і кажуть... А про те краще от ви самі послухайте, що розказував небіжчик на Святвечір.

Розпалив він свою стару люльку, затягнувся гарненько, та й почав.

Було це ще за гетьмана Дорошенка, - славний козак був, нехай йому земля пером! У нас тоді саме непорозуміння з Москвою було, ну і гетьман, вічна йому пам'ять, чутно було, що військо скликати хоче. Що б там не було, а тільки старшина почала вуси покручувати, по полках шаблі гострили і коней кували, дівчата, звичайно, рукавами очиці витирали та частіше почали в садки вибігати, а подекуди, балакали, вже й до справжніх сутичок з стрільцями московськими діло доходило... Вершники-посланці ганяли сюди й туди, розвозячи гетьманські полковницькі універсали та накази, по вулицях люди мов бджоли гули, - видно було, що без гарячої каші та червоного пива не обійдеться, - ну, а прадідові моєму, царство йому небесне, нічого кращого й не треба було. Був він тоді за військового товариша і походи любив більш за горілку й женихання, хоч і ласий був небіжчик, по правді сказати, до молодиць і горілки, як кіт до сала! Звичайна річ, козацька душа, коли в роті сухо, та не можна тобі поцікавитись, чи тонке там полотно у молодиці на сорочці, то вже й нудно, - на те й козак! Та й молодиці липли до його, так липли, як мухи до меду, бо бравий такий лицар був, хоч куди, ні перед ким не поступиться! Високий, огрядний, чорнявий, вуса мав довгі, за вуха закладав, і рубака був не послідній, з самим чортом ладен був битись! За женихання та за чарку і прозвали Його на Січі ласим, і не раз таки остерігали його товариші: «Ой дивись, Петре, не доведе тебе до добра твоє женихання, поперебивають тобі колінь ноги»...

Та не слухався небіжчик, поки на біду не натрапив: потім уже і сам других остерігав...

Так от і радів небіжчик, що походом запахло, і про те тільки Бога молив, щоб йому в яку-небудь таку халепу вскочить, щоб про Його сам гетьман довідався! І похвалився він раз в шинку за чаркою, що для того він із самим чортом спізнатись згодився б; так і сказав: «За це саме, - каже, - я б йому, куцому, ні в чому не одмовив би; душі своєї, звичайно, я не оддав би, бо душа у мене козацька, нечистий до неї і підступити не сміє, ну, а послугу йому

всяку зробив би!..» Сказав чоловік необачне слово, а подивіться ж, люди добрі, цю з того вийшло!

Сидів на ту пору в шинку теж молодий козак в коштовному жупані, і зовсім начебто в діда постаттю: і на зріст такий же, і плечі такі ж, як у нього, широкі, навіть з лица схожий, тільки от як смерть блідий: ні кровинки в обличчі не було, і губи неначе у мерця сині, - чи то помирає налагодився чоловік, чи після тяжкої хвороби тільки що підвівся. Ні до кого не звертався козак, сидів собі, насупившись, та мовчки горілку тяг. А як почув він, як прадід похваляється, зараз підвівся, підкрутив вуса, та й підійшов до нього.

«От, - каже, - козак, так справжній козак! Люблю таких! Давай, - каже, - вип'ємо!»

Сіли вони поруч, пили, пили, - і вже скільки випили, то й сам шинкар Сруль сказати не міг, бо лік згубив. Вийшов після того прадід з шинку, дивиться: буря на вулиці піднялась, світ Божий порохом застилає, верби до самої землі нахиляються, і самого його підхопило, з боку на бік кидає, іти не дає: хоче прадід управо, - а його ліворуч односить, хоче він вліво, - його праворуч несе. «Цур тобі, пек!» - думає він, - «бач, яка нечиста сила розгулялась, щоб їй ні дна, ні покривки! Воно треба б було, - каже, - куму одвідати, їй-богу ж треба б, та хіба ж дійдеш! Сам чорт і той не дійде! Ач, як шпурляє, анахтемська! Ще, - каже, - не дай Боже, який добрий чоловік подумає, що я зайвого випив у Сруля!..»

Зупинився прадід, чуває собі потилицю, а буря як зареве, як підхопить його... «Тю-тю на тебе!.. - кричить він. - Стій, нечистая сило!..» Так де там, несе його, як він не упинається, та прямісінько в стіг сіна.

«Ну це ще й слава Богу, коли так...» - каже прадід, зариваючись у сіно. - Бач, як розходився нечистий, мабуть з відьмою женихається, не інакше.»

Зарився він у сіно, і тільки що був очі заплющив, засипати налагодився, коли дивиться, а той самий козак проти його стоїть, і очі в нього втопив.

«А я до тебе, Петре», - каже.

«Що ж, лягай, товаришу, - відповідає прадід. - Ліжко гарне, ширше за попівське буде.»

«Не спати я прийшов, - каже козак, - діло єсть, і таке діло, таке, - каже, - діло, Петре, що коли ти мене виручиш, я вже тобі он як заслужу!..»

Зітхнув козак, та так тяжко й сумно, що прадідові навіть жалко його стало. «Ге, - думає, - та чом же мені й не виручить товариша, коли йому, видко, таке лихо наспіло?»

«Яке ж у тебе, - питає, - діло?»

«Розведи, - каже, - мене з жінкою, от яке діло!»

Прадід і очі витріщив, вухам своїм не вірить.

«Еге-ге, - каже, - козаче, добру ж, мабуть, горілку нам Сруль наливав, коли в тебе і клепки в голові роз'їхались... З глузду ти зсунувся, чи що? Та хіба ж я піп, щоб чоловіка з жінкою розводити?»

«Хоч і не піп, а можеш, в тім то й річ! - відмовляє козак. - Сам же ти похвалявся, що на все згодився б, аби тільки слави зажити, та щоб гетьман про тебе довідався... Ну, слухай же: зроблю я все, чого ти бажаєш, але ж і ти виручай мене, як похвалявся. От тобі слово моє козацьке, що все буде, як ти того хочеш!»

Розсміявся прадід.

«Лягай, - каже, - козаче, проспись краще, їй-богу... Ну, подумай сам, п'яна голову, як я можу розвести вас?»

«Одбий її у мене», - каже козак.

Навіть підвівся прадід таке почувши і потилицю почав чухати.

«От так okazія, - каже, - чудасія та й годі! Скільки років живу на світі Божому, чого-чого не бачив, а ще ні разу не доводилось мені чути, щоб чоловік сам собі рогів прохав... От же, їй-богу, ні разу...»

«Не рогів я прошу собі, чоловіче добрий, а волі, бо закріпощена душа моя... - одмовляє тужливо козак. - Умова така у нас з жінкою була, що поки вона кого іншого не покохає, або хоч прихильно не гляне на кого, доти я повинен рабом її бути і тілом, і душею... Нічого у мене не повинно бути, крім неї однієї, - ні родини, ні товариства... Зрозумій же, - каже, - Петре, мою

муку, коли Й на тім світі душа моя не має покою, коли й відтіля, з холодної домовини, може викликати її жінка і рабом робити!»

Заломив тут бідний козак руки і раптом так гірко заплакав, що й прадід трохи був не заплакав з ним разом. Чухав він потилицю, чухав, а все-таки ніяк не міг нічого зрозуміти.

«От так okazія, - думає, - їй же Богу, ніколи іде такого на світі й не бувало; сам Соломон премудрий, і той би не знав, ідо тут і сказати!»

«А навіщо ж, козаче, - питає нарешті, - ти таку умову складав з бабою, щоб їй трясця приснилася, га?»

Зітхнув козак.

«Мій гріх, - відповідає, - Дуже вже вподобалась вона мені, причарувала, ну я здуру на те Й згодився... Видно Господь покарать мене хотів, бо, правду сказать, занадто я ласий до молодниць був і дуже любив женихатись...»

«Те-те-те... - протягнув прадід і скоса позирнув на товариша. - Так от воно що...»

«Так. - Сумно зітхнув сердега і голову похнюпив. - Великий ласун я був».

Крякнув прадід, та й не знає, що йому сказати; зовсім не знає, навіть рота роззявив і очі витріщив. Покрутив він вуса, покрутив та нарешті й надумав:

«А воно наче негарно, кажуть люди, ласувати і залицятись до жінок, козаче... Як ти думаєш?» - питає, а сам і очей підвести не сміє.

«Тепер я й сам так думаю», - одказує козак.

«То-то бо воно й є», - каже прадід і навіть ікнув, так збентежили і пригнітили його слова товариша.

Помовчали вони тут, помовчали, прадід все вуса покручує, а далі козак і говорить знову:

«Так що ж, Петре, виручиш ти мене, чи то ти тільки на вітер, як баба, похвалявся в шинку? Обіцяю я тобі, що все по-твоєму буде, обіцяй же й ти мені... Майстер же ти на ці штуки, другого такого мабуть і не знайдеш!»

«Майстер то майстер, - думає прадід, - та тільки коли б і мені не вскочило за таке майстерство, як тобі... Ну, та тільки ні, не такий я дурень, щоб умови з бабою складати, то вже нехай

вибачає! Та й не гаразд мені одмовлятися, коли я похвалявся... А потім же і товариша виручить треба».

«А зла вона, твоя жінка?» - питає.

«Ні, для мене не зла, тільки любить вже занадто, як п'явка вп'ялась», - одмовляє козак.

«І невже ж таки нікому ніколи і не моргнула навіть?»

«То-то й горе моє, що ні разу», - зітхнув бідолаха.

«Чудно мені щось, - дивується прадід, - наче б то і не буває воно так на світі... Ну, та може з лица вона погана?»

«Ні, - каже, - не погана, дуже вродлива молодиця, рідко навіть таку красуню і стрінеш».

«От так штука!» - думає прадід. Чухав він собі потилицю, довго чухав, та, нарешті, і згодився-таки, навіть слово козацьке дав.

«Ну, гаразд, - каже, - чому-таки і не допомогти товаришеві; тільки й ти, - каже, - свої обіцянки не забувай».

«Про це не турбуйся! - жваво одмовляє одразу повеселілий козак. - Все буде, як ти того бажаєш. Так обіцяєш напевне?»

«Порукою тобі моє козацьке слово, - каже прадід. - Тільки де ж вона, твоя жінка, чорти б її взяли, та й коли мені...»

І не договорив він, все ще йому якимось дивним здавалось.

«Про це не турбуйся, прийде час, визнаєш, - каже козак. - Ну, поки що спи собі з Богом».

Сказав і зник, наче крізь землю провалився. А прадід зарився в сіно, заплющив очі і одразу заснув.

Чи довго спав прадід ~ трудно сказати, а тільки ось чує він, трясє його хтось, та й здорово-таки трясє,

«Вставай, п'янюго, - гримає чийсь сердитий голос, - прочумайся! От насмоктався, чортів син! Та ну ж бо, тобі кажу, опудало чортове!»

«От так лається ні за що, ні про що чоловік, - думає собі прадід, не розплющуючи очей. - Та ще негарно лається, бісів син!»

«Та ну ж бо, - торсає його хтось, - вставай, колодо п'яна! Чи довго ще будеш ти, всі чорти твоєму батькові, як безнога кобила, валятися? Три відра води на чортову голову вже пішло, доведеться ще й четверте вилить!»

«От хоче таки чоловік покуштувати моїх кулаків, - думає прадід, їй же богу хоче!»

Розплющив він нарешті очі; та одразу і знов заплющився, - так і різонуло його ясне сонячне проміння.

«Чи бач, яка чудасія, - думає, - наче був вечір, ато одразу день зробився! Може сп'яну і помилилось сонце як-небудь!»

«Прочумався, - чує він над собою той же голос. - Слава Богу, добудились-таки, одчинив, чортів син, очі та й знову заплющив. Вставай же, гадюко п'яна, а не то...»

Тут йому дали такого здоровенного штурханя, що бідолаха поневолі знов одкрив очі. Дивиться і сам собі не вірить: надворі погожий сонячний ранок, а два сердюки, один трохи менший на зріст, товстенький і поважніший, а другий гінкіший і жвавіший, так і упадають коло нього.

«Прочухався, чортів сину? Вставай же тепер!» - кажуть йому.

«А навіщо б мені і вставати?» - розважливо питає прадід.

«Чи ти чуєш, Микито, - дивується жвавіший сердюк до свого товариша, - ще й питає, бісів син, навіщо йому вставати; Гетьман кличе!»

«Гетьман кличе? - міркує вголос прадід. - А навіщо б я й здався вельможному?»

«Ну й чудак же, Микито, от чудак;! - знову дивується перший сердюк. - Питає навіщо він гетьманові здався! Та на те, чортів сину, щоб повісити тебе на першій вербі, от навіщо!»

«А за віщо ж мене й вішати, чоловіче добрий?» - так же лагідно питає прадід, все ще не прочулавшись як слід.

«Не пий горілки, бісів виродок!..»

«Не пий горілки?! Бач, що вигадав чоловік! - одмовляє прадід. - Та хіба я на варті стою, що мені не можна пити горілки?»

«Що ж, Остапе, - озвався нарешті лагідний Микита, - він правду каже: коли не на варті, то чому б йому й не випріти горілки? На те вона й горілка, щоб її пити...»

«От зараз і видно розумного чоловіка, - каже прадід, - їй же богу видно... Не лається, як москаль або перекупка базарна, а розумні речі говорить... Їй же богу розумні! Ну як то не пити горілки, коли її на те й женуть люди?»

«Ну, ну, розкажуй тут! - перебив його палкий Остап, хоч вже і значно лагідніше. - Сказано тобі, що сам ясновельможний гетьман тебе кличе! Прочумайся, та й іди».

«Ну що ж, і піду, - каже прадід, - чом не піти? Я й самому гетьманові те ж скажу. Правди нікуди діти, люблю я горілку, але хто ж її не любить, люди добрі?»

Підморгнув тут прадід одним оком, та так ловко підморгнув, що навіть палкий Остап не знайшов що й сказати, тільки скося якомсь позирнув на прадіда та головою покрутив; а Микита потоптався на місці, потоптався та й зітхнув тяжкенько.

«Так то воно так, - зітхнув ще раз Микита, - звичайно, всі її, проклятушу, люблять... А тільки все ж таки треба тобі йти, козаче, треба йти!..»

А прадід про все забув... І козака того забув, і умову свою з ним, і слово своє козацьке, - наче іншу голову приставила йому нечиста сила Моторошно йому стало, як збагнув він нарешті, що й справді поведуть його до гетьмана. Самі, мабуть, знаєте, чи легко воно простому козакові було стати перед ясні очі вельможного, а надто, коли душа почувала за собою дещо такого, що не кожному воно подобалось би. «Навіщо ж гетьманові та треба було по мене посилати, і як то він, вельможний, дізнався, - міркує прадід, - що є такий козак Перерубенко на світі Божому? Ге-ге, конче, - думає, - це Солошині каверзи, їй же богу її, бо нахвалялась, відьма проклята, що й до самого гетьмана дійде, як я з кумою... еге... - зачував прадід потилицю. - А може ще й не Солоха, може Хівря, чорти б її батька взяли... теж на мене давно вже важким духом дихає, і теж присягалась... Ух, та й липка ж молодиця, як та шевська смола... Ге, а от же і не Хівря, їй-богу не вона, а дяк! Ніхто другий, як дяк, бодай він подавився, наплів на мене!.. Так і єсть, що дяк, бо здорово таки я стусонув Його, копанка чортів його батькові, як він застукав нас з дячихою в коморі... А може і на дяка я даремно думаю, може то Гандзя удова...»

Та тут же сплюнув прадід спересердя і почав оправляти на собі жупана, підтягнув пояса, оглянув шаблю, щоб усе гаразд було. «Багацько їх набереться, - думає, - не розбереш, котра з них це мені підстроїла, анахтемські душі, щоб їм в шевській смолі кипіть та з чортякою на тім світі цілуватись. Ех, а й правду таки люди казали, що негаразд воно женихатися» - зітхнув сердега, та і став ні живий, ні мертвий перед гетьмана.

Глянув на його вельможний і осміхнувся: любив він, правду сказати, ставних, огрядних козаків.

«Ти будеш Петро Перерубенко?» - питає.

«Я самий, вельможний гетьмане», - одмовляє прадід, вклонившись, - так і батька мого звали». А у самого так і піджилки трусяться.

«Так чи не. він це, - знову питає гетьман, - чи не батько твій в Січі од горілки згорів?»

«А мабуть що він, царство йому небесне, - одмовляє знов прадід, - бо й справді ходить така поголоска проміж людей... Воно звичайно, - каже, - смерть всяка буває, а тільки всяка смерть в руках Господніх; так і в Святому Письмі сказано».

І сам собі дивується прадід, де в його та й сміливість взялась таке слово вимовити.

«А вірно сказано, - говорить вельможний. - Молодець же ти, Петре, що шануєш батьківську пам'ять... А твій батько добрий козак був, справжній лицар, нехай йому земля пером, і добре я його пам'ятаю, бо колись то ми курінними товаришами були з ним в коші. І вороги наші теж добре, мабуть, його пам'ятають, бо завжди він, бувало, в перших лавах стояв... Дай Боже і тобі таким бути», - каже гетьман.

Як почув ці слова прадід, - наче квартиру горілки одним духом викинув, так і розквіт. Заколихалось в грудях козацьке вірне серце, вклонився він низенько гетьманові, положив руку на шаблю, та й каже вельможному: «Прикажи тільки, гетьмане ясний, батьку козацький, тільки слово одно скажи, і побачиш, що не покрию я соромом батьківської слави! До загибуні стоятиму, і де скажеш, там і зложу голову свою!»

Осміхнувся гетьман задоволений.

«Гаразд відповідаєш, - каже. - Козацькі це слова: видно, не перемерли ще молодці на Україні... Ну, а тепер скажи мені, Петре, - питає, - за віщо тебе ласим прозвали?»

Як жаром сипнуло на бідолашного прадіда, хоч у сірка позичай очей! «Бач, - думає, - що дяк проклятий наробив!» Зупинився був, та поправився козак, не стерявся.

«Не сам я себе так називаю, вельможний, а люди, - одмовляє, - то їм і знати за віщо...»

Стоїть, як рак варений, весь червоний, і очі в землю втопив, а гетьман як засміється знову!

«Ну, нехай і так буде, Петре, - каже, сміючись, - бачу, спритний ти козак, правду мені говорили про тебе. Тільки чи не досить ти вже наласувався, чи не час вже і за діло, козацьке, га?» - і уважно глянув на його вельможний.

Одразу полегло на душі у прадіда.

«Не зрікаюсь я козацького діла, вельможний гетьмане, - відповідає сміливо, - укажи тільки... В пекло пошли, і туди піду!»

«Ну, в пекло, то воно трохи далеко буде, та і ні для чого поки що, - осміхнувся знову гетьман. - А послати я тебе, Петре, все-таки пошлю, бо показали мені на тебе як на доброго козака, а мені такого зараз і треба. Слухай же, Петре, добре слухай та на вус мотай, а язика держи на припоні. Проберись ти до хана Селім-Гірея, і як там хочеш, а постарайся нахилить його на наш бік; я і грамоту тобі відповідну дам до нього. В приязні ми були з ним до сієї пори, проси ж його, щоб не зрадив він і на сей раз і подав нам допомогу; коли сам не може, то нехай пришле з ордою сина свого Азамата. Та скажи ще йому, що і Сірко з запорожцями тепер за нас. Стоїть тепер хан табором під Перекопом; чи проберешся ти до його Лугом Великим?» - і знову пильно подивився на нього гетьман.

«Проберусь, коли Бог поможе, - рішуче відповів прадід. - А не проберусь, то й ждати мене живим нічого буде».

«Добре, Петре, - говорить вельможний. - Ну, а грамоти моєї не однімуть у тебе?»

«Хіба у мертвого», - одмовляє прадід.

«Ні у живого, ні у мертвого, чуєш, козаче? - ще уважніше наказує гетьман. - Умирать будеш, - смерть зупини: попереду грамоту знищи. Для того я порадив би тобі вибрати собі вірного товариша; сам вибери, удвох певніше буде. Ну, їдь же з Богом, козаче, от тобі моя грамота і нехай хранить тебе Пречиста... Прощавай, Петре!»

Пішов прадід веселий, - та й який козак не повеселішав би од такої честі? - хутенько зібрався, товариша собі вибрав вірного, побратима свого, та і скочив на вороного; а кінь у його добрий був: у мурзи татарського з душею разом взяв.

Не одна молодиця назустріч йому вибігала, не одна схвильовано питала: «Куди, Петре, Бог несе?» і на садочок моргала, та не такий був небіжчик, щоб од козацького діла та по садках волочитись.

Як стали козаки в полі, прадід і каже побратимові своєму:

«От що я скажу тобі, Тарасе, побратиме мій. Ідемо ми, і́- каже, - по неабиякому ділу, і тому треба нам зарік положити, щоб біди не трапилось».

«Який зарік?» - питає його побратим Тарас Квач.

«А такий зарік, - каже, - щоб перш усього з бабами не женихатись».

«Цур їм і пек! - одмовляє одноокий Квач (друге око йому ляхи на герці вибили). - Хіба ти не знаєш, Петре, що я не дуже то й ласий до них... себто не так, по правді сказати я, як вони до мене не дуже то охочі!»

І правду казав чоловік, бо хоч і добрий вояка був, та обличчя мав таке, що не дуже бабам подобався.

«Нехай їм, - каже, - сорокам, чорт з рогами присниться! І знати їх не хочу! А який же, Петре, ще зарік буде?» - питає.

«А такий ще зарік, - каже прадід, - щоб горілки не пити!»

Почухав побратим потилицю.

«Горілки не пити... чи бач?!» - та й замислився.

«Еге ж, - одмовляє прадід. - В такій справі, побратиме мій, інакше і не можна!»

Чухав Квач під шапкою, чухав, та, нарешті, і знов повеселішав.

«Та навіщо ж мені, - каже, - і зарікатись, коли вона мені наче й так обридла вже зовсім? Її же богу, обридла!» - і навіть сплюнув.

«Ну то й гаразд, - каже прадід. - А от мені, грішному, ще, признаться, не дійшло до того. Тягне вона мене, щоб тому в огні горіти, хто її видумав! Ну, та я більше маленької чарочки пити не буду; так, саму малюсіньку хіба, як бабі ковтнуть, не більше...»

«Одну чарочку, та ще малюсіньку, - то воно, звичайно, ніякої ваги не має. А тільки правду ж я кажу, що остогидла вона мені... От, нехай моє останнє око погасне, коли брешу...»

І погнавши козаки коней.

IV

Чималенько вже од'їхали козаки од домівки, багато дечого бачили, і несподіванки всякі часом траплялись, а як де то й до шабель у них доходило. Ну, і вибрались, нарешті, в степ широкий, повергають уже до Великого Лугу.

І коні навіть повеселішали, як степ зачули, - ідуть собі вільною ходою, пурхають, запашне степове повітря в груди набираючи. Куди не глянь оком, - все степ та степ широкий, а над ним, безкраїм, банею стоїть небо блакитне, наче чаша безмежна вінцями своїми на землю опирається. Навколо - ні кусточка, ні бугорочка; вільно вітрові ходити тут, і тихо колише він високу зелену траву, і здається, що пливе степ, як вода хвилюючись!

І сонцю веселіше світити над степом, бо в степу, як в морі, немає затінку, - нікому і нічому запиняти його ясного проміння; тільки од вершника іноді тягнеться тїнь та од високих степових могил лягають темні плями. Але могили так же рідко трапляються в степу, як і вершники... От хїба ще орел, як розправить свої могутні сизі крила та підніметься над степом, то кидає на нього ледве помітну рухливу плямку...

їдуть козаки день, їдуть другий, вже й третій минає, - не що далеко вже й їхати їм. Сховалося за обрієм сонце, місяць блідолиций з'явивсь, вже й тихії зорі де-не-де заблимали, - час і на одпочинок ставати. Під'їхали козаки до високої могили, спутали коней, розіслали кобеняки, сідла під голови поклали, в головах, як звичайно, списи повтикали, а поруч пістолі положили та й спати налагодились. Коли це чують, - наче щось завило в степу.

«Не я буду, - каже чуткий Квач, - коли то не пес виє!»

«Ні, - одмовляє прадід, - бути того не може. Відкіля ж, - каже, - пес візьметься, коли навкруги ніякої оселі і близько немає? Не пес то...»

«А що ж по-твому?» - питає побратим.

«Та хто ж його знає, що воно; хїба мало чого водиться в глухому степу! Всякого буває...»

«А от же і пес, - намагається побратим, прислухаючись, - їй же богу; пес!»

«А і не пес», - сперечається прадід.

Любив він завжди на своєму поставити.

«Не пес, кажеш? Давай об заклад, що пес! Став півкварти!..»

«Що ж, і поставлю, - одмовляє упертий прадід, - чом і не поставити. Тільки ставити нам не можна, - певне пам'ятаєш зарік? Та й остогидла ж вона тобі, казав ти...»

Почухався Квач.

«Так то воно так, - каже, - нехай нею чортяка подавиться... Ну все ж таки, пес то!»

«От же і ні», - опинається прадід.

«Ну, стій же, коли так! - каже Квач, вже розсердившись. - Зійду я на могилу, та подивлюсь відтіля, може й побачу що... Побачимо, чия правда буде!»

Виліз Квач на могилу, оглянувся навкруги та й кличе веселенько прадіда. «А ну лишень, іди сюди, подивись, що нам Бог посилає!» Виліз і собі прадід, подивився, - що за чудасія? Не далі, як за версту, глибока балка, а в тій балці хата, та так і світить всіма вікнами. «Що за чудасія? - каже. - І справді, хтось живе тутечки». «Та то замало, що живе, - кричить звеселілий Квач, - а корчма!» «Ну, може ще й не корчма!»

«Їй же богу корчма! - запевняє побратим. - Я по духу чую її... Потягни, Петре, носом, хіба ж не чуєш горілки?»

Потягнув прадід носом і навіть сплюнув. «А й справді, наче чутно... - каже. - Чи бач, анахтемська, відкіля сягає!» Зійшли вони, замислившись, з могили, а Тарас і каже: «Чи не завернути нам до корчми, побратиме? Їй-богу ж краще завернути. В степу воно наче і не так, щоб зовсім добре ночувати було, та й коням вівса в корчмі певно знайдемо, а то давно вже вони, бідні, вівса не бачили, навіть охляли на самій траві».

«Та воно б можна, - одмовляє прадід, - чом і не завернути... В корчмі, звичайно, далеко б краще було, ніж серед голого степу, та тільки боюся я, побратиме: сам знаєш, по якій справі їдемо... Тобі то воно нічого, коли горілка остогидла тобі і в пельку не лізе, ну, а мене вона, проклята, потягне... За версту от і то в носі крутить, щоб їй гірко стало!» «А то може ходімо...»

«От же не піду, їй-богу, не піду, хоч силою мене тягни! - одмовляє прадід. - їди собі сам, коли хочеш».

Побалакали вони так, побалакали, та й побіг побратим сам.

«Подивись, - каже, - Петре, за кіньми, а я вмить збігаю, погріюсь тільки; бо воно щось наче мені холодно трохи здається. Та і вівса коням заразом принесу».

І зостався прадід самотній серед степу широкого.

Ой, і світить місяць, світить ясний, - увесь світ мріє під його журливим промінням; тільки в балку глибоку не хоче заглянути білолиций, того й окриває її такий морок. Недобре, видно, місце, бо заказано воно Господом місяцю зазирати туди, де недобре коїться, та на своє безголов'є не всі люди про те пам'ятають. Дивиться місяць козакові просто в очі, бо чиста душа козацька; і той стежить за ним очима, як пливе він поважно і вільно по небесному степу, тільки інколи зачепить за прозорі легкі хмарки, осяюючи їх чистим сріблом та золотом... Дивиться прадід і на тихі ясні зорі, як вони одна до одної гостювати літають, таночки по небу водять, а не то і в шуліки грають, і так хутко від того шуліки тікають, що тільки смуги огневі на один мент на небі лишаються, та одразу і тії зникають...

Довго так прадід лежав і дивився, очей з неба не зводячи. Коли це чує; затремтіло, задзвеніло щось у тихому нічному повітрі... Прислухається козак, аж то музика дзвенить, так і розпливається із балки по степу широкому: бубон бубонить, скрипочки «гандзю» грають, заливаються, цимбалики то брязнуть, затремтять тихим прозорим стогоном, то зовсім завмирають, - хоч зараз навприсядки йди, так і ваблять козацьку душу!..

«Ге, - думає прадід, - а се мабуть бенкет в корчмі розпочався, та і знатний же, видно, бенкет] От і засидівся товариш в теплій корчмі, а ти лежи собі колодою серед дикого степу!» Розсердився навіть прадід» та одразу схаменувся, що гріх воно на побратима сердитись. «Краще б, - думає, - ніж сердитись, одвідать би його, може воно яке лихо йому трапилось?» Гріх воно, звичайно, побратима в біді кидати.

Міркував прадід, міркував, - а музика гуде собі, навіть тупання чутно, наче гопака люди витанцьовують! І надумав він, нарешті, що йому треба таки дізнатись, чи не в біді товариш. Підвівся він, сів, послухав ще трохи, та й каже сам собі: «А що ж, їй-богу, воно слід побратима провідати: може й справді йому яка небезпека загрожує, боронь боже!»

Добрий товариш був прадід, вірний!

Став він на ноги, оглянув свою зброю, до коней довідався, чи добре вони спутані, та й пішов до балки виручати побратима. Іде він і бачить: горить вся корчма огнями; і чим більше він наближається, тим чутніше йому, що в корчмі щось надзвичайне одбувається: музика так і заливається, так ї вистукують закаблуки, аж повітря тремтить.

«Чи бач, диявольська музика, - каже, - як гарно грає, анахтемська! Самі ноги всякі викрутаси виробляють».

Підходить, загляда в одно вікно - жид шинкар з жидівкою і бахурами шабаш справляють!*

«Гак от воно що, - думає, - так завтра, значить, неділя буде! За дорогу і дні погубили козаки.

Що ж це воно за нехристі проти неділі бенкет справляють?» - дивується він, а у самого чортяча музика так і ноги вивертає.

Підійшов він до другої половини, дивиться: Господи ти Боже мій! Самі пани та панянки, мазура витанцьовують, а збоку на припічку варену варять, та таку варену, що у прадіда крізь скло і то в носі завертіло: Тільки дух встиг затаїти, а то так би і чхнув на весь степ широкий!

«Ну, та й добру, - думає, - штуку варять, бісові діти! І що воно за празник у них такий сьогодні, - чи не самого чорта до себе в гості ждуть?»

Почухав він, дивуючись, чуба, та й згадав про товариша; шукає його очима, - коли дивиться, а побратим на лаві між панянками сидить, регочеться, жартує, та так і пасе їх самотнім оком своїм, наче й справді вродливий парубок який! Навіть рота роззявив прадід, сам собі не вірить!

«Чи бач. чортів син, - думає, - а ще й запевняв, що наче б то й не ласий до них... Та й те дивно, - міркує, - чого воно панночки та липнуть до його, одноокого? Що за чудасія?»

Покрутив тут прадід вуса і тільки що був помислив, чи не зайти й йому в корчму, з побратимом побачитись, коли тут його хтось лясь по плечі! Оглянувся небіжчик, - і сам собі не вірить: стоїть перед ним якийсь блідий-преблідий козак в коштовному жупані, дивиться йому в очі і осміхається безкровними вустами своїми.

«Здоров був, Петре, - каже; - не признаєш, чи що? Невже ж так-таки і забув про умову нашу?»

Тут тільки згадав прадід і козака того, і умову свою.

«Добривечір, - одмовляє, здивований, а сам посторонь од його, наче бог зна що побачив. - Та по правді сказать, то й запомнив, - каже, - і зовсім таки запомнив».

«Ну, нічого, - відказує козак, - аби тепер згадав. Додержуй же свого слова, Петре, виручай!»

«Де ж я буду, - питає прадід, - виручати тебе?»

«Та тут же», - одмовляє козак.

«От так окаязія! - дивується прадід про себе. - Причепилась, халепа... а про те робити нічого, коли й пообіцяв».

«Ну, а де ж вона, жінка твоя?»

Взяв козак прадіда за плече, підвів його до крайнього вікна корчми, показав на те вікно пальцем і сказав тільки йому: «Дивись!»

Глянув прадід, та так і завмер на місці. Такої дивної краси ще не бачили його очі; та й не чув він, щоб така краса могла бути на світі, бо, здавалось йому, і дивитись страшно було на красуню, що з'явилась перед його здивованими очима! Весь тремтів він, дивлячись на довгі, до самої долівки, густі чорні коси, на біле чоло, наче вирізане із слонової кости, на тонкі, як шнурочки, брови і довгі вії, на ті очі, в котрих крилося якесь страшне полум'я і разом невимовний сум... Моторошно йому навіть стало, але проти волі рука його піднялась до чорного вуса... Неодсічно вабили до себе доброго парубка і ті соковиті, хоч і тонкі разом з тим, губи, неначе вимазані червоною кровію, і ті пишні груди, що спокійно підіймались під її вигаптованою сорочкою... Здорово підкрутив козак молодецького вуса, встроївши очі в зажурену красуню...

«А чого ж то вона так сумує, голубка, коли тут бенкет відбувається?» - подумав він, і тільки подумав, як зараз же і зашепотів у нього над вухом блідий козак:

«Того сумує, - шепоче, - що нема мене біля неї. По умові ми стріваємось тільки після полуночі, а сьогодні з полуночі сам, Петре, знаєш, неділя заходить. В свято мені воля положена, і тобі якраз зачинати», - каже.

«Ге, - подумав прадід, бадьоро усміхаючись, - щоб мені ні краплі горілки в рот не попало, коли б я чи то в будень, чи то в свято, та став тікати від такої голубки! Не я в неї, а вона в мене запросила б собі волі на свято!»

Обернувся прадід, щоб сказати це саме тому козакові, а його вже й сліду немає. Здивувався він, та не до того тепер було йому, щоб довго думать про що-небудь; поправив він пояса, шапку на бік здвинув. і тільки хотів був пожартувати у віконечко постукати, як раптом згадав про коней і зброю свою в степу.

«Ні ж, - думає, - попереду коней сюди приведу і добро своє заберу».

Справний козак був, що й казати!

VI

Наче й недовго порався прадід в степу, але ж як повернувся назад, в корчмі начебто й тихше стало, не чутко вже було того галасу. Може хто, нагулявшись, і додому поїхав, а кого й варенуха проклята, од котрої у прадіда в носі наче хто шилом крутив, утихомирила: хто ж не знає, що од неї, анахтемської, іноді й добрий козак хилиться, як билиночка од вітру, а то ж була така варенуха, що прадідові не доводилось ще такої й нюхати!

Викликав він з хати жида корчмаря, спитав, де йому коней поставити, спитав вівса, власними руками насипав їм по повній мірці, та й пішов од стайні через двір до корчми. Ступив він кілька кроків, підняв ногу, щоб ще раз ступити, - коли чує, ворухиться щось живе під ногою... «З нами Хрест святий!» - аж скрикнув прадід. Коли придивляється, якийсь чоловік вовтузиться на землі і ніяк, бідолаха, на ноги стати не може.

«Пусти мене..’, пусти мене, - мимрить собі під ніс невідомо до кого. - Не держи мене! От підведусь, так такого тобі дам», - похваляється.

Тут тільки впізнав прадід побратима.

«Перехрестись! - каже він йому, - очмарів ти, чи що? Хто тебе держить?!»

«А хто ж його знає, хто, - белькоче побратим. - Мабуть нечиста сила, чоловіче добрий. Бач, ноги не слухають!»

Розсердився тут прадід, підняв його за чуба, та й поставив на ноги.

«Та ти, - каже, - мабуть всі клепки розгубив в корчмі! і мене вже не пізнаєш?»

А той і на місці не встоїть: точиться на всі боки та своїм одиноким оком лупає.

«П’яниця ти, п’яниця, - дорікає йому прадід; - а ще брехав, що горілка обридла йому! Подивіться на його, люди добрі!»

Очуняв трохи побратим, та й сам собі не вірить, тільки спльовує та поперек собі скребе.

«Їй же богу, - каже, - не брехав я... Їй же богу, остогидла...»

«Остогидла?! - сердиться прадід. - А навіщо ж ти насмоктався; чортів сину?»

«А от же... і не насмоктався... - ледве язиком ворочає побратим. - їй-богу, не насмоктався... і не покуштував навіть... і вусів не вмочав...»

«Так чого ж ти на ногах не встоїш?» - не вірить йому прадід.

«Од духу, - каже, - мабуть, не встою... от від чого...»

«Од якого духу?»

«А од того самого, - одказує, - од варенухи тієї анахтемської... Такий од неї дух, Петре, такий дух ішов... що от і ноги... не хочять стояти...»

«Та воно, - каже прадід, - дух од неї, справді, міцний, що й казати: у мене самого, крізь скло, і то в носі комарі закусили, щоб їй до дна википіть! А тільки все-таки чудно мені, побратиме, що від одного духу, та козак звалився! Хіба от, може, від того, що обридла вона тобі, і душа не приймає?»

«Еге ж, Петре, від того, - каже, - від самого... Їй же богу, від того...»

«Ну, а навіщо ти, - питає далі прадід, - в корчмі з панянками женихався?»

«Хто, я?» - дивується Тарас.

«А то хто ж? - каже прадід, - вже ж не я».

«А от і не думав, Петре... Їй-богу, і не думав!.. Щоб мені на коня, - каже, - не сісти, коли я помислив навіть... То вони, сороки безхвості, женихались зо мною, а не я з ними... Цур їм і пек!..»

«Ех, Петре, - каже, - не в добре, здається, місце ми попали з тобою... Їй же богу, не в добре...»

Дивується прадід, і самому йому здається, що й справді недобре воно місце, та нічого не зробиш: треба козацького слова додержати. «Знову ж, і красуня така!..» - думає. Хотів він потилицю почухати, щоб краще обміркувати все, пустив плече побратима, а той так і гепнувся, де стояв.

«Ой, Петре, - мимрить крізь сон, - дай вже мені виспатись, так і хилить мою головоньку...» - і одразу захріп.

Постояв прадід, постояв, дивлячись на його, почухав чуприну, підкрутив вуса, заложив його за вухо, плюнув та й пішов у корчму.

VII

Бенкетують собі пани з панянками в корчмі, п'ють варену, від котрої такий чудовий дух іде, жартують проміж себе, а прадід все ще стоїть, як і стояв, у крайній кімнаті перед сумною красунею і слова вимовити не здолає: онімів козак, хоч і не дивиться на нього та, не помічає, наче й немає його зовсім біля неї.

Вже довго, чи ні дивився він так на неї, тільки, нарешті, схаменувся, та й промовляє стиха до неї:

«А глянь же, - каже, - подивись на мене, зіронько ясна... Хоч одним оком подивись!» - просить.

І очей не підвела красуня.

«Навіщо мені дивитися на тебе?» - одмовляє зневажливо.

«А на те, голубонько моя, - каже прадід, - що немає кращої за тебе на всьому світі... Так і молить душа твого погляду».

«Не новина мені це, - одказує, - надокучило вже й слухати, - і навіть плечиями знизала. - Не надивишся, багато вас таких набереться, всі попросять...»

«Ге-ге! - засміявся прадід вже сміливіше, задоволений, що як-не-як, а почав таки розмову. - Ге-ге! А от же, глянь! Може я та не такий, як інші»

«Ти?» - зневажливо питає красуня; обернулась і глянула...

Огнем запалало прадідове серце від того погляду, ніби влучна татарська стрілка впила в його; але й з красунею трапилось щось непевне. Глянула і не маже опустити довгих вій, не може одвести здивованих очей своїх: самі собою напіводкрились чудові вустоньки, помітно, хоть і злегка, зачервоніли її щоки.

«Який же ти схожий!..» - здивовано пошепки каже, але схаменувшись, замовкла.

«На кого, голубко?» - питає прадід, усміхаючись.

«Все одно, - каже, - на кого, козаче, а тільки страшенно схожий... Наче двійник...»

Зрозумів прадід, про кого річ, і одразу насміявся. Сів він на лаву поруч неї, та й почав своє діло козацьке. Як уже він там крутив, а тільки, нарешті, зажартували вони проміж себе, -

майстер же до того був небіжчик, що й казати! Жартував він, жартував, та й каже: «А ну, лишень, подивлюся я, чи воно тонке полотно на твоїй сорочці?» І на тім слові протягнув прадід руку, як і всякий добрий козак протягає, коли з молодницею жартує; протягнув, та одразу сіп її назад: таке холодне намацав, що мало не крикнув! - «Еге-ге, - думає, - та вона ж відьма! їй же богу, відьма, мабуть... Ну та дарма: багато їх таких, часу немає розібрати, котра з них відьма, а котра ні».

А красуня насупилась, і навіть погляд сердитий кинула на його.

«Які ж у тебе, козаче, руки гарячі», - каже.

«Від кохання то», - одмовляє прадід.

«Од кохання? - питає глузливо і разом зневажливо. - Всі ви про кохання розповідаєте, та тільки ніхто з вас не вміє кохати!..» - і важкенько зітхнула.

«Ну це ти вже брешеш, - образився прадід. - Може хто інший і не вміє, а тільки мені, слава Богу, від молодиці сього ще не доводилось чути».

«То від мене послухай», - каже.

«Видно, не дуже то любить тебе чоловік твій, що ти й на інших накидаєш», - каже, осміхаючись, прадід, та вже й собі сердитися починає. Образилась і та, так і спалахнула, навіть очі їй заблищали!

«Мене? - гордо перепитує вона. - Та він рабом моїм став, так мене любить! Я покорила його, у його й волі своєї немає. Схочу тільки, і він весь мій!.. Але мало мені того, козаче, - вже тужливо промовляє далі красуня, - іншого бажає душа моя, мало їй радості від такої любові...»

«А чого б тобі ще хотілось?» - питає прадід.

«А того хотілося б, - одмовляє вона схвильовано, і навіть чудові очі її засвітились палкою жагою, - того хотілося б, щоб не тільки я ним панувала, але й він мною; щоб не по моїй волі він став моїм, а й по своїй власній; щоб, оддавши мені свою душу, він повсякчасно жадав би мене, а не ухилився від мене, і тією жадобою панував наді мною... Та де тобі, козаче, зрозуміти бажання моє! Всі ви кволіші за стару слиняву бабу!.. Вам тільки оком моргни, ви й батька з ненькою забудете!» - зневажливо

каже красуня, а сама так і встромила в його свій погляд глузливий

Спалахнув, скочив козак на таке слово, та і закрутив свій вус молодецький, розгніваний.

«Ні, стривай, - каже, - не всі такі, брехня твоя!»

Та й гарний же зробився при тому козак, надзвичайно гарний! Засвітились йому очі, заходило серце козацьке, і сміливо дивиться він красуні просто в очі, а та ще ширше розкрила їх, на нього глядячи; наче щось надзвичайне, невидане побачила вона!

«Ні, - каже прадід, - не варт і доброго слова той козак, котрий через бабу та забуде про те, про що він мусить пам'ятати!.. Не такий я!»

Зареготала красуня; так і покотився сріблом її холодний, зневажливий регіт по всій корчмі, і гучною луною розсипався, здавалось, далеко-далеко по широкому степу, що на той час вже зовсім ущух і спокійно дрімав. Холодом тхнуло від того сміху, і зло взяло прадіда, образився він: з гонором був козак. Закрутив він вуса. «Ну, постривай лишень, відьмо, - думає, - щоб і я ще не посміявся з тебе!»

А та вередливо відставила свої чудові губки, прищулила трохи очиці, схилила на бік головку, і все ще трясеться від сміху і промовляє не то дратуючись, не то кепкуючи з його: «Молоко ще, мабуть, не зовсім у тебе, козаче, на губах обсохло, тим-то ти й вихваляєшся. Коли б тільки схотіла я, все забув би ти для мене на світі!..»

«А от же і не все!» - заїдлива одмовляє прадід.

«Не все; кажеш?.. - чванливо і уразливо протягнула та, і очі їй ще дужче, заблищали. - Не асе? Ой, не хвастай, козаче, пожалій ти свої літа молоді! - і викликає, і кепкує красуня. - Ні за що занапастиш життя своє, за одно слово моє оддаси його, тільки побажаю!»

«Життя? - каже прадід. - Так, життя я не пожалію для тебе, та і який козак шкодує за життям своїм? Ну, а більшого... ні, - каже, - більшого я не оддам тобі».

Роздратував її козак; звичайна річ, нічим не дошкулиш так гарну молодицю, як словом таким.

«Не оддали? Чи буде ж так, козаче? - викликаючи, знов почала дражнитись вона. - Більшого не оддаси?.. Ха-ха-ха! - сміється красуня. - І душу свою оддаси, товаришів покинеш, саме місце, де ти народився, забудеш... забудеш, хто ти, і по що послав тебе гетьман твій!.. А в секретну грамоту, що доручив тобі вельможний, - каже з ядуchoю усмішкою, - стьожки свої я загортатиму!..»

Так і здригнувся козак, так і спалахнув весь, як порох! «Невже ж, - думає, - обмовився побратим необережним словом? От чортів син!»

Розсердився він гнівом козацьким, гордо підняв голову, і міцно стиснула залізна рука батьківську шаблю.

«Слухай! - голосно й сміливо каже. - Не хвастав я, не порожні слова казав, що й життя не пожалів би для тебе, бо тільки сліпий пожалів би його за красу таку... Але слухай, не базікай не знать що, не чіпай того, що не жіночого розуму діло!.. Бачиш ти оцю батьківську стару шаблю? Багато працювала вона в козачій руці і проти москаля, і проти турчина, і проти ляха, проти всіх, кого тільки лиха година наносила на Україну... Слухай же, молодице: хоч і вродлива ти, але нехай одсохне моя правиця, - гнівно й уважливо каже прадід, - коли й на твоїй білій шиї не заблещить ця шабля, торкнись тільки ти гетьманської грамоти, хоч би й самому мені не животіти після того на білому світі!.. Чуєш? Так не забувай же сього!..» - І ще міцніше стиснув козак свою гостру шаблю.

Спалахнула й красуня: ще ніколи, мабуть, не доводилось їй чути такої відмови. Огнем запалали їй щоки, засвітилися очі, сердито насупились, брови, заходили пишні груди під гаптованою сорочкою; скочила вона горда, неприступна, розлютована, і тупнула маленькою ніжкою.

«Не боюсь я твоєї шаблі! - говорить і спересердя трясеться вся. - Тільки пальцем кивну, і підніметься за мене таких шабель сотня!»

«А я і з сотнею битися буду!» - перебив розгнівано прадід, і ще дужче образив її тим, роздратував.

«Тисяча підніметься! - перехопила, себе не пам'ятаючи, красуня. - Та не в тому річ; бийся собі, з ким хочеш! - сміється

зневажливим холодним посміхом. - А от же, і ти послухай мене, козаче! Тільки бровами поведу, тільки оком моргну тобі, і ти одразу татарином навіть зробишся з козака, як те щеня у мене під ногами плазуватимеш!..»

Затремтіли губи у прадіда, зблід він весь від образи такої.

«А ну, моргни!» - каже.

«Хочеш?»

«Хочу!» - одмовляє сміливо.

«А не будеш потім жалкувати, козаче? Подумай!»

«Не турбуйся, - каже, - не жалкуватиму. Спробуй! От зараз так і зроблюсь татарином! Моргни!..»

Розпалив її козак, як залізо в горні, і зовсім стратила вона розум від зневаги його. Затремтіли тонкі ніздрі, темні, променисті очі вогнем запалали, ще бурхливіше заходили високії груди... Підняла вона свою білу руку до парчевого очіпка, - і до самої долівки розсипались чорною хвилею її довгі густі коси, ще дужче підкреслюючи білину чудового видочка і лебединої шиї... Підняла вона довгі вії свої, відкрила чорні вогняні очі, і затріпотіло палке козаче серце, бо наче дві гострі стрілки впилися в нього... Здригнувся козак, - почуваче він, що пекельний вогонь запалав в його грудях від того погляду, пече його і туманом окриваче голову, але міцно ще тримає козацька рука батьківську шаблю. «Не піддавайся», - шепоче йому начебто батьківський голос, і перемагається прадід: так і тягне його кинути до неї, але стоїть ще, міцно стоїть козак!

«Ти сам того хотів, - скрикнула красуня. - Так на ж, дивись!»

І розірвала вона комір своєї білої вигаптуваної сорочки, розірвала, розсипала по підлозі разки червоного доброго намиста, відкрила себе аж до самого пояса... І з'явилась перед козачими очима жінка такої дивної краси, якої не бачили ще на землі ні сонце, ні блідий місяць, яка тільки во сні може чоловікові з'явитися!.. Навіть світ потьмарився навколо від яскравої білини того тіла, навіть око слабло і переставало виразно відрізняти ті чудові, наче з мармуру висічені форми неземної краси!.. Повітря і те, здавалось, завмерло від здивування, цілуючи і голублячи те тіло!.. Все на світі повинно було затуманитись, завмерти перед

такою красою, - і здригнулась козача рука на старій заповітній шаблі, задивився, забувся козак...

«Ну що ж, пам'ятаєш ще що-небудь на світі, козаче?» - голосно засміялась красуня, і навіть повітря затремтіло срібним сміхом з можливості що-небудь пам'ятати.

«Пам'ятаю», - вже самі відмовляють уперті вуста, хоч і тремтить рука, що держить за шаблю.

«Пам'ятаєш?! Ні, неправда твоя, козаче! - загарливо заговорила красуня, і тонкі ніздрі її тремтіли від хвилювання, а очі палали вогнем. - Але тривай же, ще одну хвилиноньку тільки, і ти все забудеш! - задихалась вона. - Тільки єдину хвилину!.. Іди до мене, спробуй чар ласки моєї! Ну, іди жі. Ти... подобаєшся мені, упертій... чуєш?..»

І вона простягла до його свої білії руки; її палке дихання палило йому лице, туманило мозок і пам'ять; от-от, здавалось, ті білі руки обів'ють козацьку шию, як змії стиснуть і задушать, вогонь її дихання висушить кров в його жилах, уб'є упертість і волю... Все переплуталось у козака в голові і одразу завертілось шаленим вихром; той вихор, здавалось, підхопив Його, як билиночку, і поніс невідомо куди... Білії руки майже торкались вже його шиї, ще хвилина... Але тут скрикнула красуня і, як підбита горлиця, звалилась додолу.

VIII

«Спасибі ж тобі, Петре, - несподівано чує біля себе зовсім отуманілий, неначе п'яний, прадід. - Визволив ти мене, додержав козацького слова свого; заслужу ж і я тобі, от побачиш!» - і чиясь важка і холодна, як лід, рука при тих словах лягла йому на плече.

Обернувся прадід, прийшов трохи до пам'яті, та й очам своїм не вірить... Що за диво? Не розбереш, як воно так і вийшло... «Тьху ти, диявольська омана!» - думає. Придивився краще, та й охолов весь з ляку.

Немає вже ні чудової красуні, ані корчми, ні бенкету, - тільки глуха повита мороком балка глибока, а над нею вгорі пливе собі спокійно повний блідий місяць; давно вже струхлий хрест лежить біля темної розкритої могили, тут же б'ється в судомах страшна, вся синя, стара-престара відьма, а поруч його стоїть знайомий вже йому козак в коштовному жупані, - та не козак, а мертвяк, - і дивиться на його крізь опущені вії мертвими очима своїми. Навіть чуб у прадіда під шапкою заворушився!

«З нами хрест святий!» - думає, і не може з переляку підвести для хреста руку.

«Не бійся мене, Петре, - чує він, як могильним голосом говорить до його мертвяк, - хоч і не живий я, та не ворог тобі; не бійся. Визволив ти мене, і не забуду я послуги твоєї!»

«Ну, і ти, відьмо, - говорить далі мертвяк, - прощавай тепер, скінчилась умова наша... Довго ти господарювала наді мною; лежатиму вже я тепер спокійно; давно вже прагне спокою душа моя... Бачиш, Петре, - знов звертається мертвяк до прадіда, - до чого воно доводить женихання: зв'язався я з відьмою, і навіть могила не захистила мене; і з могили викликала вона мене для своєї утіхи! Ох, і тяжко ж, Петре, було мені...»

Застогнав мертвяк, і так застогнав, знявши до місяця руки, що і все навколо застогнало; навіть зотлілий хрест здригнувся від того стогону!

«Ну, спасибі ж тобі, - каже; - прощавай поки що». - Сказав і звалився в могилу, наче і не було його зовсім.

Ще й до пам'яті як слід не прийшов прадід, з місця рушити не може, а дивиться, - тягнеться до його проклята та відьма і, як жаба, встромила в його зелені круглі очі свої...

І глянути було страшно, в яке страховисько перекинулася колишня красуня» котра все чарувала непереможними чарами своєї краси! Лице все посиніло, беззубий рот зовсім провалився і підборіддя майже зійшлося з карлючкватим носом; вуха витягнулись, як у кажана, а рідкі пасма сивого пожовклого волосся висіли, як шерсть на старій волохатій козі... Підвелась вона і осміхається до прадіда беззубим ротом, стріляє круглими зеленими очима.

«Е, та чого ж це я так убиваюся? - шамкає. - От іще не бачили! Не хочеш любити, і йди собі к бісовому батькові в свою домовину! Одного втерляла, зате другого знайшла, ще й кращий буде! Правда, козаче?» - питає.

«Це ж ти про що власне?» - нарешті насмілився вимовити прадід,

«Смішний ти, козаче, - маніжитья відьма, ще й ногою, проклята, по-козиному притупує, - начебто й сам не знаєш про що. Подобаєшся ти мені, дуже подобаєшся, от що! Давно вже бажала я такого убоїща, ну, і покорив ти мене... Іди ж до мене, сизокрилий, приголублю, - каже, - пригрію тебе!» - а очі їй під самого лоба закотились.

Аж сплюнув прадід.

«Приголуб собі, - каже, - бабусю, дідька лисого, то й буде тобі пара... Та тільки, - каже, - дивись, щоб місяця не було на ту пору, а то ще й чорта перелякаєш!»

Затряслась відьма і зубами зацокала від злості.

«Як то так, шибеник ти, джигун безголовий? - кричить. - Так ти назад думаєш? Одбив мене від чоловіка, удовою безталанною пустив, та й зректися хочеш? Е ні, не випущу я, - не на ту натрапив!»

«Та цур тобі, пек! Схаменися, відьмо! - розсердився вже й прадід. - Та тобі, - каже, - тільки на городі горобців лякати, а не з козаком женихатися! Ще розсиплешся!..»

«Не розсиплюсь, - одмовляє, - не бійся! Дивись, коли б ще сам не розсипався!»

«Перехрестись, божевільна!» - умовляє її прадід, і вже повернувся був тікати, та не по його вийшло: підскочила до його відьма і руки розставила.

«Стій, - каже, - і в голову собі не клади тікати, не пусти я!.. Надумав од чоловіка одбити, так голуб же тепер!»

Не до жартів прадідові було, навіть страшно начебто стало: бачить, причепилась нечистая сила, як п'явка... Вихопив він гострую шаблю з піхов, замірився, - але тільки зареготалась відьма.

«Не боюсь я шаблі твоєї, - каже. - Захочу тільки, і тисячу шабель підніму на тебе! Покинь краще свою шаблю та цілуй: все одно не втечеш».

«Еге ж, - міркує переляканий прадід, - а воно начебто і не гаразд виходить! От і виручай чоловіка!» Хотів він тут потилицю почухати, та так і не почухав: не до того було... І злякався він порядно, та й розсердився ж.

«Нехай тебе сліпий дідько цілує!» - каже і відскочив убік, а відьма за ним; він од неї, а вона, проклята, за ним: так і крутяться круг могили, як кішка з мишеням.

Кружляли вони так, кружляли, то в той, то в другий бік кидався прадід, та вже й задихатись почав, відчуває, що от-от наздожене його відьма; як закричить він тут не своїм голосом: ой рятуйте, кому душі християнської жалко! - так по степу наче грім пішов! І що ж ви думаєте, люди добрі? Дивиться прадід, летять на його голос баби різні! Очам своїм не вірить прадід: і Солоха тут, і Хівря, і кума, і дячиха, і Гандзя удова, і скільки їх ще тут набралось, так і перелічити не можна: всі тут були, кому тільки він медові лясни точив. Та як накинудилися вони всі на чортову відьму, як зачепилися з нею та одна з одною, так однієї тріскотні та лайки на десять би ярмарків вистачило! Штовхаються, рвуть прадіда на шматки, кожна до себе тягне, і кожна при тому кричить: «Мій він! Хоч і баламут, - кричать, - шахрай, а нікому не поступлюсь, нікому не оддам!» Так і хапають, цокотухи, не розбираючи, за що припаде. «Еге ж, - думає бідолаха, закриваючись та ухиляючись од них, - а от же я й не знав, що кожна з них відьма, їй же богу не знав! Та і не бувало ніколи того, щоб на хвоста у котрої натрапив, ніколи того не бувало...»

Спостеріг він хвилину, як вони вже надто розходились проміж себе, та як припустить, як дремене навіткача, тільки курява встала! Летить він з усієї сили сам не знає куди, як той дикий кінь степовий. Дивиться, корчма перед ним з'явилася і побратим посеред двору стоїть, спину чуває та навкруги озирається. «Начебто, - каже, - Петро на виручку звав, рятуйте кричав!»

А прадід і спинитись не може: так прямисінько і влетів у стіг г з головою в сіно зарився. «Ну, - думає, - здихався сього лиха! І принесли ж їх чорти, як тії галичі! До смерті, прокляті, заскубли б, якби не втік, щоб їм до віку солодкого не куштувати! А от же, - думає, - і стало таки мені в пригоді женихання моє, їй же богу в пригоді стало! Бо злопала б мене гемонська відьма, якби не ті».

Та тільки зарано радів козак: чує він, гупотить щось, наче цілий табун коней по степу летить. «Еге ж, - думає, - а то вони, прокляті, за мною, мабуть, женуться», - та ще глибше зарився в сіно.

Лежить він і чує: лемент знявся такий, наче на ярмарку. «Держи, - радіють прокляті, - знайшли його! От де він, щоб йому в огні горіть!» Здогадався прадід, що то вони на побратима натрапили, та в пітьмі не пізнали, - а місяця на ту пору вже не було на небі, зайшов, - догадався, а й слово боїться вимовити, де там: труситься тільки. - «Нічого йому, - думає, - не буде: роздивляться анахтемські, що то не я, а Тарас одноокий, то й кинуть його, дадуть йому спокій. От, коли б тільки в сіні не почали шукати...» Труситься, сердега, аж зуби йому цокотять, і все прислухається, що далі буде. І чує він, начебто відьмин голос, глухий такий, питає побратима:

«А ну, - питає, - кого ж ти з нас вибереш собі?»

«А всіх!» - лагідно одмовляє одноокий Тарас.

«Як же так, чортів сину, всіх?» - кричать йому всі баби разом.

«А так, - каже, - всіх... Мені, - каже, - чим більше, то й краще».

«Чи бач, чорти б його батька взяли, який ласун, - думає прадід, - хоч і дражнять мене ласим, а от же ж ніколи я такого не казав. А ще ж казав, чортів син, що неохочий до них!»

Міркує так собі прадід, а тут чує, і Солоха з дячихою кричать:

«Такий він завжди був! Такий самий, ласун безсоромний!»

І інші за ними теж кричать. Хотів був прадід гукнути їм: «Брешете ви, ґави хвостаті!» - та побоявся, а побратим і каже:

«Еге ж, - каже, - такий самий я і єсть... Козакові однаково, - каже, - яка б чарка не була, аби горілка в ній була добра. Не люблю я вередувати, - каже. - І побратим мій, Петро, такий же».

«А от же і брешеш! - не вдержався-таки хоч прошепотіти прадід, та, слава Богу, не почули того відьми, не до того їм було, щоб прислухатись.

«Та хіба ж ти не Петро?!» - галасують.

«А ні, - каже побратим, - не Петро я, Петро, - каже, - тепер, мабуть, горілку десь п'є, або з бабою якою женихається: не може він без того...»

«Ах ти сорока брехлива!» - знову не витримав прадід.

«Та хто ж ти такий?» - верещать не своїм голосом Гандзя з Хіврею.

«Я Тарас, - каже побратим. Так і піп хрестив, так, - каже, - і люди звать. От хто я!»

Як заверещать же відьми, як заголосять, прокляті, так у прадіда і мороз поза шкурою пішов! «Тьху, нечиста мати тебе візьми, - плюються, чує він, і Солоха, і Хівря, і всі інші. І справді, це ж Тарас одноокий, щоб йому від горілки згоріть! А ми здуру подумали, що то Петро! От тобі й маєш... Ну, - кричать, - біс твоїй матері, збив ти нас з пантелику, допоміг Петрові втекти, кажи ж тепер, де він? Не скажеш, то ми на тебе таку халепу напустимо, таку халепу, що ти й життя своє проклянеш! Кажи, - кричать, - де Петро?»

В саму середину стогу зарився вже прадід, а все-таки чує, як побратим божиться і присягається, що не знає, де Петро, що й очі його давно вже його не бачили. Кричать, верещать баби, всяким лихом йому загрожують, а він все своє: «Знать не знаю, відать не відаю!» І почалось тут таке, що вже й розібрати не можна було, що воно таке!

Коли дивиться прадід, - крізь сіно бачить, - тягнеться до його страшна синя відьма, простягає свої кістляві руки, дивиться на його круглими зеленими очима і осміхається беззубими

вустами... «От ти де, Петрусю мій любий, - шамкає своїм чорним ротом, - знайшла я таки тебе. Ну приголуб же мене, козаче!»

Здригнувся прадід, наче відро води льодової хто вилив на його; зблід він, як смерть, чуб догори піднявся, і чує він серцем, що останні хвилини йому приходять... Ох, та й гірко йому стало помирати такою поганою смертю, - не на герці завзятім, не на бойовищі за рідну країну, як воно личить доброму козакові, а в кістлявих обіймах старої поганої відьми!.. Згадав він наказ гетьманський, згадав грамоту заповітну, а сині кістляві руки вже наближаються до його, - от-от ухватять за горло, - і немає йому сили поворухнуться навіть... Та спас його Господь: півня розбудив. Як заспівав той півень, так у сердеги одразу наче каменя з душі скотилась! Слава тобі, Господи! - шепоче побілілими вустами, - врятувався я тепер!» А чортова відьма затряслась уся, посиніла ще дужче, заблищали їй очі, як тій сові, підвела вона вгору руку і нахваляється в безсилій вже злобі!

«Стривай же, - говорить проклята, - вивернувся ти на сей раз, чоловіка одбивши; та дарма, оддячу ще я тобі... Згадаєш мене, як чорні ворони кістки твої по степу розносити будуть!» - із цими словами провалилась у самеє пекло.

А прадід спокійно заснув.

Скільки проспав, того ніхто не зна, - різний сон у людей буває, - а тільки як прокинувся вже, то на дворі сонячний день стояв. І все на світі Божому було так, як і звичайно воно буває, начебто нічого і не трапилось уночі: сонце обливало своїм ясним, теплим промінням весь степ широкий; високі степові трави повільно коливались під подихом теплого полудневого вітру; розпечене сонячним жаром прозоре повітря наче тремтіло і переливалось; в небі пташки весело щебетали, а в густій траві коники і всякі комахи стрекотали. Сама балка зовсім не здавалась тепер страшною, а корчма, в котрій трапились такі надзвичайні події, виглядала навіть хазяйновито: так і вабила сховатись в холодку оселі від спеки. Одного тільки не міг зрозуміти прадід: прокинувся він не в сіні, а на здоровенній купі гною, котра набралася за кілька років і виросла як добрий стіг; здивувався прадід, та одразу збагнув, що все те нечистих рук діло: схотіла вража сила поглумитися з козака, ну, і здалася тоді йому купа гною за стіг сіна; звичайна річ, зв'яжись тільки з чортякою, або з відьмою, то ще й не те буде!

Обтрусився прадід, поправився, подивився на коней, - те ж нічого, стоять собі під повіткою, сіно жуять, - та й пішов шукати побратима. «Що йому сталося? - думає. - Бач, чортів син, що наробив! Як би не побіг у корчму грітись, то воно нічого б і не було: виспались би собі у степу як слід, та й край. Ну, і задам же я йому! - думає. - Воно ж одразу зрозуміти можна було, що недобре то місце, бо навіщо б корчмі та стояти серед степу безлюдного? Добрий жид, і той не піде сюди шинкувати!»

Міркуючи собі так, шукав він побратима, шукав, а того й близько немає; вже куди тільки він не заглядав, - нема та й годі! Дивується прадід. «Невже ж, - думає, - натворили над ним чого відьми анахтемські? «І сумно йому стало, ой як сумно! «Не треба б було мені, - думає, - залишати його при такій пригоді. І чого я, дурень, так злякався? Ніколи раніш нічого не боявся, на десятьох, бувало, сам налітав, а тут од бабів тікав! Вже правда, коли нечиста сила вплутається, то нічого з нею, мабуть, не

вдієш. І хто ж його знав, - думає, - що той козак зовсім і не козак, а відьмак? Не злигався б з ним, якби знав», -- кається прадід а побратима все-таки немає. І пішов він, засмучений, в корчму жида розпитати.

А жид накрився таласом, прив'язав до лоба скриньку з заповідями, стоїть в кутку, до стіни повернувшись, і свої жидівські молитви харамаркає: тільки довгі худі ноги в панчохах і патинках видно з-під таласа. Сидить козак, жде, поки жид намолиться, а той все не кінчає, на всі гласи заливається, ще й дужче запалюється: вже Й стогнав він, і криком кричав, і язиком цокав, з боку на бік хитаючись та патинками пристукуючи, а кінця все нема. «Бач, як він, христопродавець, нашу віру проклинає! - подумав прадід, коли жид весь затрясся і так заскиглив, наче йому хто кишки почав вимотувати. - А може то він душу свою у чорта рогатого одмолює, хто його знає», - думає далі прадід і терпить, жде. Ждав, ждав, коли, нарешті, і звернувся до його корчмар:

«Похмелитись хочеш?» - питає, а сам і не дивиться на прадіда, все молитви свої мурмоче, хоч і тихше. Здивувався прадід, дуже здивувався.

«А після чого ж мені, жиде, й опохмелятись, - питає, - коли я тільки що нюхав тую горілку?»

Подивився на його жид, моргнув якимось кумедно одним оком, а й слова не вимовив, одвернувся і знову своє.

«Ге, - думає прадід, - та так він і до вечора чи скінчить», - і вже сам промовляє до його.

«Гей, - каже, - жиде, а послухай лишень, про що я тебе спитаю; буде вже тобі нашу віру топтати!»

Наставив жид одно вухо, насторожився, а про те все-таки своє мурмоче.

«Скажи ти мені, - питає прадід, - де тут козак, побратим мій, подівся? Грівся він сієї ночі, як бенкет ішов, в корчмі, а тепер і сліду його немає».

Знову ні слова не відказав жид, одвернувся, та як заголосить, як заверещить, так у прадіда аж у вухах залящало; і моторошно ж йому стало: зрозумів він, що недобре щось приключилось.

«Бач, чортів син, як голосить, - думає, - не даремно то, мабуть!» Потягнув він тут себе за вуса, та і крикнув вже спересердя:

«А ну ж, - каже, - годі вже тобі верещать!.. Кажи, коли тебе питають!»

А жид ще дужче залився: кричить, неначе різать його збираються.

«Слухай же! - розсердився вже зовсім прадід. - Кажи, то дам тобі злота; а будеш душу томити, то от же, їй-богу, перехрещу тебе!»

Притих трохи жид і знову повернув до прадіда одно своє вухо.

«А чого ж це вам треба?» - питає, наче між іншим.

«Де козак подівся, питаю я тебе, - каже з запалом прадід, - побратим мій?»

«А відкіля ж мені знати, куди він подівся? - одмовляє жид.

- Туди подівся, куди йому треба було».

«Ой, не вертись, - загрожує прадід. - Дивись, охрещу, чортів сину!»

«Вибачайте, - одмовляє жид. За віщо вам і хрестити мене? Відкіля ж мені знати, хто куди подівся, самі подумайте?.. Мало хіба до мене всяких п'яниць ходить, так мені й доглядати за кожним? Навіть дивно...» І знизав жид плечима.

«Ну, ну, - образився прадід. - Ти, жиде, не дуже-то наполягай на п'яниць, дивись, щоб тобі похмелятись не довелось! Не п'яниця він, а добрий козак, а горілки так він і не нюхав: остогидла вона йому!»

«Пхе! - сміється жид, як і раніш повернувшись тільки одним вухом і не залишаючи при тому свого мурмотіння. - Навіть дивно! Ї ви не нюхали горілки, і він не нюхав... А як же ви не знаєте, куди він подівся?»

«Того й питаю тебе, що не знаю!» - сердиться прадід.

«Ну, а який же він на обличчя буде, той козак?» - питає шинкар.

«Сухорлявий, високий, з одним оком», - каже прадід.

Аж підскаочив жид від тих слів.

«Ой вай, з одним оком?!» - сплеснув він руками і повернувся вже передом до прадіда:

«З одним оком! - кричить, і очі вирячив з ляку. - Козак з одним оком?! Ой вай, ой вай!» - і захитав жид головою.

«Чого ж ти репетуєш? - і сердиться, і дивується прадід. - Що за біда, коли з одним оком? Зате козак добрий!»

«Ой, ви не знаєте, ви нічого не знаєте, коли так кажете! - Голосить жид, хитаючи головою. - Тут таке діло трапилось, таке діло!.. Ой вай, з одним оком!..»

«Та не тягни ти, опудало чортове!» - скочив розгніваний вкрай прадід, і так стукнув по столу кулаком, що жид аж присів на місці.

«Ой, і не лякайте ж мене! - просить. - Навіщо вам мене лякати? Краще від того все одно не буде»,

«Та яке ж діло трапилось? Кажи!» - кричить прадід.

«А таке діло, пане ясний, - каже жид, - таке страшне діло, що пан не злота повинен мені дати, а два злота, і не два злота, а цілих три злота...»

«Ну, бери три, тільки не томи, Іроде!» - каже збентежений прадід, кидаючи йому гроші.

«І навіть не три, пане, злота, а чотири... Ну, нехай буде три, нехай три! - заспішив жид, помітивши загрозливий рух прадіда. - Так пан про козака з одним оком питає?»

«Так», - каже прадід.

«І куди він подівся?»

«Еге ж, про те саме, Іроде!»

«Не гаразд він подівся, пане... - одмовляє жид, хитаючи головою і цокаючи губами. - Ой, зовсім таки не гаразд...»

«Та доки ти з мене будеш душу вимотувати? - увірвався, нарешті, прадідові терпець. - Ну, слухай же сюди, вухо свиняче: не зійти мені з сього місця, коли я не перехрещу тебе, та ще й пейси обріжу!.. Кажи до діла!» - і підняв прадід для хреста руку.

Скорчився жид, злякався. «Тривайте, - кричить, - я все розкажу... як чесний жид, все!.. Відома річ, не гаразд подівся, коли його вхопили Ромодановські стрільці та сердюки Самойловича!»

Так і присів прадід, навіть очі йому на лоба полізли і люлька трохи з рота не випала.

«Брешеш, жиде проклятий! - каже, ледве дух переводячи. - Відкіля ж вони взялись?»

«Відкіля взялись? А хто ж їх знає, відкіля, - каже жид. - А тільки вже кілька днів нишпорили вони тут, щоб послів гетьманських спіймати».

«Так от кого напустили на нас відьми прокляті!» - думає прадід, і занило його козацькеє серце; самі знаєте, чи легко воно козакові товариша вірного втеряти, не оступитись за його гострою шаблею... «Ге, - думає бідолаха, - та навіщо ж мені і шабля гострая, навіщо мене й козаком називати, коли я за побратима свого не заступився? Ну, та може ще й бреше жид!»

«Як же вони його вхопили?» - питає.

«А так, пане, вхопили, та й більш нічого, - одмовляє жид. - Натовпом наскочили, ну і взяли... Дуже бився козак шаблею; може б і не взяли, коли б йому ноги міцніше стояли».

«Не пив він, од одного тільки духу сп'янів, сердега», - сумно зітхнув прадід і голову похнюпив.

«Пхе, - кепкує каторжний жид, - може й від духу, тоді й нюхати не треба було... Навіщо ж він нюхав?»

«Поневолі нюхатимеш, коли чорти варенуху варять, щоб їм горлянку нею спекти! Так коли ж вони його взяли, душі закляті?»

«Позавчора вночі взяли, пане», - одмовляє жид.

«Як то позавчора? З глузду ти зсунувся, чи що, жиде? - не вірить прадід. - Адже ж тільки вчора над вечір ми попали в це чортове гніздо? Сієї ночі, виходить!»

Знову сміється гемонський жид.

«Ну і пан же ж мабуть добре понюхав, - каже, - коли й день згубив. Не сієї ночі, а ще позавчора».

«Та й спав же я, - дивується прадід, - от так спав, коли жид не бреше! Навіть побратима проспав! Так і віддав його, беззахисного, Самойловичевським зрадникам, прости, Господи! Чи не диявольська омана?»

«А ще треба панові сказати, що й другого козака шукали, - каже жид, - бо їх було двоє; тільки другого ніяк знайти не могли... Ї чого тільки вони не робили, щоб я їм сказав, де ще другий

козак; і кричали, і стріляли... таке виробляли, таке, що видима смерть мені приходила, навіть гірше смерті... а я все-таки так і не сказав де другий! Навіщо, думаю, казати їм? Нехай собі стріляють... Ясний пан, думаю собі, як прокинеться, то мені за те ще злота дасть... бо зразу видно, що пан хороший!»

Не видержав тут прадід, заплакав... Вийняв з рота люльку та и залився гіркими, як дитина мала.

Ой, та й гіркі ж козацькі сльози, так і палять вогнем! Коли б знав він, куди повернули вороги його, так і полетів би орлом визволяти товариша! Пропадай, голова козака, все одно доведеться положити її серед степу широкого! Сам налетів би на цілий таборі. Та не знайти сліду в степу, і далеко вже, мабуть, за добу втекли вороги...

«Нічого не вдієш, - думає, плачучи, бідолаха, - треба тепер самому везти далі гетьманську грамоту. Нахвалялася відьма проклята, та вже що буде! Побачимо, чого ще накоїть вона... А коли не розклюють мого тіла ворони чорні, коли повернуся назад, нехай земля мене не прийме, як не полечу я визволяти товариша, аби тільки живий він до того зостався».

Потужив він ще трохи, кинув жидові гроші, осідлав вороного та й полетів далі степом широким. «Хвала Богові й за те, - думає, - що залишилась у мене грамота гетьманська, не дісталась ворогам!»

Ну, і попадись йому під той час вороги: от би попрацювала стара батьківська шабля!

Метушиться люд на ханському дворіщі. Багато всяких чуток ходить із вуст до вуст, і радіють навкруги двораки ханські: приїхав посол од гетьмана України, приятеля ханського, привіз од його грамоту, кличе орду на спільний кривавий бенкет. А давно вже сверблять у «батирів» руки, давно простягаються до кривих шабель: надокучила вже «батырям» згода. Та й чи статочне воно діло сидіти добрим дітям пророка під дахівкою, слухати, як сперечаються проміж себе ревниві жінки, коли є на світі степ широкий, де можна слави молодецької зажити, єсть гострі криві шаблі і стрілки летючі, котрими можна здобути золотоволосих і чорнооких красунь з веселої Польщі й Русі, або дорогі хутра московські і всяку здобич коштовну? Ні, навіть коні, і ті ржуть нетерпляче, риють під собою землю струнками ногами!

Зрадів старий хан, і радіють вмісті з ним його вірнії слуги. Одягають беги і мурзи дорогі халати, затикають за пояси криві ятагани, осипані перлами та самоцвітами, бо пишную зустріч хоче влаштувати хан посланцеві свого приятеля, хоче показати і друзям, і недругам, як шанує він приязнь і високо ставить відвагу гетьманську. І дарунки вже готує хан для гетьмана: шаблю дамаську, на котрій золотом вибито, так і горить на сонці, саме премудре речення Корану, і коштовне сідло, все розшите золотом і оздоблене бірюзою. А хто ж не знає, що слідом за такими дарунками зараз же й сяде орда на свої баскі коні? І весело через те добрим воякам: як орли полетять вони з ханом допомагати гетьманові! А веселіше всіх Азаматові, молодому ханському синові: не бував він ще ні разу в походах!

Один тільки Фазіль-Ахмет-паша не радіє, хоть і боїться виявити свій смуток перед ханськими вірними слугами. Ои та й хитрий же дід, як лисиця хитрий старий Ахмет-паша! Приязно осміхається, підтакує, як та лисиця підлещується голосом медовим до прадіда, а чорна гадюка так і ссе його серце, а в глибоко запалих очах так і мигкотять злі вогники з-під густих сивих брів. Багато про нього дечого розказують проміж людей: балакають, що ненавидить він гетьмана, тягне руку за

Самойловичем, потайки з Москвою стосунки підтримує; балакають, що Й подарунки надсилають йому з Москви!.. Та не знає того хан; наблизив до себе пашу, головою над всіма настановив... Не любить його орда, ненавидить та боїться: ніхто й слова проти його вимовить не сміє. Був один такий «батир» славнозвісний, Кара-Мустафою прозивався; насмілився він проти Ахмета повстати, перед ханом його на чисту воду вивести, та викрутився, як в'юнка гадюка, Ахмет, на самого Мустафу набрехав, і положив на «батиря» великий хан гнів свій. Осідлав тоді Кара-Мустафа коня вороного, та Й поїхав світ за очі на тугу всій орді, бо всі любили сміливого «батиря». З того часу й чутки про його нема ніякої в орді: чи живий, чи загинув, ніхто того не знає; а Ахмет-паша прибрав до рук усю владу, бо в усьому довірився йому хан. Ходить в орді поголоска, що зачарував він хана якимись чарами нечистими, кажуть, з шайтаном спізнався старий паша...

Та не знав сього прадід, і на думку йому не спадало того: довірився він спритному чаклунові, знавшому, як баки забити; радий він був з того, що доніс його Господь до хана, і довів він гетьманську грамоту, що прихильно вітала його орда, і за радістю своєю ні про віщо не дбав: тільки Богові дякував, та над погрозами старої відьми сміявся! «А от же і не рознесли моїх кісток ворони чорні, як загрожувала та, - думає. - Довіз-таки я грамоту, а коли Господь допоможе, то ще й побратима визволю, аби живий він був!»

Міркує так собі прадід, думками багатіє, а тут Ахмет-паша і кличе його до хана:

«Іди вже, друже, - каже, - сам ясний хан зве тебе перед очі свої. Любиць він твого гетьмана і скоріше бажає прочитати його грамоту. Приготуй її», - каже.

Розпоров прадід в своєму жупані підкладку, куди зашив був він гетьманську грамоту, намацав рукою пакунок і пішов за пашею до хана.

Пишні ханські палати! Скрізь розписано, розмальовано, золотом поцяцьковано, і такими все хитрими візерунками, що й не зрозумієш, як і виводили їх малярі: ніяка жінка самою тонкою голкою не вишила б на полотні таких узорів, хоч би й сто років

вишивала! «Не кожний і повірив би, коли б розказати, - думає прадід. - Одного злота скільки пішло, а про фарби вже й казати нема чого!»

Іде прадід слідом за пашею, а навкруги все мурзи та беї, в оксамитових халатах, один другого краще вбраний, один другого поважніший: стоять і дивляться на його, перекладаючи руки з серця на чоло. Як хто, то й злякався б серед такої пишноти; та не з тих був прадід; іде собі, сміливо ступає закаблуками по дорогих килимах, таких же барвистих, як і розмальовані стіни, як і вбрання величних беїв.

«Ну, друже, причепурись тепер, - каже Ахмет-паша, як підійшли вони до дверей, де стояла сторожа, озброєна шаблями і келепами, - зараз перед ханом станеш».

Сидить хан на парчевій подушці, навхрест ноги заложивши, курить люльку з довгим чубуком, а круг нього стоять найповажніші в орді мурзи, всі в золоті та оксамиті, всі сивовусі та суворі. І сини ханові тут же; а ззаду варта стоїть з блискучими топірцями, з довгими списами, і все навкруги так блищить і сяє, ідо в прадіда і в очах замигтіло, не знає, куди йому й дивитись. Проте не злякався козак, не осоромився: вклонився він низенько ханові і синам його, і мурзам старим і сміливо став перед хана.

«От, великий хане, - каже, вклоняючись, Ахмет-паша, - привів я по твоєму наказу посла од приятеля твого, гетьмана України. Чолом тобі б'є гетьман».

«Скажи послові, - каже хан паші, - що радий я його бачити і дякую моєму приятелеві за привітання. Спитай його, - каже, - як ся має ясний гетьман т»

«Здоровий гетьман, - вклоняючись одмовляє прадід, - і велів тебе поспитати, як і твоє ханське здоров'ячко?»

Умів таки прадід слово промовити, що й казати! Здатний на все був.

«І ми здорові, слава Аллахові, - каже хан, - і частенько згадуєм нашого приятеля. Як то він там поживає?»

«А так поживає, - каже прадід, - що часом і галушки з салом не йдуть йому в горло... Прислав оце до тебе прохати допомоги».

«Ми повсякчас наготові подати допомогу своєму приятелеві, - каже хан. - Казав мені паша, що в тебе й грамота до мене є від гетьмана?»

«Аякже, - одказує прадід, - є». І по сій мові засунув він руку під жупан. - Ось де вона!»

«Ми раді послухати; грамота приятеля для нас найкращий гостинець, - одмовляє хан. - Візьми її, Ахмете, у посла, та прочитай, що пише нам гетьман».

А прадід, щоб ще більше піддобритись до хана, до гетьмана його навернути, вклоняється ще раз низенько та й каже:

«Повір, ясний хане, що нікому ще не посилав гетьман таких грамот; одному тобі тільки, бо шанує він, вельможний, твою ласку».

Вклонився прадід при тих словах аж до землі, та як підвівся, дивиться: що за чудасія? Всі на лиці змінились! Аж посинів Селім-гірей, сидить, напіввідкривши рота і нерухомо встромивши очі, а розлютовані страшні мурзи та беги за ятагани ухопились!

«Що за оказія?» - думає здивований прадід. Повернувся він до Ахмета-паші, дивиться, - і що б ви думали, люди добрі? - сам своїми власними очима бачить: тримає старий чаклун в руках замість грамоти заяложений жіночий очіпок, та ще й коливає ним, чортів син, перед самісіньким ханським носом!..

Ой, та й міцні ж стіни старої татарської вежі, так міцно вимуровані, що кілька хочеш стріляй в них кам'яними кулями з самих величезних гармат, тільки на порох розсиплються кулі... Міцні й залізні товсті ґрати в вузьких віконечках, не поїла їх ржа, не погнув довгий час, хоч і давним-давно вимурували ту вежу. І проклятий одвіку ланцюг не перержавів, а все так само спускається з стелі, все так само міцно охоплює козацькою шию, хоч струмками, цілими річками пролилися по ньому сльози людські!

Не втекти в'язневі із старої вежі, і нікуди із неї не вийти, тільки до ката...

Сидить закутий в тій вежі прадід і ранком чекає лютої смерті... Розірвуть козака на чотири частини дикі степові коні, чорні ворони підберуть потім білі кістки козачі і рознесуть їх по всьому світу... Ой і рано ж радів ти, козаче, рано насміхався над проклятою відьмою, рано хвалився!.. Краще було б слухати добрих людей, не женихатись з кожною молодницею, яку тільки стрінеш, не розбираючи, чи відьма вона, чи ні, чи варта вона твоєї голови молодецької, твоєї лицарської слави... Не було б тепер того, не скінчив би ти життя свого у ката в руках!..

Та що смерть? Хіба ж боїться смерті козак, коли сотні разів бачив він її просто у вічі в військових походах і на герцях завзятих, де як спілі колоси пшениці під серпом котились голови молодецькі? Страшніше за муки і за смерть саму те козакові здавалось, що проклинатимуть його з роду в рід, поки и світ стоятиме, як зрадника, котрий прихильного спільника, могутнього хана, повернув на лютого ворога. Рознесуть тепер славу про його по всій Україні, і ніхто не оступиться за ним, ніхто не скаже, що не з доброї волі учинив він те, що урядила йому все злая відьма, бо кому ж таке і на думку спаде?

«Ой, та й кому ж ти довірився, гетьмане вельможний, батьку козачий, кого мав ти за доброго, вірного козака? - скаже кожний. - Хіба ж мало було в тебе вірних, сміливих молодців на твоїй Україні, що обрав ти такого?»

Так міркував прадід, і гірко ридав він, залізним ланцюгом прикутий. Пекучі були ті сльози, не приведи Господи і ворогові плакати такими сльозами, не дай, милосердний, нікому ніколи тих сліз на землі...

А вже і вечір стає тихий та погожий і золотом красить вузькі віконця на вежі. Вже й зорі спалахнули в безхмарному небі і, співчуваючи, миготять крізь залізні ґрати, наче б то плачуть з бідолохою разом... З праці тяжкої, побрязкуючи ланцюгами, приходять бідні невільники і, стомлені, сідають біля вежі. І чує прадід, як ведуть вони проміж себе розмову про тихії зорі милої України. «Ой, і хороше ж там, ясно, і Дніпро могутній реве, і вольная воля гарцює по степах безкраїх, і дівчата співають своїх чудових пісень!.. Ой, хоть приснисть же ти нам, країночко рідни, хоть уві сні з'явись, - молять, - нам, невільникам бідним, що за тебе, незабутню, в тяжкую неволю дістались, волі і щастя в житті позбулися...» Плачуть, сльозами вмиваються, сіромахи, і прадід плаче разом з ними, хоть і не бачать вони його...

І чує прадід, кличуть вони старця прохожого, каліку безокого, що осліпили його татари в неволі, кличуть і просять: «Заспівай ти нам, старче Божий, рідную думу. Заспівай нам що-небудь, щоб хоч трохи серце розважити...»

І направляє Божий старець свою кобзу, налагоджує струни невільник сліпий. Ожили під його пальцями голоснії струни, затремтіло від жалібних звуків тихе вечірне повітря, ллється тужливо, мов плаче, спів рідний...

Але що він співає?.. Ще ніколи не доводилось прадідові чути думи тієї, хоч і багацько чував він їх і вдома, по ярмарках та базарах, і на Запорожжі, серед веселого, вільнолюбного товариства; дивні, нечувані слова долітають до його крізь велетенський мур, і завмер козак, прислухаючись... І довго співає кобзар, довго лунає серед тиші нічної його старечий голос.

Гей, давно, давно вже сеє бувало,
А немає на Україні козацького серця,
Котре б з тугою того не згадало...
Гей, ідуть ляхи на три шляхи,

А козаченьки на чотири,
А татари злі, бусурмани невірні,
Весь широкий степ вкрили...
Гей, ідуть ляхи на три шляхи,
А козаченьки на чотири,
Ідуть вони, як брат з братом,
Рука в руку, серце з серцем,
Спільна дума їх всіх обгортає.
Ой ідуть вони славний бенкет справляти:
Не червонеє вино, не міцнеє пиво кружляти,
А гарячу кров бусурманську будуть вони на землю
проливати!
За землю христіанську піднялись козаки:
Хотять вони тюрми агарянські руйнувати,
Невільників бідних із неволі визволяти;
З тяжкої неволі,
З віри бусурманської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений
Повертати.
Гей, попереду та сам король їде,
Поруч його ясний королевич,
За ним слідом козаків веде
Сагайдачний гетьман Конашевич.
Ясне сонце серед неба стало, зупинилось:
Ще ніколи такої слави на землі не бачило,
Хоч од віку на землю дивилось!
Ой, і ржуть коні, ржуть вороні, аж земля двигтить!
Ой, блищать шаблі, блищать булатні, мов огонь горить!
Як гай густий списи стали, і світ заступили,
Як ті хмари корогви розкрились, все військо прикрили!
Б'ють литаври, сурмлять сурми, перемогу віщують!
Ідуть козаки, та все дальше у степ, недоленьки своєї
не чують...
Гей, слава вам, лицарі славетні,

Що за волю братів своїх повстали!
Упокой, Боже, святії душі,
Що за хреста Твого свої голови поклали...

* * *

Ой, вже три дні і три ночі серед широкого степу вони
проходжають,
А ніде татарського війська агарянського в степу не
помічають.

То король гострими очима весь широкий степ озирає,
І до гетьмана козацького такими словами стиха
говорить, промовляє:

«Гей, гетьмане Сагайдачний,
Батьку козацький!

Вже три дні і три ночі ми по степу широкому
проходжаєм,

А ніде ми татарів злих, агарян невірних, в степу не
помічаєм.

А коли й надалі так по степу блукати маєм,
То і військо своє згубим, і слави собі ніякої не
придбаєм...

Бо бояться злії агаряни до чесного бою з нами стати:

Не хочять і близько до нас наближати,

А хочять же серед степу широкого,

На безводді і безхліб'ї нас змарнілих

Поодинці в полон імати,

У злую неволю турецькую завдавати,

Срібнії за нас гроші брати,

Гей, гетьмане Сагайдачний,

Батьку козацький!

Добре ти учини:

Проміж козаками,

України милої вірними синами,

Що найкращу сотню обери,

На оглядини перед війська пошли.

То нехай же вони самі серед степу широкого
проїжджають,

Татарське агарянське військо в степу знаходжають,

Нас про теє чим скорше сповіщають!»
Тоді Сагайдачний, батько козачий, теє зачуває,
До короля такими словами стиха мовить, промовляє:
А немає в мене, пане найясніший, та поганої сотні,
Бо всі вони твої вірні слуги: усі в орла однакові діти!
А пошлю я, пане найясніший, хоть Харкову преславную
сотню,
Бо не втерплять ясні соколята: чешуться їм молодії
кігті!»
Полетіли ясні соколята,
Серед степу ворогів шукають,
Про свою недолю, своє безталання
В голови собі не покладають...
Гей давно, давно сеє вже бувало,
А немає на Україні козачого серця,
Котре з тугою того б не згадало.
* * *

Ой у неділю рано-пораненьку хмарненько сонечко
вставало:
Молодого Харка з товариством агарянське військо
кругом облягало...
Не догледів молодий отаман, від обозу далеко одбився,
Як побачив ворогів заклятих - молодим завзяттям
запалився.
Не помітив молодий отаман, що всю агарянську силу
проти себе має...
Як помітив - нікуди подітись: кругом, як та галич,
оступає!
Б'ється весь день преславная сотня,
Гей, та й другий вже день б'ється,
А на третій, в обідню годину,
Тільки півста козаків зостається...
Що у вівторок, в обідню пору,
Татарська стрілка Харкові у серце влучила:
Помутніли очі,
Очі молодецькі,
Почуває козак, що вже жити несила...

Почуває козак: останні хвилини він вже доживає...
Своїх вірних козаків,
Своїх милих братів,
Круг себе скликає,
Останнє своє слово до них мовить, стиха промовляє:
«Гей, друзі, молодці,
Браття козаки, запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
До останнього свої голови за рідну Україну складайте,
А своєї лицарської слави не ламайте,
У злую неволю агарянську себе не оддайте...
А і виберіть же ви проміж себе одного,
Козаченька лейстрового,
Славною лицаря молодого.
То нехай він добре дбає,
Нехай же він ще живеє серце у мене з грудей виймає.
А і скинеться тоді козак той птахом пернатим,
Скинеться він соколом ясним.
То нехай він через військо агарянське перелітає,
Нехай же він чим скорше до гетьмана поспішає,
Допомогу вам посилає...»
А і присяглись козаки до останнього стояти.
А своєї лицарської слави не зламати,
У злую неволю агарянську себе не оддати.
Почали вони тут жереб проміж себе метати,
До гетьмана посла обирати.
Та впав жереб на козака лейстрового,
Юрка молодого,
Лицаря удалого.
Тоді Юрко молодий, козак лейстровий, добре дбав,
Харкові ще живому груди розтинав,
Живцем серце молодецьке із грудей виймав,
Ясним соколом, птахом пернатим, скидався,
До гетьмана чим скорше за допомогою поспішався.
Гей, летить Юрко ясним соколом,
Та вже і стомився...
Гей, спустився він, спочинути сів,

Та на дівочі очі й задивився...
Що спустився він на клин-дерево
У зеленому садочку,
Задивився він на красную панну,
Та на відьмину дочку.
І вродливая ж відьмина дочка,
І сама вже відьма злая!
Як та маківка, як рожевий цвіт
У вишневім садочку процвітає!
Ой і глянула на Юрка того,
Та й одразу його сподобала.
Не злякалася гніву Божого:
До очей своїх причарувала...
Та й забув козак, по що посланий,
Все на очі її дивився,
А згадав тоді він братів своїх,
Як останній вже з душею розлучився...
Гей, давно, давно вже сеє бувало,
А немає на Україні козачого серця,
Котре б з тугою того не згадало...

* * *

Гей, полягла вся сотня без єдиного,
Без Юрка зрадника уродливого...
До загину кожний з бусурманами рубався,
А ніхто в полон, неволю агарянську, не оддався!
Тоді стали ті козацькі душі на небі ся збирати,
Стали вони до Божого престолу приступати,
На зрадника Юрка жаль свій перед Богом виливати,
У Бога кари на його прохати...
«Ой, нехай же. Боже, Юрко зрадник собі щастя, долі не
знає,
Нехай же він по вік-віку тую відьму кохає!
Нехай відьма молодая,
Розлучниця злая,
Повсякчас його не забуває,
Теж вірно кохає,
Щохвилини його бажає...

Та нехай же, Боже правий,
Той Юрко лукавий
Прихильного собі серця на всьому світі не знає,
Ні неньки, ні батька,
Ні сестри, ні брата,
Ні щирого побратима, козака молодого,
Ні вірного товариша, коня вороного.
Нехай же він й Україну свою забуває,
Нехай же він тільки відьму одну свою знає...
А як умре Юрко уродливий,
Наш товариш зрадливий,
То нехай і в домовині він покою не має,
Нехай же і з могили його та відьма викликає,
Вірно любить, кохає...
Тільки щоб у святу неділеньку він собі спокій мав,
Тихо спочивав,
А через те ще дужче того покою бажав...
Та нехай, Боже правий, доти він собі покою не знає,
Поки не з'явиться на світі козак лейстровий,
Товариш вірний, молодий,
Котрого та відьма щиро покохає,
А забути про своє козацьке діло не здолає...»
Гей, давно, давно вже сеє бувало,
А немає на Вкраїні козацького серця,
Котре б з тугою того не згадало...
* * *

«Еге-ге! - думає прадід, як останні згуки сумної думи затихли і зникли в нічному повітрі. - Так он він хто, той блідий козак! Так це я Юрка заклятого з відьмою розводив!» Та й заплакав бідолаха.

«Ох, Юрку, Юрку! - скаржиться сердега. - Виручив я тебе, ліг ти на вічний відпочинок в свою домовину, як і всякий добрий козак лягає, а на себе я лихо накликав, та до того ж і на рідну Вкраїну накликав його! І ніхто не оступиться за мною, на віки ганебна слава сполучиться з ім'ям моїм... А я ж пильніше життя

свого, як святиню, беріг ту грамоту, я ж був добрий, вірний козак!.. А ще ж і обіцявся ти, Юрку, оддячити мені за послугу... Гаразд оддячив! Чого ж лежиш ти в своїй домовині?»

Гірко ридав прадід, коли гляне - стоїть проти його мертвий Юрко і крізь опущені вії дивиться на його мертвими очима...

«Прости мені, Петре, пробач, лицарю славетний! - каже. - Винен я проти тебе. Дуже вже прагнув я покою і не міг втриматись; як визволив ти мене, так одразу і ліг я... Добре, що згадав ти про мене і розбудив мене своїми сльозами».

Підвів прадід голову.

«Слухай же, Юрку, - каже він йому, - велика провина твоя була; заслужи її тепер».

«Визволить тебе, козаче?» - питає мертвий Юрко.

«Ні, - каже прадід, - не мене, а рідну країну виручи, захисти від ханського гніву! Захисти її, Юрку!» - заломив він, благаючи, руки. Забряжчали тяжкі кайдани, і став в'язень перед мертвим на коліна. «Що мені смерть? Не боюся я її, на те й козак я, а Україну рідну виручи, мученицю одвічну, і люд її Божий, от кого!.. Та ще побратима мого, і тих бідних невільників, що біля вежі спочивають...»

І впав прадід до мертвих ніг, і цілував їх, обмиваючи сльозами.

«Не плач, Петре, не моли мене, чистая твоя душа, все буде, як ти кажеш, все переміниться ранком, - одмовляє мрець. - І сам ти вийдеш на волю із вежі сієї, і всіх виручиш, кого бажаєш. Заплатить за своє чаклування старий Фазіль-Ахмет, що викрав у тебе гетьманську грамоту та послав її до Самойловича: спільник він відьмі тій, тому і мстився на тобі. Ну, не тужи, все гаразд буде! Спи собі, не турбуйся!» Сказав мертвяк - і сліду його не стало. А прадід одразу заснув.

Ясно світить гарячеє сонце, обливаючи своїм палючим промінням і плесковаті покрівлі ханських будинків, і страшную вежу, і весь просторий майдан, куди біжить-поспішає орда подивитись, як розітнуть дикі коні козацьке біле тіло, як лютою смертю заплатить гяур ^[4], що насмілився так образити хана. Багато вже зібралось татар, тісно на майдані, як в церкві на Великдень, а все ще збільшується натовп, збільшується і галас - як те море клекоче весь широкий майдан. От і охорона вже йде, і мурзи поважні з'явилися; мабуть недовго вже чекати, скоро й сам хан з'явиться, а там і в'язня приведуть.

Підбилося сонце ще вище, ще дужче пригріло, і замаячив, нарешті, на білому коні и хан з мурзами та беями; іде, голову похнюпивши, а з ним поруч і старий визир іде, осміхається нишком, чаклун, радіє... Під'їхав хан ближче, спинив коня, і махнув Фазіль-Ахмет пухлою рукою своєю. Привели тут диких коней, та таких баских, що четверо татар насилу держать кожного: так і горять їм злякані променисті очі, так і пашисть з ніздрів пара гаряча! Махнув Ахмет вдруге, -- і пішла сторожа до вежі за в'язнем. Завмер, дух затаїв такий галасливий за хвилину до того натовп...

Тільки що це воно заворушились усі, зашепотіли один до одного, коли ще й в'язня не видно? Повернулись всі голови на один бік, придивляються, здивовані, до чогось, дивляться туди й мурзи, і хан сам, а товстий Фазіль-Ахмет зблід весь, затрясся, а потім посинів... Що таке трапилось?..

І бачать усі, - летить, поспішає якийсь невідомий «батир» на вороному коні, і везе він за сідлом в'язня. От наближається «батир», і вже вголос зашуміла орда, радіє, хоч і очам своїм не зовсім довіряє: орлом сизим летить улюбленець всієї орди, Кара-Мустафа, везе він зв'язаного Ахметку, сина старого визира, і прямисінько до хана.

«От, - каже, - не повірив ти мені, хане великий, гнів свій поклав на мене, як сказав я, що зраджує тебе Фазіль-Ахмет; дивись же тепер сам! Поїхав я тоді і поклявся, що не покажусь я

на очі твої, доки в руках не буду мати явного доказу провини візира твого, - і не показувався. Тепер - ось де вона, провинка його!»

І при всій орді подав Кара-Мустафа ханові до рук гетьманську грамоту, котру він одняв у Ахметки; і покаявся тут же Ахметка, що віз він ту грамоту по батьківському приказу до Самойловича; а Кара-Мустафа до того додав, що тільки чаклуванням злим міг старий візир замість грамоти положить, гетьманському послові очіпок жіночий, і що тяжко тим образив він хана.

«Не по правді, хане великий, посадив ти посла свого друга у темницю, - каже, - батир, не по правді хочеш ти скарати його лютою смертю. Хай боронить тебе Аллах і молитва Пророка від такої неправди!»

Обнімає хан вірного Кара-Мустафу, дякує йому, радіє, і візирем своїм робить одразу. Велить він шукати старого чаклуна, - вся орда вимагає йому кари, - та ніде його немає.

«Скарай його! - гвалтує розлютована, палка орда, - скарай його тією самою смертю, що готував він, старий чаклун, неповинному послові!»

Кипить, хвилюється орда, хан гнівається, мурзи заклопотані метушаться, а немає ніде й сліду старого чаклуна: хто каже, що бачив, як чорний пес крізь натовп шмигнув, та и зник; хто знову божиться, що бачив, як чорна якась птиця, наче б то ворон, знялась та й полетіла... Звичайне діло, чаклун: як схотів, так і зник з очей...

Тільки, нарешті, тихше одразу стало: «ведуть гетьманського посла», - хвилиною пройшло через весь широкий майдан, і у щух галасливий натовп. Повільно ступає в панцери закута сторожа, а посередині йде прадід, і сміливо, бадьоро дивляться його соколинні очі. «Ну, - думає сердега, - виходить на те, що мені тільки приснилось, ніби Юрко визволить мене обіцявся!» І гірко йому, та не хочеться вмерти бравим козаком, як діди його і прадіди умирали!

«Тільки що ж це таке? - дивується він трохи згодом. - Невже ж таки не снилось мені, а й справді?»

Бачить він здивованими очима: іде йому назустріч сам хан з мурзами і беями, бере його, веселий, за руки, самі мурзи знімають з його кайдани, і вся орда його прославляє!

«Невже ж правда тому?» - дивується прадід, сам очам своїм не вірить, і одразу полізла сама рука в кишеню за люлькою, бо давно вже не курил козак.

«Пробач мені, славний козаче, - каже хан, - у всьому винен візир чаклун... Преси у мене, чого бажаєш, все для тебе зроблю!»

Вклонився прадід і одмовляє ханові:

«Пошли негайно допомогу гетьманові моему вельможному, - говорить, - коли дозволяєш просити тебе».

«Сьогодні ж, - каже хан, - накажу орді сідлати коней та йти гетьманові на підмогу... Сам ти поведеш передовий табір з моїм сином Азаматом, а слідом за вами я й сам рушаю. А чого б ти ще хотів?» - каже хан.

«А ще, - кланяється прадід і одночасно прислухається, як радісно загомонила орда, зачувши ханське слово, - а ще про-сю, увільни ти всіх невільників наших, які до вас в неволю дістались...»

«Скинуть кайдани з невільників, нехай з ними ідуть, - приказує хан візиру новому, - і дати кожному коня і всю зброю та ще по золотому на додачу! Ну, а собі, козаче, невже ж так-таки нічого собі й не попросиш?»

«Собі? - замислився прадід. - А от же, їй-богу, і не знаю, чого б собі й попрохати, хане милостивий! От, хіба горілки добру чарку, то випив би, охоче випив! Бо хоч і давно вже не пив я, а все наче б то душі похмелитись хочеться... Тільки у вас тут і шинку нема ні одного, ніде і горілки здобути!»

«Ну, горілка для тебе знайдеться, - сміється хан, - вип'єш, скільки душа прийме! Але однієї горілки мало, преси ще що-небудь... Преси дівчину-красуню, хочеш? Найкращу невільницю подарую тобі, сам вибирай!»

«Ні, хане ясний, досить мені, зарікся вже я. От де в мене сидять ті красуні! - показує прадід на потилицю. - Годі женихатись!»

«Ну, золота!» - сміється хан.

«А навіщо воно мені, коли його пропити не можна? - одмовляє прадід. - Не положено козакам в поході горілку пити».

Так нічого і не попросив собі прадід гордовитий козак був!

«Ну, - каже тоді хан, - коли ти вже такий удався, що й попросити собі нічого не хочеш, то я сам тобі подарунок виберу! От тобі, - каже, - моя ханська шабля, що й цівку рушниці як билинку перетинає, а от тобі й кінь, котрим і сам султан турецький не погребував би!»

І підвели тут до прадіда такого коня, такого чудового коня, що йому од радості й дух захопило...

Гей, облягли гетьмана Дорошенка стрільці московські, облягли його усіма сторонами, як каблучкою залізною кругом охопили!.. Ой, і б'ється гетьман день, б'ється другий, а на третій бачить батько козачий, не пробитись йому: доведеться лягти всім головами, як траві під косою... Та й жалко ж стало гетьманському серцю братів своїх милих, товаришів вірних, і заплакав він дрібними сльозами козацькими, як огонь пекучими... І каже гетьман орлятам своїм:

«Гей ви, орли мої сизокрилі, товариші мої вірнії! Немає нам ні від кого допомоги; залишіть ви краще мене, не покладайте даремне голів своїх!..»

Одмовляють гетьманові козаки:

«Не треба нам ніякої допомоги, коли немає її! Не кинемо ми тебе, гетьмана свого, покладемо свої голови, як самі того бажаєм!..»

І каже на теє гетьман вельможний:

«Коли так, орли мої ясні, одягайте ж ви білі чисті сорочки і сподівайтесь ви один одному, хто на душі який гріх має. І щиріше молитесь ви Богові милосердному, бо на смертельний бій поведу я вас, на останній бій!..»

І одягали козаки чисті білі сорочки, сповідались один одному і щиріше Господу молились: готувались вони на останній, смертельний бій.

І тільки зійшло сонце, взяв вельможний гетьман, батько козачий, в праву руку кармазиновий прапор, і заблищав сріблом лик Архистратига перед козацькими рядами. Застогнала земля під кінськими ногами, затремтіло повітря від поклику молодецького: то полетіли, списи нахиливши, умирать козаки!

Тільки - що ж то бачить гетьман там, далеко, що бачить він здивованими і радісними очима своїми на горі за лісом? Що то за військо поспішається, що за козак в червоному жупані вигравает перед тим військом на коні вороному?! Ой, невже ж то Петро з допомогою приспів, той самий Петро, що про його Й чутки всякі зникли?! Вогнем горять гетьманські очі, вільно набирають

широкі груди повітря, став він перед запасними сердюками і підняв він свою могутню руку.

«За мною, орлята! Пробиваються наші! Послав нам Бог допомогу!» - І ударив він нагайкою коня вороного.

Тільки у вухах зашуміло, тільки земля загула під кінськими копитами, як налетів на ворогів гетьман з сердюками своїми!..

Обнімає гетьман прадіда, в уста його цілує, рідним братом називає, і одразу ж наставляє його за полковника.

«Спасибі ж тобі, Петре, - каже, - в самий час приспів ти! Всім би нам довелось голови свої положити, коли б не з'явився ти з допомогою. Спасибі ж тобі, брате мій рідний! Немає в мене полковника молодшого за тебе, але ж немає кращого!»

Радіє, утішається гетьман перемогою своєю, радіють і полки козацькі, голосно прославляють вони гетьмана, радіє і прадід: знайшов-таки він в обозі стрілецькому побратима свого, і так палко розцілував його, як ні з одною молодницею не цілувався ніколи! Та ніяк не міг прадід дізнатись від його, яким побитом взяли його. Нічого не міг пригадати Квач: ні того, як женихався він з відьмами, ні того, як наскочили на його вороги лихі. Пам'ятав він тільки, що рубався, а з ким, - сказати не міг: зовсім забило йому памороки від одного духу тієї проклятої варенухи, що нанюхався він в корчмі...

А все від того, що остогидла йому горілка!

* * *

«Так от як воно на світі буває! - завжди додавав наприкінці дід мій небіжчик. - Мабуть така вже козацька доля: чи вип'єш, чи не вип'єш, а все одно наче б то п'яний будеш... Так давайте вже, люди добрі, краще вип'ємо!»

Андрій Чайковський
Козацька помста

Хоч би ви й знали Красноставці на правобережній Україні, то вони тепер не те, ідо в давнину. Тепер усе на світі перемінилося, переіначилось, а з колишніх Красноставців тільки й слави, що став великий, розлогий зостався та й той став не такий тепер, як колись-то, не та й глибина. Здебільшого комишем поріс, а то й висох зовсім. В давнину тут було інакше. Став був ширший і більший, а вся околиця поросла старим дубовим лісом з великими та глибокими балками, в яких могло кілька сотень людей враз із кіньми сховатись. За ставом стояв тут в давнину пишній кам'яний замок пана Овруцького. Замок оточений високим муром та глибоким ровом з того боку, де не було ставу, звідкіля запливала вода в той рів. У тім красноставецькім лісі починається наше оповідання. Про те красноставчани, хоч і саме село не на тім місці стоїть, добре тямлять. Столітні діди показують своїм малим правнукам те місце, де стояв панський замок. Оповідують, що zostались там ще глибокі темні муровані льохи, а в них скарби заховані, та ніхто б не зважився їх шукати, бо пильнує їх якась нечиста сила. Красноставчане обминають з острахом те місце, поросле бур'яном і терниною, а кому вже пильна потреба туди переходити, то хреститься, хоч би й удень. Є такі люди в Красноставцях, що чули в своїй замковій руїні серед бурливої ночі пекельні стогони, крики та зойки, начеб кого мучили. Говорять, що це душі замучених людей так голосять, та хіба що не за собою, а за тим паном, що тут у давнину жив та людей катував.

Та цур йому й пек! Дух святий при нас хрещених! А ми вертаймо в ту давню давнину, яких три сотні літ від нас, в ті страшні часи народного одчаю й лютого гніву на панів-гнобителів, в часи нашої славної козаччини.

* * *

Було се одної літньої ночі. Місяць уже запав, блищали тільки на блакитному небі ясні зорі, неначе хто дукати розсипав. На дворі було тихо, навіть вітрець не дув. Навіть нічна іглиця

заснула. Малою доріжкою красноставчанського лісу їхало двоє козаків і стиха між собою розмовляли.

- Так ти, Карпе, справді не знаєш, якою смертю твій покійний батько загинув?

- Не знаю. Як мені се знати? Тоді я ще дитиною був, та й то ще не діждав кінця його кончини, бо мусів утікати від панського гніву. Я тільки це тямлю, що того страшного дня вернувся покійний батько з замку якийсь не свій. Був знеможений, лице подряпане; блідий, з скаліченою рукою, з якої кров ішла. Мама питає:

- Що тобі, Петре, таке приключилося?

- Нічого, - каже, - пригоду з конем мав. Чортівський кінь трохи мене не роздавив. Не міг мене з сідла скинути, так упав враз зо мною на землю, потовк мене, притолочив. Я ледве видобувсь з-під нього, кости собі нам'яв та руку скалічив...

- Дати тобі їсти? - питає мама.

- Чогось не хочеться.

І сів батько кінець столу, спер голову на руки й чогось важко задумався. А я сиджу біля печи на землі та дивлюсь на батька. Мені жаль стало, що батько не взяв мене на коліна, не погрався зо мною, навіть не глянув сим разом на мене. Та не було мені часу заплакати, бо в сій хвилі скінчився під нашою хатою якийсь гамір. Мама глянула крізь віконце та тільки руками сплеснула, мов нежива стала.

- Ой лишенько, панські гайдуки йдуть.

А в нас, коли було хто кликне: панські гайдуки йдуть у хату, то те саме, як би сказав: татари йдуть.

Батько прокинувся з задуми й підвів голову.

Увійшли гайдуки в хату, вхопили, мов чортяки, мого батька та й вивели. Батько, мов неживий, не оборонявся. Мама стала голосити та не давати. Її потягнув гайдук. нагайкою по плечах, аж кров крізь сорочку виступила, а другий штовхнув кулаком у груди. Вона впала на землю, а батька повели на замок. Я страх налякався й увесь задубів.

За батьком побігла й мама, а я став плакати. За якийсь час убігає в хату Прокіп Верета, побратим мого батька, а мій хрещений батько, й ухопив мене на руки.

- Утікаймо, - каже, - Карпе, бо біда буде.

Він поніс мене поза хатами, огородами, аж заніс мене до лісу, де ми тепер є. Тут вів мене за руку, бо аж захекався, несучи мене. Ми ввійшли в таку гущавину, в якій я ще до-сього часу ніколи не бував. Не тямлю, як довго ми йшли, поки не зайшли в хату старого лісника Прокопа Самійленка. Я його добре знав, бо він не раз приходив у нашу хату й приносив мені кришку меду. Тепер вони щось пошептали між собою, й мій хрещений батько вернувся в село, а мене залишив тут. Я плакав та рвався до мами. Старий заспокоював мене як міг, дав меду, хліба, а коли се не помагало, став мене лякати гайдуками. Вони певно прийдуть і мене заберуть, коли не перестану плакати. Се помогло. Я затикав рота руками, щоб плачу не чути, поки не заснув. Не знаю, як довго я спав. Мене розбудили серед ночі. В хаті побачив я двох козаків. Один сивоусий уже, а другий молодий. Коли вони в хату прийшли й звідкіля взялись, я не знаю. Сей старший став зараз до мене підморгувати, забавляти, всміхатися та пестити.

- Збирайсь, козаче, в дорогу, - каже, - поїдемо...

- До тата?

- Еге ж, до тата, до мами, - ну, швидко! Тоді я цілком зо сну очунявся, бо заспаний був.

Мене загорнули в кожух і посадовили на коня. Сивоусий козак Охрім Чепурний держав мене наперед себе на сідлі.

- Здоров будь, Прокопе! - гукав Охрім.

- Благослови, Боже, в щасливу дорогу, - відгукнувся Прокіп.

І ми поїхали лісом. Така їзда вколисала мене, й я заснув. Прокинувся я удосвіта, коли ми стали серед ватаги козаків.

- А ти що, Охрїме, хлопця придбав? Чиє воно? - питає отаман.

- Козацька дитина, - каже Охрім... - Таке мале, а вже від мученицької смерті втікати мусить.

Я того всього не розумів. Від якої смерті втікав? Хіба ж дід Прокіп мене вбити хотів? Він був для мене все такий ласкавий, меду мені приносив... «Щось старий Охрім не так говорить», - думав я.

Побули ми там один день, відпочили. Я звик до козаків, вони до мене. Граються зо мною, голублять, на коня садовлять, дають пістоль у руки, шаблю та сміються, що не можу вдержати.

А мені від часу до часу нагадається мама, то й заплачу.

- Не плач, козаче, - кажуть мені, - не личить козакові плакати. Ми тебе завеземо до мами, що пригорне, приголубить, мов рідня, та ще й до сну заколише, пісеньку заспіває... не журисть.

Ми рушили в дорогу. Їхали цілими днями-ночами, вже не тямлю, як довго. Та мені в дорозі дуже подобалось. Б степу так було гарно, сонячно, тепло. А вони, мої рідні, берегли мене, мов ока в голові. Та що тобі про се говорити!.. Хіба ти не знаєш, як наш брат дітей любить?

Завезли мене спершу до якогось зимівника, де жив старий Охрім Чепурний. Коли старий ішов у похід, то віддавав мене на Січ, між ровесників. Але звичайно він ніколи зо мною не розлучався. Було верне звідкіля, то навезе мені цілу копицю всячини: іграшок, коників, буханців, калачів, медівників, що хоч греблю гати. А мені раз у раз говорить: «Слухай, Карпе, пам'ятай, що ти козацька дитина, що твого батька пан замучив. Знай, що ти з Красноставців, Петра Кожуха син, що з тебе має вирости козак на славу. Служи вірно товариству січовому, матері Січі. Пам'ятай, що тобі треба за батька-мученика помститися. Виростеш, козаком будеш, то поїдь до Красноставців, а там розпитай за Прокопа Верету. Він тобі хрещеним батьком приходиться. Мені передав тебе мій старий товариш, теж Прокіп, та вже не Верета, а Самійленко, - либонь він уже не живий: «Візьми, каже, сироту Кожушенка та втікай, бо в мене небезпечно йому пробувати». І взяв з мене слово, а я його додержую й виховую тебе в страху божім по козацькому закону».

Таке говорив мені старий Охрім Чепурний не раз, поки живий був, - царство йому небесне та земля пухом!

Опісля вже знаєш, що зо мною було. Я виріс і козаком став, хоч не першим, але й не посліднім. І тепер пора сповнити обіт, повинність синівську, та за батька помститись.

- А знаєш ти дорогу в Красноставці?

- Ми вже либонь біля Красноставців. Се непременно красноставецький ліс. Потрапимо до села, то про все розпитаємо. Тобі, побратиме, спасибі, що не покинув у пригоді та пішов зо мною...

В сій хвилі виїхали на край лісу. Здалека чути було гавкання собак. Тут либонь і село буде. За тим голосом поїхали навпростець. Світла ніде не було видно.

Невдовзі забовваніли в темряві верби й козаки вїхали в сільську вулицю.

Собаки загавкали ще дужче.

- Господь знає, як за того Верету розпитати? - говорив Карпові Максим, побратим його, розглядаючись у темряві. - Воно б так найкраще було, якби ми сюди вїхали непомітно, щоб ані жива душа про нас не дізналася.

Вони стали серед вулиці, не знаючи, куди їхати. Хтось попід тином ішов. Коні захропли й подались у бік. Карпо нахилився з коня:

- Ти чоловік, чи хто?

- Та вже ж не скотина! - озивається той незнайомий, - не бачиш?

- Коли б бачив, то й не питав би. Скажи, будь ласка, де тут живе старий Прокіп Верета?

- А що тобі до його треба?

- Вибачай, добрий чоловіче, то я йому самому скажу, а ти тільки проведи...

- Недалеко й проводити, ми біля його воріт стоїмо.

З тим словом він одчинив ворота і впустив туди козаків. Зачинив знов ворота, а тоді провів козаків поза хату, де стояла стайня.

- Ось тут проведіть ваших коней, а самих у хату просимо. - Козаки позлазили з коней, попустили попруги вад сідла й повели навпомацки в стайню та поприпинали до жолоба.

- Ви коней розсідлайте - до рана може вам тут бути безпечно, я зараз коням сіна підкину.

Як з тим упорались, повів козаків у хату й застукав легко в віконце. В хаті заворушились, заговорили якісь голоси; скрипнув засув, відчинились двері, й козаки ввійшли туди.

- А се хто? - питає якийсь старечий голос, бо зараз закахикав.

- То я, тату, гостей Бог прислав, діло до тебе є.

Заблищали іскри від кресала, роздули вогонь, і заблимав каганець. За той час Веретенко прислонював світою віконце.

До козаків приступив старий сивий чоловік з каганцем і став до їх пильно придивлятися.

- Невже ж запорожці! Давно не бачив.

- Здоров був, батьку, чолом тобі б'ємо...

- Здорові будьте, панове товариство, просимо гостей сідати... А ну, Ганю, вставай та гостей приймай, - гукав старий за піч, де спала невістка.

- А хіба ж я сплю? - озивається від печи Ганя, - хіба ж не я двері відчинила?

- Ну, гаразд, гостей нагодувати слід...

- Не пізнаєш мене, батьку? - питає м'яким голосом Карпо. Старий став ще пильніше приглядатися до Карпа.

- Мої старечі очі вже не добачають. Мабуть уже давно тебе не бачив, коли й по голосу не пізнаю... Хто ти будеш?

- Твій хрещеник Карпо...

- Кожухів син? - скрикнув старий. - Моя дитино любя! Дай тебе обійму. Боже, таке мале було, на руках носив, а тепер козак, мов дуб... Добре, що ти приїхав, а то й не застав би. Мені вмирати пора... Ти звідкіля?

- З Запорожжя, прямісінько з Січі. Приїхав тебе провідати, батьковій могилі вклонитися та з паном розплатитися, коли ще живий вражий син.

- Тихше! Враг його не взяв, здоровий та товстий, мов кабан... Та коли вас лише двоє, то про розплату й не думай, а гляди, щоб перед зорею й духу вашого не було. Тікай звідсіля та подалі. Тут запорожців на палі садовлять, коли вистежать та піймають...

- Втечемо, як буде треба...

- Та про те опісля - ви голодні, та й відпочити треба.

- Ну, Ганю, чому ти начеб нічого?

Ганя накрила стіл, поставила пляшку з горілкою, миску з варениками, хліб, кашу...

- Не великі у нас достатки, - говорив Верета, лізучи на свою лежанку, - та чим хата багата... На ліпше не спроможемося, хіба на пісну страву.

Усю нашу працю пан забирає.

Козаки посідали за стіл і уминали вареники, дарма що пісні.

- Чи вас не спостеріг хто, як сюди в'їздили? - питає старий.

- Хіба що сей чоловік, - каже Карпо, вказуючи на Веретенка.

- Се мій син Максим. - Ти пам'ятаєш, Максиме, Петра Кожуха, що під панськими киями душу віддав?

- Чому не пам'ятаю?

- Здоров, Максиме, - каже Карпо, простягаючи йому руку, - мого побратима, ось сього, теж Максимом кличуть... Та чого ви з біса вуса попідтинали? Аж смішно, - каже Карпо, підкручуючи бадьоро свого чорного вусика.

- Не смійся, Карпе, так пан звелів. Усі красноставчани вуса стрижуть, а як ні, то гайдук висмикує.

Пан каже, що довгих вусів не можна носити, бо не зможе тоді відрізнити свого підданця від гайдамаки. Кумедний ваш пан... Далі звелить вам вуха та носи обрізувати...

- До сього не дуже далеко. Та як би воно не було, а вам перед зорею втікати треба.

- А хіба ж що?

- Хіба ж я тобі не казав, що як хто з двірні вас вгледить, то не вийти вам звідсіля живими. Наш пан на запорожців, мов пес, лютий. Він боїться бунту, боїться втікачів на Запорожжя. А Народ такий прибитий, що на ніщо не спроможеться сам від себе. Досить буде, коли ваш кінь фиркне або зарже, то влетять сюди непрохані гості, вас на кіл, а мене під киї...

- А у вас коней нема?

- Нема, ми волами робимо та й їздимо. На коні міг би хто втекти до козаків, тому-то пан і коней заборонив мужикам держати.

- Тьху! На його голову. Та нам, батьку, ніяк не можна завтра від'їздити. Не на те ми сюди приїхали. Тут де-небудь сховаємося в лісі, а коли доконаємо свого, тоді й поїдемо. Небезпеки ми не боїмось, на те ми й запорожці. У нас ціле життя - одна небезпека. Ми звикли до неї, як до сонця, і на небезпеку не зважаємо. Та коли ми вже при божій помочи потрапили до твоєї

хати, так розкажи мені, будь ласка, усе до чиста, що з моїм батьком, з мамою було?

- Довго б воно розказувати, та коли раді слухати, то лягайте спочити, а я розказуватиму, поки заснете...

- Слухаючи такого, не заснеш, - каже Карпо.

Постелили козакам соломи серед хати. Вони полягали та й закурили люльки, а старий Верета почав казати:

- Батько теперішнього пана - пан Овруцький - заснував слободу Красноставці, закликав сюди людей, пообіцявши великі полекші на тридцять літ.

Народові нашому було тоді на світі тісно, хоч тої землі святої стільки, їло конем не об'їдеш, птахом не облетиш. З одної боку Татарва шарпає, з другої ляння тисне. Не стало старого Хмеля, ляння розпаношилася та й Москва витягає свої кігті. Люди не знали, куди дітись. На Україні не було ладу, бо й старшина козацька гризлася між собою. Кожному хотілося відпочити хоч трохи та зажити спокійним життям, Польські паші брали землі, скільки хотіли та закладали слободи. Так зробив і старий пан. Овруцький. Народу збіглося до його з усіх усюдів. Зорали степ, викорчували трохи лісу, а панові замок поставили над великим ставом, де й пан міг мешкати й народові було де в пригоді захиститися. Околиця плодюча, звіра в лісі досить, риб в ставі й не перелічиш.

Гарний наш став, від того й наше село Красноставцями прозвали.

Під старим паном жилося нам, як у Бога за пазухою. Народ його любив, а тому й не вважав на запоручені нам вигоди, а помагав, коли треба було, з власної охоти. Пан знав кожного з нас, до хат наших заходив і помагав нам у пригоді. У сьому закутку було нам добре й безпечно, і ми стали багатіти. Вивозимо звідси цілими хурами мед, віск, звірячі шкури, вивозимо скот, вівці та ховаємо червінці.

Та не стало нашого доброго пана. По його смерті засів у замку його син Станіслав Овруцький. Тому буде вісімнадцять років, як приїхав по смерті батька з Варшави. Перед тим ніхто його тут не бачив. Наш пан старий вдівцем жив. Про сина чували ми лиш від челяді, що у Варшаві вчиться.

Приїхав він з цілою чередою гультяїв, таких як сам. Старих слуг повигонив усіх і завів новий порядок та став по своєму господарити. Нам, слобожанам, начеб світ плахтою закрив.

Усіх узяв молодий пан за чуба. Понакладав відразу на нас всякі податки, про які ми перше й не чували. Таке хіба сам чорт вигадати може. Далі став брати народ на панщину.

Послали ми до нього депутатів з громади. Так і так, кажуть, нам іще час не вийшов, який заporučив нам грамотою його покійний батько, - царство йому небесне.

Пан казав наших посланців вибити нагаями та собаками зацькувати. Чи чував хто таке, гцо посланців, людей виборних з громади, зневажити! Се довело нас до краю. Ми збунтовались та панських отоманів, що людей на роботу скликали, здорово вибили та прогнали. Тоді пан вивів на нас своїх гайдуків з рушницями, ще й кварцяне військо на поміч прикликав. Чимало наших наложило тоді головою, та їм легше було ніж тим, що зостались. Нас покарали по-звірськи. Трьох людей настромили на кіл, другим позрубували голови - ну, а не було такого хто б не набрав київ аж до крови. Ми хотіли втікати світ за очі, бо як тут з паном міряться? У нього шаблі та рушниці, а в нас хіба коли, сокири та мотики. Та як нам було втікати? Хто самітний був той і втік.

А сімейний чоловік як утече? У нас жінки, діти, як з тим крамом утечеш? До того ще сторона непевна. Вийдеш край лісу, то й у татарську петлю попадеш.

І ми зостались на місці, корились, гнулись та й бідніли. Пан здирав з нас, що тільки міг, силував до роботи. Що ми намучились, поки мурований замок поклали та навкруги муром обвели?! Рили ми землю за пригожим каменем, піском, добували, обтісували. Скінчили ми се, забажалось панові греблю кругом ставу гатити. Серед ставу треба було покласти острівчик та так, щоб зараз і з лісом. Треба було землю здалека возити, цілі дерева з землею сюди таскати. Стільки тут народ намучився, а скільки нашого брата в болоті потонуло... На тім острівчику поставив пан нашими руками палатку, де пани бенкетують, дуріють... А податки повигадував усякі: є в тебе воли, так плати волове. Є пасіка, плати очкове. Від борошна

беруть сухомельщину, беруть плату від голови - поголовщину. Та ти й не знаєш, скільки з тебе візьмуть. Візьмуть і все, коли так панові захочеться, а ти затни зуби в стіну, живи, з чого хочеш, або здихай.

Та все те ще б нічого, та ти не маєш ніколи супокою, не знаєш, що тебе жде завтра, або й за годину. Пан любив над народом збиткуватися. Особливо ласий був на гладкі молодичі та гарні дівчата, як кіт на сало. Було як яку помітить, або посіпаки йому донесуть, так не жити вже їй. Люди ховали своїх жінок та дівчат по льохах - нічого не допомгло. І там їх гайдуки найдуть, витягнуть уночі, до замку занесуть. Побавиться з нею пан з своїми товаришами, а тоді ще челяді своїй віддасть на поталу, на сором. А котра непокірна трапиться, то нагайками на смерть засічуть.

Багато нашого жіноцтва, щоб збутись сорому, накладали на себе руки, топилися, вішалися. Господи святий! Скільки ми натерпілися. Хто був самотній, утікав до козаків - за те били його батька киями, що не пильнував. Кілька разів приходили месники покарати його, хотіли замок здобути... Та ба! Твердий був замок, нашими руками збудований. Ніколи не повелось. Пан обережний був, військо наймане держав, гарматами башти обставив.

І на тих бенкетуючих дармоїдів, на те розбишацьке військо йшла наша вся праця, наш труд кривавий.

Не можу всього тобі розказати, бо серце кривавиться, коли все те згадати. Які муки вигадував пан на непокірних, то хіба сам чорт у пеклі таке вигидає на грішників.

Ми терпіли, мучились, тратили в собі образ божий, топили своє горе в горілці. А горілку ми мусили купувати в пана.

- А тепер вам легше? - питає Максим...

- Пожди, все розкажу, не забігай у пекло поперед батька. Біда була та й годі. Та я тобі, Карпе, про твого батька розказати хочу.

Твій батько на Запорозжжі був, а вже до коней перший мистець. Не було такого коня, якого б він злякався та не вговкав його, що опісля хоч дитину на його садови.

Покійник казав мені, що давно б утік на Запорозжжя, та жаль йому жінки та дитини, себто тебе. Він вас любив без краю. А як

же на Запорожжя з жінкою та дитиною втікати? А кинути вас на поталу не хотів. Не раз говорив до мене: «Проклята будь година, коли я одружився».

Згодом вигадав він таке й мені в тому признався, одкрив свою таємницю: «Візьму, каже, вкраду в пана пару коней, сяду з жінкою та дитиною й махну в світ». Тим він тішився, мов мала дитина, й був би свого доказав, якби не стала йому поперек одна пригода, що невдовзі приключилася.

Одного разу роздобув пан якогось заморського коня; самого чорта. Казали, що великі гроші за його дав. Та то був диявол, не кінь. Б'є, кусає, вищить мов свиня, приступити до себе не дасть. Двох конюхів на смерть убив, одному відкусив носа. А коня того треба було щодня вичистити, вимити та вичесати, бо пан щодня навідувався, на кожне недбальство нагороджував киями.

Твій батько мусів сього коня уїздити.

Пан каже:

- Коли його за тиждень не в'їздиш так, щоб я міг на його сісти, то звелю тобі сто нагаїв всипати.

Поки коня осідлали, треба його було в'язати мотузами. Вивели тоді осідланого з стайні на уїзджальню й передали батькові. Сердега перехрестився тричі й, мов той птах, вскочив на коня.

Кінь мов ошалів. Він дер під собою землю, ставав дуба, скакав у боки, іржав та нічого не вдіяв.

Батько начеб приріс до його. Тоді кинувся клятий на землю й придавив собою твого батька, трохи кісток не поломив. Батько якось визволився, випарив його нагайкою та знову на його скочив, і таки переїхався по уїзджальні кілька разів. Кінь трохи освоївся, але подряпався падаючи, а на його м'ягенькій шкурі знати було смуги від нагайки.

Батько, змучений, подряпаний, пішов на часок додому.

По сніданню прийшов пан Овруцький в конюшню подивитись на коня. Як побачив подряпаного коня, то аж скипів від злости, бо став сміятися. У його така вдача була, що чим більше лютував, тим більше сміявся. Катовані люди стогнуть, плачуть, кричать з болю, а він регочеться. І той його регіт страшний був, чортячий. Від його кров у жилах застигала. А при тім його очі

вогнем сиплють, а рот кривиться мов у сатани. Зареготався й тоді пан і звелів гайдукам привести батька. Я при тім був, бо того дня призначили мене чистити конюшню. Хотів я побігти вперед, остерегти батька, щоб де-небудь сховався, та ба! Пан усе на мене дивиться, начеб хотів мені сказати: а ну, зважся, то зараз повісити звелю. Я аж завмер з страху, ногою рушити не можу.

Привели батька.

- Ти що моєму коневі зробив? - питає та за кожним словом: - Хі-хі-хі, ха-ха-ха.

Батько говорить сміло, виправдовується, що інакше коня не вговкає.

- Я тобі казав; бережи мого любимця, як зіницю ока... Я нарахував дев'ять смуг на його шкурі від нагайки. За кожную дістанеш десять київ... взяти його! - Й знову регочеться. - Хочу бути справедливим: ні одного більше, ні одного менше, а рівно дев'ятдесят...

- Твій батько дужий був, і став оборонятися, - гайдуків розсипав, мов снопи. Двох убив таки кулаком. Зацідив так здорово по висках, що гайдук тільки гикнув.

На його кинулася ціла череда, звалили з ніг, а тоді зв'язала мотузами.

Стали батька бити. Б'ють помалу, раз за разом від карку до п'ят, та числять поволі, мов через зуби цідять. А він, мученик, ні пари з уст.

Стиснув зуби й мовчить, мов неживий, навіть не здригне.

Тоді прибігла твоя мама. Вона стала голосити, припала панові до ніг, та просить, благає. Щоб з каменя серце, й то б зворушилося від сього плачу. А пан лиш регочеться по своєму, та й каже до слуг:

- А ви, гультяї, чому крили від мене, що в моєму селі така гарна молодиця? Зараз її взяти до покоїв та гарненько переодягнути, вбрати, мов кралю...

Тоді мама встала миттю з землі.

- Не діждеш, собачий сину, мого сорому, - крикнула не своїм голосом небога, - та поки всі отямилась, з усієї сили зацідила пана кулаком межи очі, а далі вхопила кігтями за лице, а другою рукою за горло.

Насилу служба відірвала. Пан стояв зі скривавленою пикою, наляканий. Спершу не міг і слова промовити, а далі як зарегочеться:

- Ха-ха-ха! Обох убити киями на смерть, а коли в тих харцизів щенята є, то й тих потопити в ставу. Не можу в моїй маєтності терпіти ні вовків, ні вовченят...

Приказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю й б'ють киями вже без розбору - куди попало. Я вже не ждав далі. Зробилася метушня, а я поміж гайдуків та за браму. Тим уже не поможу, гадаю собі, а тебе врятую.

Як я тебе сховав і вернувся додому, то вже й вечір настав. Я пішов уже смерком до замку. Слуги, мов біля мерця. Ходять один повз другого, мов сновиди, та тільки перешіптуються. Кажуть, що пан лежить хворий, - рану вилизує. Та мені се байдуже, я своїх шукаю. Твоїх батьків до рову викинули. Йду туди, надибав першу маму. Вона нежива. Батько доходив, бо ще дихав. Пан наказав під карою смерті хоронити їх. Їх хрещене тіло мали пожерти пси. Я приповз до лица батька.

- Хто се? - питає.

- Се я, Прокіп, - шепчу йому у вухо.

- Чи Карпа справді втопили?

- Ні, кажу, я його вивіз у безпечне місце.

- Спасибі тобі, брате, - простогнав, - дай води, страх хочеться пити.

Пішов я, плачучи, по воду. Набрив у шапку, та поки вернувся, він, сердешний, уже оддав Богові душу.

Узяв я його на плечі та поніс у ліс. Потім вернувся й маму поніс туди ж. Опісля приніс я заступ на став копати могилу, щоб християнського тіла звірі не рвали.

Ніч була темна. Ніхто мені не перебивав. Я поночі викопав глибоку яму, поклав трупи побіч себе, перехрестив, проказав молитву й засипав землею. Вже сіріло на небі, як я скінчив свою роботу й прикрив могилу травою та сухим листям... З тяжким, закривавленим серцем слухав Карпо сього оповідання. З очей котилися сльози горохом. Устав з своєї соломи, припав до старого, став йому цілувати руки, тоді пригорнув свою голову до його грудей і заплакав уголос.

- Заспокойся, мій сину, - каже старий. Їх мука давно вже скінчилася, вони тепер щасливі в Бога. Жили тут по-божому, любилися, то там певну нагороду дістали. Через свою мученичу смерть вони всі гріхи свої спокутували.

- Хіба ж можна не плакати, слухаючи такого? Та ж се мої рідненькі батько-матір.

- Чи ти лише того приїхав з Січі, щоб про се довідатися?

- Не того я приїхав. Я приїхав, щоб за їх смерть помститись.

- Ти з лопатою на сонце йдеш. Вас лише двоє, а в селі помочи ти не знайдеш.

- Мені помочи чужої не треба. Не так я помщуся, як би ти гадав. Моя помста буде... от побачиш - не людська, а диявольська.

- З огнем ти граєшся, козаче, гляди краще, щоб тебе в селі не було, поки на день вибереться.

...Рано вже в замку знатимуть, що в селі є запорожці, а тоді вас піймають, позрубують буйні голови, а мене киями уб'ють до смерті, що я вас не видав зараз.

- Не журись, ми зараз звідсіля поїдемо, а тепер розкажи мені далі, що пан робив з того часу, та що він тепер робить...

- Як пан вилизався з рани, ще лютіший став та вже не довіряв людям і не припускав нікого до себе близько.

Людей мучив, як і перше, а за п'ятнадцять років тому він одружився.

- А діти в його є?

- Довго не було, аж згодом. Тепер є в них п'ятилітній синок Стась. Пані дуже добра людина, заступається за народ. Та пан її мучить, знущається, кажуть, що її б'є. Тяжко їй сердешній. Та вона на те не зважає, а обороняє бідних людей, як може. Коли пана нема дома, вона по селу ходить, заходить до наших хаток, людям помагає, чим може. Та все плаче, небога, та людей просить, щоб її дитини не проклинали. А вони її всі страх люблять, янголом зовуть. То справді янгол.

- Вона ляшка?

- Либонь, що так. Вона не раз каже, що зібралася втікати до своїх, та їй бідного народу жаль.

Ми їй віримо, бо вона не може говорити неправди.

- Вставай, Максиме, - каже Карпо до свого товариша, - нам пора.

- Куди ж ви, сини мої?

- Опісля знатимеш. Тепер лише поблагослови на святе діло, батьку, хоч не рідний та щирий...

- Що ти, Карпе, замислив? - питає наляканий Прокіп.

- Опісля почувеш. Коли б нам не повелось, то й проте знатимеш, тоді помолись Богу за наші грішні душі.

- Та ти хоч пані не чіпай, чувеш? Вона свята.

- Ні, я її й пальцем не рушу, коли вона справді в тебе така свята. У мене друге діло на думці.

Старий перехрестив їх, і вони вийшли. Вивели коней і поїхали в ліс. Ще стояла глуха ніч. Максим Веретенко зачинив на ними ворота.

Заїхали в найбільшу гущавину. Як стало розвиднюватись, Карпо подався на край лісу, полишаючи товариша з кінями. Він хотів розглянути околицю, та звідси з-поза комишів, що росли з цього боку в ставі, нічого не видно було. Карпо виліз на високого дуба, й звідси побачив усю околицю. Зараз коло лісу починався великий став і простягався аж до замкового муру. На мурі стояли високі башти з гарматами в вікнах. За муром пишався гарний замок, вкритий мідяною бляхою та черепицею.

При замку була одна висока башта з годинником. Звідси певно було видно цілу околицю. Біля замку з одного боку росли за муром високі дерева. Їх грубі гілляки перехилились аж через мур. Став притикав до замкового муру лише з одного боку. Далі окружали замок широкі рови, в яких блищала вода. Вода в ставі була спокійна, рівна, мов дзеркало.

Карпо придивився до всього добре, поки зліз з дерева, а потім пішов до коней. Та як же він здивувався, коли не застав тут Максима, а коні стояли з позав'язуваними мордами.

- Що за причина? - подумав Карпо, стривожений. Невже його вислідили та піймали? Та Максим не дав би себе взяти так, мов барана. В нього пістолі й шабля не абияка. А чому ж би й коней не забрати? Хіба що засіли на мене. Ну, пождемо, побачимо, Карпо порозв'язував коні, й вони стали зараз обгризати галузки та скубти траву. Карпо приліг на свиті й закурив люльку.

Ждав так до полудня й уде справді неспокійний був за свого побратима. Коли ось почув шелест між кущами. Він підвівся з землі, добув пістоль і натягнув молоток.

- Чи вже ж тобі припала охота стріляти в побратима? - заговорив Максим, ще поки показався.

Карпо дуже зрадів.

- А ти де блукав?

- Дороги шукав. Коли прийдеться втікати, так щоб знати, в котрий бік.

- В лісі не здибав нікого?

- Лиш одного ведмедя, а більш нікого.

- А звідки ти знаєш, що нам утікати прийдеться?

- Хіба ж штука - догадатись? На те ж я козак! Не думаєш же ти брати замок приступом удвох. Ти щось інше задумав, та я не питаю про те. Коли буде треба, то сам скажеш...

Тепер полягали обоє на землю, й Карпо почав оповідати про свій замисел.

Пан Овруцький почував себе в своїм замку зовсім безпечно. Він знав добре, чого від своїх хлопів сподіватися, й тому держав себе обережно. Замок був оточений водою й глибоким ровом. Сюди вели лиш дві брами одна проти другої - до замкового подвір'я. Одну браму було забито; заходили лиш одною залізною, що вела попід високу башту, на якій стояли гармати. На баштах чатувало наймане німецьке військо. У замку заведений був військовий порядок. Військом командував німець-офіцер, якого звали ротмістром. Йому платив пан добре, й тому він вірно йому служив.

Вже два рази намагалися гайдамаки здобувати замок, та ні разу їм не почалось. Тільки своїми трупами замкові рови загатили.

Від посліднього гайдамацького набігу пан Овруцький став ще обережніший. Він знав, що гайдамаки йому не подарують сього, та що їх б околиці повно. Тому він, боячись за себе, не виходив із замку нікуди. Він навіть і до сусідів панів боявся навідуватись і перебував, коли не в просторих замкових покоях, то в замковім саду. Тут йому не ставало хіба птичого молока. Усе мав, чого душа забажала.

Покої були гарненько й багато прибрані. У саду всякі квітки, дерева, були й такі незвичні до нашого сонця, що їх треба було під зиму вкривати соломною. На замку жило багато веселих панських прислужників, приїздили гості й перебували тут цілими тижнями, або й довше. До сього держав пан ще італійських музикантів та співаків. По цілих днях та ночах лиш гульня, музики, співи, театри... І ту всю громаду дармоїдів треба було оплатити, нагодувати та напоїти, й на все те мусів достарчити засобів поневолений український хлоп своєю працею, кривавим потом.

З того, що пан Овруцький усе перебував у замку й нікуди не виїздив, він розлінувався дуже й потовщав. Тільки й було в нього руху, що по яких дві години перед обідом проходжувався по замковому саду, і то все в одну пору.

Пан Овруцький любив смачно їсти та добре випити. Особливо при вечері не пропускав ніякої страви. Його кухар француз вигадував щораз нові страви, а пан нічого не жалував, щоб лиш було що добре й багато їсти. Такий тоді у панів звичай був. Столи му сіли вгинатися від срібної та золотої посуду та такої сили печеного й вареного, що було б чим і двадцяттеро тільки людей обділити, та ще б зосталось. Народ пух з голоду при тяжкій праці, а пани їли, аж животи тріщали. Решту їла служба, недоїдки доїдали панські собаки та ще й лишалося. У панів називалось добре гостювання тоді, як усі понаїдалися донесхочу, та й ще половина лишилася. Хто б давав гостям тільки те, що треба, такого прозвали б скуп'ягою, й усі б його обминали.

Пан Овруцький, наївшись за вечерею досита, випивши вина, як усі черевані, при кінці вечері засинав за столом. Тоді приходили два лакеї, брали його попід руки, вели в спальню. Тут його роздягали и клали в пухову постіль, де він зараз і починав хропти.

Гості тим не бентежились. Вони тепер ще краще забавлялись, бенкетували аж до рана, поки їх, п'яних, не порозносила служба до покоїв.

Могли спати, доки воля.

Зате пан Овруцький, за порадою свого лікаря, вставав раніш за всіх. Вправні лакеї мили його, мов кабана, натирали, одягали в шовкову одягу, й пан виходив з спальні поперед усього до замкової каплиці, де ксьондз читав мшу.

Вже то пани побожні були. Молилися або казали другим за себе молитися, та ся молитва не припиняла їм зараз знущатися над своїми хлопами. Не бачили в тім нічого злого, бо ж хлопа не вважали за людину, а за хама, котрого Бог на те й створив, щоб працював на панів, вибранників божих, за яких себе вважали пани.

По мші їв пан сніданне з жінкою й синком, а тоді виходили всі в замковий садок проходжуватися. Туди жодних гостей не пускали. Пан хотів тут бути сам. За ним ішов один лакей, а малого Стася проводжала вчителька французенка.

Так було воно й того дня, коли Карпо з Максимом задумали виконати своє діло.

Тільки стало на світ заноситися, Карпо роздягся до сорочки, зняв чоботи, підперезався довгим мотузом та заткнув за пояс гострого ножа. Він підкрався під замок, перейшов рів і сховався під муром у кущах. Потім закинув мотуза на гілляку, що висіла над ним, і, мов кіт, видряпався на мур. З тим мотузом пішов він далі муром, криючись поміж галузи дерев, поки не опинився над самим ставом.

Тут росло на мурі дерево рябини. Карпо понав'язував на мотузі вузлів, прив'язав один кінець до рябини, й по ній, наче по драбині, спустився вниз у сад. Тут теж були під муром дерева, й він заховався.

Недовго тут пересидів, як прийшло кілька людей з мітлами замітати стежки в саду. Карпо слухав їх розмову.

- Сьогодні либонь даремно трудимось, - говорив один, - панство не вийдуть.

- Чому?

- Пані щось нездужає, а череваневі самому не схочеться рушатись, - розледащів, мов кабан...

- Скажи ще раз так, нехай ось почує садівник, тоді дістанеться тобі на горіхи...

- Добре кажеш - от так вихопилось...

- Сьогодні пани на полювання вибираються...

- Вибіралися, та не виберуться, налякались...

- Чого?

- Вже ж не вовка, а гайдамаків. Каштелянові донесли, що вчора приїздили в село якісь два чужі козаки, запорожці либонь...

- Еге ж! Ну й що?

- Та це ж найбільше їх і лякає, що ніхто не знає, ані звідкіля, ані чого приїздили, ані куди ділись. Зрана перешукали гайдуки ціле село, кожну хату, клуню, за кінським гноєм шукали і нічого не знайшли... Тоді каштелян велів сього челядника випарити, щоб панів не лякав даремне, а панів заспокоїв... Але в страху великі очі, й вони таки бояться.

- А як ти гадаєш: були козаки, чи не були?

- Були, каже пошепки, виїхали з лісу, вїхали в село, а після мов під землю запали.

- Коли б Господь милосердний прислав їх, може б панів трохи приборкали, та нам легше жилося...

-- Мовчи! Життя тобі не миле? За таку зухвалу мову можеш повиснути.

- Правда! Спасибі за осторогу. З болю й язик не хоче мовчати, та все щось бовтне...

- Так ти його прикуси... Каштелян таки, мабуть, звелить перешукати ліс...

- Не знать, що з ними?

- З козаками? їх лише двоє було. То, мабуть, лиш роз'їзд. Головна сила десь недалеко має бути, адже ж у двох на таке зухвальство не зважилися б.

- Знаєш ти що? Я завтра тікаю світ за очі, вже не видержу. Того тижня за один листок, що лежав на стежці, мене вибатожили, вже не видержу... Та й чого мені тут зоставатись? В мене нема нікого... Я круглий сирота...

- Ти дурний, Дмитре, коли б мені так, я б давно втік, а то жаль мені батька: я втечу, а його на смерть заб'ють.

Дальшу розмову перебив садівник. Вони обоє стали пильно замітати. Другі люди пішли далі. Садівник став їх лаяти, чого вони байдикують.

- Та сьогодні й так не прийдуть сюди ясновельможні, бо казали, що пані нездужає.

- Який ти мудрий, каже садівник, а я сам бачив, як усі йшли в замкову капицю.

Карпо аж зрадив, почувши таке. Коли б пани сьогодні не прийшли, довелось би тут сидіти до завтра, а ще чого доброго могли б Його товариша в лісі винюшити, а тоді все пропало!

Тепер біля Карпа стало тихо. Робітники пішли далі. Довгенько ще сидів Карпо, не рухаючись, поки не почув гамір від замку. Він розхилив легенько куц і дивився на стежку, висипану білим піском. Стежка була проста й тяглась аж до замку. Туди йшли ясновельможні пани. Попереду біг маленький білий кучерявий песик нетутешньої породи. Карпо аж зубами заскреготів з лютості й вилаявся. Собачка, певно, його зрадить і

перепинить йому доконати те, що замислив. Песик побіг геть наперед. Далі йшла якась худа пані, ведучи за руку малого хлопчика. Він був марний, блідий, дрібний, мов пірце. Хлопець щебетав щось до своєї учительки, чого Карпо не міг розуміти. Подалі за ними ступали самі ясновельможні. Пані висока й струнка, а він, мов кабан. Череватий, мов бочка. Живіт, підперезаний багатим поясом, теліпається за кожним кроком то в одну, то в другу сторону. Видно було, що важко йому було ходити: ледве перевалювався черевань з одної ноги на другу.

Карпо не мав часу до них приглядатися, бо всю його увагу займала собачка. Вона прибігла в те місце скоком, несучи високо то одну, то другу задню лапу й одразу занюхала Карпа. Вона стала придивлятися цікаво до Карпа, й раз гавкнула. Карпо сидів, мов закам'янілий, та пильно дививсь на неї. Песик приступив ближче, осмілився й став Карпа обнюхувати. Карпо блискавкою схопив його за мордочку, здавив так, що й не пікнув, і відрубав одним замахом ножа голову.

Песик навіть і не застогнав. Се діялося в густих кущах, і ніхто не міг того бачити. Карпо сховав собаку поза себе й сидів далі, поки не надійшов сюди хлопчик з худою панею... Мов кіт на молодого горобця, кинувся Карпо на цю пару й ухопив хлопця під пахву. Вчителька так налякалась, що заніміла зовсім, а хлопець заверещав не своїм голосом. Тоді то й ясновельможні побачили, що діється. Карпо скочив до муру й по мотузі видряпався на гору. Тепер закричала й учителька й побігла проти ясновельможних, ломлячи руки. Та вони й самі бачили, що сталося. Пані стала бігти щосили, випереджаючи череваня, що телепав своїм животом на всі боки. Тепер знову побачили Карпа. Він босий стояв на мурі, держачи в лівій руці хлопця, а в правій скривавлений собачою кров'ю ніж.

- Не пізнаєш мене, пане Овруцький? - гукав він униз, а очі в нього вогнем блищали. Я Карпо Кожушенко, твій підданий, а тепер вільний запорозький козак.

Я син того Петра Кожуха, якого ти звелів киями до смерті забити. Я син тої Кожушихи, що тобі пику подряпала, та й теж під киями згинула.

Я прийшов з тобою розплатитися за тих мучеників... Правда, пане, добре я справився? Коли тобі собачки жаль, то вона під муром без голови. А твого синка таки не віддам.

- Гей, служба! - верещав черевань. - Ловіть харциза, нагороду велику дам!

Надбіг на той крик садівник з помічниками, а лакей побіг до замку людей кликати.

Не роби дурниць, пане, - каже Карпо. - Я не шляхтич, дітей убивати не буду... А коли б ти наважився мене піймати й його в мене з рук видерти, то клянусь Богом, що живих нас не дістанеш... Та мені ніколи довго балакать. З тобою, пане, ми ще побачимось. А по сім слові бувайте здорові!

Карпо обернувся й шубовснув з високого муру в воду, держачи кріпко хлопця в руках...

Пані зомліла. Пан дер собі волосся на голові з одчаю.

В замку настала страшна метушня. Ніхто добре не знав, що сталося. Чути лиш було вривані слова, що Стася гайдамаки вкрали...

Паню занесли зомлілу до замку, куди згодом і пан прийшов. Гості кинулися до зброї. Каштелян звелів сідлати коні й ладився пустити погоню за козаками.

Та ще поки зібралися й виїхали з замкової брами, пані отямилась, вибігла на подвір'я замкове й стала їх спиняти. Вона, небога, толкувала всім, що коли б харцизів і зловили, то се певна смерть для її дитини, бо вони її живої не пустять.

Пан спершу перечив. Хотів сам їхати з жовнірами.

Він волів бачити свого одинака мертвим, ніж між гайдамацтвом, яке буде над його дитиною знущатися. Тоді один з гостей пояснив, що козаки з малими дітьми поводяться лагілно. Коли дитина жива буде, то згодом її можна буде відшукати, а так через погоню нічого не вдіють, бо козаки живої дитини не віддадуть. Можна навіть оповістити добру нагороду, окуп. Так радив один бувалий шляхтич, і се допомгло, бо погоні вже не посилали.

Розуміється, що по тій страшній пригоді про забаву ніхто не думав, і гості роз'їздилися, зоставляючи Овруцьких в тяжкім смутку.

IV

Пан Овруцький розклав зараз гінців по всій Україні, що хто б привів йому його синка цілого й здорового, то пан заплатить за нього стільки дукатів, скільки він заважить.

Від сього часу в замку в Красноставцях усе перемилося. Пани не приймали гостей. На замку стояло тихо. Відправили військо, музикантів і співаків.

Служби залишили лише тільки, щоб в пригоді можна оборонитися та обслужити гармати. Пан Овруцький змарнів, не брала його ні їда, ні сон, ні забава.

По цілих днях ходив засмучений, мов хмара, по пустих покоях, по саду, де любив в добру погоду пересиджувати на самоті, особливо в тім місці, де зчинилося таке нещастя. Говорив мало, ні в шо не втручався. До себе нікого не пускав. Часами брала його страшенна лютість. Тоді реготався, бив кулаками в стіл, або в стіну й проклинав гайдамаків. В таку хвилину небезпечно було до його наблизатися.

Від тої перемини красноставчанам стало трохи легше жити. Не було на замку стільки дармоїдів, то й видаток був менший.

Знов же пані Овруцька оселилася в одній кімнаті замкової башти и звідси дивилась крізь вікно цілими, днями на околицю, виглядаючи» чи не вернеться її дитина. Сюди їй приносили їсти, бо сходити вниз вона не хотіла. Сидить, було, цілими днями біля вікна та все молиться. Се нещастя вважала вона за кару, допуст божий за ті злочинства, які чинив її чоловік над бідним народом. Вона те бачила, вона те осуджувала, та не мала сили спинити. Тому-то благала вона своїх селян, щоб не проклинали її дитини. Своє нещастя приймала покійно, молячись Богу за здоров'я своєї дитини та про щасливий її поворот.

Обіцяна паном Овруцьким нагорода не зосталась без наслідків. Згодом стали до замку приходити, з малими хлопцями різні люди. Приходили жиди, цигани, баби, ведучи з собою малих хлопців.

Тоді пані з тремтячим серцем збігала з башти вниз. Пан виходив з своїх покоїв, та їх надії показувалися марними. Вкінці

панові надокучило таке обдурювання й він звелів одного жида за брамою повісити.

Одного разу вирушили пани на гайдамаків, розбили якусь малу ватагу й піймали кількох. Пан Овруцький, дізнавшись про те, запросив до себе панів, почастивав їх гарно і випросив собі пійманих гайдамаків, яких велів замкнути до льоху. Пан Овруцький відразу змінився. Став веселий, говіркий, начеб з мертвих устав.

Коли гості роз'їхались, він вийшов на подвір'я й казав вивести в'язнів. Страх, як вони виглядали: помучені, голодні, скривавлені, ледве на ногах стояли. Побачивши таких, пан Овруцький зареготався страшно, аж усім кров у жилах застигла. Приступив до них і став любенько, солодко розпити-вати їх, звідкіля вони й чиї. У бідолах прокинулася надія. Ось трапився добрячий пан, що їх випросив від лютих панів, може, на волю пустить...

Вони йому все розповіли по щирості та стали дякувати.

- Я вже, мої любенькі та коні - ха-ха-ха, придумав для вас долю, хі-хі-хі, що мені ще не так дякуватимете - ручуся вам, що будете мною задоволені, - та й знов регочеться...

- Кржиштофе! Сюди! - кликнув пан, і перед ним з'явився прислужник, що справував колись-то на замку ремесло ката...

- Сьогодні видерти їм по три паси з плечей - ха-ха-ха, а на завтра я знову розпоряджусь...

Гайдамаки сторопіли. Такого кінця вони не сподівалися.

Тут кинулися до них помічники ката, поздирали з них латані сорочки, поприв'язували до стовпів і стали дерти живу шкуру. Почувся страшений крик.

А пан стоїть собі, узявся в боки и регочеться.

Тоді сталося щось несподіване. Пані Овруцька дивилася з вікна башти, бачила всю ту роботу, не знаючи зразу, до чого воно йде. Та як побачила ненависного Кржиштофа коло роботи, не втерпіла. Збігла вниз і напалася на чоловіка.

- Ти, нелюде, звірюко, мало тобі кари божої? Хочеш неодмінно стягнути гнів божий на голову нашої дитини? Я наказую, перестань, і вели тих нещасних пустити на волю...

Вона виглядала страшно - розпущене волосся, очі вогнем горять... Прислужники не пізнали тепер сеї покірної, плаксивої пані.

Навіть кат покинув свою роботу, ждучи, що буде далі.

Пан Овруцький тільки зареготався та скривив лице, мов сатана. Він прискочив до жінки й штовхнув її з усієї сили кулаком у груди.

- Ти, гайдамацька душе, ти, бестіє! Мені наказувати будеш?

Пані Овруцька, впала горілиць на землю. Служба кинулась її підводити. Вона лиш два рази дихнула й нежива стала. Служба охнула. А пан Овруцький обернувся до ката й знову зареготався.

- Ти, небоже, батогів хочеш, чого став?

І знову почалася кривава робота серед стогону, крику й прокльонів.

Паню занесли до покоїв, і там її прибрали. Замковий капелан став правити панахиду, а пан гравсь з гайдамаками.

Щодня вигадував нові муки. Щодня виводив їх на подвір'я, їм відрубали руки й ноги, пекли гарячим залізом. Дехто не видержав, але було двоє таких, що в самий день похорону жінки звелів їм пан повідкручувати голови.

За жінкою він ні разу не пожалкував, і ніхто при йому не смів за доброю панею заплакати.

По похороні зажив пан знову давнім життям. Запрошував гостей, завів військо, музику, як було колись.

Людям здавалося, що та перерва часу, то був лиш якийсь невияснений сон. І панові здавалося, що він увесь той час проспав бездільно, а тепер почав нове, статочне життя.

Він єднався з сусідніми панами й робив вправи на гайдамаків. В такому поході перебував не раз кілька тижнів, В якому селі було зловлять запорожців або гайдамаків, ціле село нищили, палили, людей мордували, не розбираючи, старий чи молодий. Пан Овруцький поводився так, як пес, котрого довго держали на ланцюгу, а тепер спустили.

Після кожного такого походу вертався до свого замку пан Овруцький зі здобиччю. Привозив кожного разу по кільканадцять пов'язаних «харцизів», щоб погратись, потішитися їх страшними муками. Після такого походу чути було на замку страшні стогони

мордованих людей, а кров козацька потоками плила по замковому подвір'ю.

На цілу околицю ближчу й дальшу наліг переполох.

Люди боялися голосно говорити. Пан мав усюди своїх шпигів. Не дай Господи, підслухає, хто яке необачне слово, затягнуть невинного чоловіка до замку й уб'ють киями.

Пішла проклята слава про пана Овруцького, прозвали його скаженим псом. Люди сторонні об'їздили милями, щоб обминути його слободи.

Та кривава робота виходила йому на здоров'я. Він помолодшав, став рум'яний з лиця. Був веселий і любив забави.

З того часу як в його вкрали сина, він ніколи про його нікому не згадував. Але видко було, що не забув про його, бо в вільні хвилини заходив до саду замкового на те нещасливе місце сидів тут довгенько, брав голову між долоні й думав тяжку думу.

Карпо Кожушенко, скочивши з високого муру в глибокий став, зразу пішов під воду. Та зараз випливав наверх. Ножа держав у зубах, хлопця зомлілого держав лівою рукою на плечах, а правою рукою плив широкими плесами до другого берега. Коли знесилювався, клався горілиць і плив далі, поки не добрався до комишу, що ріс при другім березі від лісу, й став на ноги. Він змучився й важко дихав. Вийшовши на берег, застав тут уже Максима, що держав коней напоготові.

Карпо поклав зомлілого хлопця на землю й став скоренько вдягатися. Взув чоботи й одяг жупан, не зважаючи на те, що сорочка була мокра. Прип'яв зброю й скочив на коня. За той час Максим загорнув хлопця в кожу і подав його Карпові.

- Він либонь неживий...

- Живісінький. Дихає, як треба, й серце б'ється, лише води хлиснув і зомлів. Якби було можна де-небудь його висушити, бо то панська дитина, до такого не звикла.

- За нами, певно, буде погоня.

- Може. Я їм сказав, скачучи в воду, що ні мене, ні його живим не візьмуть.

Тепер погнали чвалом. Максим їхав попереду, Карпо за ним. Він часто поглядав на дитину.

Хлопець кілька разів розплющував очі й знову їх закривав.

Від того трясіння на коні він закашлявся, а тоді жбурнула з його вода. Хлопець знов розплющив очі й заплакав, та знов упав у безпам'ятство.

Козаки гнали, мов вихор. На хвилинку лиш приставали, щоб коні відпочивали. Вже пішло з полудня, а лісу й кінця не було, - хоч ліс з високими столітніми дубами рідкий був, і можна було безпечно проїхати.

- Де ми тепер будемо? - питає Карпо, коли зупинились.

- Та ось їдемо все до схід сонця. Тут десь буде глибока балка, густо заросла деревом і кущами.

Там сидить старий запорожець-характерник - звать його Охрімом Неситим, і бояться його всі страх. Він, кажуть, з

нечистою силою знається й великий характерник.

- Ліпше знатися з чортякою, ніж з паном Овруцьким, наприклад. Мені зовсім не страшно, та коли б мерщій до його зимівника добратися.

- Ми либонь заїдемо туди до вечора?

- Чи ти коли в тих сторонах бував?

- Ніколи. Та я довідався від лісника, полісовщика, що недалеко села живе.

- Ти заходив до його?

- Тоді, як ти пішов замок розглядати! я пішов розпитати про дорогу. Щасливо я його знайшов, недовго блукаючи.

- Може се той самий, що мене переховав?

- Куди! Того давно поховали, а сей молодий ще. Зразу мене злякався, схопився за пістоль. Та я заговорив до його: чи ти наш чоловік, чи ти панський пес, що в доброго козака стріляти хочеш? І він угамувався та й говорив зо мною по-людськи. «Тікай, - каже, - добрий чоловіче, бо як тебе панські посіпаки зловлять, то голову відрубують». «Я втечу, - кажу, - тільки ти дорогу покажи так, щоб було де захиститися під лиху годину». «Тут, - каже, - ліс рідкий бува, ніде сховатися, та коли так добре один день на схід сонця просто їхати будеш, то надигаєш безпечну балку, там хоч цілий рік сиди. Хоч воно й не дуже там безпечно». «Чому?» - питаю. «Там живе старий характерник, січовик Охрім Неситий, - каже, - небезпечно з ним стрінутись, бо з нечистою силою накладає. Тобі десь так скраю часок пересидіти, щоб кінь відпочив, а тоді далі». «А чи ти його бачив?» - питаю. «Бачив раз, - каже, - бодай не довелось удруге! Високий, сивий, вус в аршин, чуб теж... брови, мов ті мітли - страшний». «А ваш пан знає про його?» «Ні. Люди о тім мовчать. Пан звелів би його провести, а хто ж би то посмів його зачепити? Він, кажуть, кого хоче, то в камінь оберне, або в скотину яку-небудь. Страшна в його сила. Кажуть, що вовки до нього приходять та руку йому лижуть, мов пси... Не раджу тобі з ним сходитися, на очі йому лізти». «Ну, спасибі тобі за добру раду, чоловіче, здоров будь! Мені самому з таким чортом стрінутись ніяково. Либонь не відважуся в сей бік до схід сонця. Ти, будь ласка, покажи іншу ліпшу дорогу».

Тоді сердега став мені розповідати, що є по тім боці лісу, а що по тім, та по всіх селах пана Овруцького снуються шпиги, дуже ласі на перехожих, бо пан за кожного пійманого козака по золотому дає.

- Нащо ж ти йому таке говорив?

- А так. Коли б дізналися, що я був у його, взяли б сердегу на допит, куди й що - а він міг би проговоритися, що я приїхав до балки. А так скаже, що я поїхав на південь або на північ, то туди й погоня буде...

А коли б Господь допоміг до того характерника добратися, тоді ми й безпечні.

- Воно справді хитро ти обдумав.

- Полісовщик-лісник попросився зо мною та ще й паляницю дав на дорогу. Ось тобі, Карпе, половина...

Козаки були голодні, тому паляницю з'їли вмить.

За весь той час не злазили з коней. Коні поскубали трави й рушили далі.

Уже вечоріло, коли побачили перед собою велику гущу дерев і кушів; Не було ніякої доріжки, лишень непомітна стежка. Їхали один за другим. В'їздили в глибоке провалля. По боках, щораз вище, піднімалися стіни, порослі кущами й високим деревом. А далі провалля розширювалося, й козаки могли вже їхати побіч себе.

- Знаєш що, Карпе, нам би говорити тепер голосно хрещеною мовою, а то, чого доброго, старий хрін сидить де за кущем та ще кулю пошле на привітання...

- Може б ліпше гукнути козацьким звичаєм?

- Або заспівати... вже так давно не співали...

І вони обоє заспівали:

Гей, хто в лісі, озовися!

Та викрешем огню,

Та закурим люльку,

Не журися.

Їх сильні голоси відбивалися луною по берегах балки й їм самим веселіше стало. Хлопець прокинувся й став розглядатися по боках, мов у сні.

Максим широко розкрив ніздрі й став у повітрі нюхати.

- В повітрі дим чути... Десь недалеко чортів син сидить...

- Яке тобі діло до чортового сина? Коли тобі не подобається, так геть до самого біса, а його синові дай спокій! - гукнув на них збоку з-поза скелі якийсь сильний голос.

Козаки поглянули туди. З-поза скелі виходив старезний сивий дід з рушницею в руці... Він був в одній сорочці, в постолах, оперезаний мотузком. Сорочка на грудях розіп'ята, без шапки.

За поясом стирчав довгий ніж.

- Здоров був, діду! - гукнув Карпо. - Не гнівайся, будь ласка, не хотіли тебе образити... От так вихопилося негарне слово, а ти вибач.

- Хто ви в біса будете?

- А вже ж що запорожці. Знати птицю по пір'ю...

- Чого ви сюди забилися?

- Овва! Ти бо справді сердишся та й у гості не приймаєш. Та, бач, нам скрутна година. Хоч-не-хоч, а не підемо звідси, хоч палицею бий...

- По тобі й по звичаю бачу, що ви добрі люди. Я вже давно знаю, що ви в балку мою заїхали. Та коли б ви були не заспівали козацької пісні, то вже б і не жили. Я дуже стережусь непроханих гостей... Ну, тепер, здорові будьте, панове товариство, просимо гостей у хату.

Старий зійшов униз, наблизився й руку їм подав. Козаки позлазили з коней.

- Здобич везете? - питає Охрім, показуючи на хлопця.

- Вовченя піймали та треба його уговкати. Де ж твій зимівник, діду?

- Ходіть, то й покажу.

Охрім пішов попереду. Тут дно балки ширшало. Стояли тут грядки з яриною, овочеві дерева, пасіка. З-за гори місяць показався. Стало ясно, й усе було видно. Старий завернув убік, відчинив малі плетені ворота й впустив туди козаків. Зараз же

вискочили два великі, мов вовки, пси. Стали біля діда лащитися, а тоді обнюхали козаків і теж помахали хвостами.

- Бачу, що ви добрі, свої люди, коли мої пси на вас не гавкають... То мудра тварина, зараз занюшить козацьку душу. Коли б так сюди попав пан, або жид, або татарин, так на шматки розірвали б.

Наблизилися до хати. Та то не була хата, а велика камінна печера, до якої старий Охрім приставив двері й усередині причепував. Козаки ввійшли за старим усередину й він засвітив каганець.

Карпо роздивлявся. Була се простора висока печера з рівним глиняним помостом. З одного боку в стіні видовбана піч, на якій догорав огонь. Від того блимало світло по стінах, малюючи невиразні дивовижні узорі, які то повставали, то зникали, пересувались з місця на місце.

Дим з тої печери виходив якоюсь щілиною на двір. Навпроти входових дверей стояла якась щілина, заткана дошками. Були се двері до льоху. Карпо не міг при світлі гаразд роздивитись відразу. Він держав на руках хлопця й не знав, де його діти.

- Будь ласка, діду, чи нема в тебе чого з'їсти, бо ми страх голодні, й для дитини б дечого.

- Зараз зварю козячого молока, а для вас зараз вечеря буде.
- Старий пішов з каганцем поза піч до якихсь дверей. Там була невеличка печера з лежанкою, вкритою кожухами. Він покликав туди Карпа.

- Ось тут поклади дитину та зроби біля його, що треба. Карпо поклав хлопця на лежанку й розгорнув з кожуха. Хлопець був мокрий. Він уже прокинувся та дививсь на все з острахом, не розуміючи, що з ним робиться. Карпо став обережно роздягати його догола з мокрої одежі.

- Я тобі зараз, Остапку, одержу просушу при огні. Поки що ти полеж так, а коли б тобі холодно було, то накрійсь кожухом.

- Я хочу до мого покою.

- Тут нема, дитинко, твого покою, пожди до завтра...

- А я хочу! Занеси мене зараз до мами.

- І мами тут нема, а тепер і ніч, і далеко їхати.

- Зараз до мами мене занеси, сердився хлопець, а то я поскаржуся батькові, й він звелить тебе побити.

Хлопцеві здавалося, що то хтось із слуг коло його порається.

Карпо передав мокру одержу Максимові, щоб той просушив її при огні.

За той час приніс старий Охрім кухоль теплого козячого молока.

Хлопець узяв кухоль в руки й став жадно пити молоко.

- Добре молоко? - питає старий.

- Не добре, воно смерділо. Завтра мені такого не давай.

- У мене, дитино, іншого нема...

- То завези мене зараз до мами...

- Тепер не можна - ніч, у лісі вовки бувають. Можуть тебе з'їсти.

Хлопець почав плакати. Його вдягли в просушену одержину й покладали спати. Він довго ще хлипав, поки заснув утомлений.

Старий узяв каганець і ввійшов до першої печери. Він поставив на столі борщу з рибою, паляницю, меду...

По вечері вийшли надвір. Ніч була прегарна. На блакитному небі світив великий місяць. Усюди було тихо, лиш соловейко в садку аж заходився, так виспівував. В повітрі пахло від розквітлої садовини, що, мов снігом, вкрилася білим цвітом. Дерева кидали дивовижні тіні на мураву.

Чарівна українська ніч!

Старий виніс кілька кожухів і розіслав на землі під розкішною, черешнею.

- Ну й козаки в нас! - крикнув Карпо, а де ж наші коні?

- Не журись про коней, їм добре і безпечно. Он там пасуться поприпинані.

- А не буває тут часом вовка?

- Буває й вовк, та в мене добрі собаки. Здалека його почують та розірвуть на шматки. Сідайте ось тут, коли не голодні, та розкажіть мені, звідкіля ви й куди їдете?

Карпо став розказувати старому про все, що ми вже знаємо... Дід Охрім вислухав усе, покурюючи люльку, та й каже:

- На пана Овруцького треба б нашого Кривоноса. Той ніколи з порожніми руками не відходив. Ех! Набрали ми тих замків,

панських, набрали, а що панів та жидів налушили, то й не перелічиш.

- Хіба ти, діду, Кривоноса знав?

- Чи я знав? Я з ним у всіх походах був, та й його славну смерть бачив ось тими очима, що на тебе дивлюся!

- А хіба ти такий старий?

- А як ти гадаєш?

- Шістдесят либонь...

- Додай ще двадцять, то якраз буде мій вік...

- Вісімдесят літ? - скрикнув здивовано Максим...

- Так, так, синку. Як покійний Хмель утік на Запорожжя, то я вже козаком на Січі був. От так наче тепер Його бачу, як стоїть на січовім майдані перед усім товариством і плаче, жалується: «Я, - каже, - старий козак, допоможіть мені, браття»...

Пішло козацтво з ним, пішов і я. Запорожців начеб огнем підпалив. Було завзяття. Жовті Води, Корсунь... гей-гей, Боже святий! Гомоніла слава козацька. Ляшків-панів, жидів-орендарів та єзуїтів гнали, мов череду... Потому пішли загани по всій Україні. Я ходив з Кривоносом. То був козак! Як світ світом, такого не було й не буде. Лицар був. Нічого не було, чого б він злякався. А вже на ляхів страх завзятий був. А жидів мотлошив, що аж рука умлівала. Козацтво йшло за ним, як нетлі за світлом. Часи, часи славні, де ви поділись? За Хмелем став цілий народ. У кого лише здорові руки та нош, кидав усе та біг до батька Хмельницького. То була сила. Ми могли й без татарської підмоги розмести цілу Польщу. Не раз говорив славний полковник Богун, щоб позбутися татарів та самим кінчати. Хмель не зважився на те, хоч знав, що татарва його вже кілька разів зрадила. Не послухали Богуна От і прийшло Берестечко.

- Ти, діду, був і під Берестечком?

- І там був. Я зрятувався чудом Божим. Три дні болотом ішов, комишами. Не гадав я вийти живим.

- Так славно почалося, а що з того? - зітхнув Карпо.

- Така воля Божа. Попуст за наші гріхи... так, так. Хмельницький славний козак був, розумний ватажок, та він не доріс до того, щоб Україну поставити самостійною... Як би вам це сказати? Вилетів на гору орлом, а зліз униз жабою, бо голова

йому закрутилась від такої висоти. А лізучи вниз, поскидав тих, що йому допомогли вгору вилетіти...

- Як се?

- Ось як: увесь український народ став за ним одною душею, бо всім було зле від панів, а найгірше мужикам. Ті мужики-невільники стали відразу лицарями, та ще й якими. А Хмельницький, заманюючи мужиків до себе, обіцявав усе, а в зборівських пунктах забув за чернь, за мужиків, а про самих козаків дбав. А чого не можна було під Зборовом доконати? Я на те все дивився. Ми так зім'яли всю Польщу в одній жмені, що тільки потисни раз рукою, й сліду по них не лишиться! А тут Хмельницький гукає: згода, згода! Та ще булавою завзятців одганяє, короля собою заступає. Пишуть пункта, та так, начеб мужиків і на світі не було, а саме козацтво...

- Говорять, що се сталося по волі кримського хана. Він грозив, що коли козаки не вгамуються, то він Польщі помагатиме.

- Начхать було на хана й на цілу орду. У нас таке було завзяття, що з татарів ні одна лаба не вийшла б жива. Кажу вам: ляшня вже конала під нашими шаблями. Ще півгодини, й був би їм усім капут. Кажуть, що Богун аж плакав перед гетьманом, просив, щоб не переставати. и

- Чого ж Богун не доконав сього сам? Його ж були б козаки послухали?

- Він лицар був. Не хотів заводить у війську роз'єднання. Він хоч не згоджувався з тим, що робив Хмельницький, а зоставався йому вірним аж до смерті. То щира була душа.. Хмельницький відцурався черні, простого народу. Народ перестав йому вірити, а від того все пішло шкереберть... Хмельницький тяжкий гріх узяв на душу, по волі чи по неволі... Слухайте, хлопці, мого старого розуму, пам'ятайте, що без народу або проти народу нічого ніяк не доконається. А з народом однодушно можна гори перевалювати. Пам'ятайте як гарно йшло Хмельницькому, коли народ йшов за ним, а як пішло йому з Петрового дня, коли народ від його відскочив... Аж до того прийшло, що народ проклинав його: «Бодай тебе, пане Хмельницький, перша куля не минула...»

- Давно ти, діду, від козаків пішов та в сій глушині засів?

- Тридцять літ буде, як тут живу самотно.
- Від тебе не одно б почув, не одного навчився...
- Може. Тепер спіть здорові. Ще й завтра день буде, то розкажу дещо. Мене теж сон морочить.

Не треба було сього козакам двічі казати. Вони були змучені й насилу відганяли сон. Місяць сховався за ліс. В балці стемніло. Соловейко затих. Десь високо в скелі озвалась сова. Чути було, як коні хрупали траву.

VI

Вже сонце вийшло високо на небі, а козаки ще спали.

Дід Охрім давно вже зварив для гостей снідання, обійшов своє господарство, був у пасіці, коней напоїв, до хлопців навідувався, а вони спали, мов убиті.

Їм спалося дуже добре. Під черешнею сонце їх не пекло.

В повітрі було тихо, без вітру, повітря тремтіло на сонці. Бджоли бриніли на деревах, збираючи мед. У такому то й вік проспати можна. Старий воркотів незадоволений: нінащо козацтво звелось, сплюхи та й годі, - а далі не втерпів, та й гукнув їм над головою:

- Ану, панове товариство, вставайте, пани йдуть!

Карпо з Максимом схопились відразу на ноги.

- Які пани? Де? Що? - питають заспані.

Еге ж! От налякав!.. То я так жартував лиш, щоб скоріше прокинулись. Панів чорт має, звідкіля їм тут взятися, - а поки що вмийтеся та снідати ходіть.

Охрім повів їх недалеко своєї оселі. Тут плило з скелі чисте, як кришталь, джерело й спливало до великого кам'яного басейну, звідки відпливало малим потічком в долину. Над потічком стояла якась невеличка будівля. Козаки залюбки вмилися холодною водою.

- Гарна в тебе вода, діду...

- Без цього я б тут і години не всидів. Та воно, ніде правди діти, такої балки на всій Україні другої немає...

- А се ж що за будівля така?

- Млиночок поставив.

- І млиночок? - здивувався Карпо...

- Хіба ж на базар за борошном піду?

- А зерна звідкіля береш?

- Землю орю та й збираю, що Бог уродить...

Звідси пішли до домівки. По дорозі стрінули в загороді ціле стадо курей.

- Та ти, діду, справді хазяїн неабиякий.

- Побачиш ще дещо.

Старий виніс їм снідання під черешню. Варене молоко, мед у мисці, паляницю, печене м'ясо.

- Мені б на паненя подивитися.

- Я дививсь, він ще спить.

- Чи не багато того снання?

- Нічого, хай виспитьсся гаразд. Тепер ходіть, покажу вам моє хазяйство.

І повів своїх гостей по леваді. Зараз з лівої сторони від печери була друга, ще просторіша. Тут була стайня на кози, два волики й корову. Тепер не було тут нічого. Товар пасся в окремій загороді. Вхід до тої печери заложений був кущами так, що не видно було нічого. Трохи нижче стояв гарний садок. В садку стоять рядком вулики. На деревах бриняють бджоли. З другого боку йде огорожа на товар. Він пересувається з місця на місце, поки не випасе трави. На самій середині балки грядки з усякою городиною. Капуста, буряки, морква, кавуни, огірки. А ще далі загопи пшениці, ячменю, гречки та проса...

Козаки не можуть отямитися з дива...

- Ти тут сам, діду?

- Тепер не сам, гостей маю.

За ними ступали крок за кроком два великі пси.

- І ти, діду, не боїшся сам?

- Хіба ж я сам? Ось бачиш, мої товариші, мої вірні слуги, - каже, показуючи на псів. Ану, нехай би мене хто зачепив...

За той час хлопець прокинувся і вийшов аж на двір. Він стояв перед печерою й протирав заспані очі. Сонце його вразило.

- Остапику, гей! - гукнув Карпо, - ходи сюди, сину...

- Я хочу до замку.

- Хіба ж тобі погано тут? - питає дід. Ходи зо мною, щось тобі покажу. Він узяв хлопця за руку й повів до товару.

Тут було маленьке, біле, мов сніг, козлятко.

- Що се таке? - питає хлопець цікаво.

- Козлятко. Я тобі його подарую, візьми собі... Хлопець дуже зрадив. Узяв козлятко на руки й поніс. Воно забекало. Прийшла стара коза, понюхала й стала знову скубти траву.

- Тобі, певно, їсти хочеться?

- Хочеться.

- Ну, ходи й козлятко з собою візьми, воно вже твоє.

Хлопець тягав козлятко, аж засапався. Старий виніс йому молока й шматок паляниці. Хлопець так був зайнятий козлятком, що й на їду не дуже то зважав. А далі наставив кухоль козляткові. Воно встромило свою мордочку до кухля й стало пити молоко.

Се дуже хлопцеві сподобалося. Він став тішитися, сміятися. Козаки дивилися на се й собі усміхалися.

- Дай кухоль, я тобі ще принесу, а то голодний будеш.

Старий приніс ще молока. Хлопець випив трохи, а решту дав козляті. Тепер воно бігло за ним, мов песик, а хлопець радів. Потім дід повів його до млинка й пустив на млин воду. І се хлопцеві дуже подобалося.

- Гарне се? - питає дід.

- Дуже гарне, я такого ще не бачив...

- Коли будеш чемний, то будемо обоє молоти борошно.

- Яке борошно?

- А таке, що з його паляниці печуть, бублики, Тепер хлопець не відставав від діда...

- Як тебе, діду, звати? - питає.

- Зови мене, синку, дідом Охрімом...

- А ти мене зви паном Станіславом Овруцьким.

- Фе! Так погано. Я тебе звати буду Остапом, це краще. Ти, бачиш, ще не пан, бо пани великі, а ти малий. Підростеш, тоді друге діло.... Тепер ходи до пасіки.

Усе те було для такого панятка невидальщина. Хлопець був дуже цікавий. Тут бачив усе нове, все його цікавило.

А старий Охрім, мов дбайлива нянька, говорив з ним, пояснював. До полудня геть заприятнілися з собою. І мами не згадував.

Тимчасом козаки пішли до печери. Вона була простора й напрочуд ясна. Через вікно, видовбане в передній стіні, влітали сюди цілі снопи сонячних променів. На лівій стіні висіла багата турецька і польська зброя, довгі рушниці, вибивані золотом, дорогі пістолі, шаблі, ятагани. Усе те зложено в порядку,

завішене на жердках, прибитих до стіни. Уся стіна вкрита турецькими килимами. В одній великій щілині в сій стіні висіла багата одежа. Оксамитові кунтуші, шовкові жупани, пояси, чоботи сап'янці. А над зброєю стояла довга полиця, заставлена золотим та срібним посудом. Срібні михайлики, тарілки, дзбанки на мед...

Наші козаки оглядали все цікаво та дивувались таким багатством в тій печері.

Заглянули й до спальні старого. Не було тут нічого незвичайного. Проста лежанка з дощок, вкрита кожухами; над тим висіла рушниця, проста з витертим ложем порохівниця, мішок з кулями, довгий гострий ніж та два пістолі й ікона Богородиці в золочених рамах.

Козаки перехрестилися, а далі глянули один на одного й відразу подумали собі: «Говорять, що старий з чортом руку держить, а в його ікона християнська». Старий покинув хлопця з козою на дворі й заходився варити обід.

Козаки теж вийшли надвір і наблизилися до хлопця. Він держав козлятко за шию й щось до його говорив.

- Що ж, Остапе, добре тобі тут? - питає Карпо.

- Добре. Воно так молоко п'є з кухлика, мов цуценя.

- Воно краще цуценяти, бо не кусає... А може б ти мені його подарував? - дровичся Карпо.

- Не дам. Попроси діда Охріма, він тобі дасть інше. Там ще скільки є.

- А ти любиш діда Охріма?

- Люблю. Він обіцяв навчити мене стріляти ведмедя.

-- А мене любиш?

- Тебе ні. Нащо ти мене забрав від мами? Я хочу до мами, - і хлопець став плакати...

Почув се дід Охрім:

- Остапе, ану ходи до мене, щось тобі покажу. Хлопець побіг миттю до печери... Лід Охрім став його забавляти та заговорювати.

- Треба буде його тут залишити, - каже Карпо до Максима. - Здається, кращого місця не буде. Візьму його звідсіля, як підросте та зовсім забуде про колишнє.

- Я теж так гадаю. Тут і безпечно буде. Я справді не знаю безпечнішого місця. Воно неприступне, а ще народ уважає старого за характерника й чортового кума.

- Я справді не вгадаю, в котрий бік іти, щоб звідсіля вийти. Якийсь справді зачарований кут. Сьогодні поговорю з дідом. В мене трохи червінців в сідлі €, то лишу йому на початок.

- Цікаво знати, хто він? Розумна людина, нічого сказати. Як він тут гарно загосподарився. Усе має» чого душа забажає. Таких зимівників на цілій Україні либонь нема.

- Про все розпитаємо потроху, може й довідаємося щось. Козаки полягали під черешнею на кожухах.

Вийшов до них старий, ведучи за руку Остапа. Він щось говорив і сміявся з утіхи.

- Я тобі, синку, постолі зроблю, такі маленькі. В тих чобітках тісно тобі ходити, а босому небезпечно. Тут гадюки трапляються; а вони кусають так, що вмерти можна

- А які ті гадюки?

- Пожди, колись покажу. Вони такі, мов мотузки, повзуть по землі так скоро, що тільки оком мигнеш. Та я тут маю такого, що їх ловить.

Старий став якимось дивно свистати крізь зуби. Згодом вийшов з кущів борсук. Він саме держав у зубах гадюку, що вилася коло його спини й завзято кусала його грубу шерсть.

- Ось бачиш. Се борсук, звір дикий, та я його освоїв, і він тепер мені в пригоді стає, бо гадюки ловить.

- А гадюки його не кусають?

- Кусають, та йому се не шкодить, так йому Бог дав.

Тимчасом борсук перекусив гадюку надвоє. Розкушені шматки стали скакати, витись, Голова підскакувала високо. Борсук брав одну частину за другою й згриз смачно. Тоді присів на землі й дивився Охрімові в очі.

- Пожди, голубе, молока дам. Ти заслужив се. Старий виніс в мисці молоко й подав борсукові.

- А можна його погладити? - питає хлопець.

- Тобі не можна. Він тебе ще не знає, то може вкусити.

- Той дід справді якийсь знахар, - говорив Максим Карпові. - Гляди, які чудасії виправляє.

- Ми ще побачимо, як він чортяку за роги поведе напувати, - сміявся Карпо...

- А ходіть-но обідати! - гукав Охрім.

Прийшли в печеру. На столі понаставляв Охрім такої всячини, що на десяток людей вистачило б. З миски парував смачний борщ з свинячим м'ясом, була смажена риби, печена дичина, медівник, хліб і великий дзбанок доброго меду.

Посідали за стіл, старий проказав молитву й перехрестив тричі страви.

- Тепер їжте на здоров'я й беріть, що завгодно, я припрошувати не буду.

Малого взяв на коліна й дав йому срібну ложку. Хлопцеві дуже смакували ті страви. Не треба було й козаків дуже припрошувати.

Вони їли, аж за вухами лящало.

По обіді пішов старий за своїм ділом. Хлопчина побіг за ним, а ззаду бігло козлятко и два невідступні товариші - пси.

Козаки полягали під черешнею з люльками, поки не задрімали.

По вечері полягали знову під черешнею на траві. На колінах старого Охріма приліг хлопчина. Він не хотів іти спати в печеру. Старий постелив йому кожух овечий, а другим його прикрив. Хлопець узяв козлятко за шию та так і заснув.

- Слухай, діду, каже Карпо. Ти справно вмієш з дітьми поводитися. Чи ти б не подержав при собі оце хлоп'я, поки не підросте трохи? Бо справді не знаю, де його джуги, а з дитиною мені ніяково возитися.

- А ти як гадав? Я б тобі його навіть не віддав тепер, то ще дитина, заморилася б. Не першина мені дітей ховати, хоч своїх не мав ніколи. Виховав я їх багато, сиріток козацьких, поки на Січ не виправив. Не раз до мене навідується ті, що живі zostались...

- Б мене трохи червінців є, то дам на початок...

- Дурний ти, козаче, з твоїми червінцями. У мене є їх більше, ніж ти думаєш. За червінці я тобі нічого не зроблю, а зроблю все за добре слово. Я це хлоп'я полюбив. Воно здається не в тата, а в маму вдалося, по тім усім судячи, що ти мені говорив... Я з

його виховаю славного козака, виховаю в страху господнім, та ще й грамоти навчу...

- Грамоти? То ти, діду, письменний чоловік? - говорив здивовано Карпо...

- А хіба ти гадав, що письменні в постолах не ходять та й у печерах не живуть? Ей, небоже, було колись зо мною інакше. Я в Києві вчився, в бурсі побував. Здорово мене били та й добре вчили, поки з бурси не втік...

- Не смію тебе питати про твою історію, бо це не по-козацьки, але вона дуже, мабуть, цікава...

- Як ти мені про себе розказав, то слід мені оповісти дещо з мого життя. Коли цікаві, то послушайте. Ось тільки люльку закурю.

І знову світив ясний місяць на небі. Була повня. Хто такої літньої ночі не бачив, то хоч як опишуй, малюй, а все не так вийде, як воно було справді.

Старий Охрім набив люльку тютюном, закурив і так став розказувати.

- Мій батько попом був у селі Ольшаниці на Волині. Тяжко нам жилося тоді всім православним. Не минала панщина й мого батька, хоч він в рясі ходив. Гірко про се розказувати. Нас було двоє синів у батька.

Раз якось прийшли до нас на постій кварцяні жовніри. Напилися та давай задиратися. Батькові осмалили бороду, а коли мама за нього вступилася, то один кварцяник так її штовхнув у груди прикладом рушниці, що вбив на смерть. Мій старший братчик Петрусь, вступаючись за батька, вчепився зубами в його руку. Тоді кварцяник заїхав того по головці пістолем, що аж мозок вискочив... Ну, а я на се дививсь з-за печі та й плакати боявся. Опісля нічого було мені вдома робити. Батько одвіз мене в Київ до своєї сестри, що жила за одним міщанином на Подолі. Звідсіля мене в школу посилали. Батько частенько до мене навідувався. Я перейшов у вищу школу, вчився добре. Побув я там чотири роки. Батько хотів бачити мене попом. Та не діждав того, бо вмер. Тоді мені геть відхотілося попівського хліба. Я покинув школу та й вийшов з бурси, щоб ніколи туди не вертатись. Я здибав на базарі купку

запорожців та й пристав до їх. Що ж вам казати, як воно на Запорожжі, коли ви й самі здорові, знаєте. Там дуже поважають науку, та тільки хто освітою величається, того не люблять, чваньком називають. Навчився я воєнного ремесла, в походи з запорожцями ходив, у Криму був, аж поки не зчинилася пригода, про яку я вам уже розказував. Приїхав на Січ Хмельницький, і козацтво все заворушилось. Пішов і я. Був я в усіх походах, держався Хмельницького аж до смерті. Гадав і далі йти за його думкою, поки в козацтві був який порядок. А то стали гетьмани мінятися, бувало й по двоє, троє відразу. То той дурний Юрась, котрому свинопасом бути, а не гетьманом, то Виговський, то Брюховецький, чура, наймит Хмельницького, якому Москва помагала. Повстали брат на брата, з одного боку Москва під'юджувала, з другого Польща. Дивлюсь на все це та й плачу над недолею України: нащо й за що пролито стільки козацької крові? Був я не послідній козак, а все ж таки не було в мене такої вдачі, щоб самому за діло взятись. Були кращі від мене голови, та нічого не вдіяли.

І я плюнув на все, покинув козаків, не пристав ні до кого, а пустився навмання пригожого місця шукати для себе. Щасливо знайшов я оцю балку, перевіз сюди свою мізерію й живу тут уже тридцять літ. Мені тут добре. Усе маю, чого мені треба, й усе роблю своїми руками, сам. Ніхто мене не зачіпає. Зловили мене раз у лісі пани, як за гайдамаками ганялись. Тоді я до них по-латинському заговорив, а вони тільки баньки витріщили. Ти, кажуть, шляхтич, ходи з нами. Тоді я до них: пустіть мене, люди добрі, хочу жити так, як мені подобається. Ся латина мене спасла, а то були б повісили. Вони знають, що я тут живу, та не займають мене. А селяни вважають мене за великого чародія, знахаря, характерника, й бояться мене. Хай буде й так, я їх не чіпаю, з людьми не живу, хіба візьму, коли трапиться, яку сироту та в люди виведу.

- Чого ж тебе знахарем та характерником прозвали?

- А от чого. Я зілля знаю та людям помагаю. Вони часом, як біда прикрутить, заходять-таки до мене за порадою. До того в мене кіт чорний є, а се вже, кажуть, непременно чорт. Кота я

мушу держати, бо мишва всю мізерію б мені рознесла. А чорний кіт кращий, ніж білий, бо вночі його миша не добачає.

- Так ти, діду, залишиш у себе мого хлопця?

- Авжеж, коли казав, то й лишу. Та ти казав мені вчора, що хлопця захопив, щоб помститися за батька. Чи така твоя вся помста буде?

- Ти ще не догадуєшся? Хочу з його виховати завзятого козака, а тоді пущу його на панів. Подумай: освоєне вовчення на вовків пустити...

- І се мені годиться знати. Значить, має вийти козак-завзятець. Значить, треба йому змалку відкрити очі на ті кривди, яких український народ від них зазнає.

- І виробити йому вдачу, щоб ніколи від козацтва не відскочив за жадні скарби світу, хоч би й дізнався, з якого гнізда він птиця...

- Тебе я добре зрозумів, так і робитиму...

- Ми завтра поїдемо.

- Чого вам так спішно? Посидьте трохи, відпочиньте, підживіться трохи, а то висохли, мов хорти.

- Таки, діду, поїдемо. Колись, може, й вернемось. А коли б нам прийшла скрутна година й не було б де сховатися, тоді приїдемо, хоч палицею гони. А тепер ми тобі лише заважаємо та робити не даємо.

- Коли ви про роботу згадали, так добре. Щоб даремно хліба не їли, скосіть мені леваду...

- Коли так, то лишаємося та відробимо тобі, діду... Правда, Максиме?

- Авжеж! Хіба ж ми косити не знаємо?

- Ну, добре, гості мої, тепер я вам на бандурі заграю...

Старий пішов до своєї печери, виніс бандуру ч став грати.

Потім заспівав сильним ще голосом козацьку думу про Богдана Хмельницького.

Козаки слухали уважно. Серед тої літньої вкраїнської ночі, при яснім світлі місяця, вони були наче б зачаровані. Все те, про що в пісні говорилося, вони наче б бачили тепер на власні очі...

Старий ударив ще кілька акордів і перестав.

- Знаєш, діду, як ти співав, мені здавалося, що я всіх тих лицарів ось тут в твоїй балці бачу.

- Говори здоров. Я такими привидами живу. Вийду сюди вночі, сяду під оцею черешнею, молитву читаю, а далі задумаюсь і бачу всіх моїх товаришів, бачу й незабутнього полковника Кривоноса, розмовляю з ним, радію, молодію. Не раз триває так, поки півень не заспіває, а тоді я з сну прокидаюся та й засипаю вже насправжки. З тими привидами я дуже щасливий, мені від того літ убуває...

Козаки додержали слова, скосили леваду, згребли сіно й у копиці склали. Нарубали дров, помагали біля оселі та старалися якнайбільше зробити...

- А тепер відпочиньте кілька днів по праці...

- Ні, діду» вибачай, таки завтра поїдемо, от тільки дорогу покажи, бо на Красноставці, значить тою самою дорогою, вертати нам не хочеться...

- Не бійтеся, покажу вам іншу дорогу.

За той час балакали кожного вечора під черешнею й слухали оповідання старого Охріма про козацьку давнину.

Нвступного дня рано осіддали коней і були готові до дороги.

Охрім надав їм харчів цілий мішок. Паляниць, ковбас, в'яленого м'яса, риби сушеної, сушених слив та яблук, до того ще баклагу меду.

Остап ще спав. Карпо нахилився над ним, поцілував у голівку и перехрестив. Охрім звелів одному собаці, лишитися при дитині, а другого взяв з собою. Дід ішов попереду, а козаки йшли за ним, ведучи коней за поводи. Йшли малою стежкою понад струмочком, що вився поміж кущами високої ліщини. Натрапили на невеликий ставок. Вода була чиста така, що можна було пісок на дні порохувати.

В ставку гралися до сонця риби: карасі, пструги, плотиці.

- Та в тебе, діду, й ставок є?

- А хіба ж я рибу з моря привожу?

- А не можна б так скупатися?

- Купайтесь на здоров'я.

Козаки пустили коней, пороздягались миттю й шубовснули в воду. Вода була свіжа. Козаки не могли нею налюбуватися і

вилазити їм не хотілося, поки добре не замерзли.

- Сей ставок я сам зладив. Загатив греблею воду, й готовий ставок.

Одяглись і пішли далі. В другому місці між кущами стрінули невелику ковбаню води...

- Знову джерело...

- Ану, напийся.

Карпо зачерпнув води пригорщею й доніс до губи. Вода була солона.

- Тут, діду, справді рай, усього маєш доволі...

- Богу дякувати.

- Кому ти все те покинеш? - питає Карпо.

- Кому ж би? Людям. Коли геть постаріюсь, то приймака візьму. Може одного з тих, що їх виховав, а може кого-небудь...

Зайшли під високу гору. З неї виступали велетенські камені, між якими росли густо кущі калини, дикої рожі та тернини. Долом росла висока ліщина.

Старий розхилив кущі понад струмочком. Козаки пішли з кіньми за ним і зайшли в печеру, куди тік струмок. В печері було темно, хоч око виколи. Йшли навмання по воді потоку, що журчав по камінчиках. Довго так ішли, не кажучи ні слова, а все вниз.

- Чи не ведеш ти нас, діду, в пекло?

Старий не відповів нічого, аж ось побачили здалека світло дня, яке щораз більшало. Коли прийшли на край, сонце вже зійшло високо. Вони мимохіть позатуляли очі долонями. З цього боку сходило сонце й осліплювало своїм яскравим промінням.

- Чи втрапили б сюди до мене?...

- Господь з тобою! Хто б цього сподівався, хто б туди відважився зайти!

- Се річка Інгул, а решту порадьте собі самі, бо мені пора вертатись. Щасливої дороги!

Охрім вернувся назад в печеру, а за ним почалапав у воді його вірний пес.

- Ото чудасія! - каже Максим до Карпа.

VII

Коли старий вернувся до своєї оселі, то вже було близько полудня. Сонце стояло вже високо й дуже пекло. Охрім почув здалека плач хлопця, який в одчаю бігав і кликав діда.

- Остапику, не плач, дитино, я зараз прийду.

Хлопець кинувся бігти на його голос. Біля його біг пес, а ззаду бігло біле козлятко, мекаючи.

Хлопець, побачивши діда, дуже зрадів, прибіг до його, припав до його руки.

- Куди ти, діду, ходив? Я прокинувся, а тебе не було. Шукав скрізь, і в садку, й у пасіці, й на леваді, й у стайні. Я налякався й плакав.

- Недобре, дитино моя, лякатись і плакати. Усюди є Бог, котрий нас оберігає... Чи ти вмієш молитися?

Вмію, мене ксьондз учив, замковий капелан...

- Ну гаразд, я такої молитви не вмію, але я тебе навчу своєї, козацької...

- А коли ми поїдемо до мами? - спитав хлопець.

- Поїдемо, але перше виберемо мед та завеземо мамі, зберемо яблук, груш, - треба мамі гостинця привезти...

- То вибираймо мед сьогодні, а завтра поїдемо...

- Бджоли ще не зробили меду, бо їм ще не пора...

Від цього часу настало для Охріма нове життя. Мав з ким говорити. Хлопець ходив усюди з ним. Мами вже не згадував. Про козаків раз лиш спитав, де вони ділися. Охрім пояснив, що вони поїхали на Січ, і став його дитячому розумові пояснювати, що таке Січ, хто такі козаки, й чого вони на світі хочуть.

Від того поволі крапля за краплею змінювався в хлопця світогляд. Він переконався, що козаки то не такі люди, що їх усіх треба б вішати та на кіл садовити...

Охрім розказував йому, звідки козаки взялись, говорив про татар та турків, як вони на Україну набігали, людей в ясир брали, мучили, як козаки відбивали невільників, билися з татарвою, з турками... Хлопець прислухувався до тих оповідань, жалів над долею невільників.

А далі Охрім став йому розказувати про панів, що також людей мучили, гнобили...

Хлопець пригадував собі те, що в своїм дитинстві бачив на замку в свого батька. Він бачив, як людей гнобили, мучили, на кіл сажали. Тоді він не розумів за що. Йому казали, що се мужики, хами, що їм так і треба. Та нагадав собі й те, як мама не раз просила за тих хамів батька, як батько гримав на маму й реготався, як він сього реготу лякався дуже, а мама плакала, й він її жалів. Все те нагадував він собі тепер і став переконуватися, що тим людям робили кривду, що так не повинно бути.

Ціле літо спав хлопець на свіжому повітрі, купався в ставку, бігав, живився простими невибагливими стравами. Від того зовсім перемінився. З колишнього блілого, мов полотно, хлопчини виростав здоровий рум'яний хлопець із загорілим лицем.

Минуло літо, настала осінь. Старий мав роботи від ранку до ночі. Ховав пні з бджолами, збирав овочі, молот зерно на борошно, квасив капусту, приготував до зими. Його комора наповнялася припасами.

Настала зима. Ціла балка вкрилася снігом, що блищав на сонці мов діаманти. Охрім зладив Остапові овечу кожушину й пошив шапку, чому хлопець дуже радів. Тепер годі було вже спати на дворі. В своїй печері зладив Остапові лежанку з сухого моху. Хлопець не міг розлучитися з своєю козою. Вона цілий день бігала за ним, а на ніч лягала біля нього спати. Старий ходив у відповідну пору на полювання в ліс і брав з собою Остапа. Вилазили тоді на берег балки. Згодом став його привчати до стрільби й подарував йому одну малу легеньку рушницю.

Хлопець серед такої невидальщини забув згодом про своє гніздо. Навчився української молитви. Старий учив його грамоти з старого часослова. Хлопець був дуже понятливий, і до року вже читав старому з книжки.

Минуло так кілька літ. Остап уже виручав старого в хазяйстві. Він виріс, був дужий, відважний і непогано стріляв. Він був правою рукою діда, котрий став нездужати. Дихавиця його

мучила. Зимою не міг по ночах спати. Старий прочував свій кінець. Не жаль йому було вмирати, та одна думка його турбувала: коли він закриє очі, що з хлопцем станеться?

До цього хотів він його приготувати...

- Ти пам'ятаєш, синку, тих двох козаків, що тут одного разу були?

- Трохи пам'ятаю. Я десь з ними їздив, чи щось... так наче в сні пригадую щось...

- Один з тих козаків, що зветься Карпо Кожух, то твій тато.

- Невже ж?

- Так, синку. Він, коли не загинув, то навідається до тебе... бо бачиш, дитино, мені скоро вмирати прийдеться...

- Хіба ж справді так? - злякався Остап... а що ж я без тебе робитиму?

- То ж я й хочу тобі сказати... Як я вже перестану дихати й моє тіло захолоне, то ти візьми заступа, викопай тут під грушею глибоку яму, мене вбери в жупан, кунтуш, в чоботи сап'янці, накрий мені китайкою очі, перехрести, прочитай молитву за усопших і присип землю. Потому накопай землі скільки змоги й зверши молитву, а на вершку постав хреста. А на тім хресті випиши так: «Здесь опочиваетъ рабъ божій Охрімъ Неситый козакъ войска Запорожского низового поповичівського куреня товариш.. Упокоілся въ году»... - тепер мені вісімдесят п'ять літ, то собі рахуй скільки мені буде від роду... і так напиши. А потому хазяйнуй далі, а коли тобі надокучить тут самому, то йди в світ. Панів обминай, бо вони тебе піймають та в неволю запроторять. Ти шукай козаків та проси, щоб тобі на Запорожжя дорогу вказали. Між козаками питай за твоїм татом Карпом Кожушенком. Та ліпше буде як ти ще тут побудеш у балці. Коли б сюди які люди за мною приходили, то ти скажи, що я не хочу з ними говорити. Нікого не припускай близько, щоб ніхто не знав, що я вже вмер. Люди тебе можуть скривдити, ограбувати. Йдучи звідси, виходь печерою, йди за потічком. Вхід до нашої печери заложи каменями, а товар весь повипускай - хай сам за себе дбає. А коли б ти, побувши на Січі, вернувся сюди знову, то під моєю лежанкою закопаний глечик з червінцями. Є там стільки добра, що можна й у Києві з того дуже добре жити, чи де схочеш.

А під моєю лежанкою в головах знайдеш невеличку скриньку з паперами. Особливо бережи той великий зшиток паперу, Я над тим кілька років працював та посписував усе, що я на моєму віку бачив, поки в сій балці не закопався. Коли тобі охота, та прочитай сам, а коли ні, то передай комусь письменному в Києві або на Запоріжжі. Там списано все по правді. Пам'ятай добре, що я тобі, синку, кажу...

Від того дня Остап став сумний. Йому жаль стало доброго діда. За смерть він йому ніколи не говорив, аж тільки тепер. Від того великий сум заліг Йому на душу. На діда дививсь з страхом і жалем наче б бачив його послідній раз. Остап не знав, як чоловік умирає, бо не бачив того. Дід, певно, знає се добре... Йому тепер пришилося тяжко жити.

Дід нездужав. Цілу зиму дуже кашляв і не злазив з лежанки. Про все мусів дбати Остап. Аж з весною старому полегшало. Як пригріло сонце й розтали сніги, як трава стала виколюватись і бджола забриніла, дід вийшов надвір, підпираючись палицею, й став ходити по дворі, гріючись на сонці. Він страшно змінився. Згорбився, голова та руки тряслися та дуже змарнів. Він присів на камені під печерою й похнюпив голову.

- От, славити Бога, діду, тобі вже легше, - говорив зраділий Остап. - Буде тепліше, то подужаєш зовсім. Я тобі меду з льоху принесу.

- Сідай тут біля мене, мій синку любий, сідай, я на тебе подивлюся, ти моя втіхо, підпора моєї старости...

Остап присів біля ніг старого й дививсь Йому в старечі очі, а дід гладив його кучеряву голову.

- Мені справді може влітку полегшає, але тієї зими я вже не переживу... Мені пішло вже на вісімдесята шостий. Моїх ровесників вже либонь нема на світі...

В ту мить схопилися з землі пси й полетіли, сердито наїжачивши шерсть, вздовж потічка...

- Що се? - спитали один одного,

- Бери, синку, рушницю, а мені подай другу. Сим боком ніхто до нас не заходить. - Старий підвівсь і випрямився.

Остап приніс рушниці й побіг за псами.

- Далеко не відходь, чуєш?

А тимчасом пси гавкали завзято, чути було голоси;

- Пугу! Пугу!

- Хто ви? - кричав Остап. - Не наближайся, бо далєбі стрелю!

- Краще ти приклич собак, ~ гукав хтось за кущами.

- Остапе, приклич собак, - гукнув старий, - се козаки.

Остап послухав. Пси перестали гавкати, а за хвилину вийшли з Остапом з-поза кущів два козаки, ведучи за собою коней.

- Здоров, дїду Охрїме! Чолом тобі б'ємо, - гукали козаки, вимахуючи шапками...

- Справдї! Далєбі! Так це ви, - говорив, зрадївши, Охрїм і поклав рушницю на землю.

- Чого так забарились? Остапе, бери від них коней та проведи в стайню. Се ж твїй батько Карпо Кожушенко, а той - то його товариш... От, гості любї, в хату просимо!

Остап не знав, чи радїти, чи сумувати... Він узяв коней і повїв у стайню та розсїдлав їх, а козаки за той час стали вітати старого...

- Якраз в пору прийшли. Менї вмирати пора, то я страх стурбувався, що з хлопцем буде...

- Ти справдї, дїду? підтоптався, а Остап вирїс, мов дубок той. Гарно виховав, спасибї!

- Я повинен тобі його віддати, та бачите, зо мною погано. Я вже... не в силї... води собі взяти... не то що... Підождїть... поки мене... поховаєте, а то сам... загину... - Старий розплакався.

- Заспокойся, дїду. Ми щось інше загадали... Ти казав колись, щоб ти приймака прийняв. Ось тобі приймак, мїй побратим, бери його...

- Хїба б ви розлучилися? Побратими?

- То ж бо й є. Ми запрягли собі до смерті не розлучатися, та баба перебила. Мїй побратим закохався в дївчину та й засватав, а задля дївчини й товариша покидає. Ну що ж робити! Ото ж він загадав одружитися з своєю Ганною та до тебе прийти за приймака, хїба що ти не схочеш баби на твоїм замовнику...

- Невже так? - скрикнув старий. - От Божа благодать! Поблагословив мене Господь на сконї моїх лїт дїтьми.

- Ходи, мій сину, хай обійму та поблагословлю тебе. Старий, плачучи з радості, обіймав Максима.

- Хоч на весіллі не погуляю, то коли ти прийдеш сюди з своєю княгинею, ще заграю на бандурі та любуватись буду, як ви обоєчко танцюватимете... Господи! Тобі слава! Який я тепер щасливий! Гей, Остапе, а чого ж ти там приріс?! Ходи сюди, гостей приймати... Ото радість... Гарно ви се вигадали!

Старий наче помолодшав, випрямився, лице повеселішало, вигладилося... погладив вуса...

- Мені б поголитися слід. Не голився цілу зиму. Виросла борода, мов у цапа.

Підійшов Остап:

- Я, діду» коням сіна давав.

- Здоров будь, синку, - сказав Карпо, - от хлопець, хоч куди козак. Став його обнімати...

А тим часом дід Охрім, не зважаючи на свою неміч, порався біля печі, щоб гостей нагодувати. Остап його виручав... Як козаки підкріпились, питає старий:

- Що на Україні чувати?

- Та погано, - говорив сумно Карпо. - Руїна. Народ обороняється, як може й гине серед заколоту. Тільки й слави, що Запорозжя. В гетьманщині нема ладу. Старшина козацька до панства тягне, в царя та бояр ласки запобігає, хоч і на Польщу оглядається, а простий народ в Москві бачить увесь свій порятунок. А Москва впинає щораз глибше свої кігті в українське тіло.

- Від Москви не ждати нам спасіння, - говорив дід Охрім. - Був я при переяславській умові. Здавалося, гаразд буде під московським православним царем, а потому ту умову нищили пункт за пунктом. Наших найкращих людей в Сибір загнали й то зрадою, без суду. Згадати страшно.

- Я кажу, що ні на кого не можна покладати надії вкраїнському народові, тільки на власні сили, - казав твердо Карпо.

- І я це кажу, щоб лиш єдність була, щоб Бог послав нам такого чоловіка, щоб здолав усіх з'єднати, а тоді нам ніхто не страшний. У нас буде така сила, що й Москву, й ляхів проженемо

з нашої хати, а туркові скажемо; зась! А що ж ви, козаки, тепер робите?

- Ворога б'ємо по-давньому. Татарву шарпаємо, панів польських караємо, часом і Москві достається.

- Така робота нічого не варта. Коли навкруг себе крутитимешся, то не далеко зайдеш... Вам би поперед усього розбити одно, а тоді вже обертайся на друге...

- А хто ж би, по-твоєму, мав бути перший? - питає Карпо.

- У давнину нам треба було поперед усього здавити татарщину й зайняти Крим та там запустити корінь. Воно може б і тепер не було пізно. Та тепер нема вже такого завзяття на татар, бо вони теж охляли... Тепер би прогнати з правого берега Дніпра всю шляхту - панів, щоб знову козацтво розрослося та в пір'я поросло. Та тільки те козацтво має бути без високої панської старшини, без реєстру, щоб усі були вільні та рівні. А вправшись з Польщею можна б і за Москву взятись... Та до такого діла треба голови розумної та щирого серця...

Довго так балакали. Тепер ще холодно було спати на дворі. Козаки постелили собі в першій печері. Другого дня, тільки на світ благословилося, Карпо з Максимом вже вирушили. Старий покликав Остапа та й каже:

- Нам, синку, незабаром прийдеться розлучитись. Коли прийде сюди Максим з жінкою жити, ти поїдеш з своїм батьком на Січ. Про мене ти будь спокійний. Мої приймаки будуть мене доглядати добре. А тобі в світ треба, розуму вчитися, слави добувати...

- Хіба ж мені, діду, біля тебе недобре? - говорив засмучений Остап. Хай живуть тут і Максим з жінкою, я їм перепиняти не буду.

- Не в тім діло. Тут могло б жити двадцяттеро людей, і не були б голодні, та тобі годі тут сидіти. Поїдеш з батьком на Січ, так мусить бути для твого добра. Ми більше не побачимось. Згадуй мене в молитві, бо я до тебе щирий був і дуже тебе люблю.

Остап став плакати, обнімаючи діда за шию:

- Дідусю, не проганяй мене від себе.

- Я не проганяю, а так мусить бути. Ти маєш бути козаком, а не свинопасом. Не в лісі тобі вікувати, а серед світу широкого, для України треба щось зробити, бо се святий обов'язок кожного. Я вже не піду, своє відслужив. Тепер саме твоя черга. Так воно, дорога дитино, для України так треба, чуєш? А там, на широкому світі, не дай заманитися спокусам сатани, не зляшись, не змосковсь, не дай панам заманитись на почесті й багатства, а служи вірно своєму народові, тій бідній неньці Україні, розшарпаній на шматки, пам'ятай, що лиш той тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богові молиться: той тобі брат, хто не пан, чи він польський, чи московський, чи козацький. А коли так житимеш, будеш щасливий, а я з могили буду тебе благословляти. Пам'ятай, Остапе, що коли б ти відступив від сього мого заповіту, то я, хоч тебе люблю, прокляну тебе, як Каїна. Так, моя дитино любя, - ну, обніми мене кріпко й не протився моїй волі, бо така й Божа воля. Мною й так недовго потішився б ти... в мене кожний день дарований... недовго вже того віку - ну, не плач...

Вони обоє заходилися порядкувати першу печеру для прийняття молодих. Остап заспокоївсь і приготувався до свого від'їзду.

Минуло з того часу два тижні. По зимі й сліду не стало. Усе зазеленіло, замаїлось, мов у раю. Старий не знав уже, що робити з радощів. Поцілував усіх та й повів у хату. Молодиця цікаво до всього придивлялася. Вона була сирота, не було їй за ким тужити, жалувати. Старого полюбила вона відразу, їй тут дуже подобалося, тому що тут було захисно. Трохи налякалася, переходячи печерою над потоком, але се скоро минулося. Їй здавалося, що йде до пекла, а вона попала в рай...

VIII

Третього дня після того держав Максим перед печерою пару осідланих коней, а старий Охрім держав в обіймах Остапа й плакав. В його серце кривавицею обливалось, коли прощався з своїм любим хлопцем. Карпо стояв збоку й собі втирав сльози.

- Нічого вічного на світі, - заговорив старий, пускаючи Остапа. Щаслива вам дорога, Боже вас благослови! Пішли.

Старий хрестив їх, поки не сховалися за кущами ліщини. Максим відвів їх аж до печери.

- Прощай, побратиме! Прощай!

Обнялись обоє сердечно. Максим поцілував ще хлопця й вони пішли в печеру.

На дорогу вирядив старий обох, мов на весілля. Подарував багату одягу й зброю. Та Остап такий сумний був, що сі подарунки його не займали.

В тій печері він не був ніколи. Йому аж страшно стало в тій п'їтмі брести водою.

Вийшовши на світ Божий, вони посїдали на коней і їхали зразу на південь, поки не здибали пригожого місця до переправи. Тут перейшли на другий бїк і опинилися в степу. Їхали мовчки. Остап такий був зайнятий недавньою минувшїстю, що ні на що не звертав уваги. По дорозї здибали руїну селищ і панських замїсїв. Карпо пояснював йому, від чого се сталося. Козаки карали панів і руйнували замки. Пани відплачували тим, що палили, руйнували села...

Це вирвало увагу Остапа з задуми.

- А де ж люди подїлися, що тут жили? - питає.

- Кого не зарїзали, не повісили, то пішов світ за очі.

- І довго таке тривати буде?

- Поки всїх панів не виженемо...

Їхали днями, ночуючи в степу, поки добралися до Днїпра. Остап, побачивши таку велику ріку, не мїг досить надивуватися: йому здавалося, що стоїть уже над берегом моря. - Се Днїпро-Славута, - пояснював Карпо, - перехрестись, сину...

Добились нарешті на Січ. Про неї чував Остап багато від діда, й тепер переконався, що воно справді так є, як дід говорив. Знайшов тут і ровесників, з якими скоро заприятелював. Тепер Карпо звернув усю свою увагу на те, щоб Остапа навчити воєнного ремесла. Він вивчив його добре їздити на коні, орудувати шаблею, стріляти, плавати. На сю науку пішло три роки. Остап виріс, мов дуб, був відважний на всяку небезпеку. Його дуже всі полюбили.

За той час виходили ватаги козаків на Україну ляхів карати. Скликали до себе народ, збирали ватаги збройного люду, деколи вертали з великою здобиччю, деколи знову не вертався ніхто. Котрий ватажок вернувся щасливо, його обирали знову. Такий найбільше міг біля себе згуртувати козаків, бо його шанували. До таких належав і Карпо Кожушенко. Йому теж пощастило в кількох таких походах. Через те й його сина Остапа всі любили.

Тому й не диво, що коли тепер Карпо загадав такий похід, пристало до його повних п'ять сотень козаків. Карпо загадав виконати свій замисел і покінчити з паном Овруцьким, про якого пильно розпитував утікачів з Красноставців. Від них довідався, що жоден козацький загін не здужав узяти красноставецького замку.

- А я його таки візьму! - сказав твердо Карпо... - Лагодься, сину, на велике діло.

Остап ходив не раз з козаками в похід на Крим, на панів. Перейняв усі хитрощі козацькі, а панів ненавидів від усього серця. Про своє панське походження забув зовсім. Йому наче снилося, що побував колись у пишному панському замку серед розкошів. Не раз питав про се Карпа, та ніколи не почув іншої відповіді, як хіба: «колись про се дізнаєшся, тепер пам'ятай лиш, що ти козак... хіба цього тобі мало?»

А йому настільки було сього мало, що хотів стати найславнішим козаком на всю Україну, таким, як був Сагайдачний або Хмель. До козацтва приліг цілою душею. В панах бачив страшних ворогів, шейх треба нищити. На Запорозжя приходили втікачі з-під панського ярма. Вони розповідали про те, як народ мучиться, і се ще більше розпалювало його завзяття. Чував він багато й про пана

Овруцького й не раз пригадував Карпові, що й цього диявола пора б уже на чергу оставити...

- Прийде й на його свій час, - говорив Карпо. Тому-то Остап дуже зрадив, почувши про похід на красноставецький замок.

- Се в мене останній похід, - говорив Карпо Остапові. - Не в одній був біді, а Господь хоронив мене, щоб я міг ще з паном Овруцьким порохуватися. Таке маю передчуття. Та коли сповню мою присягу, то не жаль мені буде вмирати, ляжу спочивати на землі, де й родився.

- Хіба ж ти, тату, звідти будеш?

- Авжеж. Тому-то в мене з сим собакою не покінчене діло.

- А що він тобі зробив?

- Мого батька й маму звелів киями на смерть забити, а мене втопити, та добрий чоловік сховав мене в пору від панського гніву.

- Ну, коли так, то й мені з ним діло... От гаразд складається! Не близько було з Січі до Красноставців, - та ще ватага

Карлова накладала дороги, обминаючи села, міста та панські замки, щоб прийти непомітно до Красноставців, поки доберуться до лісу, який Карпо знав дуже добре. В сім лісі вони сховались, мов на дні моря. Карпо вишукав якусь неприступну балку й тут ждали слушного часу.

IX

У той час готовились у красноставецькім замку до великого свята.

Пану Овруцькому надокучило самітне життя серед сеї пустині, а при його багатстві не тяжко було знайти дружину хоч би з якого роду.

Пан Овруцький оженився з дочкою магната Потоцького в Бучачі й саме тепер мав вернутися до свого замку з гарною двадцятилітньою жінкою.

Щоб сей поворот випав славно й урочисто, пан Овруцький заповів величавий бенкет і запросив сусідів.

Він не пожалів нічого, щоб бенкет випав на славу його роду. Хотів показати, що він не менший магнат, як і його тесть пан Потоцький.

Виїжджаючи на весілля, приказав службі, щоб усе було приготовлено гаразд, як личить магнатові, щоб не осоромитись перед панами. Гостей запросив багато.

З усіх усюдів з'їздилися пани зі своїми почтами.

Пора здавалася спокійна, про козаків у тих сторонах не було чути.

Цілими днями приїздили до замку панські карети й коляски різного роду й форми, а за ними цілі валки возів, коней, служби й псів та збройного почту двірських козаків. Кожний показував себе важним тим, що виступав з великою дружиною й табором. У тих часах треба було ночувати в степу або в лісі, бо дорога тяглася не раз і тиждень. Треба було все возити з собою. Тож вантажили на великі вози дорогі шатра для панства, шатра полотняні для служби, кухню, посуду, харчі, вина, горілки, м'яку постіль. Пани звикли до вигоди й розкошів, тому ніщо не могло їм бракувати в дорозі.

Красноставчани, дивлячись на ті табори, тільки хрестилися та ховалися куди хто міг. Вони знали, що пан має вернутись із молодою жінкою, що у замку буде якийсь бенкет і знали, що при таким бенкеті не обійдеться без напасти. Вони знали, що пани,

попившись, вигадують якусь забаву, при якій не обійдеться без людських сліз. А що вигадувати буде ще й панська служба?

Ось недавно загадали пани собі на втіху топити в ставі відьом. Ловили по селу молодиць і старих баб та кидали в воду: котра не втопилася, то видно, що відьма, бо їй чортяка помагає. Таку вбивали.

Наляканий народ дрижав. Жінки плакали, діти ховалися по бур'янах, мужики тільки кулаки стискали та ні на що не могли зважитися, не чуючи в собі сили.

А панів напливало в Красноставці щораз більше й більше. Усіх годі було помістити в замок. Вози позаїздили на економію. Служба або тут помістилася, або йшла до хлопських хат на постій. Панство значне розмістилося в замкових покоях. Від того було на замку так тісно, що нікуди голки покласти. Служба ганяла один за другим, як в мурашнику. Зносили з возів скрині з убранням святочним тощо, ходили сходами вгору, униз, штовхаючи один одного.

Замкова служба розмістила гостей, вважаючи на їхню гідність, а всім порядкував маршалок замку, старий та сивий слуга пана Овруцького, також гербовий шляхтич.

Коли гість розтаборився, йшов до меншої зали їдальні підживитися, кожний для себе, бо головний бенкет було назначено на вечір. Попоївши, міг гість робити, що йому завгодно аж до вечора. Гості розбрелися по цілім замку, по саду й парку, ходили на привітання одні до других, а там знов сходилися в гуртки, балакаючи та дожидаючи свята.

Надвечір приїхав і пан Овруцький з своєю жінкою та його тесть і теща. Приїхали шестірнею карих коней в позолоченій кареті.

На милю від замку понад дорогою позапалювано смоляні бочки. Почет гарно вбраних дворецьких козаків на здорових конях палив з мушкетів. Тоді розділилися надвоє. Одна частина їхала попереду, друга позаду карети. Як наблизилися до замісу, вистрілили з гармат. Увесь замок аж горів від смолоскипів, було ясно, як удень. Усі гості вийшли на привітання, поки ще карета заїхала перед палац. «Вівати», вигукування, стріли гарматні...

Як карета станула, прискочив старий маршалок, одчинив дверці карети й поміг висісти панові. Пан Овруцький висів бадьоро й поміг своїй молодій жінці. Тоді маршалок виголосив вітальну промову. За ним виступив капелан замковий, патер єзуїтський, теж з промовою. Він поблагословив молодят, бажав їм доброго здоров'я для речі посполитої й католицтва, якого пан Овруцький показував себе ціле життя ревним борцем.

Пан Овруцький був вдоволений таким прийняттям, всміхнувся любо до жінки й подав їй руху. Пішли вгору сходами, вкритими дорогими турецькими килимами.

Поки що пані Овруцька зайшла до своїх покоїв, де служниці кинулись її переодягати до вечері.

Вона була напрочуд гарна й зовеш не під пару старому підтоптаному панові. Пан Овруцький, хоч почорнів чуприну й вуса, хоч був червоний з лица, був старий. Але панна зважилася вийти за старого бездітного магната, рахуючи на те, що недовго йому жити. Він умре, а вона візьме по йому його багатства й заживе по своїй уподобі.

Пани, бачачи таку пару, стали насміхатися та нишком жартувати собі, хоч се не перепиняло їм кричати «віватів».

Велику залу було вже приладжено до вечері. Понаставляли великих дубових столів, укритих тонесенькими скатерттинами. Столи аж гнулися від позолоченого та срібного посуду, дорогих чарок і чаш.

За недовгий час маршалок виступив на середину й заповів, що йдуть ясновельможні. Усе стихло. Коли увійшов до зали пан Овруцький, ведучи під руку жінку, усі крикнули «віват», а на хорах заграла музика.

Пан Овруцький був одягнений у малиновий оксамитний кунтуш, оперезаний багатим поясом. Одну руку держав на держаку багатой шаблюки, другою вів під руку молоду жінку. Вона була вбрана в шовкову сукню. На голові в чорнім буйнім волоссі блищала діадема, прикрашена перлами. Від його відбивалося світло на всі сторони. На білій лебединій шиї пишалося гарне намисто. Були се великі перли, позчіплювані золотим тонесеньким ланцюжком невиданої роботи. Одним словом, обое

наділи того вечора на себе, що в них було найкращого й найдорожчого.

Маршалок протиснувся вперед і, кланяючись раз у раз так, що шапкою аж землю замітав, повів панство на їх місце під шовковий золочений намет. Як вони посідали, рушили інші гості] сідаючи по достоїнству.

Зараз, потім влетіла служба прожогом з золотими та срібними полумисками й стала розставляти та подавати страви. М'яса печеного, дичини, риб, усього - цілі скирти. Окрім замкової служби, за кожним паном стояв його власний слуга. Пан їв сам, тоді набирав, по тодішньому звичаю, на тарілку ще й подавав своєму слугі А той, чого не зжер, подавав поза себе ще далі. Пан Овруцький мав славного кухаря. Він повигадував на той день таку невидальщину, що всі аж охали з дива. Пан Овруцький дуже радів тому й підкручував з вдоволенням вуса, а в душі пообіцяв кухареві нагороду за те, що так гарно справився.

Коли, вже наївшись добре, стали пити вина, то тостам, віватам і балачці кінця не було.

- Величали молоду пару разом, потому окремо. Славословили його шляхетські чесноти, його працю й труди в приборканню клятого бунтівничого хамства й т. п. Пан Овруцький аж просльозився з радощів. Відповідаючи на ті славословія, показав себе дуже скромним та обіцяв аж тепер взятися як слід за діло й усю Україну очистити від своєвольного козацтва, коли Йому Бог допоміг заложити нове гніздо в сім батьківським замку, до якого не добереться жодна сила.

- На тих мурах полонило собі хамство не раз зуби, - говорив пан Овруцький, - і я, рахуючи на його силу, стану тепер не випадково, як робив досі, а з усієї сили усмиряти всяке зухвальство козацьке, нищити схизматиків та заводити всюди унію...

- Амінь! - сказав патер. Пани гукнули «віват», а музика заграла туш. Знов на баштах озвалися гармати.

Між гостями сидів нестарий ще шляхтич, пан Петро Ярчевський, гербу Наленч. Він слухав нетерпеливо ці розмови, та коли дослухався слів пана Овруцького, таки не втерпів, щоб і

собі не озватися. Він попросив у присутніх дозволу, відкашлянуv, підкрутив вуса й сказав так:

- А мені здається, що мосці панове непристойні і грішні слова говорите. Беретесь нищити схизматиків. А хто ж вони? То ж або хлопи хлібороби, що нас, панів, годують своєю працею, або то козаки, що обороняють і обороняли нас від татарської небезпеки. І одні, й другі одному Богові моляться, однаковим хрестом знаменуються, і вони таки наші брати...

- Схизматик! Зрадник! - крикнула шляхта й забряжчала шаблями!

- Маєте рацію, мосціві панове, - говорив голосно але спокійно пан Ярчевський, - я зрадник, рідному краю і на се дам два докази. Ось сей рубець на моїм лиці - то від московської шаблі за те, що зраджував мою батьківщину Польщу-мати, а сі знаки на руках - то від турецьких ланцюгів, якими мене п'ять літ кували в чорній башті в Царгороді, також за зраду Польщі, А ся друга рана ось тут, дивіться, то від татарської шаблі, коли я заскочив татар на Поділлю ясир відбивати. Тоді визволив я в татарських сирівців, між іншими, шістнадцять шляхетських дівчат - я тоді також був зрадником батьківщини. А ви, мосціві панове, з гладкими личками й біленькими ручками, ви патріоти, бо ви вішали народ хрещений, прозваний гайдамаками, які були б добрими синами Польщі, коли б не ви та не ваші диявольські дорадники єзуїти. Своїм нерозумом викликали ви повстання Хмельницького, довели терпеливість сього бідного українського народу до краю, довели отчизну до упадку. Що з нами тепер? Москаль паламарує в нашій хаті, й не вступиться звідси, а ми, місто з'єднатися з народом, піднести його з темноти до стану чоловіка, копаємо далі яму отчизні...

- То хула! Єресь! Інфамія! - все верещала шляхта. - На шаблі його!

- Тихо, панове! -- крикнув Овруцький. Пан Ярчевський за зневагу шляхти відповість як слід - але тепер він мій гість, і волос йому з голови не впаде... - Коли маю за мої слова відповідати, то дайте мені договорити до кінця... - говорив Ярчевський. Вішаєте хлопів-схизматиків за те, що вони невдячні. Скажіть, поклавши руку на серце, за що український народ має

вам бути вдячний? Що ви для Його зробили? Невільник вдячності не знає. Зробіть його народом свободним, поставте його поруч себе, а тоді вдячнішого народу не знайдете під сонцем. Ваші маєтки розлючене гайдамацтво руйнувало... у мене не спалили гайдамаки ані одного снопа, не забрали мені й одного телятка. Чому? Бо в мене, в моїх селах нема підданих, нема невольників. Коли повстали бунти народні, мої сусіди-хлопи озброїлися до завзятого опору в моїй обороні, й я був безпечний, Я заможний не менше вас, хоч хлопа я не гноблю. Ви робіть як знаєте... мордуйте далі, слухайте єзуїтів, побачите, який кінець з того буде. Мене зарубайте зараз, я на те готовий. Через те я стану славним, що браття шляхта зарубають мене за слова правди, за щирі слова перестороги, зарубать того, що безліч разів клав своє життя на жертovníку вітчизни. Чому б польська шляхта не мала рубнути тої самої голови, що її не розрубали на полі битви московська та татарська шабля? Однак ви Польщу любите...

- Перестань, вашмосць, - крикнув пан Овруцький і посатанів увесь, - а то й я забуду за обов'язки гостинності...

- Досить! Досить слухали! - кричали шляхтичі, гайдамака сам - на паль його!

Ярчевському не дали більше говорити. Він, зворушений, устав від стола, вклонивсь усім і вийшов. Пан Овруцький моргнув на прислужника й шепнув йому щось на вухо.

Тільки що Ярчевський вийшов за браму замкову, його піймали замкові гайдуки, зв'язали, закрили якимсь килимом і понесли до льоху...

Коли пан Овруцький пошептався з слугою, всі догадалися що се мова за Ярчевського, та що пан Овруцький не подарує йому тої зухвалості.

Усі були з того раді, бо ж то нечувана зухвалість - таким способом в магнатському домі нападати на шляхту та обставати за гайдамак-схизматиків...

Особливо радів з того патер-єзуїт. Він зложив побожно руки й молився за спасення душі того грішника, та лиш очима зиркав то на пана Овруцького, то на шляхту...

- В магнатському домі я ще такої хули не чував...

- І то з уст шляхтича гербового...
- Хто зна, який він шляхтич!
- Заложуся, що то переодягнений гайдамака-запорожець...
- Не може бути, бо говорить по-вченому...
- Гадаєте, що там таких нема? Го-го-то! Я був на Січі й сам переконався. Між тими дияволами трапляються люди дуже освічені.

- Де ж вони тої освіти набралися?
- В тій схизматицькій академії в Києві, що її заснував Сагайдачний, а тоді розширив та підніс Митрополит Могила Петро...

Щоб затерти прикре враження з того, що було з Ярчевським, стали пани ще дужче пити, говорити один поперед другого та вигукувати. Бенкет тягнувся довго. Панство Овруцькі встали від стола й пішли до своїх кімнат. За ними повставали другі, а дехто то так підтягнув, що не міг устати; таким помогли слуги. Решта бенкетувала далі, співала, кричала, а тоді пішли гуляти...

Те саме, що в покоях, діялося й на подвір'ю замковім. Тут понаставляли столів, а на них наклали страви, понаносили напоїв. Пан Овруцький не жалував нічого. Кожний повинен добре пам'ятати його весілля. Гості не жалували собі: їли й пили, скільки влізло.

Смолоскипи стали пригасати. П'яний народ лягав де попало... спочивати. На економії й по селу чути було п'яні крики та співи. Красноставчани поховались, де лиш хто міг. Кожне лякалося напасти.

Тільки що проїхала карета панства Овруцьких, в селі аж, зароїлося від слуг усякого росту й роду. Вешталися гайдуки, лакеї, двірські козаки. Усе вбране гарно в кольорах та гербах своїх панів.

Між тою юрбою йшло двоє козаків, які не мали на собі ніяких панських відзнак. Вони йшли несміливо, тинялись по вулиці й розглядали на всі боки здивованими очима.

На дорозі стрінули сотника надвірних козаків пана Потоцького. Він держався бадьоро попід боки, придивлявся до козаків і став уголос сміятися.

- А ви звідкіля, панове гетьмани?

Козаки стали, вклонилися в пояс і не важилися відповідати. Се ще більше розсмішило бадьорого сотника.

- Що ж вам язика задубли, чи що?

- Ми в такому ще не бували, пане полковнику, то й не знаємо, що з нами.

- Чого ж ви сюди приплентались?

- Пан звелів, та й годі. Не сперечатися ж з ним!

- Чиї ви?

- Ми вельможного пана Трачевського... піддані...

- Багато вас приїхало?

- Четверо. Двоє десь загубилося між народом, та ось ми їх і шукаємо: коли не будемо разом, пан вибатожить...

- Такий то вельможний ваш пан, що з чотирма дурнями на весілля вибирається, а з вас такі козаки, що треба їх на мотузки повпинати...

- Та ми лиш переодягнені за козаків - ми піддані хлопи...

- А на Січі бували?

- Не знаємо, що воно таке є...

- Ех, дурні, от дурнів знайшов на втіху...

. Біля сотника зібралася юрба козаків панських і стали з бідолах сміятися та глузувати...

- Хіба ж тут яке весілля, чи що? - спитав старший козак.

- А ти не знав? Як же ти сюди їхав, не спитавши?..

- Не можна нашого пана питати. Звелить їхати, то кидаємо вила, переодягаємося за козаків і в дорогу...

- Справді ви дурніші, ніж я гадав, а коли й ваш вельможний Трачевський такий мудрий, як ви, то варто поглянути на його...

- Ми голодні, та не знаємо, де тут господа...

-- А гроші маєш один з другим? На біса тобі господи, сьогодні пан Овруцький весілля справляє, то й нагодує усіх, йдїть до замку... Але я б вам, лицарям, не радив туди йти, бо там таких голоп'ятників в шию виженуть...

- А мені таки їсти дуже хочеться, - говорив старший козак, скривився так, що всі зареготалися...

- То ходи, я тебе проведу, - каже сотник.

Пішли до корчми. Козак висипав зараз жменю грошей на стіл шинкареві й звелів дати усього, чого забажає душа пана полковника.

Непрошені зараз повиходили й потягли на замок, де сподівалися багатї поживи. Остались козаки з сотником. Він тепер не глузував уже з їх непорадності, а подобрів геть.

Шинкар поставив меду, вина та горїлки. Козаки пили мало з цинових михайликів, зате сотникові підливали раз у раз та припрошували його милїсть не гордувати щирим серцем бїдних людей.

- То кажете, пане, що в замку весілля? А чиє якраз?

- Пан Овруцький жениться з дочкою мого пана Потоцького...

- То він ще такий молодий?

- Ха-ха-ха! Старий хрін чуприну сажею мастить, а ще молодї жїнки скортїло...

- Я ще зроду не бачив панського весілля.

- Я аж горю з цікавостї, та, бач, боюся, щоб пани, побачивши такого голодранця, не посваволили та не сказали, чого доброго, й повісити...

- Чого тобі боятися, ти теж панський козак.

- Поки ще пана допитаюся, то повісять... мїй пан не з значних... Коли б мені служити в такого пана, як Потоцький, то не боявся б, - і одежа була б, і колїр свїй, і я був би справжнім козаком, а не переодягненим мужиком... Та пий, пане, не гордуй, у мене ще вистачить кошту.

- А твій товариш хто буде? Мовчить, наче води в рот узяв.

- Се мій син рідний, еге ж!.. Я б таки попрохав пана полковника, щоб не прогнівився та позичив нам своєї одежі... ми б пішли на замок подивитись на панське весілля, бо дуже вже кортить на теє диво поглянути.

- Я б уже нічого не пожалів...

- Ну, добре, я позичу вам одежі нашої, та виглядатимете, мов свиня з кульбакою...

Козаки переморгнулись...

- Пане полковнику, батьку! Вік не забудемо - ось тобі дяка, не погордуй, - і викинув жменю червінців перед сотника.

Сотник вийшов з корчми й свиснув. На се прибіг якийсь козак, вони перешепнулись. Сотник вернувся, а за якої півгодини приніс до корчми клунок з одежею.

- Ну, гайда один з другим ось в ту печеру перевдягнутись, - каже, показуючи на бокові двері, - та гляди, щоб часом кунтуша не надів замість штанів...

Козаки пішли переодягатися.

За якийсь час не можна було їх пізнати. Не то що одягні надвірних козаків була інша, гарна, нова, але й вони самі мов не ті стали...

- А триста вашій мамі! - гукнув сотник. - Я гадав, що вийдуть два опудала на горобців, а то справді молодці на диво.

- Здоровий будь, пане полковнику, - говорив старший козак, - даю тобі слово, що вранці одягу віддамо, коли не пропадемо.

Вони вийшли на вулицю, полишаючи коло меду сотника й того козака, що приніс одягу. Йшли бадьоро й гордо, побрязкуючи шаблями...

- Дурні хами, - говорив сотник, - вдяглося в людську одягу та й зараз голову дере, мов пава...

- А я тобі, сотнику, кажу, що то не мужики, а якісь запорозькі свавільники... Вони ще якесь лихо скоять, а потому піде слава на козаків пана Потоцького. Мужик не держиться так гордо, а шабля його саме, що палиця, а сей - мов той лицар.

Сотникові трохи в голові проясніло. Він справді злякався та досадно йому стало, що так. його перехитрили.

- Справді, Прокопе, побіжи та вели піймати, я трохи випив, то не можу бігти...

Прокіп метнувся з корчми, та по козаках і сліду не стало. Змішалися в юрбі. Прокіп вернувся.

- А що?

- Ото! Як камінь у воду! То певно запорожці.

І він угадав. То був Карпо Кожушенко та його вихованець Остап.

Вони пішли просто до замку.

Сотник сам побіг, та ноги не хотіли його слухатись, і він сів, а зараз по тому й приліг на лаві...

- Лиш бійся Бога, Прокопе, не говори нікому, а то пропали наші голови... Гадав я, що посміємося з них, а то перехитрили нас, чортові сини.

Як наші козаки ввійшли на замкове подвір'я, то бенкет уже розпочався, й не один уже підцідив так, що бачив дві свічки замість одної.

Вони йшли далі, розштовхуючи юрбу ліктями:

- Місце для вірних слуг ясновельможного пана Потоцького! - гукали.

Прийшли перед самі двері замку. Тут служби стільки снувало, мов у мурашнику, або бджіл перед річкою... Карпо вглядів якогось старшого лакея.

- Ей, мосцівий пане маршалку, будь ласка, проведи де-небудь у куток, щоб побачити весілля моєї ясної панночки... Я її на руках носив, як ще дитиною була, я старий слуга її батька, - Карпо став утирати сльози рукавом кунтуша, - хай подивлюсь на її щастя...

- До палацу козакам не можна, -- говорив добродушний лакей.

- Коли добра воля, то все можна, казав Карпо та сунув лакеєві в жменю червінця.

- Ходіть за мною... лиш не вилазьте надто на світло. Лакей пішов попереду в сад поза палац, а вони попрямували нишком за ним.

Лакей відчинив якусь невеличку хвіртку й повів їх темними вузькими сінями. Вони держали один одного за полу, вийшли

нагору сходами, йшли знову кудись сходами, аж лакей відчинив якісь малі дверцята, звідкіля вдарило ясне світло великої зали. То була малесенька, на двох людей, галерея під самою стелею зали.

Карпо дав лакеєві ще червінця.

- Сидіть тут тихо, я знов прийду й проведу вас. Лакей пішов, а наші козаки, познімавши шапки з голів, посідали на ослоні й дивилися вниз на панів.

Карпо показав Остапові пана Овруцького, бо пізнав його зараз.

- Його мусимо живого взяти, - говорив він Остапові, я з ним мушу поговорити й привітатися.

Вони бачили, що в залі діялося, чули кожне слово. Чули, що говорили пани, чули, що говорив Ярчевський. Бачили, як пани верещали на його й ними така злість опанувала, що Остап мимоволі стиснув у руці свою шаблю. Вони бачили, як виходив Ярчевський і як пан Овруцький давав знак своєму слугі.

- Буде з нас, - шепнув Карпо Остапові. - Бачиш, що я не брехав, кажучи тобі про панів.

- Куди ж ми вийдемо?

- Козак мусить дорогу знайти.

~ Може б відбити того добрячого шляхтича?

- Відіб'ємо, та не зараз, йому й так нічого не станеться, хіба що в льоху переночує.

Вийшли з свого схову, не зачиняючи дверей. Від того було трохи світла в сінях. Зійшли сходами вниз, пішли іншими сіньми, знову сходами навпомацки, знову темними сіньми, держачись стіни, аж поки не почули людського гамору, й пішли в той бік. Надибали якісь двері. Через них пробивалося світло щілинами. Увійшли не відразу в якісь просторніші бічні сіни, що вели до головного коридору. Там снувала служба. Як малий човен з незначної річки заплаве в головне русло й поплине на бистрих хвилях могутньої ріки, так і наші козаки пішли сміливо між: юрбу, змішалися з нею й пішли до головних сходів.

На самім порозі зачепив їх якийсь старий слуга й задержав сердито.

- Ви чого тут, хами?

- Не бачиш кольору ясновельможного пана Потоцького? - гукнув грізно Карпо, показуючи на свою шапку, - та пана мого зневажаєш! ~ і штовхнув в груди лакея так, що той трохи не покотився з сходів.

Потім вони, не ждучи, вийшли скоро на подвір'я й замішалися між юрбою. Зараз стали удавати з себе п'яних, кричали, підспівували, не договорювали слів, стали обнімати та цілувати других, кого лише здибали, поки не заплентались під замковий мур. недалеко брами й тут полягали та стали хропіти.

Було се під самою стражницею біля брами.

Коли на замковій башті вибила десята година, каштелян замку викликав старшого над замковим військом, звелів зачинити браму и поставити на баштах варту, причім подав йому гасло на той день. Карпо почув своїм бистрим вухом: «Гасло - Варшава, відзов - варта!» Коли сторож пішов замикати браму, Карпо встав, замуркотів щось спросоння, хотів іти, покотився й упав під саме вікно сторожової хати. Тут було темно. Він підвівся на руках до вікна й бачив, як сторож повісив ключ від брами над своєю постелею, а сам вийшов, щоб порозводити вартових на свої місця.

Того тільки й ждав Карпо. Він знову замуркотів, устав, почав співати, заточуватися, пішов знов між юрбу, знову завернув і так поточився, що бебевхнув перед самими дверми сторожового дому, та так сильно, що аж двері відчинилися. Тепер Карпо шепнув Остапові, й той став муркотіти та заточуватися, поки не зблизився до Карпа й упав біля його.

- Прислони собою світло, шепнув Карпо, щоб мене ніхто не бачив...

Остап устав на ноги й, коливаючися на одному місці, говорив щось сам до себе.

За той час Карпо, мов гадюка, переповз через поріг, схопив ключ з кілка, і вже знов був надворі перед порогом.

- Уставай, товаришу... - говорив сп'яну Остап, - підемо та вип'ємо ще по чарці... за здоров'я нашого ясновельможного па-а-на! Еге ж!

-- А ось і шинок! - сказав Карпо, показуючи на двері сторожки. - Гей, шинкарко чорнобрива, ще по чарці дай, а то

зацілуємо, еге ж! І, стоячи під дверима, стали у двійку виспівувати охриплими голосами; «Шинкарочко, полтавочко...»

- Еге ж спить, клята, та хай їй всяка всячина, ходім ось туди... Остап миттю зачинив двері вартового дому, а ключ вийняв з

дверей і сховав. Тепер, держачись під боки та заточуючись, поплентались вони далі.

Таким способом вони добули ключа, зачинили двері й ніхто не догадався, що хто-небудь заходив до сторожової хатки.

На подвір'ї стали затихати крики п'яної служби. Усе поклатося куди попало й захропіло. Світла гасли. Чути ще було де-не-де крики на економії й по селу.

Стояла ясна зоряна ніч...

Тепер підкралися наші козаки під браму й тихенько відчинили настільки, що один чоловік протиснеться. Карпо став над ровом і в ту ж мить озвався півень раз за разом тричі... То було козацьке гасло.

Тільки смеркалося, вийшли Карпові сотні з балки, де полишали коней, пройшли лісом і засіли в комиші над ставом. Ждали умовленого знаку. Козацтво подалось до брами тихо, без гомону. Здавалося, що то душі замучених людей збираються на весілля свого ката, пана Овруцького.

- Гасло - Варшава, відзив - варта, - шепотів Карпо козакам. - По змозі не проливати крові, п'яних в'язати мотузами...

Козаки відчинили браму на обидва крила й усипались туди, мов пшоно до мішка. В'язали п'яних, мов баранів. Карпо з кількома подався на башту. Вартовий куняв, спершись на свою галябарду. Почувши від Карпа гасло, куняв далі, бо й він трохи випив. Його теж зв'язали. Те саме зробили і з вартовими. Одна частина подалася на економію робити ту саму роботу. Лиш тих, що стояли постоем по селу, не чіпали; тих то вже красноставчани самі почастують, як дізнаються, яких гостей має пан Овруцький.

- Тепер ходімо, хлопці, на весілля, - говорив Карпо. З шаблею в руці пішов вперед. В палаті ще бенкетували. Музика грала завзято, а пани з гарними панями танцювали. Їм було безпечно за сими грубими мурами, що їх хлопські руки збудували...

Одна частина козаків кинулась по замкових покоях в'язати п'яних панів.

Карпо штовхнув ногою двері до зали, де танцювали пани. Коли став на порозі, гукнув;

- На весілля приходимо, хоч непрохані. А нумо, музики, заграйте й нам, сіромахам! - Усі, що тут були, задубіли від

страху. Пані стали кричати та мліти. Усі збились в одну купу в куток зали, наче отара овець, коли вовк прокрадеться в кошару.

- Панів брати живих на пута, жінок не чіпайте!

В той мент почулися стріли з пістолів в сінях замку.

Кілька панів, почувши галас і крики, вибігло до сіней з шаблями й пістолями. Між ними стояв з шаблею наголо й з пістолем в руці пан Овруцький. Він лаяв в біса гайдамаків.

- Не руште його, братчики! - гукав Карпо, біжачи прямо на нього.

Побіч нього біг щосили Остап.

Пан Овруцький заскреготів зубами. Він догадався, що це ватажок і націлив на його пістоль. Прибіг Остап і в саму пору підбив шаблею руку пана Овруцького. Куля попала в стелю. На шию пана Овруцького впала петля. Він повалився на землю. Його зв'язали цупко. Пручання нічого не допомгло. Було по всьому. Без проливу крові, без всяких заходів, без облоги - попав у руки козацтва сильний панський замок, якого не могла взяти жодна козацька ватага. Попався в руки козацьких месників гордий пан, споконвічний гнобитель козацького роду.

Козаки раділи.

- Ходімо, хлопці, повечеряти, - може пани не з'їли ще всього!.. Панас Чабан з своєю сотнею буде сторожити нашу безпеку. Зачинити браму й поставити сторожу по баштах. Твоя сотня, Панасе, не сміє доторкнутися до михайлика.. За се відповідаєте вашими головами. Ми дамо лад панам.

Пішли до великої зали. Тут в куточку сиділи налякані пані. Вони плакали й молилися.

Карпо Кожушенко сів на м'якенькій канапі й звелів привести перед себе пана Овруцького.

- Пізнаєш мене, пане Овруцький?

Пан Овруцький стояв перед ним із зв'язаними позаду руками. Він дививсь з погордою й злістю на козаків.

- Я тобі пригадаю, пане. Я, Карпо Кожушенко, колишній твій підданий. Моїх батьків звелів ти киями на смерть забити, а мене втопити, як щеня. Я забрав у тебе сина, але се не був ще край моєї помсти. Розплата послідує зараз.

Пан Овруцький здригнув усім тілом. Він рвонувся так, що аж посторонки на руках затріщали.

- Коли б у мене не зв'язані руки, я б тебе задушив руками.

- Хлопці, розв'яжіть його, а то ще скаже, що хам його боїться.

Розтягли мотуза. Овруцький не міг з дива отямитись, що з ним робиться.

- Віддай мені сина мого, я все тобі прощу, майно моє віддам...

- Чи бачив хто такого панського дурня? Ні прощення, ні твого майна я в тебе не прошу. Я кивну лиш пальцем, і зараз висітимеш, або на колу стримітимеш. Давно тобі се належиться, та я не таке для тебе придумав. І сина я тобі віддам, та ще й зараз. Остапе! Привітайся з твоїм рідним батьком! Бачиш, пане, як гарно я твого сина виховав! Він козак душею й тілом. Він в таборі твоїх ворогів...

Усі стояли здивовані. Пан Овруцький дивився здивованими очима на всіх й, не довіряючи, придивлявся до Остапа.

В Остапа зашуміло в голові. Йому нагадалося відразу щось давнє, дуже давнє, мов крізь сон, крізь мряку. Нагадалися йому дитячі літа, панські покої, розкоші. Йому вдавалося, що він тепер якраз прокинувся з якогось сну й не може ще отямитись.

З цієї задуми вирвав його чортівський сміх пана Овруцького. Такий сміх він колись давно чував і дуже його лякався.

- Ти брешеш, хаме, - кричав пан Овруцький, - ти так мене мучити хочеш, глузуєш з мене. Ти давно замучив мою дитину, а може й з'їв її з помсти, бо ти гірш людоїда.

Карпо на ту зневагу а ні вусом не моргнув.

- Ану поглянь за праве вухо тому козакові, - що там побачиш? А може ти й не знаєш, що в твоєї дитини був червоний знак за правим вухом? Се ж пам'ятка по твоїх кривавих вчинках, коли твоя вагітна жінка налякалась проливаної тобою козацької крові... Ну, подивись, тоді, може, й не скажеш, що я брешу.

Пан Овруцький наблизився до Остапа, який стояв непорушно. Він подивився за праве вухо. ‘

Відразу не той став. Його лице повеселішало, очі заблищали радістю...

- Справді! Боже мій, слава тобі! Станіславе, Стасю мій! Скільки я сліз виплакав за тобою, а тепер на старість мою вертаєшся до мене живий і здоровий!

Пан Овруцький, розняв руки, щоб обняти Остапа!

Остап відступивсь.

Козаки дивились, що з того вийде.

Остап каже:

- Не брудни мене твоїми руками. На них ще не засохла невинна кров хрещеного народу, моїх братів. Чував я за тебе багато, почув я з твоїх уст недавно ще, як ти хвалився нищити народ безвинний, що тебе годував кривавою працею... Ти мені не батько, я тобі не син. Я козак, що заприсягся карати й нищити панів, до яких і ти належиш. Подякуй Богові, що я про те дізнався, а то тебе власною рукою зарізав би. Тепер годі, бо в мене твоя кров, але я знати тебе не хочу - душогуба... Ось де мій батько!

Остап підбіг до Карпа, присів біля нього на землі й став цілувати його руки...

Пан Овруцький не сподівався того. Він дивився на те божевільними очима.

- Мій син відрікається мене. Гайдамаку батьком зове та руки цілує - горе мені!

Пан Овруцький почервонів увесь, мов буряк, захитався й упав на землю неживий... Наступила довга мовчанка. Остап устав.

- Помоліться, братчики, зі мною за душу грішника. Сором такого батька мати, та все ж то моя кров...

Остап став навколішки біля трупа й почав молитися, закривши долонями очі.

- Я тепер пан цього замку й майна, - гукнув Остап, випрямившись. - Прикликати сюди маршалка цього замку, розв'язати всіх панів і привести сюди.

Козаки розбрелися. От ватажок наш штуку втяв, хто такого сподівався? Та що воно ще буде? - гуторили між собою, розтинаючи панам пута на руках.

Привели до Остапа старого наляканого маршалка. Шляхта посходилася.

- Пізнавай мене й засвідкуй перед шляхтою, хто я такий. Маршалок уже чув, що тут скоїлося. Він поглянув Остапові за вухо й сказав:

- Свідкую перед Богом та ясновельможними панами, що це є ясновельможний Станіслав Овруцький, пан сього замку, який кілька літ тому загинув. Пізнаю його по от сім знаку, по цій червоній плямі.

Шляхта дуже здивувалася.

- А, може, й це ще нащось придасться, - говорив Карпо, виймаючи з гаманця золотий хрестик.

Маршалок подивився на хрестика:

- Так воно справді.

- Слухайте тепер мене, - гукав Остап, - ви, пани й пані, не лякайтесь нічого. Нікому й волос з голови не може впасти. Ви гості цього замку й мої. Вам, мої товариші, належить окуп воєнний за оцих бранців. Беріть усе золото, срібло, яке знайдете в цім замку, це вам вистачить, а їх не займайте, - я вас прошу. Мені цього не треба, я ваш товариш в долі й недолі до смерті. Беріть усе! Ви, пани, забирайтесь зараз вранці з своїми статками, бо поки сонце стане на південь з цього замку зостанеться руїна. Людською кривдою він ставився, нехай пропада!.. Ну те, хлопці, прикликати мені всіх красноставчан! Вже дніє надворі. Їм я теж маю дещо сказати. Надворі розвиднілося. Світла в замку блідли...

- Є тут між вами який реєнт? - питав Остап панів.

Виступив старий шляхтич.

- Пиши, пане, грамоту, що я, Станіслав Овруцький, пан цього замку й усіх сіл до того приналежних, усім моїм підданим даю на вічні часи волю. Знімаю з них панщину й усякі повинності, а за те, що вони стільки літ на мого батька й діда працювали, віддаю їм на власність усю землю з лісами, ріллями й ставами, цю, що тепер мають і яка належала до економії. Усе напиши докладно, аби людям по тому не було клопоту.

Поки спорядили грамоту, Остап звелів виносити все багатство на замкове подвір'я. Усе те припало на здобич козакам. Пани-шляхта дуже були раді, що вийшли з цілою шкурою, збирали мерщій свою мізерію й виїздили з замку. Вже

стало ясно надворі, як посходилися красноставчани на замок. Спочатку боялися якої біди, та, бачачи козаків, заспокоїлися.

Остап вийшов на ґанок і звелів реєнтови прочитати грамоту.

Люде не могли з дива отямитись, що воно таке сталося. Народ дуже зрадив.

- Тепер у мене прохання до вас, люде добрі. Усе, що тут є, то ваше. Та я вас ще прошу, не проклинайте мого батька та помоліться за його душу, простіть його так, як хочете, щоб Господь простив вам на страшнім суді.

Остап, зворушений, зійшов по ступнях на подвір'я й тут обняв першого діда, якого стрів, і поцілував. Се був Прокіп Верета. Він спирався на палицю - руки й ноги у нього тряслись.

Народ став плакати з радощів:

- Нехай пану Господь простить...

- Нуте, хлопці, - гукав Остап. - Я й забув. Пошукати мені десь у льоху того шляхтича, якого вчора замкнули за правдиве слово.

Народ кинувся шукати. Слуги зараз показали. За хвилинку вивели зв'язаного Ярчевського.

Він, коли дізнався, що тут сталося, дуже зрадив і обняв Остапа.

- Спасибі, пане-брате, - таким ділом змиєш усі гріхи твого нещасливого батька, якому езуїти розум затьмили.

- Еге ж! А де езуїт, славний капелан?

- Ото! Йому одному не повелося, - говорив один козак. - Його зразу повісили.

- Тепер ідіть собі, люди добрі, додому, - привітайте від мене своїх жінок та діток, - грамоту віддаю вашій старшині громадській...

- Грамоту треба занести до актів, - каже реєнт.

- Роби, як знаєш, аби добре було й по закону. А тепер, хлопці, прошу вас, зруйнують це прокляте кубло, щоб не зосталося й каменя на камені. Я вже не пан його, а простий козак, ваш товариш. Тепер ти, батьку отамане, приказуй далі.

Карпо розпорядивсь, як треба. Навантажили вози усяким добром. Замок згорів, а решту поруйнували, підпаливши порох у льохах. Козаки» відпочивши між красноставчанами, помандрували на Січ.

Карпо передав ватагу найстаршому сотникові, а сам з Остапом поїхав у ліс, у балку, поклонитися могилі незабутнього діда Охріма та навідатися до Максима.

КІНЕЦЬ.

Олелько Островський

Руйнування Чортомлицької січі

1709 р.

Коли б Гордієнкові був хто сказав, що вода в Дніпрі угору потекла, або святі печерські гори запалися, розступилася земля й поглинула Київ з печерами і церквами божими; кошовий не здивувався б ньому так, як здивувався, почувши про те, що гетьман Мазепа став заодно із Шведами.

Ця жагуча звістка, не знати яким рабом прийшла у Січ; досить того, що вона випередила не лише царських, але й гетьманських посланців...

Захвилювалось Запоріжжя, як збунтований бджоляний рій; відколи й Січ існує то подібного хвилювання ще не було... В куренях ніхто не сидів. Як день, так і ніч запорожці товпились на раднім майдані, а їхній галас та сварки можна було почути за цілу милю... Мазепа передався Карлові.

...Шведи мають визволити Україну з московського ярма.

...Ось коли виженемо з України московських воєвод!

...Мазепа... Шведи... Москалі...

Тільки й розмови було.

Але перегодом між запорожцями не стало згоди. Значна більшість запорожців співчувала Мазепі. Братчики виправдовували вчинок гетьмана, раділи з того і навіть самі хапались за зброю.

- Ходім вигонити москаля з нашої батьківщини! - закликали вони тих, що вагались.

А вагались дуки, багатирі. Вони кляли Мазепу і лаяли тих, котрі хотіли йти воювати Московщину.

- Пройдисвіти ви! Голоколіньки! Хіба ви дбаєте про добро отчизни?! Брехунці! Ви думаєте, як би біля того вогнища, що розклав дурноголовий Мазепа, погріти й свої загребущі руки! Ви тільки кричите: «Україна загибає, рятуймо!» А самі зазіхнули на чуже добро; знаємо вас!

- Гей, дуки сріблянюки! Стережіться! Брешіть та й міру знайте! А то пошлемо вас печерувати раки у Дніпрі. Всіх перетопимо до лихої матері! - одказували голоколіньки.

Військова старшина не втручалась у сварки, лише прислухалась: чий же голос візьме верх? Під чию сопілку доведеться танцювати?

Коли ж у Січ прибули царські посланці, то довбиш навіть не став бити в литаври, щоб скликати запорожців на раду; і без сього в куренях ніхто не залишився. Нащо вже старі глухі діди-гармаші, котрі власного голосу не чули, і ті подибали; навіть каліки й хворі повилазили із шпиталів.

Царські стольники: Гаврило Кисленський та Грицько Теплицький на сей раз прибули не з голими руками; вони привезли міх грошей та копу обіцянок.

Коли кошовий Гордієнко, оточений старшиною, увійшов в радне коло, то галас і гомін раптом вщухли. Запанувала німа тиша. Кошовий вклонився на всі чотири боки.

- Братчики, преславне товариство! Ось московський посланець, пан стольник Кисленський, хоче до вас слово мовити.

- А ми раді послухати, - повагом одрікли старі діди. Кисленський кашлянув, провів рукою по довгій бороді, ще раз кашлянув, і аж відтак зачав солодким та улесливим голосом:

- Нехай вам буде відомо, що гетьман війська царського запорозького Іван Мазепа, забувши страх божий, зламавши присягу свою, зрадив великому цареві! Мазепа одсахнувся од віри православної! Він хоче занастити шведам-еретикам та ляхам весь український народ, всю Україну. А церкви святі і монастирі православні, за котрі ваші батьки, діди та й ви самі стільки крові пролили, лукавий гетьман хоче перевернути на римську та уніатську віру!..

Не дали запорожці Кисленському договорити, закинули брехню в живі очі:

- Бреше Москаль і не почервоніє!

- Куди йому червоніти, він і так червоний, як місяць на сході.

- Та він і не бреше, а розказує сон рябої кобили... Висунувся наперед огрядний Теплицький, і так низько вклонився раді, що аж рукою черкнувся землі.

- Воі!..

- Тихо! Послухаємо що ще чорний скаже.

- Воі, - мовив Теплицький, - великий государ, дбаючи про те, щоб на Україні не було руїни, а український народ не попав у єретицьке ярмо, наказує всім полковникам і всій старшині, і всьому війську запорозькому берегтися прелестей богоотступника і зрадника Мазепи. Не слухати як він буде намовляти на зраду! Нехай військова старшина мерщій їде у Глухів, бо там має відбутись козака рада, на котрій стародавнім звичаєм вашим виберете з-поміж себе нового гетьмана.

Теплицького запорожці вислухали мовчки. Жоден з їх і словом не обізвався... Міркували кожний про себе.

- То як же буде, преславні молодці, - пошлете певних козаків у Глухів на раду? - спитав перегодом Кисленський.

А кошовий йому на те:

- Мабуть так, що не пошлемо!

Тай звернувся до всього січового товариства:

- Преславні молодці! На мою думку, не личить нам обирати нового гетьмана! Адже ми не чули про те, щоб гетьман Мазепа зрікся своєї булави!

Загомоніли запорожці:

- Авжеж що так!

- Нас кличуть у Глухів на козаку раду, - мовив Гордієнко далі, - що ж то за рада буде, коли її обложить московське військо? Вільна козака рада, а зверху - московська кормига! Там буде не до вільних голосів. Кого цар звелить - того й виберуть.

- Правду, батьку, кажеш! - На цей раз закричали не лише голоколіньки, але й дуки.

- Братчики! Ви знаєте, яким ворогом був не лише для мене, а й для вас гетьман Мазепа! Ми всі накупі ненавиділи його, більше ніж Москву. Ненавиділи за те, що він пішов за прикладом Попенка ^[5] і розплотив на Україні тьму-тьменну панства! А панство споконвіків вело і буде вести, доки світ-світом, свою отчизну до загину. Браття! Озирніться ви хоч одним оком на

Польщу, так собі для прикладу. І ви навіч побачите, що *та країна де є пан і раб не може бути вільною й незалежною!* Не може через те, що не всі діти боронитимуть її однаково, як прийде слухний час! Панщани перші будуть казати: «Навіщо нам боронити нашу батьківщину?.. Навіщо нам накладати головами своїми?..Адже наша батьківщина була для нас вітчимом!» Панщанам однаково, чи своє ярмо вони носитимуть на гамалику, чи чуже! .Ярмо ярмом і зостанеться! Як його не мережай, а воно мулить!

- Мудра річ - любо й слухати!

- Поздоров, Боже, батькові віку довгого й здоров'я лантух!

- Ось через віщо Запоріжжя ворогувало із Мазепою. Він двадцять років потурав Москалям і допотурався до того, що тепер московські воєводи обсіли Україну наче боляки. Навіть нашу Січ обложили своїми городками... На Вкраїні розплодилось шолудиве панство. Превражії пани не те що вільного посполита, а й нашого брата козака вже почали перехрещувати на свою віру - у панщан! Вже бідним людям, голоті, як кажуть пани, зась скликати чорну раду! Вже посполитому не вільно писатися в козаки! На його душу полюють не самі рангові, а навіть прості канцеляристи добувають грамоти на маєтності!.. Далі йти вже нікуди! А сьогодні нам сказали царські посланці новину, буцім Мазепа хоче цілком запропастити Україну!

- Добрі молодці, коли ваша ласка, дайте слово мовити! - залунав зненацька чийсь бравий голос.

- Хто там перешкоджає речникові? - спитав Гордієнко.

- Посланець від гетьмана Мазепа! - була смілива відповідь.

Вмент увесь тисячний натовп обернувся на голос. Лава розступилась.

В коло увійшов Войнаровський.

- Батькові кошовому, панам отаманам і всьому преславному товариству низовому низенький уклін!

- Будь здоров і ти! - вітала Січ несподіваного гостя.

- Добрі молодці! Я тільки що прибув до вас; з початку ради не був, а зараз краєчком вуха зачув, що Мазепа буцім то хоче цілком запропастити Україну! Так вам сказали посланці московського царя. Неправду говорять їх уста! Гетьман підписав

згоду із шведами, але зробив се не для приватних користей! Ось послухайте. Гетьман вчинив се для того, щоб захистити Україну від тиранії московського царя, котрий повсякчасно похвалявся викоринити військо запорозьке низове! Пригадайте: і круль польський, і султан турецький, і хан кримський, всі оці державці завжди вас, військо низове запорозьке, поважали і при зносінах величали лицарями!.. І тільки один цар московський, інакше вас не величав, лише купою прибишів та нетяг!.. Не з вчорашнього дня зачепилися москалі із шведами; московське військо, втікаючи від шведів, само накликало на Вкраїну шведів. Але шведи не мають лихих думок; вони наші спільники! Добрі молодці, настав слухний час скинути з себе ганебне московське ярмо й стати вільним народом!

Царські посланці пильно стежили за настроєм ради, але той настрої був не на їх користь. Рятуючи ситуацію, Теплицький став обіцяти запорожцям великі гроші, коли вони допоможуть звоювати шведів.

- За гроші хочеш, добродію, нас купити?! - обурився кошовий. - Помилився, москалю! Запорожці за гроші не продаються!.. Панове молодці! Щиру правду сказав нам гетьманський посланець, пристиг для нас слухний час! Кому ж і рятувати неньку Україну, як не нам, запорожцям?! Хіба ми не присягли обстоювати за наші вольності військові і цілість усії України?! За вольности братів наших городових козаків, і за благо всього українського посполу?!

- Правда!..

- Там, на Вкраїні, городові козаки і чернь прислухаються, що скаже Січ... Запорожець не кривить душою, на кого він підняв свою шаблю, значить той і ворог! Так нехай же чують наш голос. Я, кошовий ваш, всі рахунки мої з гетьманом Мазепою складаю в руки Божі! Я одне тепер розумію: Мазепа пішов проти Москви не ради приватних користей, а щоб врятувати Україну! Значить наше місце поруч його! Добрі молодці, закликаю вас йти рятувати Україну!

Аж ось коли прорвався настрої запорожців. Від тисячного гуку струсилось повітря, здригнулася земля. Першим зголосив курінь кошового:

- Згода! Слава Україні!
- За Мазепу! - прилучились до нього курені ірклієвський та титарівський.

- На погибель Москві! - підхопили щербинівці.

- Втопити московських посланців! - закликали уманці.

- У смолянній бочці їх спалити! - домагались дерев'янківці.

Коли гамір трохи вщух, до кошового підступили всі курінні.

- Батьку, - сказав за всіх курінний Невінчаний, - дай же нам науку і пораду, як нам у похід йти, суходолом чи водою? І чи ти, батьку, підеш вкупі з нами? І де все військо стане перед твої ясні очі, батьку?

Соколом глянув кошовий на курінних, розгладив вуса і так одрік:

- Незабаром нависне зима. Зимою ж яка війна? Одне душогубство. Ось що ми зробимо: зимою заготовимо арматні тяжарі, наробимо пороху, наллємо куль, насушимо сухарів, насолимо риби, придбаємо ліків... А прийде весна, розтануть у степах сніги, зазеленіє травиця, то тоді ми й рушимо з божою поміччю у військову дорогу.

* * *

Якою ж нудною видалася запоріжцям ота навісна зима у шведчину. Та й отаманів, ба - й самого пана кошового, брала велика нетерплячка скоріше побачити Україну вільною, зчепитись з ворогами. Коли б надворі не тріщали такі морози, а в степах не залягли такі глибокі сніги, то певно Гордієнко не витримав би і раніш пішов би у похід.

Та, нарешті, люті морози пересілись. Повіяв з південного краю вітрець, припекло сонечко, вщалили теплі дощі - сніг зник. І з землі виткнулась зелена травиця; лютий кінчався, а вона вже виросла коневі по кісточки. Весна була надзвичайно рання.

Кошовий дав наказ всьому лицарству рехтуватися в похід на москаля. Боронити ж Січ від наглого ворога і доглядати товариські скарби й військові клейноди zostалися старі діди. В разі ж потреби потугу їм мали давати каліки й немічні, котрі лежали у січовім шпиталі.

В день святої Докії, після божої служби отамани вишикували братчиків на майдані. З церкви вийшов з охрестя кошовий. Став

він числити запорожців і начислив: комонників і пішаниць тисячу люда ще й десять гармат.

Не велике числом було військо кошового, та велике своїм духом; велике прадідньою військовою славою.

Гордієнко розділив братчиків на три загони і наказав їм із Січі вирушити ріжними шляхами, а біля Переволочної зійтися всім докупи. Кошовий знав нащо так робив.

Ото й рушили запорожці різними шляхами. Що миля вперед - кожен загін збільшувався, наче сніжна лава, котра зачинає котитись згори униз і з горстки обертається у велику гору, що потім трощить і ламає все, що лише попадається їй на шляху. Часто-густо вона засипає великі долини, руйнує містки, загачує річки, і через се повстають страшні повені.

Ао загонів стали прилучатись всі ті запорожці, котрі ще з осені розійшлися із Січі по бурдюгам, зимівникам, плавням: рибу ловити, звіра бити, та там і зазимували. Прилучались не одні запорожці. Прилучались і лугарі (харцизяки), котрі ховались від гетьманських сердюків; і чумаки, котрих застукала в далекій дорозі негода та безхліб'я... Особливо багато прилучилось наймитів-чумаків; вони покинули чужі вози й мажі, а самі пішли у похід. Врешті попливло плавом й городове козацтво.

До Переволочної раніш усіх прийшов загін кошового, бо Гордієнко повів його навпростець.

Переволочанський полковник Нестулій вивів назустріч кошовому п'ятсот комонних запорожців.

Нестулій походив із давніх запорожців. Він був сивий-сивий, наче голубок, але ще виглядав кремезним, як столітній заматерілий дуб.

- А куда се, батьку, шлях-доріженьку держиш? - спитав полковник після вітання.

- Йдемо москаля, вражого сина бити! - відповів Гордієнко. - Прилучайтесь, батьку, й ви з своїми молодятами!

Полковник поглянув на своїх діток, очима питаючись у їх поради.

- За Мазепою! - гукнули молодята.

- За Мазепою! - одгукнулась голосна луна за лісом.

- Ну що ж, - розвів Нестулій руками, - коли мої молодята хочуть за Мазепою, то не мені ж їх вчити; я вже старий... Нехай буде по-їхньому! У гурті й батька легше бити, не те що ворога! Не хотіла вража Москва держати в захованні наші предковічні права і вольності, так нехай же тепер сама на себе нарікає!

По сій мові полковник, знявши шапку, поцілувався з кошовим
- Слава! Слава! - закричали запорожці.

- А тепер прохаю ласкаво перепочити день-два у мене в Переволочній.

І, блиснувши булавою, Нестулій повів гостей із Січі в містечко.

У Переволочній запорожці загостювались майже тиждень. Але Гордієнко не марнував часу, його товариство весело бавилось, а він міркував. Ще першої днини, кошовий дав знати гетьманові й шведському королеві, що всі запорожці йдуть рятувати свою неньку Україну, як вірні сини. Пам'ятав кошовий і про короля польського та хана кримського; послав і до їх посланців, щоб намовити спільно воювати Московщину.

Покінчивши марудну справу з посланцями, Гордієнко одного вечора покликав до себе курінних отаманів.

- Панове! Завтра вдосвіта виступаємо в похід! - вирік кошовий.

- Наші голови! - похилили курінні свої чуприни додолу на знак згоди.

- Слухайте же мого розказу. Військо як було розділене натрое, так і зостанеться. Один загін поведете ви, батьку (мова мовилась до Нестулія), слободами поза Дніпром. Другий загін Василь Невінчаний поведе на Чигирин. А з третім загоном піду я сам через Царичанку на Полтаву.

- Батьку кошовий, у Царичанці засіло три регіменти московської драгунії, - попередив Невінчаний.

- А хто у них старшим?

- Чатові кажуть: бригадир Кампель.

- Гаразд. Доведеться пошити того німця в дурні, а москалям піднести понюхати тертої цибулі! - усміхнувся Гордієнко.

На другий день, удосвіта, загони Невінчаного й Нестулія виступили із Переволочної. А вранці вирушив загін кошового

ліком вісімсот комонників при десяти гарматах.

Весна була чарівна. Природі байдуже до людських чвар; від пташиного співу в степу стояв гук, а пахощі квітів та зеленини злились в отруйну хвилю. Шлях на Царичанку лежав через Кобеляки. Гордієнко прийшов сюди пізно вночі. У Кобеляках стояли москалі залогою, але запорожці зненацька напали на них, розпаношили, а самі заночували на їх стаціях.

Вранці рушили далі.

Кампелю стало відомо про рух Гордієнка на Царичанку від своїх чатових.

Бригадир повів драгун назустріч запорожцям і заступив їм шлях за півмилі до містечка.

Москалі вишикувались на рівнині. Під промінням ясного сонця вилискувала зброя драгун та гудзики на їх одяганні.

Запорожці наближались. Вороги вже простим оком відрізняли масть коней. Драгуни стояли у дві довгі лави, офіцери гарцювали на конях поперед лав.

Махнув Гордієнко булавою, і запорозькі курені стали в одну фалангу наче вкопані. Гарматним пострілом покотив поміж лавами голос кошового:

- Братчики! Ось гляньте ви на ясне боже небо! Чи бачите ви ген ту сизу хмарку, що тоне в блакиті? То не хмарка, то душа батька Сірка дивиться з високості на нас, своїх діток! А чи ви чуєте пісню он того жайворонка? То не жайворонк щебече, то душа батька Сірка до нас промовляє, питає: «Чи не перевелось ще славне Запоріжжя?» Ні, батьку! Славне Запоріжжя не перевелось і не переведеться увік!

І, знявши шапку, він перехрестився.

- Дітки, до мене! Не посоромимо військової слави! Постоїмо за матір Січ!

- Нехай ворог гине! - закричали у відповідь запорожці.

А над їхніми головами раптово виріс ліс голих шабель.

- Пан або пропав! За мною всі! Ану, коню, вперед!

- Вперед!

Аж земля здригнула, коли запорозькі курені зірвались враз з місця. Коні летіли прудко, як куля, випущена із дула. Перед вів кошовий. Ось він дав гасло - пальнув із пістоля, а братчики, як

прискок, вмент розскачилися на боки і покотили лавами по зеленому степу, наче хвилі по річці. Одна... друга... третя... Числа й краю їм не видко. Із невисокої могили ревнули запорозькі гармати.

Чим більше наближались запорожці до москалів, тим прудкіше летіли їх коні. Між ворогами зосталася така далина, якраз палицею кинути, Раптом запорожці пальнули всі гуртом: хто з пістоля, хто з рушниці і на мент зникли в густім пороховім диму. Лише на мент, бо потім, оточивши москалів дрібною огнистою й гарматною стрільбою, січовики продерлися через дим, а їх гострі шаблі впали страшною карою на голови драгунів.

На москалів напав переполох. Вони одбивались наосліп, але леза запорозьких шабел на лету підхоплювали шаблі драгунів, вибивали їх з рук, а самих драгунів валяли із кульбак.

Заточились драгуни, а запорожці з розгону насіли на них і підобгали під себе. Пішли драгуни врозтіч, хто куди влучив, але запорожці щоразу зганяли їх докупи, щоб легше було вибивати. Поле вкрилося трупом. З одчаю москалі наперлися на те місце, де негусто було чубатих, і напревелику силу продерлись. Вони втікали просто до річки, де на березі стояв їх табір. Запорожці не одставали од них ні на ступінь. Братчики гналися за втікачами навперейми один перед другим, а гострі шаблі дощем падали на московські спini, голови. Аж врешті запорожці обступили драгунський табір і тут доклали воза: всіх москалів викосили, а решту витопили в річці. Там їх наклали як мосту.

Бій закінчився повною поразкою москалів. Та й чи їм було витримати наскок запорозької кінноти?! Запорозького атакування до того часу не могли витримати; ні ногайська орда, ні кримські та білогородські татари, ні затяти волохів, ні польські панцирні хоругви, ні шведські драбанти, ні навіть турецькі яничари.

Кошовий з отаманям поїхав оглядати поле. Ворожого трупу лежало так густо, немов його хто засіяв. А в тих місцях, де пройшов курінь кошового, москалі лежали покосами. На одній суходолі Войнаровський начислив більше тисячі трупів.

. - А скільки ж то їх у річці затонуло?! - зауважив Андрій.

Усміхнувся кошовий:

- Як маєш охоту, козаче, то скидай штани та й лізь у воду. Почисли и тих, що пішли ракам на поживок.

- Нехай їх числить той, що греблі рве!

- Він то почислить, але нам не скаже. Чи ж багато полягло нашого товариства? - Спитав перегодом кошовий.

Посмутнів Войнаровський.

- Не сповна тридцяттеро поранених і на смерть побитих...

- Земля пером тим, що полягли! - побожно проказав Гордієнко, скидаючи шапку. - Гарні початки, пошли, Боже, такий же й кінець!

- Ще ж ми дві сотні драгун у полон захопили. Що ж з ними робитимемо? - питалися курінні.

- Сотнею вклонимося кримському ханові, а сотню повеземо шведському королеві у гостинець! - вирік кошовий.

Таким робом гузир, котрий зав'язав цар Петро, розрубала запорозька шабля.

Московське військо було перехопило шляхи під Царичанкою, щоб не пустити січовиків сполучитись із шведами. Але кошовий Гордієнко розпаношив те військо, і слава про сю перемогу голосною луною розійшлася по всій Україні. Наче людська тінь бігла вона попереду запорозьких коней.

Тепер городове козацтво плавом попливло до Гордієнка. Через тиждень загін кошового, що на початках числив вісімсот люда, збільшився до 15 тисяч.

Гордієнко хутко посувався вперед і незабаром опанував всіма селами и містечками понад Дніпром, Ореллю й Ворсклюю. Запорожці нещадимо вибивали москалів всюди, і так дійшли аж до полтавського полку.

Люди, котрі ще з осені, як лише москалі впали на Україну, були поховались по горах, лісах та байраках, налякані драчою й грабунками, тепер стали повертатись до своїх хат.

Гордієнко рвався тілом і душею у Будища, бо там стояв стацією король Карло. Кошовий нікому не діймав віри, він хотів почути власними вухами про справжні заміри шведів... Але Гордієнка нетерпляче очікував гетьман Мазепа в Диканьці, і кошовий ніяк не міг обминути резиденцію регіментаря України.

Після короткого вагання Гордієнко з отаманом і всім рядовим товариством завернув до гетьмана в гості.

Гетьман зустрів високих гостей, стоячи біля столу. Він був блідий, сивий але величний; на устах блискав усміх вдоволення, а очі сяяли огнем. На столі перед Мазепою лежали гетьманські клейноди, а його самого оточувала з усіх боків генеральна старшина.

Кошовий глянув просто гетьманові в очі; мент... і гордий запорозький бунчук схилився ниць, воздаючи ясу гетьманському маєстатові.

- Ми, військо запорозьке низове, дякуємо вашій мості за те, що ви, як і належало се вчинити головному регіментарю України, взяли близько до серця долю нашої батьківщини й намислили визволити її з московського ярма! Ми певні, що лише заради сеї мети, а не для власних користей, ваша мосць, визнали над собою протекцію шведського короля! Наше бажання щиро вам допомогти, і через се ми будемо вкупі з вами офірувати: і кров'ю, й життям нашим! Будемо у всім підлягати послуху вашої мосці, аби лише досягти бажаної мети. Благаємо вашу мосць, візьміть на себе тягар провідника, а ми, скільки вистачить нашої снаги, допоможемо вам нести його! Дякуємо вашу мосць ще й за те, що сповістили і нас про свої заміри та доброзичливість шведського короля до нас. Ми ж сюди прибули із Запоріжжя задля того, щоб і для нашої матері Січі, випрохати у його величності королівську протекцію. Маємо надію, що й ваша мосць допоможе нам у тім. Готові перед Богом заприсягти в вірності й послуху вашій мосці, але бажаємо щоб і ваша ясновельможність заприсягли чинити в згоді з нами й спільно дбати про порятунок України!

Промова кошового зробила приємне враження на гетьмана й генеральну старшину. Курінні отамани чекали, яку ж відповідь дасть сам гетьман.

Ось він заговорив, і ті, кому вперше довелося чути його, вельми здивувались, що такий давній на літа дід владає таким молодим чаруючим голосом.

- Дякую вам, братчики, преславне товариство, за вашу ласку до мене! А ще дякую опрічне за те, що ви ймете мені віри. Я бачу, ще не перевелися вірні сини України! І моє серце радіє від

сього. Бога кличу в свідки, що, прохаючи шведської протекції для отчизни, я чинив се не через легковажність, не з пустотливих примхів чи власних користей... Ні, лише із великого кохання до нашої отчизни! Відаєте, я не маю жінки, дітей, та й віку мого лишилось на ніготь. Я ж міг би собі від'їхати у Польщу, чи куди у другу землю, щоб там спокійно дожити рештку свого віку... Еге, я б так і зробив, коли б у грудях не мав серця, а в серці, як вже сказав, любові до України. Двадцять років я керував Україною; двадцять років я запопадливо дбав про її добробут. І от коли настигли злигодні, то чи міг я спокійно згорнути руки й дивитись, як гнобителі поневолюють моїх братів? Смокчуть нашу кров? Чи міг я сказати: моя хата скраю? Я був звістен про заміри царя, як то він хотів переселити нас у Московщину, а вас, запорожців, пописати у драгуни; вашу ж матір Січ зруйнувати дощенту! Коли ви, братчики, преславне товариство, зараз вільні, то за се маєте мене дякувати! Се я не дав Меншикову виповнити царський наказ, перекувати вас усіх в залізо та заслати у Сибір! Вже той лютий москаль, син самого люципера, йшов із страшною силою, але... видно ще не до останку ми прогнівили пана Бога, коли він зглянувся на наше сирітство и сльози та послав нам в потугу шведів. Я поєднався з шведським королем і тепер маю надію - Творець, вибавивши нас недавно від великої небезпеки, допоможе нам до останку! Чує моє серце, що ми скинемо ганебне ярмо з виї! Батьку кошовий і ви, братчики запорожці, ось вам моя рука, й будьте зо мною заодно! По сій мові гетьман взяв в обійми кошового та й поцілував.

- Слава гетьманові! - закричали курінні.

- Слава кошовому! - гукнула генеральна старшина.

- Гетьманцям слава!

- Матері Січі и преславним запорожцям - многая літа!

- Хай ворог гине!.. Нехай вік живе ненька Україна! - Злилися

в одно голоси запорожців і гетьманців.

Гетьман, кошовий, старшина генеральна городова й військова запорозька навзаєм вклонилися й поздоровили одні других. Саме на порозі з'явився дворецький.

- Ясновельможний, страва вже стоїть на столі. І він одним рухом одчинив двері в їдальню.

- Прошу дорогих гостей до столу! - запрохав Мазепа.

Кімната, де стояв накритий стіл, була простора, з великими вікнами, котрі виходили в старосвітський сад. Золоті сонячні кружала лежали на долівці й обливали в жовтий колір дрібні порохи. А гетьманський стіл міг переважити королівський. Він аж вгинався під вагою жбанів, баклаг, келихів, кованих із щирого срібла й здебільшого позолочених. А коли челядь стала подавати страву: поросят, гусей, курей - запечених, засмажених, то навіть острах брав, чи витримає стіл? Під столом стояли бочівочки. Нахилийся і точи: вишнівку, слив'янку, оковиту, - що до смаку. Закордонні вина, «угорські», терпкі на смак, але міцні на голову, стояли в дебелих пляшках на столі. Гетьман запрохав кошового на чільне місце, а сам сів біля нього. Поруч гетьмана розмістилась генеральна старшина; січове отамання примостилося праворуч від кошового.

Ось за дворецьким увійшла валка челядників, ліком стільки, скільки й гостей було. Кожний челядник мав невеличкий дерев'яний таріль, а на тарелі такий же корячок, наповнений по вінця полинівкою. Такими корячками звикло п'ють на Січі, і се була вигадка самого дворецького, щоб краще догодити запорожцям.

По раз перший ясновельможний господар і вельможні гості випили з дерев'яних корячків. Але раніше ніж випити, гетьман мовив:

- Браття! Насамперед випиймо за нашу славу! За славу нашої української землі! За майбутню славну перемогу над нашим ворогом! Випиймо за славну минувшину і за славну будучину, котра нас чекає! Випиймо за всіх тих, що кров свою пролили й головами наклали, боронячи отчизну!

Гості випили мовчки, урочисто, а корячки поставили назад на тарелі. Челядники винесли їх геть. Дворецький подав гостям на великих тацях срібні келихи й кришталеві чарки.

Обід затягся допізна. На небі вже зійшла вечірня зірка, коли нарешті старшина стала пробувати звестись на ноги. Але ноги немов змовились між собою - зрадили кожному гостеві. Тяжкі голови похилилися на стіл.

Один Гордієнко встав із-за столу, коли не числити ясновельможного господаря та Орлика. Але й кошовий так заточувався, так вихилявся, розмахуючи руками, що аж челядники підбігли до нього, щоб піддержати.

Дворецький чимало мав клопоту, доки порозводив підпилих гостей на приготовлені постелі. Генеральна старшина скоро заспокоїлась і заснула; але не так легко було уконтентувати підпилу запорозьку старшину! Курінні отамани вередували наче вродливі, а до того ще й маєтні панни! То їм в головах твердо, то в боках мулить. Тому знов кажи казки, а від сього мухи одгонь, п'яти чухай...

У дворецького від клопоту навіть чуб закурів.

- Ви думаєте, вони справді такі п'яні? - посміхався з дворецького Орлик.

- А то тверезі?

- Прикидаються, добродію! Це щоб ви знали запорозькі примхи! У себе на Січі запорожець спить на голій землі, підмостивши кулак під голову. А коли він попадає на гетьманщину, то його вередування не має міри! Це запорожці хочуть нас, городових козаків, переконати, що ніхто так не розуміє вигоди, як вони.

Раптом на подвір'ї зчинився страшенний гвалт, зачувся брязкіт зброї. Залунало кілька пострілів із пістолів.

Орлик з дворецьким побігли на подвір'я. Там ще з обідньої пори сиділо за довгими столами січове товариство. З обідньої пори й до пізнього вечора запорожці без перестану заливали за комір отії ледащиці, котра аж тепер зачала давати знати себе.

Запорожці на початках пили, їли и гукали:

- Слава гетьманові, слава! Се не гетьман, а рідний батько! Від Богдана до Йвана не було гетьмана!

Нарешті уконтентовані запорожці встали із-за столу, але не звичайно - і стали цупити із столу ножі, тарелі срібні, келихи та ховати в кишені. На що попівська кишеня простора, але до запорозької далеко їй; у останній сховалась би ціла дитина.

На початках гетьманська челядь хоч і бачила господарювання запорожців, але мовчала. Коли ж перегодом

трохи не весь посуд зник у запорозьких кишенях, старший челядник запротестував.

- Добродії! Пошкодуйте господарське добро! Не звичайно ж так! Гетьман буде задарма на нас гніватись!

- Не буде! Ми з гетьманом тепер як брати! Але челядник уперся:

- Та добре, хоч ви з гетьманом і брати, але кишені ваші не сестри... Поверніть гетьманське добро!

Загнівав він цим запорожців.

- Ідіть ви к лихій, пресучій матері з вашим гетьманом! - одрікли вони.

Челядникам зосталося одне, - силоміць одняти гетьманське добро у запорожців. Вони покликали на поміч сердюків і зачепились. Запорожці з п'яних очей схопились за зброю; у декого зопалу пальнув пістоль.

Саме на сю пору нагодився дворецький з Орликом. До них посунули із скаргами челядники. Прочувши про грабунок, дворецький розгнівався:

- Які ж ви нестатечні! - пострікнув він запорожців. - Ви ладні жакувати ту господу, в котрій їли хліб-сіль!

Обурих він своїм словом запорожців вельми.

- То по-твойому ми прибиші? Нетяги?! А ти хто такий? Блюдолиз! Смієш так зневажати наші старі предковічні звичаї?! - загомоніло навколо як море.

- Хіба се запорозький, християнський звичай жакувати ту господу, в котрій їв хліб-сіль? Се поганський звичай! Ви його перейняли у бусурмен, - змагався дворецький.

Але його ніхто не слухав.

- Він зневажив преславне низове товариство! - гукав один.

- А може се його направив гетьман? Коли так, начхаймо на гетьмана! - вигукував другий.

- У Січ! Сідлай коней!.. - волав третій.

- Будіть отамання!

Але курінні вже стояли на ґанку, всі як один, немов то і не вони пили, і не з ними воловодився дворецький. Дворецький від здивування навіть очі витріщив. Аж се залунав голос кошового:

- Що трапилось, дітки?

- Зневага, батьку! Попрікнули нас, що ми готові жакувати господу, в котрій гостювали!

- На коней, дітки! - grimнув Гордієнко.

Переляканий Орлик побіг до гетьмана.

Доки Мазепа зодягся та вийшов, запорожці вже на коней сіли. Гетьман схопився за стремено кошового.

- Батьку кошовий, чи подобає так?

- А чи подобає, батьку гетьмане, вашій челяді так тяжко зневажати лицарів? Га? Де то чувана річ - лицарів здобичниками обзивати?!

- Та коли ж вони господарські речі по кишенях поховали! - виправдовувався дворецький.

- Зась, челяднику! - grimнув Гордієнко. - Не братайся з ким телят не пас! Ми тобі не рівня! Тямиш, дурню, що патякаєш? У січовиків такий звичай - те начиння, з котрого запорожець перед тим їв, він вважає своїм!

- Не знав я сього, далєбі! Вибачте мені на сей раз; тільки ж і провини моєї, що я щиро дбав про господарське добро, - кланявся дворецький запорожцям.

- Укусивши, не залижеш, - одрік кошовий вже без гніву та й звернувся до товариства:

- А що, дітки, пробачимо йому на сей раз? Бо воно, як по правді, нас образив челядник, ми ж. хочемо прикрість вчинити ясновельможному господареві. А хіба ж він перед нами завинив?

- То и пробачимо, - згодились запорожці. Вони були хлопці незлобиви.

- Тепер, батьку гетьмане, навіч бачите, які вередливі діти-запорожці, і як їм тяжко годити, - шепнув Гордієнко на вухо Мазепі, коли вони повертались назад у покої.

Ніч пройшла спокійно. А вранці, як лише сонечко зійшло, запорожці рушили у Будиша показатися королеві.

Короля Карла заздальєгідь попередили, що їдуть запорожці. Король вислав їм назустріч Піпера.

Піпер зустрів Гордієнка і запорожців недалєчко від Будищ. Вишикувані драбанти воздали запорожцям ясу із мушкетів.

Запорожці привітались до драбантів своїм звичаєм: підкинули вгору шапки й пальнули із пістолів.

Запорозькі курені зупинились на майдані, а отамання поїхало за Піпером до короля. Король стояв стациєю в хаті якогось міщанина. Вартові мовчки пропустили старшину на ґанок.

Хатні двері були відчинені, і Гордієнко з сіней заглянув до короля. Карло нетерпляче ходив по хаті, коли ж запорожці переступили поріг, він спинився недалечко від столу.

Король очима їв низових лицарів, а вони - лицаря з далекої півночі, і Карло про запорожців, і запорожці про Карла дуже багато наслухалися всіляких оповідань, а тепер зустрілися і дивувалися навзаєм.

Гордієнко приступив до короля.

- Ваша величність! Моїми устами Січ Запорозька дякує за ваш ласкавий претокторат! - сказав він на латинській мові.

Се короля приємно вразило; він переконався, що запорожці справжні лицарі! Вони не лише були вправні у військовім ділі, зле й науку високу посідали, володіли класичними мовами.

- Лицарі! - мовив король теж по латині. - Я дякую Творця, що він послав мені змогу познайомитись із вами! Я давно багато доброго чув про вас, ще в ті часи, коли сидів собі спокійно без турбот у батьківському замку. Я не думав, що мені коли доведеться з вами зустрітись і навіть стати поруч за спішну справу. Але московський цар, підмовивши ще двох ворогів, з усіх боків обложив Швецію. Цар розпочав проти мене війну не через якісь там здобутки, а від московської злости й пихи. З ласки Божої я перемиг ворогів; двох доконав цілком, а тепер і третього найчільнішого ворога - царя московського переслідую! Він втікає перед моїм військом, і через се я ступив на вашу українську землю. Зробив я се не ради того, щоб підбити козацьку землю шаблею під себе чи покористати добрами й статками тутешнього люду. Ні! *Я як приятель прихожу до вас, щоб повернути вам всі вона права й свободи прежні*, за котрі й предки мої, королі шведські, проти Польщі завжди ставали, бо до того їх зобов'язували приязнь і трактати з народом українським. І я додержу свою умову, вірте мені. Об цім я з гетьманом вашим, паном Мазепою, зобов'язався трактатом, а найчільніші в Європі держави дають свою гарантію.

- Ваша величність! - сказав схвильований Гордієнко. - Нема на всім світі такої мови, котрою можна б висловити ту глибоку й щирю подяку, що ми маємо в своїх серцях! Що є миліше на світі не те що людині, а навіть пташці? Воля! І коли, ваша величність, здобудете украдену у нас волю і повернете її нам, то ми заплатимо вам за неї нашою щирою любов'ю, а треба буде - то й кров'ю! Відайте, ваша величність! Доки світ світом, доки на нім будуть існувати Швеція й Україна вороги Швеції будуть рівно ж і ворогами України! Так буде у всі віки!

Після сього офіції скінчились; король запросто попрохав усіх до столу.

Три дні тривала гульня. На четвертий день після великого гуку й грому запанувала німа тиша. Запорожці лагодились в дорогу - у Новий Санжарів, де мали стати стацією.

Карло вийшов на ґанок попрощатись із січовиками.

- У нас на серці так і кипить! Коли б уже швидше розпочати проти клятих москалів війну! - сказав Гордієнко, цілуючи королеві на прощання руку.

- Мене радує ваша щирість до війни, але мусимо вичікувати зручну нагоду. Як лише прийде слухний час, я не стану зволікаться і вдарю на москалів. Або переможу свого й вашого ворога і добуду Україні волю, або ж сам накладу головою, але безчестя и неслави не знесу!

- Слава королеві! - гукнули запорожці, підкидаючи шапки вгору й підхоплюючи їх кінцями шабель.

Для більшої учти королівський секретар Гермелін поїхав проводити запорожців до самого Санжарова.

До Полтави доїхали без жодних пригод. День був ясний, сонячний. Марево снувалось над землею. Тихий шелест зеленого листу біг за вітром. Буйна молода тендітна рослинність поняла собою степи, гори, долини й балки. Вгорі вились жайворонки, неначе почеплені ниточками до гачка, а в високій високості плавали степові орли й соколи-білозери. Степові озера, як дзеркала, стояли нерухомі, рамцями ж для них був все той же степ. Дихало розвілля!

А ось із-за густого зеленого листу забовваніли білі хатки, золоті хрести на церковних банях. Вітряки, густі сади, далі й

високий вал, а на ньому густо муштрованих людей, - виткнувся із-за хмизника.

- Полтава! - промовив Гордієнко до Гермеліна, показуючи рукою на вал та мури, на котрих чорніли пащеки гармат. - Серце кров'ю обливається, як згадаю, що в Полтаві засів болячкою москаль.

- Скоро ми його викуримо звідти, - сказав королівський секретар.

Тимчасом на мурах зашамотались москалі, біля гармат зачаділи запальники. Кошовий догадався що то буде.

- Гей, хлопці, не під'їздіть близько до валу! Москаль виміряє на нас із гармат!

- Не докине, - байдуже озвався якийсь запорожець.

- А як докине, та й тебе перекине? - мовив гнівно кошовий.

В сей мент на валу гупнув постріл гармати, потім другий, третій... Кріпосний мур затягся пороховим димом.

- Гі-і-і!.. - завили в повітрі бомби.

Одна бомба на половині дороги загрузла в калюжу, друга - впала зовсім збоку; третя ж - недалечко від Гордієнка копирснула землю, аж курява встала, й пошкандибала коням під ноги, наче граючись у перевоза.

- Ну й гармаші! Ха-ха-ха! - покотився лугом регіт Гордієнка, - А щоб вас! Під носом у їх ведмідь реве, а вони не поцілять його києм з обох рук! А нуте, хлоп'ята, за вами черга! Покажіть москалеві, як треба виміряти. Гей, у кого є порох в порохівницях, виходь наперед!

На поклик кошового запорожці хмарою сипнули із лав.

- Та не всі, не всі! Буде й сотні. Підсипте пороху на паневки. Виміряйте... Цільте... Пали!

Гунув залп такий, як би один хтось вистрілив із валу, наче груші-гнилиці посипались побиті москалі.

- Добре, дітки! - похвалив кошовий. - Певно наклали їх там цілу копу. А хто ж то на мур виліз? Либонь, московський старший?

Літній запорожець, крайній у лаві, приставив до чола долоню.

- Котрий? Той, що біля гармати стоїть в золотом розшитім жупані?

- Еге ж.

Запорожець мовчки приклав до плеча самопал. Клацнув курок, гупнув постріл. А там, на мурі, московський офіцер, поцілений кулею в чоло, махнув руками, наче птах крилами, заточився й гепнувся на землю.

- От таких я діток маю! - похвалився кошовий перед Гермеліном.

Швед вельми дивувався.

Прибувши у Новий Санжарів, Гордієнко поставив запорожців вповодж правого берега Ворскли аж до Переволочної. На лівім березі Ворскли стояло військо московського генерала Ренне. Запорозькі чати своїм звичаєм часто переходили Ворсклу, зненацька нападали на невеличкі під'їзди московські, побивали їх і потім вертались у кіш із здобиччю й бранцями.

Одного разу послані на чати січовики повернулися без язика й без здобичі, але привезли страшну звістку.

- Батьку, чи є Бог на світі, чи нема? Кажіть! Вас вчили у бурсі всяким премудростям - ви повинні знати! - сказав таку рацію до кошового сивий запорожець із гурту тих, що їздили на чати.

Кошовий видивився:

- Гараську, а глянь на мене... Ти п'яний?

- Ба ні, і ріски в рот не брав.

- Ну то не мудруй, кажи відразу, що там трапилось? Запорожець затявся:

- Ні, ви, батьку, спершу мені скажіть; чи є Бог на світі, чи нема?

- Що з тобою робити?.. - знизав плечима Гордієнко. - Ну, є...

- Овва!..

- Спитай панотців, коли мені не ймеш віри.

- Е... Всі кажуть - є! А коли він є, то де ж саме він?

- Певно на небі...

- На небі... - невдоволено муркнув Гарасько, - куди ж він дивиться? Осудовисько та й тільки! Тепер ми стратили всю віру у гетьманців! Навік осоромив клятий німець преславне Запоріжжя!

- Гарасиме, коли маєш сказати яку військову новину, то не воловодь, кажи відразу! А то щоб я, бува, не звелів прикувати тебе до гармати! - сказав гнівно кошовий.

Але й Гарасим розгнівався, і так дуже, що аж шапку бухнув додолу, і сам увесь затрусивсь:

- Ну й чорт його побери - нехай і гармата!.. Не можу я виговоритись, досада їсть мої тельбухи, як іржа залізо... Не можу! Отут у грудях, всередині, аж на серці зібралась отака купа злости та й засіла там, як собака на ланцюгу. Коли б отеє попався мені москаль хоч поганенький, я б його подер на шмаття! Вже б я вдовольнив себе! Віддячив би клятому за Маячку й Нехворощу...

- Маячка... Нехвороща?.. Хіба трапилось що недобре? ~ збентежився кошовий.

- Коли розкажу, то й на вас, батьку, сумнів нападе, чи є Бог. Куди ж він дивився? Навіщо він віддав москалеві на поталу бідних людей, неповинних діток?!

- Постривай, ти так говориш до мене, буцім я божий намісник на землі. До діла!

- До діла ж. Ми собі сидимо любісінько у Санжарові, нічого не відаючи, а полковник Кампель напав на Маячку й Нехворощу й спалив їх безпутя! Всіх людей великих і малих вирубав у пень. Церкви божі опоганив, нечестивець! Тепер москалі глузують з нас: де ж та сила шведського короля, коли він не може захистити вас? Отак хизуються песиголовці.

Звістка ся вразила Гордієнка в самісіньке серце.

- Ах ти ж песький сину! - вилаявся кошовий. - От тобі й москалі! Не по конях, а по голоблях поганяють! Нас уникають, а мирний люд вирізують!

- А так! Від нас, бач, ховаються, як собака від мух. Треба, треба москалів повчити, як воюють по-лицарськи! Нас і кури засміють, коли ми не відомстимось за Маячку та Нехворощу!

- Помститись?!

- Атож! Я вже дещо вивідав. Кампеля послав генерал Ренне. Знаєте, батьку, їдьте ви до шведського генерала Крузе та скажіть йому: так і так! Коли не поможете, то мої хлопці не їстимуть і не

питимуть! Попухнуть з досади, коли не відомстяться! - повчав Гарасим кошового.

- Кажи вже, що там вигадав?

- Не мудре. Треба нам у шведа випрохати потугу. Ренне оташувався біля Сокілки на невеличкім острівці. Той острівець навколо миє Ворскла, тільки від Сокілки є вузенький прохід.

- Ренне велику силу має? - спитав Гордієнко.

- До біса їх набралось! У сім тисяч не вбгаєш!

- Невелика біда! У нас теж набереться козаків городових п'ятсот та січовиків зо три тисячі! По два москалі на одного козака не багато.

- Я одного лише боюся, щоб бува москалі не розбіглися як ми на них нападємо.

- Поміркуємо...

- Коли ласка, послушайте, батьку, як я міркую.

- Кажи.

- На світанку ми перейдемо Ворсклу уплинь і зненацька вдаримо на московський табір. Спросонку їм буде не до бійки. Вони чкурнуть зопалу на міст, що веде до Сокілок, але там напорються на наших козаків. Коли ж біля мосту козаки дадуть москалям одсіч, то ті зможуть врятуватись тільки через отой клятий прохід!

- А щоб перехопити і той прохід, треба мати комонне військо, - зауважив Гордієнко.

- Безперемінно. Доведеться об'їхати велику криву у дві милі, а може й більше. У нас тепер катма масового кінного війська: запорожці отінілись та й городові козаки теж.

- Гаразд! - перебив кошовий Гараська. - Я зараз поїду до Крузе і випрохаю у його драбантів. То такі браві хлопці, що як заступлять москалям шлях на Сокілку то...

- То наші хлопці тоді пошаткують усіх москалів на капусту! - перехопив Гарасько.

Лише сонце смеркло й темна ніч впала на землю, генерал Крузе повів шведську кінноту галопом в обхід Сокілок.

Пройшла ніч, розвиднилось. Коли зійшло сонце Крузе вже був далеко за Кобеляками і, як перепелів у житі, виловлював

московські гад їзди. Йому дуже сприяв густий туман, що випав того ранку.

Бранці кошовий вирахував, де вже повинен бути генерал Крузе і повів своїх запорожців і городових козаків прилуцького полку до Ворскли.

- Роздягайтесь, хлопці! - звелів Гордієнко.

Через дві-три хвилини весь берег забілів голим тілом.

- Беріть шаблі в зуби і за мною!

По сій мові кошовий перехрестився і тихо ступив у глибоку Ворсклу. Вода зразу пойняла його по шию, сягла аж до вух, але тут кошовий став гребти руками, наче веслами. Козаки пливли за кошовим, як каченята за качкою. Вони так тихо перебирали руками, що вода майже не плюскотіла. Чим ближче було до острівця, тим рідшав туман, а біля самого берега він був такий прозорий, як сонячне марево в степу у літню денну спеку.

Москалі ще безпечно спочивали, лише їхні кухарі, запаливши багаття, готували сніданок.

Нагло на березі близько до води закричала сиворакша. То Гордієнко дав гасло.

І вмент голі козаки без огнистої зброї, лише маючи в руках шаблі, наче хмаролом над молодим лісом, нависли над московськими шанцями і стали нищити москалів.

Переляк пішов по табору. Через п'ять хвилин все збилось до купи: коні, люди, гармати, вози.

Москалі зопалу чкурнули до обозу, але там вже давав лад Нестулій із запорожцями. Побігли москалі до мосту, а із-за гатки городові козаки під отамануванням Войнаровського пальнули їм у пику з рушниць.

Москалі гасали як полум'я. Вони знов подалися у табір, але там товклися голі запорожці, наче домові, і клали спати кожного хто попадав під їх шаблі.

Ренне, побачивши, що вже йому не навести ладу в переляканім війську, звелів одходити до Сокілок. Але і сей останній шлях перехопили шведські драбанти. Куди і в котрий бік москалі не потикались, всюди на них чигала смерть й щирила свої зуби. Біля Ренне стовпились офіцери, бліді та перелякані не менше своїх солдат.

- Що робити? Що робити? - шепотів кожний із них.

Коли вони всі ще й досі не розбіглись, то лише тому, що їх старший був спокійний; а їх старший тому не побіг, що з роду був німець.

- Чого бажаєте: в полон йти, чи пробитись крізь ворожі лави зі шпагою в руках? - спитав Ренне офіцерів.

- Пробитись! - закричали німці-офіцери.

Москалі мовчали, наче зацікавилися. Ренне вихопив шпагу.

- За мною! - і він сам повів військо на пролом.

Москалі тримали сякий-такий лад, доки дійшли до шведських драбантів. Але потім, коли з ними зчепилися вправні в ручнім бою шведи й наче блискавкою стали пробивати їх груди шпагами, тимчасом як запоріжці рубали з потилиці, корпус москалів розсипався маком.

Як вода просмоктується крізь розсохлі клепки, так москалі стали проскакувати в невеличкі шпарочки. Попід черевами шведських коней, поміж вістрями драбантських шпаг вислизали москалі і втікали до Сокілок.

Але їх небагато втекло. Та й ті, цю обрятувались, мусили завдячити своє життя тому, що запорожці передчасно стали жакувати їх табір, ніж закінчився бій. Запорожці відомстились за Маячку й Нехворощу - Сокілкою. Зате в особі царя Петра нажили тяжкого ворога, лютішого од пекла. Навіть кров, пролита в Лебедині ^[6], не могла втишити царевої люті проти запорожців. Та лютя точила царя як шашіль дерево, ржа - залізо, міль - одягу.

Та запорожцям було до того байдуже.

Після погрому москалів біля Сокілки їхній вплив на гетьманців поширився. Поміж козаками, котрі zostалися вірними цареві, запорожці рознесли поголоску буцім Шереметьєв та Меншиков зрадили цареві.

Загомоніли гетьманці:

- Не вадило б побити нам нашу старшину, бо вона тягне в одну руч з москалями, а на сполуку з низовим військом не хоче йти!

Плавом попливли городові козаки до запорожців із царського табору.

Про все це цар знав. Знав він також і про те, що в Царгороді й Бахчисараї пробувають запорозькі посланці і баламутять турецького султана й кримського хана, підбиваючи їх йти в похід на Московщину.

Увірвався терпець царя, і він закликав:

- Або я зостануся на світі, або запорожці!

* * *

У Києві на риночку пила Москва горілочку;
Пила ж вона та гуляла, собі порадоньку мала:
Порадьмося, милі браття, кому Січі достати?
Пошлемо по Галагана, по Прилуцького пана,
Той у Січі добре знає, той нам Січ доставить...

Великодні свята минули, минули й проводи... Настали буденні дні, але київські обивателі - міщани й козаки не вважали на будні; щодня після обід старі й малі виходили на високі та круті київські береги й годинами милувались багатим на воду Дніпром.

Столітні діди й баби не пригадували, щоб хоч в однім році за весь їх довгий вік була така велика вода. Не було.

А се через те, що на їх віку в жодну зиму не випадало таких глибоких снігів як минулої зими. Тепер вони розтопились і потопили під собою всі річки й озера. Дніпро переповнився водою ущертъ; роздувсь, розпух і виповз із берегів. А вода все прибувала - без кінця й краю... З шумом гупнули у воду підмиті круті береги: з деревами, хуторами, токами, скиртами, клунями, хатами й кладовищами...

А з київських гір, куди б не поглянув: просто, ліворуч чи вправо - перед очима розіслалася безмежна водяна поверхня. Вода, вода й вода... Де влітку жовтіли, наче ребра, сипучі піски там тепер гуляли бурхливі каламутні хвилі. Десна й Дніпро злились в одно й затопили собою берег гетьманщини на десять миль в глибину!

Над водою хмарою нависли голодні чайки; вони жалібно скиглять і часто припадають до води, наче дитя до матиного

лона; але схопити поживок не встигають - вода надто прудка... Чайки скиглять, звиваються догори, тріпочуть крильцями і летять за хвилями.

Весь старий і новий Подол з будинками і крамницями сховався під водою. Лиш де-не-де виткнулись із води, наче віка домовин, дахи крамниць та стирчали димарі будинків, немов пеньки на болоті.

Жовтаве проміння вечірнього сонця золотило церковні бані, ґанки будинків і вітрила над байдаками. На Подолі великий рух. До берега причалила не числячи великих човнів, дубів та галер, одних байдаків понад сотня. Біля байдаків товпилось московське військо: донські козаки, ратники, драгуни, рядовики й старші; всі при повнім риштунку.

Галас, регіт та лайка лунали навколо. Донські козаки, попутавши коней, тягли їх на байдаки; коні полохались, борсались і перекидали байдаки. Із печерської фортеці українські козаки носили мішками порох, кулі й бомби, а також різну живність: суху тараню, сухарі житні, барила з горілкою...

Все це москалі кидали на байдаки, а поміж байдаками, наче дзиґа, звивався київський воєвода князь Голіцин. За князем хвостом плентався царський полковник Яковлев, сумний та невеселий.

Ось Голіцин зупинився й самовдоволено окинув очима всі байдаки.

- Через півгодини все буде готове! Через півгодини ти, полковнику, вирушиш! - весело мовив він.

Яковлев ще гірше посмутнів, аж голову похилив на груди.

- Краще б мені піти на турка-яничара або навіть на самих шведів, ніж оце маю йти добувати оту харцизяцьку Січ Запорозьку! - щиро признався він.

- Не журися, полковнику! - розважив воєвода, - не такий страшний чорт, як його малюють! Та тобі нічого боятися! Тепер захопити Січ так же легко, як викурити люльку доброго тютюну! Шкоди жодної, лише приємність! Я маю певні відомості, що всі запорожці вийшли із Січі з Гордієнком і тепер товчуться понад Ворсклю. На Січі zostалися малі, старі й каліки. Ти ж не сам їдеш, з тобою посилаю три полки найкращого війська! З такою

раттю ти розтопчеш Запорозжя, наче горіх розлузаєш. А яка потім буде тобі шана від великого государя! Щасливий ти, полковнику.

- Не вабить мене таке щастя, - зітхнув Яковлев.

- Ну, полковнику, люди вже в байдаках. Сідай і ти та й з Богом в путь-доріженьку... Ніч місячна, вода глибока, простора; течія бистра - можна навіть без весел пливти. Через тиждень часу ти вже, певно, будеш на Низу. Ось тобі, полковнику, моя остання порада: твердо пам'ятай те, що люди бояться лише страшного! Раніш ніж підступити до самої Січі, ти нажени страху на околицю. Як плистимеш повз Келеберду, то тут забарися. Нехай твої люди причалять до берега та зроблять з Келебердою те, що зробив князь Меншиков із Батурином. Як дійдеш до Переволочної, то й сього містечка не пошкодуй! Таким робом ти вб'єш відразу кілька зайців: на ворога переполоху наженеш, своїм людям даси можливість полатати діряві кишені, вигубиш не одну тисячу мазепинців, а через це заслужиш від великого государя подяку. Але, найголовніше, знищивши Келеберду й Переволочну, ти тоді зможеш сміливо робити наступання на Січ! У тебе не буде іззаду запорозьких залог! Вони не мулитимуть тебе, наче боляк у потилицю. Розваж гарненько над цим, що я тобі кажу. А тепер з Богом!

Знявши шапку, Голіцин перехрестився. Перехрестився і Яковлев, а за ним і всі москалі.

- Рушай! З Богом! - махнув рукою воєвода.

Сотні весел скаламутили воду; байдаки один за другим, як качки на тихій воді, попливли поміж крамницями. Близько біля берега їх підхопила течія і вони шугнули у Дніпро.

Попутний вітер віяв по дорозі, бистринь була страшенна; байдаки з туго напнутими вітрилами птахами полинули на низ...

Вже смеркало. Від вечірнього проміння на водянній поверхні буцім кармазин послався. Довгі дебелі весла глибоко вгрузли у вали-хвилі; на тих хвилях байдаки перекачувались наче на рублях: згори вниз, згори вниз... Весла лишали на воді сліди-брижі, але набігала нова хвиля и змивала їх.

Байдаки пливли хутко, здавалося навіть, що вони не пливуть - на місці стоять, а пливуть Дніпрові береги: правий, крутий, -

України, що взявся весь узгір'ям, і лівий, низький зелений, - берег гетьманщини, що ген-ген здалека бовванів.

У Дніпрі вода клетотіла, як клетотить у чавуні окріп на огні. Байдаки обгонили дерева, вирвані з корінням, копиці, стіжки, скирти, сажі, гроби, хати й комори рублені.

Ось і смеркло. Червоне сонце шугнуло за пруг землі; темна сутінь - перший поцілунок ночі - тінню просунулась по землі... Запашний квітневий вечір змінила чарівна тепла ніч.

В темній блакиті високої високості лупають ясні зорі. Немов у велетенській люстрі відбиваються вони в каламутних Дніпрових хвилях. Багато їх, без ліку; як буває багато цвіту жовтої бабки ранньої весни на луці.

Правий, високий берег, кинув у воду довгу-предовгу тінь; вона сягнула трохи не через увесь Дніпр. Тисячі лугових солов'їв злились в однім співі, їх щебетання - се сон чарівний, воно так же вільно лине в повітрі, як і пахощі запашних квіток.

Ніч була не темна й не ясна. Незримою рукою вона розлила в повітрі свої чари - жадобу втіх, прагнення насолоди. Сонні марева попливли понад берегами. З прибережної високої могили чорною опукою звився догори дух невідомого лицаря, що поліг у бою й запугав пугачем, аж луна розійшлася туманом. В лузі щось заквилило немовлям. Дико зареготало котячим голосом. В озерах заплюскотали наполохані риби. І знов тиша.

Аж се на переднім байдаку котрийсь москаль затягнув пісню:

«Вніз по матушке по Волге...»

Може він хотів розігнати нею тяжку тугу?..

Зчудувався «сивочолий» Дніпро. Вперше йому довелося нести чужинців на своїх хвилях... Обурився козацький батько, і на повороті, де збилось багато деревень та уламків від зруйнованих будівель, аж ніби острів виріс із руїн, він так закрутив московськими байдаками, що трохи їх не поперевертав. Москалі залишили пісню, бо треба було рятуватись; а потім якось забули про неї...

Глупа північ... Все спить: повітря, земля, вода, птах, звір і чоловік... Лише зорі в небі не сплять... І раптом зірвався вітрець, передвісник ранку, стиха заграв короговками біля ратищ. Ніч минула. Зорі дмуться і гаснуть. Небосхід натягає на себе пишні шати. Вітер набравсь потуги, шарпнув вітрила й напнув їх, Байдаки здригнули, заскрипіли весла, заграли хвилі... Сонце ще було десь за пругом землі, а сон в образі прозорого туману вже втікав геть.

Вчетверте сонце сходило як виїхали московські байдаки із Києва. Трипілля, Канів, Золотоноша, Черкаси й Кременчук - вже далеко zostались іззаду, а Яковлєв за весь цей час ні разу не причалював до берега. До лівого - небезпечно було, могли ненароком наскочити мазепинці; а до правого - не було чого й причалювати. Бо після останніх війн Дорошенка все Подніпров'я від Трипілля й до Бериславських городків обернулось у пустелю. На п'яту добу, у обідню пору, забовваніла Келеберда.

Яковлєв звелів стерничим наvertати байдаки до берега; він мав на мислі військо піше й кінне висадити вище Келеберда щоб захопити містечко зненацька.

Причалили. Все військо вийшло на берег і стало в шик. На байдаках zostалися лише стерничі та по десять веслярів.

- Чи всі готові? - спитав перегодом полковник Яковлєв.

- Всі готові, - відповіли старші.

- Рушай!

Військо й байдаки рушили разом; військо скорою ходою пішло на Келеберду, а байдаки униз за водою, щоб причалити до берега на милю нижче.

Час був по обіді; У містечку панував сонний спокій. Дехто ліг по обіді відпочити; базар вже давно роз'їхався і крамарі навіть крамниці позапирали. Як де й було людно і гамірно, то се в запорозьких шинках; до речі буде сказати, що в Келеберді запорожці самі продавали горілку. Чумаки-соляники із мазницями, крамарі, запорожці вештались із одного шинка в другий, ї не ради того, щоб пити, ні! Душа душу шукала, щоб з ким поговорити, поділитись думками та міркуванням. В деяких шинках були запорожці, котрі під Сокілкою власноручно били москалів... До лицарів тепер доступитись не можна було: і

крамар, і чумак, і нетяга, і козак городовий - кожен хотів звернути на себе увагу такого лицаря! Почастувати із власної кишені та краще розпитати, чи доброго чосу завдали запорожці москалям?

Сонце припікало наче влітку; повітря впало, на деревах навіть лист не рухався; збита пилюга на шляху годинами стояла стовпом

Нагло на царині з'явилися наче з-під землі московські драгуни й донці. Драгуни із віхтями запаленої соломи полетіли до стріх і, раніш ніж люди спам'яталися, вся царина спалахнула наче свічка. Хати, стіжки, клуні - все горіло ясно; густий дим повалив вгору високими стовпами. Худоба зчинила ревище, коні рвалися на припоні, собаки валували... А люд переляканий кинувся городами врозтіч.

Тимчасом донці, наче вихор, стали вимітати вулиці голими шаблями. Жінка, дід, дитина, козак, віл, кінь, - що лише траплялось їм по дорозі, - падало трупом! Так донці добігли аж до базарної площі і тут вдерлися з довгими списами у шинки! Тут наклали трупу по коліна! Вони майже ніде не зустрічали жодного опору, бо людність не сподівалась нападу і не мала при собі зброї.

Передмістя вже догоряло, коли спалахнуло все містечко, підпалене з чотирьох кутків відразу. Тепер, що лише було живого в городах, стайнях, хатах, вискакувало і перлося на вулицю; худоба й люди збилися в одну купу. Повітря роздирали голосіння жінок, плач переляканих дітей і дикі вигуки донців. А в густім диму, наче в чорних хмарах блискавиці, миготіли голі шаблі. Опам'ятавшись, обивателі схопились хто за зброю, а хто за лушню та натичку. Але вже було пізно чинити опір напасникам, і от майже біля кожних воріт, зціпивши зуби, мовчки гинули чоловіки, а жінки з немовлятами самі кидались в огонь, скакали в колодязі, щоб лише не датись москалям на наругу...

До вечора москалі порішили Келеберду: дітей, жінок, чоловіків, - всіх вистинали, а містечко спалили дощенту, - одне пожарище зосталося.

Переночувавши на пожарищі, Яковлев на другий день вранці рушив далі. Черга була за Переволочною. Але Переволочна не Келеберді рівня! Переволочна вважалась у

запорожців справжньою фортецею. Серед містечка стояв замок, правда невеликий, у ньому могло вміститись лише шістсот козаків, але він обгородився високими валами, обрихтувався гарматами. Мав досить пороху, куль і різних військових причандалів. У Переволочиш і залога була чимала - тисяча запорожців, а крім того всього, на Переволочну вже не можна було напасти зненацька, як се трапилось із Келебердою. Комендант переволочанський, запорозький полковник Зінець, мав певні відомості про рух москалів і готував їм належну одсіч.

Москалі сунули на Переволочну водою й суходолом. Першими прийшли драгуни полковника Шарфа. 1-х було не багато й не мало - саме стільки, що запорожці могли з ними пограти. Але півгодини пізніше Дніпро зачорнів московськими байдаками. Москалі причалювали до берега нижче й вище містечка; весь берег захряс ворогами.

Тьохнуло у Зіньця серце: москалів набралось вдесятеро більше ніж запорожців, але...

До валу вже під'їздили московські старші, сунули хмарою ратники. Здоровенний, наче дуб, полковник Шарф ще здалека закричав:

- Увага! Іменем великого государя наказую вам піддатись!
- Аякже... постривай трошки! - посміхались запорожці.
- Не раджу вам проливати кров надаремно! Погляньте - почисліть нас, то побачите, що не вистояти вам проти нашої сили!

Одрік йому Зінець:

- Великий Іван та дурний! Нас трошки, але на Бога надія - зітремо вашу силу на табаку!

Коли се Зінець зиркнув ненароком убік - аж московські ратники вже на вал деруться.

- Еге-ге!.. Не хитрі в біса москалі! Хлопці, а пальніть їм у пику, нехай так не пруться!

Та й махнув рукою.

Гупнув залп із самопалів, наче ножем одрізаний, Затягло вал густим димом, а коли вітер роздер його надвоє, то на валу вже нікого не було: москалі, котрі долізли були аж до палісаду, тепер

конали в глибокім рові. Шарф простоволосий чвалом гнав коня од валу; шапку збила козача куля.

Його перестрів Яковлєв:

- Ну що?

А Шарф від люті навіть одсапатись не міг.

- Не слухають мене! Не треба! Потім закаються... Зараз звелю моїм гармашам поговорити з тими собачими синами!

- Гарзд, - згодився Яковлєв, - як гармати, то й гармати... Але звеліть насамперед закидати містечко запаленими гранатами. Більше ґвалту! Більше гуку! До речі, він і нам більше сміливості додасть, і ворога може наполохати.

Перегородом з московського стану полетіли на Переволочну огнистим дощем запалені гранати, а на замок - бомби. Солом'яні стріхи на клунях і в хатах, гонта на крамницях - відразу спалахнули наче порох. Сталася велика пожежа, але вона нікого не налякала. Діти й жонота кинулися заливати огонь, а чоловіки вкупі з чумаками-соляниками (їх військова пригода застукала у містечку випадково), висипали на вал щоб дати потугу запорожцям.

Москалі взяли Переволочну в тісну облогу; не можна було ні виїхати, ні вийти.

Зло віщуюча тиша запанувала на якийсь час. Москалі при повнім риштунку стояли недалечко від валу, готові щохвилини кинутись на нього і... вкрити його своїм трупом. Стрілянини не було, та ось Яковлєв рушив московське військо в атаку. Навіть земля навколо здригнулася, коли тисячі ратників зірвались і, наче повінь; кинулися в шаленім гоні на вали, Раптом земля захиталася навспражки! То запорожці пальнули із своїх самопалів: раз і вдруге. Густий дим, немов темна ніч, все собою вкрив. Передні лави москалів вилягли під градом куль і загатили своїм трупом рів; задні пройшли по йому наче по рівному. А тимчасом запорозькі самопали не вгавали ні на хвилину, бо стріляли лише передні меткі стрільці, а задні знали одне: набивати свої самопали й подавати переднім. Коли ж ворожа куля поціляла якого стрільця, його місце заступав резервовий січовик; таким робом запорозька лава здавалася непохитним

муром, Але москалів було дуже багато, і сила стала брати перевагу.

Виперлися ратники на вали і тут спалахнув ручний бій, ще страшніший, ніж бій огнистою зброєю.

Бій тривав вже з півгодини: ні запорожці не вступалися з залу, ні москалі не переставали лізти наосліп. Раптом сталося несподіване. Яковлев виглядів, що вал не скрізь боронять запорожці. Він зміркував се і в найбільший розпал рушив два полки донців на те місце, котре боронили чумаки й крамарі. Вправні в ручнім бою донці поскидали довгими списами чумаків із валу; в козачій лаві сталася велика вирва, але її миттю заповнили піші ратники. Їх набралось стільки, що запорожці розгубилися між ними, як губляться червоні будяки в зеленім буйнім житі.

Одбиваючись від розсатанілих москалів, що налопом насідали звідусіль, Зінець звелів запорожцям одходити до замку.

Жінота й діти зчинили такий плач, що його, здається, мусів почути салі Бог. Люди вискакували із хат і втікали до заліку, а їх добро: хати, комори - все господарство палили москалі.

Біля замку збилися всі, хто не міг держати в руках зброю: діти й жонота.

Глянув Зінець на нещасних, і його серце обкипіло кров'ю.

- Та невже я маю zostавити їх на наругу москалям, а сам, маючи шаблю в руках, сховаюся за мури і буду дивитись, як москалі ґвалтуватимуть дівчат, безчеститимуть молодиць?.. Ні, краще я раніш накладу головою! - помислив він,

- А ну, всі козаки із замку, виходь на двір! У замок нехай ховаються білі голови із дітьми! - дав розказ Зінець. - Умремо, хлопці!

- Умремо, батьку! - відповіли січовики.

Московські гармати робили велику шкоду запорожцям, але вони стали з голими шаблями навколо замку й ні на ступінь не поступилися.

Зінець наказав міщанам та чумакам одбивати московське наступання, а сам, згромадивши біля себе запорожців, вдарив з ними на густі московські навали.

Запорожці напружили всі зусилля, щоб розчахнути москалів надвоє. Коли б пощастило, тоді, зайшовши москалям в потилицю, можна було б оджахнути їх од замку!

Та ба! Ворожа сила була надто велика. Передні москалі й поточилися перед запорожцями, але зате задні ще гірше наперли. На одну запорозьку шаблю прийшлося п'ять московських. Сталася така тіснота, наче в церкві, навіть до ладу розмахнутись не можна було.

Москалі підмивали запорожців, вони ж, оточені з усіх боків ворогами, гинули, але перлися вперед!

Вся сила була в полковникові Зінцеві; його дужий голос жахав ворогів і надавав одваги товариству.

- Хлопці! Ану ще! Ану! Не шкодуйте московської шкури! Однаково вона підла - кожуха з неї не пошиєш! Рубай! Січи!

І він давав приклад товариству.

Дивитись збоку на Зінця було страшно. Полковник в однаковій мірі був вправний: як правою, так і лівою рукою, і через се лезо його шаблі не можна було навіть оком зловити. Воно то вниз вістряє, наче кара божа, звисало над головою москаля, падало на тім'я й глибоко вгрузало... То оберталось догори черева і, як сокира підчахує гілку на дереві, одчахувало правицю ворогові. То раптом шабля Зінця робилась прямою, як стріла, - била ворога просто в груди й виходила кінцем аж у спину.

У полковника й підручні добрі були: два рідні сини-юнаки, обидва вельми вправні у ручнім бої.

Упертість усе перемаже! Перемогли й запорожці москалів! Кожної хвилини вони все глибше й глибше вганялися в московські лави. Ї хоч їх тепер вороги оточували з трьох боків, але ж і запорожці, наче клин дерево, розколювали москалів надвоє...

Яковлєв уздрів се; він звелів донцям залишити чумаків, а дати потугу ратникам.

Але ж бо й чумаки, крамарі та мішане стали піддавати потуги своїм. Тепер все збилось в один кривавий клубок: брязкіт зброї, і гупання, й стогнання поранених...

Аж це старий Зінець закричав:

- Разом, хлопці! Разом!

І він так запалив своїм закликком запорожців, що ті, скільки мали сили, одностайно наперли на москалів. А за ними - чумаки і крамарі... Москалі не витримали: поточились і розкололись на дві валки; у їхній лаві зробилась велика вирва.

Раптом, раніш ніж запорожці встигли зметикувати що сталося, у ту вирву - наче повінь крізь прорвану гатку - хлюнули чумаки й крамарі.

- Куди ви, хлопці?.. Хлопці! - закричали запорожці. Але хлопці вдарились навтьоки. Цим вони погубили себе й

запорожців, бо тікати їм вже нікуди було. Мости на Ворсклі, пере-воза на Дніпрі, байдаки, човни, дуби... навіть млини - все палало, підпалене москалями... Кинулися втікачі просто вплав: одні у Ворсклу, другі у Дніпро; потомлені, вони не вираховували своїх сил і... глибока вода та бистра течія забрали їх всіх що до одного.

Після зради чумаків запорожці залишили думати про перемогу, їх батава помітно поріділа. У січовиків тепер було одне на думці - якомога дорожче продати своє життя. І вони не дешево його продавали: навколо замку лягло два великих покоси трупів - московських і запорозьких.

Востаннє москалі наперли на запорожців і... пошматували їх батаву на дрібні лахи. Січовики подробились на купки; ті купки звідусіль, наче острівці вода, підмивали вороги.

Та ніхто не прохав ласки! Козак двічі не вмирає, - бо раз же його мати родила.

Один за другим впали сини Зінця, а він і оком не моргнув, мов і не бачив... Посічений та порубаний, полковник стояв, наче скеля, й боровся з хвилями ворогів.

...Настала хвилина, коли із тисячної запорозької залози зостався живим один-однісінький Зінець.

Він вже й не радий був тому життю, але рука з шаблею якось сама звивалась догори; правда, вона вже не мала попереднього гуку й певності.

Тимчасом донці продерлися у замок. Страшений жіночий галас гострим ножем вдарив Зінця у серце. Із башт полетіли вниз на списи маленькі діти, старі баби, жінки... Залунало душу

роздираюче голосіння дівчат, прокльони матінок. В замку чинився ґвалт.

Зінець не міг далі того знести.

- Смерте, де ти? - закричав він в одчаї.

І, зціпивши зуби, полковник кинувся в гущу ворогів. Над його головою виріс раптовий ліс шабель і... впав.

Від Зінця один шум зостався.

Бій закінчився... Залога, обивателі і ті, що в нещасливу годину випадково попали у Переволочну, - всі вилягли покотом! Людської крові так багато пролилось, що вона стояла на вулицях калюжами, аж доки її не висушив огонь пожежі. На місці ж Переволочної зосталося пожарище.

* * *

*Ой із-за гори крутої вітер повіває;
Та хитрий москаль край запорозький кругом об'їжджає.
Наші козаченьки, наші молоденькі
Ніде в страху не бували;
Сорок тисяч Москви, виборного війська
У пень вибивали.
Наші козаченьки, наші молоденькі
Да невеселі стали,
Гей, обступила вража драгунія
Да всіма сторонами.
Ой обнявши та запорозький край, в куріні вступає.
Ой уступивши та у куріні, запас відбирає.
Ой по тім боці та у Підпільні широкая гребля;
Ой не одному же запорожцю оббив москаль ребра.
Ой по тім боці та у Підпільні залізне круччя,
Ой заплачуть славні запорожці, із Січі ідучи.*

Цілий тиждень Січ буйно святкувала перемогу запорожців біля Сокілок. Цілий тиждень дзвеніли цимбали, голосили скрипки та гули бубони... Земля стогнала під ногами танцюристів, Цілий тиждень товариство пило, їло й розважалось: стріляли у ціль, бігали кіньми наввипередки, бились навкулачки. І раптом,

напередодні останнього дня, втікачі з околиць Переволочної принесли звістки - та такі страшні, що в першу хвилину товариство навіть не йняло тому віри.

Келеберду й Переволочну москалі зруйнували! Чи можлива річ? Звідки ті москалі могли взятись? Адже Гордієнко вилущив їх трохи не всіх біля Сокілок! Не з неба ж вони впали?! А може се вже товариство до москаля допилось? Братчики збились на раднім майдані; отамання й рядовики змішались між собою на купу. Всі кричали теж на купу, але мало хто кого слухав. Аж врешті наказний кошовий Петро Сорочинський стеребився на порожню горілчану куфу і замахав шапкою.

- Та цитуйте, кажу вам! А то од вашого крику стільки чортів наплодиться, що й у дніпрових плавнях не витопимо. Коли всі враз кричатимемо, не буде жодного діла, треба, щоб один хтось говорив.

По сій мові Сорочинський звернувся до втікачів:

- А скажіть, чесні земляки, чи велика у москаля сила ?

- Як трави!.. - одповіли втікачі.

Зажурилися запорожці, а з ними й наказний.

- Погано! - зітхнув він, - дуже погано! Але звідки вони взялися? Од Полтави й до Переволочної стоять наші запорозькі кордони; не птахи ж справді ті москалі, аби уночі перелетіти через кордони?! А може вони прибули на байдаках із Києва Дніпром (Коли сьому правда, то вже певно: москалі зробили такий довгий шлях не для того, аби, зруйнувавши Келеберду й Переволочну, вигребтися назад! Ні, отее як Бог свят, вони замислили зло проти нашої Січі.

Закричали запорожці:

- Не бачити москалеві Січі, як своїх вух!

- Не оддамо матері Січі!

- Вгамуйтеся, братчики! Писаніє глаголе: береженого Бог береже! У Переволочній було козаків на чотири курені! А що з ними сталося? Всі вони вилягли! Се доказує, що москалів справді багато! А тут ще під боком у нас боляк - московська фортеця у Кам'янім Затоні. Будуть нашій Січі непереливки, коли москалі од Переволочної дійдуть аж сюди й злучаться з кам'янозатонпями!

- Не попустимо!

- Нізащо!

- Постривайте-бо! Які гарячі! Розміркуйте спокійно: яка у нас сила? Курям на сміх здалася! Одна назва - козаки... Не гнівайтесь-бо, братчики! Адже ви самі свідомі того - десятеро козаків мають десять рук та десять ніг; а може й того менше! А як у котрого руки й ноги цілі, то очей нема; одне слово - каліки! Нам би тепер баштани стерегти, а не з москалями воювати!

Загуло товариство:

- Хоч ми без рук і без ніг, хоч і сліпі між нами, а все ж москалеві не подолати нас!

А Сорочинський їм на те й каже:

- Не загадуймо в будучину, що там колись буде! Доки живі, про живе дбаймо! Треба нам насамперед загаяти москалів у дорозі, от і поміркуймо над сим, як краще зробити? Товариство, може між вами знайдеться охочий перевезти московські байдаки через пороги? Се було б до речі! Бо ми сьогодні ж пошлемо посланців до Кримського хана прохати потуги.

Запанувала хвилева тиша. Братчики зрозуміли, якого стерничого потребує кошовий... Стали вони зглядатися один на другого, аж се - молодий парубійко в одязі міщанина (видко недавно прибув на Січ із городів) увійшов в коло.

- Батьку кошовий, - вклонився він низенько Сорочинському, - благословіть мене на стерничого.

Довго оглядав кошовий парубка; сподобався він йому з лиця й з мови, аж жалко стало.

- А хто ж еси, добродію?

- Кличуть Олексою, на прізвище Опоченок... Мого батька (він був війтом), цар замордував у Лебедині; мати, побиваючись за батьком, стерялися... Сестру-одиначку, московські драгуни взяли. А я зостався на світі один, як билина.

- То нехай же тебе, сину, Бог благословить! На святе діло йдеш! - розчулився кошовий.

- Благословіть і ви, добрі молодці! - вклонився Олекса всьому товариству.

- Бог напутить тебе на все добре. З Богом! Після сього кошовий зітхнув вільніше:

- Одну справу залагодили. Залагодьмо ж, братчики, й другу.
А ну, кажіть, кого пошлемо у Крим?

Озався козак Яким Богуш:

- Їдь, батьку, сам.

- А на Січі хто зостанеться?

- Кого найменуєш, той і зостанеться.

- Товариство! Чи згода?

- Згода!

- Нехай буде так. То візьму я, братчики, із собою у Крим козака Кирика Менька. А на Січі нехай отаманує замість мене Яким Богуш. Він козак добрий, самі ви знаєте.

- Просимо козака Богуша! Просимо!

Богуш, вклонившись товариству, подякував за честь і.. згодився.

- От і гаразд! - мовив Сорочинський. - А тепер, пани-брати, послухайте мою останню пораду. Богові хвала, сього року води у Дніпрі і воли не вип'ють! З трьох боків вона пойняла нашу Січ, навіть Титарівський та Ірклієвський курені залила. З трьох боків не підступить москаль до Січі - ні пішки, ні кінно, - хіба на байдаках. Не вадило б нам, добрі молодці, прокопати глибоку канаву й з четвертого боку, щоб затопити долину. Тоді б ми зовсім одгородились водою од суходолу!

- Добре, батьку! Що звелиш, те й зробимо! - Закричали запорожці і на останку закидали Сорочинського шапками,

В той час як на Січі готували москалям таку зустріч, Яковлєв з військом прокладав огнем і мечем шлях на Низ. За прикладом Переволочної Старий і Новий Кодаци з околицями були спалені дощенту, людність вирізана до ноги. Але дивно - чим більше москалі проливали української крові, тим більша лють находила на них. Душогубство живих людей вже не вдоволяло їх, свіжо пролита кров не гасила жаги; їм аж трупів забаглося, наче упирям! Москалі розкопували домовини, розбивали труни і викидали на світ божий кістяки мертвяків!

Таким робом Яковлєв дійшов до порогів. Аж тепер він схопився за голову.

- Що я наробив?! Хоч би ти, полковнику, був мав на той час розум! - пострікнув Яковлєв Шарфа.

Той видивився.

- А що таке?

- Що таке? Всіх хохлів вигубили, а хто ж тепер переправить наші байдаки через пороги?

- Правда...

- Ось що, зараз же розішли в близькі околиці під'їзди. Але його перехопив Шарф.

- Марна надія. Мої драгуни ще як до Кодака йшли усі запорозькі зимівники попалили, а людей вистинали.

Руйнування Чортотлицької Січі

- Як знаєш, хоч з-під землі, а добудь мені стерничого! Не так легко було виконати цей наказ; навколо залягла руїна, пустеля, і послані під'їзди надвечір повернулись в порожні.

Ба, не зовсім в порожні: під'їзд, посланий в бік Січі, привів на аркані якогось парубка. То був Олекса.

Непевним він видався Яковлеву, а надто очі, - як гляне ними на кого, то й здається, що збирається ніж встромити в груди.

- Звідки ти?

- Тутешній, з Кодаків.

- Хто такий?

- Я?... Мій батько стерничим був; я з ним байдаки перевозив через пороги.

- Ага!.. А сам ти зумієш переправити байдак?

- Чому ні, перевезу...

- Так?.. Ти перевезеш мої байдаки.

- Добре. Перевезу.

Яковлєв розгнівався:

- Я тебе, хохле, не питаю, а наказую!...

- Та про мене; чи питайте чи наказуйте - можу. Я навіть по два байдаки зразу можу переправляти.

- Ще краще. Менше згаємо часу...

Яковлєв сам повів Олексу до байдаків... Байдаків стояла сила - більше сотні; Олекса спинився біля двох найбільших галер.

- Нехай оці зв'яжуть кодолю до купи! - мовив козак.

Яковлєв звелів людям зробити, а коли було готово, поставив на передній галері біля Олекси двох донців з кольбами.

- Вважайте пильно! Помітите що непевне - коліть хохла!...
Ну, рушай!

Олекса схопився за стерно.

- Мочи весла! - крикнув він. Веслярі махнули веслами: раз і вдруге...

По воді пішли брижі. Галери винесли на середину річки; прудка течія підхопила їх і потягла у якусь невідому прірву...

Вже чути було, як десь реве вода То бурчав перший дніпровий поріг - Кодацький. З кожною хвилиною галери наближались до нього; вони вже не пливуть - летять!

Вода реве, вода піниться - у москалів від жаху волос на голові в'яне. Донці з кольбами біля Олекси полотніють.

Кам'яна забора! Вода звивається дуба з високої високості пала у прірву. Раптом галеру шарпнуло - кинуло убік; вона затрималась на мент на місці, буцім на мілизну сіла. Але налітає на неї дужа хвиля й кидає у другий бік, на вир... Закрутило передньою галерою, наче трісочкою, а в сей час задня наганяє її й з великою розгону б'є своїм носом у бік:. Затріщали дошки... У велику вирву хлюнула вода.

Донці, від великого переполоху себе не тямлячи, кинулись з кольбами до Олекси. А той пустив стерно із рук, в два скоки опинився на краго галери, зареготав і... шубовснув сторч головою у воду!

Донці очепірились за стерно, але в ту ж хвилину обидва попадали з ніг, бо галери зачали плигати з каменя на камінь, наче собаки через тини. Ось передня галера вибралася на такий високий камінь, що виглядав з води наче справжня скеля. Напоровшись на шпиль, галера проломила собі дно й застряла, як галушка на шпичці. Раптова дужа хвиля підмила галеру з одного боку, вона перехнябилась і гупнула у прірву. Задня галера переплигнула через камінь-скелю, але на самім вершечку також зачепилась, перевернулась і впала на передню галеру, наче віко на труну.

А потім набігла велика хвиля й покрила собою все. Від двох галер з московським військом лише біле шумовиння пішло по воді...

* * *

У неділю рано-пораненько обманонька стала:
Виманили наших козаченьків у чистеє поле,
Виманивши взяли пов'язали по два до купочки;
Вони скликаються та озиваються, як сиві голубочки.
Ой уже ж наші славні запорожці та й невеселі стали;
Ой облягли їх, облягли москалі та й усіма сторонами...
Ой ударив Яковлев з високої бійниці:
Посипались запорожці, як зимні кислиці.
Ой зашуміли густі лози, ще й крутії кручі.
Заплакали славні запорожці та з Січі ідучи.
Та летить крячок та по той бічок де взявся шуліка.:
«А не буде в Січі города однині довіка».

Походу на Січ Яковлев до смерті не забув. Багато пригод він мав в дорозі, багато часу згаяв, багато людей згубив, а все ж нарешті добрався з своїм військом до Кам'яного Затона. Він до того запалився на запорожців, що навіть одпочити людям не дав, забрав у воеводи всю залогоу і пішов добувати Січ.

Але гірке розчарування чекало на нього. До Січі не було жодного приступу із суходолу. Яковлев довго никав понад берегом і, наче кіт на сало, поглядав на Кіш.

Поміркувавши, він звелів людям насипати за ніч високі шанці проти Січі. Як же сонце зійшло поставили москалі на ті шанці гармати.

Гармаші вимірили, пальнули і... покрутили носами. Бомби не досягли до Січі й попадали у воду.

- Чи не чорт завзявся поводити мене? - гнівався Яковлев сам на себе. - Я знищив Келеберду, я здобув Переволочну, зруйнував обидва Кодаки! Я самотужки переплив через усі дніпрові пороги, вирізав кілька тисяч здорових бойних запорожців! Невже мав би злякатись тих калік, що засіли в Січі? Та й що мені Січ? Що мені запорожці? Що мені вода? На човни! На байдаки!

Він чвалом погнав коня до ближчого табору. То оташувались драгуни полковника Урна.

- Полковнику і ви, «ребята»! Ось вам мій наказ: на човнах чи вплав, живі чи мертві, - але доберіться до Січі і добудьте її!

Полковник Урн таки зразу опішив свій полк: і велів драгунам сідати на човни.

- Одчалюй!

.Яковлев стояв на березі і стежив очима за човнами. Ось вони вже вигреблися на півдороги, а в Січі тихо, наче всі там вимерли. Скоро й берег. Весла черкають об пісок. Мілизна. Полковник Урн, вихопивши шпагу, став на увесь зріст.

- Слухай! Вилазь із чов... - Останнє слово команди, застрягло у нього в роті.

Запорожці принишкили не дарма. Притаївшись за валом, вони добре вимірили із самопалів, гаківниць та гармат... Припустивши москалів до берега на скільки можна було, Богуш крикнув:

- Бий!

Гупнув страшений залп. Гарматні кулі вдарили в самісіньку гущу москалів. Одна бомба поцілила Урна в голову й одірвала її. Куля й голова, наче два гарбузи, покотилися у човні, а тулуб, постоявши хвилинку на ногах, перехнябився і булькнув у воду. За першим залпом гупнув другий - ще страшніший; на сей раз запорожці пальнули із усієї огнистої зброї, яка у них була. Кулі із рушниць поклали покоси московського трупу, бомби із гаківниць побили човни, подірjali байдаки, і вони стали тонуть.

Ті драгуни, котрі zostалися цілі, вдарились було навтьоки; але як ти втечеш, коли у воді лежало трупу, як мосту. Навіть води з-під них не було видно, булькотіла якась червона юшка.

Оджახнувши огнистою зброєю напастування москалів, запорожці цим не вдовольнились. Користаючи з тії нагоди, що за густим пороховим димом світу було не видно, Богуш із сотнею запорожців, сівши на легкі чайки, нагло напав на драгунів вже на воді. Цього москалі цілком не сподівались і кинулись врозтіч - хто куди влучив. Але запорозькі чайки легко обганяли важкі московські байдаки. Зачепивши залізним гаком за бік байдака, січовики перелазили у нього із чайок, і тоді між ними й москалями зачиналася січа - не на життя, а на згин!

Тяжкі хвилини переживав Яковлєв: на його очах запорожці громили й винищували найкращий регімент - цвіт усього війська, а він не міг подати жодної потуги. Зосталося одне - бігати понад берегом, ламати руки, рвати чуба і клясти в батька-матір собачих синів запорожців.

Нарешті недобитки-драгуни вибрели із води. Яковлєв počував себе як побитий пес, він одвів все військо на мильо від Січі, щоб залізати виразки.

Пристигла ніч... Яковлєв забрався в свій намет і там промучився цілу ніч, не заснувши ні на волосинку. Він до крові покусав нижню губу, висмикав решту волосся із рідких вусів, але... нічого не придумав, чим би зарадити лихові.

«В облогу Січ взяти?.. Штурмом добувати?.. Що робити? На що зважитись?» - такі думки сушили мозок Яковлєву.

А в душу, як гадюка в щілину кам'яної стіни, заповзав одчай.

Коли вранці полковник вийшов із намету, то виглядав жовтим-жовтим, наче квіт соняшника, губи ж посиніли, як бузинник.

Не поміг москалеві Бог, - чорт поміг! Він послав свого рідного брата, зрадника Гната Галагана, полковника компанійського полку. Полковник: продерся крізь запорозькі кордони з цілим компанійським полком, щоб дати потугу москалям як ті будуть Січ атакувати. Яковлєв так зрадив цій пригоді, буцім вдруге на світ народився.

- Галагане! - мовив він. - Люди кажуть, що ти був полковником на Січі! Навіть товариство вибирало тебе за кошового аж двічі! Ти мусиш знати Січ, як старець свою торбу. Я певен, ти звістен про таємні шляхи, що ведуть у Січ! Проведи мене ними!

Галаган розсміявся.

- Ваша мосць, питаєте про таємні шляхи? Але ж Січ звідусіль одгородилась од суходолу водою.

- Так, так... Цілком запаморочило мені голову. Але ти, полковнику, знаєш гаразд січові звичаї, секрети військові запорозькі, - повідай їх нам!

Галаган мовчки покрутив головою.

- Нарешті вигадай щось таке, щоб ми через туя вигадку могли прибрати до рук Січ! - нетерпеливився Яковлєв.

Замислився Галаган, аж очі заплющив і тяжко засмутився. Не відав Яковлєв яка боротьба відбувається в душі у козака. Галаган думав:

- Вже я один раз зрадив Україні. Ні, не Україні - гетьманові Мазепі. Ба - ні, таки Україні зрадив! Україні! Мазепа повстав за Українську справу... Я не зносив Мазепу, від нього занадто тхнуло лядським духом. Я не повинен був зрадничого вчинку робити, але... поповнив! Сталосся... То я сам вчинив, а тепер мені велять вдруге зрадити Україні! І як тяжко... ах!.. Віддати чужинцям за спасибі Запоріжжя?! То отее я маю так віддячити матері Січі за те, що вона нікому не відомого Гната, у котрого було тільки й слави, що родився від простого козака, тільки й багатства, що драна свита на плечах, а на їй стільки лат, як на селі хат, зодягла й нагодувала?! Чи ж не в Січі я добув військової слави, пошани й почоту? І за все це маю віддячити московськими карами? Руйнуванням?!

Кров'ю обкипіло Гнатове серце, але він затамував той біль... Він був занадто великий самолюб. Чому він і шведів покинув та перейшов до москалів? Бо в першу хвилину йому здалось, що шведів занадто мало і справа Мазепи не матиме поспіху. Але потім яких він мук зазнав, коли за Мазепою пішло все Запоріжжя, а Гордієнко став побивати москалів на кожному місці!

Тепер він одне розумів - переможе Москва - його власний добробут забезпечений. Переможе Україна - йому доведеться мандрувати в чужину! Ні, ні! Він буде боротись до останку. Він очепириться руками й зубами за колесо фортуни, але затримає його! Він хоче зверху колеса сидіти, а не під його тяжкий обід попасти і бути розчавленим!

- Я чекаю на відповідь! - перепинив Галаганове міркування Яковлєв.

Галаган здригнувся, наче від сну прокинувся. На устах у нього загравав улесливий усміх.

- Ваша мосць, питаєте про військові секрети та звичаї запорозькі? Скажу на се ось що; чим дужче ми будемо ламати

собі голову й сушити свій мозок над тим, як здобути Січ і чим мудріший план ми придумаємо, тим тяжче буде його виконати.

- Чому? - здивувався Яковлев.

- А тому, - наш план буде здаватись вельми мудрим лише нам!

- Не розумію.

- Запевняю вашу мосць, запорожці заздалегідь обміркували всі труднощі облоги і наші можливі мудрації. Вже я знаю їх вдачу. Запорожців легше буде зловити на просту вигадку; трапляється ж рибалці зловити велику рибу на маленький гачок. Ваша мосць вже пробували вчора атакувати Січ на човнах, ну і...

Яковлев скривився.

- Нічого з того, крім великої втрати в людях, не вийшло.

- Сього треба було сподіватись! - Загадково мовив Галаган. - Коли хочемо покуштувати меду, мусимо раніше бджіл викурити із бортні. Щоб здобути Січ - треба виманити із неї запорожців.

- Або роздушити їх у їхньому ж Коші!

- Або роздушити... коли вистачить сили. Ваша мосць звістні про те, що запорожці чекають на потугу від кримського хана?

Від цієї звістки у Яковлева аж чуб догори поліз - так він наполохався.

- Потуга від хана?.. Сто чортів! Нам треба спішити! - закричав він.

- Але не дуже, щоб людей не насмішить, - зауважив Гнат. - Ваша мосць, дайте людям розказ: перед смерком галери й дуби запорозькі перевести на річку Підпільну; всі ж човни й байдаки зібрати в одне місце, а саме - проти в'їздної січової брами. Коли зійде вечірня зірка, ваша мосць, усих своїх людей посадите на перевози и поведете наступання на Січову браму. А я, переодягти компанійців у кожухи (щоб здалека скидались на татар), атакую Січ з тамтого боку. Я гадаю: в той час як запорожці даватимуть одсіч війську вашої мосці, мені може пощастить, обдуривши січовиків марною надією на потугу бід хана, ускочити, з компанійцями у Кіш.

- Гарзд! - згодився Яковлев.

Зосталося чекати смерку. День тривав буцім навмисне довго... Нарешті сонце згасло. На небі вплив місяць уповні, а

біля нього, наче біля квочки курчата, висипали ясні зорі.

Проспівали перші півні. Аж тепер прийшов до Яковлева посланець від Галагана.

Посланець вклонився і з порога заволав:

- Полковник прохає вельможного пана зачинати атакуювання.
У нього вже все готове.

Яковлєв вже скільки годин чекав на посланця, а проте, коли той прибув, у нього затіпало серце.

- Пан або пропав, - подумав він. - Скажи полковникові - добре!

Посланець вмент зник. А Яковлєв велів подати собі коня. Він поїхав до берега, аби самому дати лад військові, котре мало сідати на байдаки.

Облиті місячним сяйвом, москалі наче тіні снували поміж човнами. Тиша була повна; хіба інколи у будлі якого ратника брязкала зброя, а слідком за цим чулась здушена загвоздиста лайка і глуха «зуботичина» чи «позашийник»... І знов до якогось часу запановувала мертва тиша.

Першими одчалили од берега дві перевози. Були вони зв'язані ликами із товстих дубів, а на собі мали гармати і гармашів.

Перевози вигреблися на середину затоки і стали. Гармаші нарихтували гармати просто на запорозькі курені. Спалахнули огники, зачаділи ґноти, гупнули постріли.

Густим дощем полетіли московські бомби на Кіш.

Січовики в боргу не zostались: тридцять запорозьких гармат грякнули зразу! Передня московська перевоза задиміла і закурілась. Бомби замісили в один заміс гармашів і пішаниць, розбили скрепилика, - перевоза розплилася, а гармати і побиті ратники впірнули у воду!

Запорожці густо вкрили вал; немов з одних грудей прорвався їхній крик:

- Слава! Нехай гине ворог!

Після цього січові гармаші стали бити із гармат по другій перевозі. Але в неї було тяжче поцілити, Цю перевозу москалі на скору руч зачепили товстою колодою, а два байдаки стали

тягати її за собою, так що вона, не спиняючись на однім місці, не переставала стріляти із гармат по Січі.

Під їх захистом московські човни і байдаки поволеньки під'їздили до берега.

Між ворогами залягла така близька далина, що стріляти із гармат не можна було. Тоді вояки взяли за дрібну огнисту зброю: за пістолі, самопали, мушкети... А тимчасом запорожці один по другому перелазили через вал і на череві плазували до берега.

Води із-за порохового диму не було видно, та й сам дим походив на туман. Москалі не вигреблися до берега - запорожці перестріляли всіх їхніх веслярів. Тоді ратники кинулися вплав, але з берега на них вдарили січовики: вбрівши по пояс у воду, товариство стало лавою і загородило голими шаблями москалям дорогу до суходолу.

Зчепилися при місячнім світлі!

Щаблі кресали іскри, залізо гарчало. Поранений вояк впірнав у воду й тонує, стоптаний ворогами і товаришами... Зачервонилась вода кров'ю й стала схожа на буряковий квас.

Не витримали москалі! Юрбою сунули назад до байдаків, але хвиля загнала їх далеко на середину затоки. Котрий з москалів вмів плавати, той, кинувши зброю, пробував виплисти; та десятки рук тих, що не вміли плавати, очепірювались за плавця і тягли його на дно.

Запорожці гналися за москалями, аж вода досягла їм по шию. Аж се раптом на валах закричали гармаші: - Братці, потуга! Від хана потуга прибуває! Радісна звістка, як огонь кострицю, запалила запорожців і вдихнула в їх серця певність в перемогу! Багато добрих плавців, кинувши зброю, попливли в наздогін за москалями; ловили їх і топили, схопивши за горло, наче баби кошенят.

Тимчасом на валах повсталася якась метушня: не то переполох, не то й не знати що. А потім гармаші закричали не своїм голосом:

- Зрада! Товариство, пекельна зрада! Галаган - песький син з компанійцями!

У запорожців, котрі рубалися з москалями, навіть кров заморозило. Першим спам'ятався Богуш.

- До мене, дітки! - закричав він. - До мене!

Спотикаючись, захлинаючись водою, поспішали запорожці за своїм отаманом на берег. Але, не добрівши, спинились, наче вкопані: на валах і на березі густо набилося компанійців, а попереду усіх сам Гнат Галаган, - стоїть, хизується!

- Ха-ха-ха! Баба хотіла видри та сама насилу видралася! Ану, хто хоче живоття - кидай зброю!

- А!.. Чортів виродку! Пекельний сину! То ти так віддячив нам за нашу хліб-сіль?! Бодай же щез з білого світа! Бодай під тобою земля горіла на десять миль вглибину! Стережися ж, недовірку свинячий!

Богуш, зціпивши кулаки, порвався проти Галагана, а за ним і все товариство.

Гнат махнув рукою - компанійці усі як один вимірили із рушниць у січовиків. Братчики прикипіли до жовтого піску.

- Не робіть собі на пеню - кидайте зброю, а тоді й на берег вилазьте... Та розкажете, за які вишкварки завелися ви з москалями? Багатий за багатство, а убогий бог зна й за віщо вже!... Щоб вас! Хіба не краще солом'яна згода, як золота звада?

Галаган говорив спокійно, усовіщуючи, ніскільки не образившись на прокльони Богуша. А се ще гірше розпалило отамана.

- Дітки! - мовив Богуш, - чи ви чуєте що ота скажена гадюка каже?... Та краще загинемо, але не потопчемо під ноги козачої слави і гонору нашого військового не закаляємо!

- Вгамуйся, старий! Загинете усі даремно безславною смертю! На кожного із вас три кулі приходиться - ось тільки руште... Чи, може, ви хочете зробити так, як посполит казав: «на злість моїй жінці бийте мене!». А ти, отамане, надаремне зневажив мене ледачими словами. Коли ти батько, то краще подбай щоб дітки цілі зостались! - Допікав Галаган ущипливими словами.

Богуш безсило похилив на груди голову.

- Чиніть дітки, що самі знаєте, - сказав він надломленим голосом.

Запорожці завагались:

- Коли б тільки Гнат не задумав херхелювати над нами, коли кинемо зброю!

- Запевняє.

- Що варт голе заповнення?

- Він тобі й забожиться!

- Куди ж пак! Йому забожитися, як собаці муху з'їсти! Хіба не знаєш Галагана? У вічі як лис, а за очі як біс.

- Еге-ж, дивиться лисицею, а думає чортом!

Галаган чув всю розмову січовиків, та вони й не таїлись з нею... Став Гнат і справді божитись та заповняти:

- Ось вам небо, а ось земля - безпечні будете! І волосина з наших голів не впаде.

- Заприсягни! - звелів Богуш.

- Щоб я власної тіні боявся!

- Дужче!

- Нехай на мою голову впадуть попередні твої прокльони! Щоб я тричі москалем став! Ну?

- З'їж грудку землі! - звеліло товариство.

Мусів Гнат виконати. Навіть здалека було чути, як тріщав пісок у нього на зубах.

- Нехай же тебе свята земля, котру ти з'їв, розіпре, коли обдуриш нас! - прорік Богуш.

По сій мові отаман підніс до уст свою шаблю, поцілував і закинув її далеко у воду.

- Прощай, сестро, - чуло промовив він. А запорожці й собі:

- Прощай, сестро!...

- Прощай, нене!...

- Прощай, дружино!...

Аж тепер товариство вибігло на берег.

- Що, багато напечерували раків? От так не бродячи, качку впіймав! Ха-ха-ха!... - глузував Галаган.

Запорожці, насупившись, мовчали; чекали що з ними буде. Раптом Гнат стрельнув із пістоля в небо.

- Чи не гасло? - стурбувалось товариство.

А вже ж!... Московські човни і байдаки вже причалювали до берега.

Раніше ніж: запорожці встигли отямитись, на них, «обеззброєних» наперли: іззаду москалі, а спереду компанійці. Компанійці хватили військову старшину і в'язали, а москалі всіх рубали в пень!

Стогін пішов по Січі

- Зрада! Рятуймося!!

Голіруч кидалися запорожці на ворогів, хапали за леза щабель, різали руки до кісток... Хапали ворогів за горло, душили в обіймах, загризали зубами... Але боротьба була надто нерівна, скоро весь берег услався запорозьким трупом Москалі подалися жакувати Січ.

Але те нечисленне товариство, що зосталося живим, робило москалям опір на кожному ступені. Всюди чулася стрілянина, скрізь літали кулі. Ось спалахнули один за другим всі запорозькі курені, шпіхлірі, крамниці, комори... А на останку зайнялася й Січова церква, ограблена москалями.

В диму й огні літав Галан, наче упиряка. Він хотів залити братньою кров'ю свій одчай і голос сумління, що власно одзивалися в його душі.

Гнат і сам не зчувся, як опинився біля січового шпиталю. Колись, ще молодиком, у цім самім шпиталі його вчили грамоти. Се було колись.

А тепер... Біля ґанку лежали два безногих запорожці і безнастанно стріляли з мушкетів. На порозі ж, спершись плечима об одвірок, стояв високий і кремезний, наче віковий дуб, вже літній січовик. Сива чуприна і довгі вуса маяли за вітром. Розхристані груди, порубані і постріляні у давніх боях, червоніли свіжою кров'ю... Під лобом, замість очей, чорніли глибокі дірочки. Запорожець був сліпий. Оперезавшись голою шаблею, сліпець гукав:

- За Січ-матір, дітки! За Січ!

Здригнувся Галаган, зачувши знайомий лицарський голос, аж за голову схопився.

- О Боже!.. - простогнав він.

Гнат впізнав доброго козака Дороша, котрому бусурмени вийняли очі, як він попав до них у неволю. Страшний докір вичитав Гнат у Дорошевих сліпах, - той докір шпигнув зрадника в самісіньке серце.

А тимчасом тиск москалів обступив з усіх боків запорожця-сліпця; ліс шабель завис над сивою неголеною чуприною. Але Дорош вухом чує посвист ворожої шаблі, ловить її на лету, вибиває у ворога з рук, а самого ворога кладе трупом до своїх ніг.

Мимоволі задивився Гнат на те видовисько, а раптова невимовна лють шарпнула його за серце.

- Всі боронять своє, один я занапащаю! Так вищезніть же ви всі!

Взяв Гнат у руку пістоль, поволі вимірів у Дороша, спустив курок і... В сей мент крокви на шпиталі затріщали, дах провалився і море огню полилося через стіну додолу й сховало під собою Дороша й безногих запорожців.

Всеньку ніч москалі руйнували Січ та мордували запорожців. Всеньку ніч донці будували шибениці на колодах. Уранці Яковлев звелів повісити на тих шибеницях двісті душ січового товариства, котре попало в неволю, і пустити за водою. Двадцять шість курінних отаманів посадили на палі. Наказного отамана Богуша, облупивши голову, розтяли на чверті. Січових панотців втопили у Дніпрі. Гроби розкопали, а домовини з останками лицарів розбили й кинули на глум.

Та казав еси, пане Галагане, що у Січі мудро;
Ой як вийшли із Січеньки, на серденьку нудно.
Та казав еси, пане Галагане, що у Січі грече;
Ой як вийшли із Січеньки, оббив ворог плечі.
Ой у Січі на базарі побито колочки;
Ідуть наші запорожці та і без сорочки.
Та у Січі на базарі загачена гребля;
Ой як вийшли із Січоньки, оббив москаль ребра.

Діюча армія кавфронту,

в липні 1917 р.
Тифліс.
Олелько Островський

Юрій Тис
Життя іншої людини

РОЗДІЛ I

Сиділи в садку біля корчми. Молодий налив горілки у запорізькі коряки і весело глянув на вусатого діда.

- Череву ж у вас! - засміявся, - Тепер таких і не видати.

Дід ображено віддув губи і ніяково підтягнув шаровари.

- ...теє... - промовив, не знаючи мабуть що сказати на таке зухвальство.

- І ніс у вас який же став! - насмішливо дражнив діда. - Червоний, горбкуватий, наче старий огірок. Та хіба, діду, не такий був колись.

Тепер дід уже розізлився.

- А певно, що не такий! А позатим, пане, не чіпайте мене, а то...

І дід, ображений, почав уставати з-за столу. Він глянув, як йому здавалося, востаннє на молодця, і враз відчув, що його погроза зависла в повітрі і розплилася наче люльковий димок.

- От вражий син! - пробурмотів, сідаючи за стіл. Він ще раз підозріло глянув на юнака. А цей підсміхнувся приязно і веселі вогники блимали в його очах. Все-таки дід відчував, що за веселістю цієї чужої людини, крився глибокий біль і сумне серце.

Чужинець оперся тепер вигідно об дерево і витягнув ноги під столом. Він мав на собі чорний, довгий по коліна кабат, стягнений у поясі вузьким ремнем. Не то спудей київської академії, не то вчений канцелярист.

Обоє замовкли. Дядько глипав час від часу на юнака і не казав ні слова. Корчмар, що здавалося, іноді прислухувався до їхньої розмови, не зрозумів про що їм ішло і зайнявся своїми ділами. А чужинець глядів кудись далеко перед себе. На світі розгорнулася весна, і в садку цвіли яблуні, химерний вітрець звивав тендітне квіття і клав на землю пишній біло-рожевий килим. Здалеку видніли хати, розкинені серед свіжої зелені і завітлих дерев, а побіч даленів розлогий шлях, що цікавив в останніх проміннях сонця на далекому обрії: насправді шлях ішов далі, ген кудись у південні татарські землі. Випили знову. Молодий чоловік неохоче відвернув зір від обрії і спитав:

- Як ви називаєтеся, діду: Опанас може?

- Та Опанас, - здивовано відповів дід, - а звідки знаєш?

- Бо виглядаєте на Опанаса, - вибухнув сміхом юнак.

Замовкли. Дідові здалося, що якийсь несамовитий усміх застиг на обличчі молодого людини. Тепер почав жалувати, що погодився сісти за стіл з тим дивним чужинцем. Ніби десь стрічати уже в житті цю людину.

- Тю, нечиста сило! - гукнув нагло дід і вдивився у риси лиця незнайомого, - якби не знав, що від того часу минуло шістдесят років, думав би Марко! Живий Марко!

Так; він сам зачепив чужинця. А цей оглянув його спокійно своїми чудними очима і бліда усмішка промайнула його обличчям. Дід погодився сісти разом і випити по чарці.

- Вибачайте, пане, - сказав тоді Опанас, - ви бо нагадали мені Марка запоріжця, мого побратима. Скородили ми татарські ребра, вганяли по степу, сиділи разом у плавнях, жили в одному курені. Тільки давнизна це, пане, вас тоді ще й на світі не було.

- А я, - відповів спокійно чужинець, - таки справді Марком зовуся.

- Чи не будете ви сином, та ні внуком хіба оцього мого побратима? - заговорив дід і знову пильно глянув на Марка.

Тоді Марко випрямив свою юну постать і підступив до діда.

- Ні, ні, я не син і не внук, - сказав.

Він наблизив своє лице до Опанасового і поволі та уважно розглядав його риси. Врешті вдоволено засміявся.

- Ця близна з війни? - спитав, показуючи на голову діда. - Татарська шабля?

- На Перекопі! - гордо відповів дід.

- На Перекопі! - кивнув головою Марко.

- А я хіба піду, - не втерпів малий Юрко. Горілки він ще не пив, його тягнуло до дитячих забав скоріше, як до байдужих і нецікавих розмов.

Дід хотів теж відійти з онуком, але Марко чемно прохав його залишитися.

- Спішно? Ні? То залишіться. Погаторимо. Перцівки! - гукнув корчмареві.

- Іди, йди, Юрку, - сказав дід, - скажи дома, що скоро прийду.

Смакували горілицю, закушували потрохи, і пішла балачка про буденні справи діда, про це і те, як це звичайно буває між незнайомими.

Марко глянув за Юрком, що побіг босоніж у село і вже зникав серед перших садів. Старому Опанасові почав п'яніти світ.

- Кажеш, я схожий на твого Марка? - спитав знічев'я чужинець.

Дід зиркнув на нього ще раз, і йому здалося, що Марко дивиться на нього якимось насмішливо, не по-людськи, а по-чортячому.

- Відьмак може... - подумав дід.

- Схожий кажеш? - настирливо питав Марко.

Він устав від столу і знову нахилився до Опанаса, А старий забув ураз, де він, забув довгі роки і часи, які минали. Він бачив тільки Марка, свого побратима, друга юних років, коли вони обоє були на Низу, разом ходили у походи і разом вернулися додому. Те саме лице і той самий чортячий усміх.

- Схожий! - вигукнув нагло дід і сам здивувався, чому його голос став такий твердий і самовпевнений.

І він потонув у далеких мрячних спогадах.

В тих давніх часах Марко залицявся до красуні Катерини. І коли вертався з побратимом Опанасом у рідні сторони, вийшли проти них з привітом і належними почестями старшина і ціле село. Хлібом і сіллю, чолом, козаки!

Зібрався народ, вітали молодців. Марко, ще на коні, очима шукав Катерини. Але дівчина і не глянула на нього, вона підбігла до Опанаса, Маркові потемніло в очах, і дика п'янь огорнула його істоту. Сам не знав, що з ним сталося. Зціпив зуби і досяг шаблю,

Люди зжахнулися. В повітрі зависла мовчанка обурення. Напружена тиша станула між ним і зібраними людьми.

- Не важся! - різко гукнув старшина.

Марко з люттю засунув шаблю у піхву. Усе те тривало одну тільки мить.

- Побратиме! - заговорив Опанас і з відкритими раменами підійшов до Марка. Але цей люто вискалив до нього зуби.

- Хай тобі біс і твоїй Катерині! - крикнув дико і завернув коня. Востаннє блиснули до сонця срібні держала пістоль. Марка не стало назавжди.

* * *

Цей спомин зворушив діда. Він на мить прочунав.

- Марку, - промовив хрипко. Хвилювання не дало йому говорити. Бачить же Марка знову, таким, як він був колись, юним і жвавим, як перед шістдесяти роками.

Марко добряче кивнув головою:

- Що ж, Опанасе, не сподівався, правда?

Дід здеревів. Не міг перехреститися, щоб відігнати чари, руки відмовили послуху. Тільки в очах станули сльози радості з надмірного зворушення і несподіваної зустрічі.

- Марку, побратиме! - прошепотів.

Дід заплакав. А Марко огорнув його плече тугим раменом і всміхався радісно і щасливо. Це був-таки Марко, його друг у щастю і в горю, у боях і забавах. Дикий він був і твердий для інших, але Опанас знав, що у глибині Маркової душі існувала прихована за шорсткою вдачею дружня сердечність і щире серце. З Марком дружив він з молодих хлоп'ячих років. Поїхав Марко на Низ першим, а рік після нього вирушив Опанас. Кинув село, замаявши коня галузкою червоної калини. Не личить в'язати світ молодій дівчині, не зазнавши козацької слави, казали її батьки. На Січі розмов про жіноцтво не було, тож і не знав побратим Марко, що Катерина мріяла про іншого. Їхав додому з неоправданою надією на серце дівчини: і застав це, чого ніяк не сподівався. Так прийшло до цього, що він назавжди кинув своє село.

Дід пив далі, радувався надзвичайною пригодою зустрічі, реготався і розповідав.

- Ти завжди буйної вдачі був, невгамовна натуро ти, Марку! - говорив ні то до себе, ні то до побратима.

- Треба тобі було доставати шаблі? Треба було так поквапно гнатися у світ?

Нагло Опанас усвідомив собі на хвилину, що ця зустріч все-таки чудна. Він насторожився; глипнув на Марка проникливим зором і сказав:

- А все ж, Марку, це було шістдесят років тому!

Марко зауважив, що в душу Опанаса закрався глибокий сумнів. Він відповів байдужим голосом:

- І що з того? Шістдесят років, дрібниця!

Дід, поборюючи оп'яніння, почав вперто думати. Чи справді стільки часу минуло, чи можливо, щоб Марко так молодо виглядав? Хвилеве отверезіння минуло, в голові зашуміло наново, думки і картини життя перемішалися. Йому здавалося на хвилину, що він на Січі з Марком. Потягнув рукою по волоссі. Його чуб дуже прорідився,

- А Катерина? - почув нагло наче з-за поза мряки допитливий голос Марка.

Їхні очі стрінулися, вони усміхнулися один до одного. Тоді дід почав розповідати звільна й уважно, бо язик відмовляв послуху і він не міг говорити до речі як слід.

- Катерина, - розповідав Опанас, - давно упокоїлася. Юрко, оцей хлопець, що був з нами, їхній внук. Велика сім'я стала, поблагословив Бог доростем, потомством. - Дід говорив і не бачив, як лице Марка перехилилося, а вуста шепотіли якісь незрозумілі слова. Враз лихі блиски замиготіли в його очах. - Чого тебе сюди принесло, чортова породо! Мучити мене, вбивати душу?

Дід злякався Маркового крику. Очунявши від цих слів, він глибоко образився. Як це так? Адже Марко сам почав з ним цю розмову, сам попрохав його до свого столу. Глянув на Марка і заспокоївся. Це був-таки справжній його побратим, він тільки міг вибухати з такою силою. Це було завжди його нещастям. Невгамовна вдача придбала йому київ на Січі, за неї недолюблював його кожний, з ким він мав до діла.

Марко мовчав, сховав лице в долоні. Опанасові ж стало жаль давнього друга. Він погладив його по голові, наче батько нечемну дитину.

- Чого ж ти, Марку! Слава Богу, що ти знайшовся, що ми стрінулися. Ех!

Він махнув рукою, не знав що далі казати, як розрадити безрідного побратима. Спитав:

- А де ти бував цілий довгий вік? І не постарівся нітрохи?

- Замовчи, замовчи! - прошепотів здушеним голосом Марко. Він глянув на Опанаса очима нещасної, битої долею істоти. Дід уже ледве бачив Маркову постать, і до нього ледве доходив його жагучий шепіт. Поплили слова сповіді, а Опанас вирячував очі і слухав це чудне оповідання, цю дивну, несамовиту казку Маркового життя.

- Чого хочеш? Відкрию тобі моє серце, може полегшає мені на душі. Хочеш? Бери мою тайну, бери! Знай усе, усе про мене!

Марко заспокоївся, замовк. Згодом почав свою сповідь, визнання вини свого довгого і незвичайного життя.

* * *

Чвалом гнав Марко перед себе. Попри нього пробігали степи і невідомі старі могили, сріблилися давні шляхи, віття дерев струшувало на нього краплини холодної роси, а він біг конем, навіжений, біг у незнані безкраї простори.

А що йому врешті до Катерини і взагалі до його села! Мало життя і деінде? Такою думкою Марко хотів забити недавній спомин своєї любовної невдачі. В шаленому гоні хотів утекти від знайомих околиць і від терпкого минулого, у просторі хотів шукати забуття і думав найти нові враження, від яких людина шаліє, а розум втрачає почуття дійсного. Коли б тепер був у бою, поринув би в морі крові, виснажив би свої сили до повної немочі, до безсвідомості.

Після якогось часу, що його Марко і не збирався окреслити, опинився серед темряви непроходимого лісу. Кінь просовувався вільною ходюю чагарниками і лісовими болотами, що нагло виринули довкола. Віття і стовбурі старезних дерев заслонили Маркові вид, землю покрили моклавини, порослі зрадливою баговиною зеленню. Це був темний глибокий праліс з високими коронами дерев, що заслоняли небо і створювали довкола мрячну і таємничу сутінь.

Марко вдарив коня з такою силою, що сей став дибки і скрутився на місці. Новий вибух люті огорнув Марка і він сам не знав, лютує він проти природи, яка спинила його в гоні в незнане, чи проти себе самого.

Рушив спроквола поперед себе. Врешті перед самим вечером зяснила перед ним невеличка галявина. Завернув туди

коня. І там власне стрінув цю відьму. Сиділа з сукатою палицею в руках перед мізерною хатиною і гляділа на нього малими старечими очима.

Спочатку Марко зацікавився з несподіванки. В таких нетрях жива людина! Але в цю мить його незаспокоєна лють вибухла наново.

- Чого? Чого стирчиш тут? - крикнув до баби і глянув на неї злим, ненависним зором. А вона сиділа спокійно і дивилася на нього блідими, вицвілими очима.

- Ти не знаєш Микулихи? - спитала зненацька, відповідаючи на його слова. - Не чував? - і вона добряче всміхнулася до нього.

- А я що, знаю усі відьми на світі? - кинув лихим самовпевненим голосом. В душі відчув однак якийсь дивний неспокій.

Микулиха поволі встала й зігнена удвоє підійшла до нього. Марко завважив, що вона сиділа на сухому пні. З острахом глядів на її довгий ніс, на купки сивого волосся, що виростали їй на бороді, на малу лисаву голову. Не бачив зате розумної доброти, що промінювала з її малих очей: вона витягнула до нього руку наче до сина.

- Геть, геть від мене! - закричав Марко і, незвичний відступати, підірвав до неї коня. Але кінь зірвався і став несподівано на задні ноги. Марко втратив рівновагу. Сам собі дивувався, що не вдержався на коні. Він почув під собою м'яку траву і з розгоном ударив головою об камінь; червоні цятки станули йому перед очима, і вік на хвилину знепритомнів. Зірвався на рівні ноги і скочив до Микулихи.

- Ех ти! - скипів і стосонував її в груди.

Стара жінка похитнулася, палиця випала їй з рук, і вона впала на землю.

Марко закусив губи. Усвідомив собі, що зробив лихо, але до Микулихи не підійшов. А вона поволі підвелася. Її мала постать ледве стояла на тонких високих ногах. Дрібний вітерець, здавалося, міг би звалити її знову дотолу. А все ж вона дивилася на нього таким зором, що Марко відступив назад.

Микулиха підходила до нього все ближче і ближче. І тоді сталося нещастя. Микулиха піднесла руки вгору. Вона виростала на велетенську страхітливу постать. Десь позаду заіржав кінь, і

Марко почув тільки глухий тупіт копит по вогкій землі. Ліс потемнів й ожив. Щось закричало, заверещало по деревах, несамопиті почвари вихилилися з кущів і високих папоротей. З дерева гукнув песиголовець з одним кривавим оком на чолі й витягнув до нього вузлувату оброслу лапу. Темні тіні заворушилися в віттях дерев, по лісі рознісся понурий горляний клекіт дивних голосів.

- Вовкулаки, - подумав Марко. Чув, як із корчів, що стояли над берегом багнища, зареготалися мавки і заляскотіли приманливо утоплениці. Довкола щось вило і стогнало. І враз усе те перемиг страшний пекельний голос Микулихи:

- А щоб ти повік ходив молодим!

Марко встиг побачити, що Микулиха стала нагло вродливою дівчиною. Вона глянула на нього, захихотала й, майнувши рукою, подалася повітрям угору поміж темні корони пралісних дерев. Під ним задрижала земля, щось штовхнуло його, і він упав на землю.

- Катерина! - закричав і знепритомнів.

* * *

Ранній холод привів Марса до свідомості. Тільки з трудом пригадував собі нічну подію. Стара хатина темніла низьким отвором, а відхилені двері вказували, що всередині не було нікого, з вікон і темного нутра спливала сумовита пустка.

Ступив кілька кроків і став нерішений, що далі робити. Довкола було тихо, не видно було ні стежки, ні живої людини. Пішов отже навмання, несвідомий ні напрямку, ні мети.

Торкнувся рукою лица, завважив на ньому засохлу кров. У стрічному джерелі вмив лице і тоді почув, що під волоссям була рака. Подумав, що, падаючи з коня, зранився в голову. Поволі пригадував собі образи минулого вечора. Його не страхав уже ні його гріховний вчинок, ні прокляття Микулихи. Все те він сприймав байдуже, наче чужу історію, чиясь розповідь, або, коли його власне, то все-таки якесь давнє, дуже давнє переживання.

Під вечір завважив, що, блукаючи цілий день по полі, зайшов знову на те саме місце. А вночі почалися наново страхіття.

- Заворожена галявина, - подумав, безрадно розглядаючи лісову темряву. Місячний промінь сів на поблизькі зароси, і він бачив цілком виразно, як у чатинні увихалися мавки та запрошували його до себе. Відвернув голову вбік. А там виринули бісенята з боліт і гралися вивертами поміж водорослям і жабуринням. Знову завив вовкулака, а з дерева скочив упир і вискалив до Марка зуби. Зеленкуваті очі якоїсь потвори блимали в темноті довкілля.

Марко став у захисті дерева. Спочатку боявся ворухнутися. Але юнацька вдача пододала. Він згадав проклін відьми і голосно засміявся. Цей сміх збентежив його; здавалося йому, що сміявся хтось інший: чужий голос видобувався йому з горла. Заспокоївся по хвилині і сказав голосно:

- Кому Бог пошле довгий вік, тому ніяка сила його не вкоротить!

Це була старинна козацька приповідка. Він витягнув з-за пояса запорізькі пістолі.

- Іродові сини!

Гукнув стріл, і полум'я осліпило на хвилину Марка. Він випалив просто у вічі потворі, що присікалася до нього.

Рев і крик понісся лісом, а згодом усе затихло. Поблиски очей зникли. Марко назбирав сухого чатиння і розпалив вогонь. Аж тепер почув, що ціле його тіло стерпло; в голові шуміло, і при кожному поруху відчував гострий біль. Все-таки рішився приступити до темної купини, яку завважив у відблисках полум'я. Вона бовваніла в цьому місці, де передше блимали зеленкуваті очі потвори. З пістолею в руці Марко переступив місячний промінь і наблизився до мертвого тіла примари. Це був великий вовчур, що ще й тепер дивився на нього нерухомими мертвими очима.

А тим часом млісне місячне світло розплилося по лісі. Усе стояло заморожене в глибокому сні. Навіть вогонь потух, і Марко не старався розвести його наново. Почав думати про себе.

Зроду ненавидів старих людей. Оминав німечних, відвертався від дідів і жінок поморщених і засушених роками праці і життям. Сам боявся своєї власної старості.

Старі люди нагадували йому смерть. Через те нерado ходив до церкви. Там було їх багато завжди від ранку до вечора. Вистоювали по кутах і при вході, висиджували на церковних лавах. А він любив життя і дику вільну сваволю. Піти і прийти, і нікого не питатися. Ніяких законів, ні звичаїв, що ними в'яжуть себе люди по містах і селах. Жив і хотів жити так, як наказували йому незаймані сили його простої і невгамовної вдачі. Тому й на Січі йому не сподобалося, і він видержав свої три роки новацького вишколу тільки тому, що побоювався сорому перед людьми.

А все ж якась іскра доброго існувала в його душі і спалахувала не раз шляхетними, хоч неоформленими почуваннями. Це бувало тоді, коли Марко стояв віч-на-віч красі, до якої відчував незбагненну тугу. В такі хвилини вдивлявся в небо і хвилювався. Не знав, як висловити думкою або словом ці хвилювання.

А з тим бувало, що він з дикою насолодою вдивлявся в погасаючі очі підстріленої звірини. Мабуть і краса смерті впливала на його душу.

В інших хвилинах несподівано вражала його краса, яку не раз спостерігав у своїй бувальщині. В такий час він нагло завважував, що життя - незрозуміле для нього чудо, в якому існував він сам і брав у ньому свою участь. Вдивлявся в дітей таким пильним зором і запитливо суворим, що матері забирали їх від нього. Доторкав тендітної зелені молодих паростків, роздумував над потічком води, що випливав з-під снігів, та снував мислі, вдивляючись у небо з білими клубами весняних хмар. Коли живі квіти в'янули на корчах і жовкла степова трава, його огортав смуток. Химерна і незрівноважена вдача.

З першим світлом дня Марко рушив знову навмання. Ішов довго, байдужий до всього, що довкруги. Не думав, куди йде і чи доцільний його шлях. Згодом ліс прорідився і перед ним станув зелений, залитий сонячним теплом простір. Марко відчув з полегшою, що глибінь лісових мороків залишилася назавжди поза ним, і він вступає в ясний день, наче в якесь нове чудесне життя.

На галяві пасся його кінь. Басував спочатку, хотів його скинути, наче когось чужого, але помирився. І Марко рушив поволі, крок за кроком у новий світ, на передвіщений шлях своєї життєвої мандрівки.

* * *

Дід Опанас, вислухавши Маркове оповідання, довго мовчав і роздумував. Сам не пам'ятав, як попрощався опісля з Марком і як попрямував до села. По дорозі стало дідові добре і тихо на душі, і він почав собі співати свою улюблену з молодих років пісеньку про козака і Дзьобу.

- Ой хто любить молодиці, я горнусь до Дзьоби - проспівав, а далі не міг собі пригадати. Врешті завважив, що це самі останні слова пісні. Довго думав над її початком, згодом махнув рукою і почав шукати по кишенях кресало і люльку. Кремінь випав йому з рук, він довго намагався його знайти, врешті промовив:

- Криниця не лошиця, що біжить, аж дрижить. Як впаде, хай лежить! - І сховав люльку у кишеню.

Біля хати глядів довго на клуню, що бовваніла білою плямою в темні ночі.

- Стоїть собі, хе, стоїть, як заморожений кожух. Не... не ворухнеться. А ну?

Кивнув до неї рукою, але клуня не рухалася. Тоді дід Опанас пішов тихо до хати.

* * *

В селі сміялися з розповіді діда. А він присягався, що все те чистісінька правда, що дійсно був у корчмі з Марком.

- Загуляв старий і приснилося, - мовили люди, але не хотіли сперечатися з упертим запорожцем.

Щоб самого себе перевірити, Опанас пішов ще раз у корчму. Корчмар розповів, що дід сидів тоді довго за чаркою з чужою людиною. А людина була в чорному нетутешньому одягу Корчмар чув крики і реготи. опісля, коли все стихло, він знайшов діда, що спав на лаві. На столі блищав новий червінець.

Дід не відповів нічого. Подумав тільки хвилину, врешті казав собі налити велику подвійну чарку.

Але ні корчмар, ні дід Опанас не знали, що вночі, за деревом біля шляху стояв на чатах Марко і дивився за дідом, аж

цей зник у нічній темряві. Небо і земля з'єдналися у мирі. Ніч стояла без вітру і без голосу. Коли затихли останні кроки діда, Маркові наче б полегшало на душі; може від цієї ночі, а може з того, що стрінув Опанаса живим і життєрадісним чоловіком. І його очі стали вогкі від, чудного теплого зворушення.

РОЗДІЛ II

Гурт вершників спинився, застиг, люди насторожилися. Коні полохливо застригли вухами, їхні ніздрі задрижали від запаху степового вітру. На обрії появилася сіра, ледве помітна хмаринка. Це все, що можна було бачити з-поміж високих степових трав.

Марко ліниво сховав пищалку за пояс і поклав руку на шаблю. Поволі й мовчазно їздці розділилися на три відділи і справно розгорнувшись у півколо, рушили вперед. Козаки тримали на поготівлі аркани і зброю. Годі було знати, що перед ними татарський під'їзд чи табун диких коней.

В цих кривавих степах, далеко від Тясмину-ріки, волочилися татари зі стадами і юртами, нападали на чумаків, зводили сутички з козацькими роз'їздами. Можна було стрінуги тут і ватаги бродяг та розбишак з Молдови Литви і польського королівства, що жили з грабежі купецьких валок і свої скарби закопували у прадавні невідомі могили. Лупили теж усіх стрічних драгунські стежі кодацької фортеці, славного форпосту Полонії, що його будували французькі й нідерландські воєнні інженери. Тому вершники бачно стежили докільля, готові вихром кинутися на ворога і так упередити його напад, хоч не було тепер їхнім завданням воювати у степах. Це були молодці чигиринського реєстрового полку, які вибралися в поле, на ловлю диких коней для війська. Виїхавши тепер у полосу низьких трав, Марко глянув боком на сотника Остапа Горностая. Цей їхав поволі, й очевидно не квапився. Коні! сказав тихо.

Вправне око звичної до природних просторів людини, могло тепер завважити на обрію чималий табун коней, що пасся спокійно на низині.

- Рушай! - гукнув Горностаї і три відділи козаків зручним і скорим маневром розбилися по степу.

Лови пішли справним ходом. Козаки оточили табун з усіх боків і чвалом помчали до збентежених коней. Тікати їм не було вже куди. Довкола видніли постаті страшних, метких ловців з арканами в руках. Коні шукали вільного проходу, кидались

гуртами і поодинці в різні напрями, збивалися знову в безрадний гурт; панічний жах виднів в їхніх вогких чорних очах.

Враз свиснуло у льоті туге реміння. Їздці ловили на петлю збентежених коней і стягали їх пружистими руками до себе. Козацькі коні, привчені до ловів, присідали на задні ноги і твердо видержували шарпання зловлених на аркани тварин. А ш'кидалися у безсиллі на боки, стрибали вгору і ставали дибки, витрачуючи в безцільному шамотанні останки своїх сил.

Згодом стояли вже знеможені й обезсилені: вони дрижали на цілому тілі і з безмежною тривогою споглядали на своїх ворогів.

Козаки позсідали з коней, підійшли до зловлених тварин так близько, що їхні постаті відбивалися в великих боязких очах, і почали говорити до них тихо і ласкаво словами якогось таємничого чарування. Це було замовляння, що заховалося продовж століть і тисячоліть від прадавніх племен, таємне знання народів, які жили серед природи і диких тварин, і свої чарування передавали нащадкам. Козаки промовляли лагідним шепотом, пестили лискучі шиї тварин. Коні заспокоювалися. З їхніх очей зникали тривожні блиски, вони споглядали тепер без страху на людей, що відібрали їм волю, і дивилися за ними, коли ці відходили вбік. Ще тільки серця билися сильніше і кров пульсувала в б'ючках, коли гризли вудила і бігли табуном, прив'язані арканами до сідел їздців.

- Відпочинемо собі тепер! - промовив сотник Горностай і запалив люльку. Це був стрункий, молодий ще козак з виразними чорними очима і тонким вусом, що звисав додолу з рішучо закреслених уст.

Відділ лагодився відпочити. Сонце золотило ще білі хмаринки, але степ потопав уже в синяві вечірнього сумерку. Козаки розпалили нічні вогні і почали варити вечерю. Марко відчув сильну втому. Пожував трохи сухого хліба, поклав сідло під голову і заснув непомітно біля коней.

Життя іншої людини

* * *

Виїхали на верхів'я, з якого побачили широко розлиті плавні й острови, зарослі лісами й верболозами. Подалі пливли рвучкі струї Дніпра, що з ревом обмивали могутні оселі Кодацького

порога. Якась потужна сила, здавалось, кинула в прапочатках світу ці скелі в Дніпрові води. А далі сіріли острови, закриті від людського ока зеленню старезних дубів.

- Там, - вказав рукою сотник, - сидять запорожці. Це їхня Січ.

Дивилися цікаво на острови і на шумливі небезпечні води, шукали очима хоч би сліду славного війська запорізького. Перший раз були так близько казкової Січі, і розчарувалися. Ні однієї людини, ні човна, ні сліду людського життя. Непорочна, здавалось ніким не торкнена первісна природа.

- А там далі, - вказав Горностай на далекі обрії другого берега, - їхні паланки. Багаті землі з оселями, лічницями й монастирем. Там доживають віку знеможені й покалічені в війнах запорожці.

Понад Дніпром тягли сиві мряки. Поза рікою простори були криштально чисті і здалеку видніли хати й сади паланки, а понад могутніми коронами дерев золотіли церковні хрести.

Горностай огорнув рукою далекий краєвид, здавалося, хотів щось сказати, але мовчав, захоплений величчю історичних місць вітчизни.

- Це все, - промовив по хвилині, - країна дивних казок і старинних оповідань. Жили тут народи незнані, може наші предки, а може й ні. Деякі з них прийшли з невідомих просторів і знову пішли кудись, інші сиділи на своїх місцях, як нині наші запорожці. Ні сліду з них не залишилося. Давні могили розтали у моклавінах, а кості воїнів вросли у коріння дерев. Кажуть старі люди, що там, де Запорізька Січ, проповідував колись святий Андрій християнську віру диким половцям. Богатир Михайлик, каже старий переказ, плигав конем понад пороги, проскакував з берега на берег, а чарівниці, що пролітали на Лису Гору, спочивали в нетрях дніпрових плавнів. Тут жили теж амазонки, українські діви давніх казок.

- Народ мудрий, - сказав Марко і замовк, бо на Його слова ніхто не звернув уваги, а сотник мовив далі;

- І коли ми вже тут, помолімося Богу за братів, що на цих островах обстоюють землю і віру прадідну!

Козаки скинули шапки і потонули у глибокій ранній молитві. Саме мали рушити далі, коли Марко легко свиснув крізь зуби.

Горностай пристанув.

- Залишайтеся тут, я зараз повернуся, - сказав і рванув конем в сторону недалеких чагарників. Вправні очі Марка завважили що там були люди. Хто вони, і яке діло мав до них сотник, могло цікавити усіх; ніхто одначе не питався і не дивувався. Марко мовчав і не згадував ні словом про те, як добре знайомі йому ці околиці уже здавна, і що не є для нього новиною лицарське життя на Січі.

Звільна рушили далі. Їхали мовчки з табуном зловлених коней, не забуваючи обережності і чуйності.

- А тепер погляньте туди, - відізався знову сотник Горностай. - - Це лялька твердиня Кодак.

На цьому березі Дніпра, що високо підносився понад плеса вод, видніли вали і верхи фортечних будинків. Згодом козаки побачили частокіл і кам'яні суворі стіни, чуже і вороже тіло в цій тихій, настороженій землі. Стояла понура фортеця з темними гарматами, наставленими на Дніпро; води ріки гналися тут вузьким і глибоким руслом. Усі човна, які пливли рікою, можна було взяти легко під обстріл, а в разі потреби лядські гранати могли досягнути і другого дніпрового берега.

Так на сторожі свавільних княжат Речі Посполитої стояла ця твердиня в самому серці війська запорізького; збудували її за планами славетного Боплана, а залогою стояли найкращі сини Речі Посполитої; князі й багатії, сини лицарів і воїнів, які вивчали тут воєнну штуку і набирали бойової вправи у безмежних кривавих полях.

- Ідете у великі степи, - казав коронний гетьман Конецпольський, - щоб гордість хлопську і злосливий спротив їхній зламати. Ви маєте силою шабель ваших навчити їх, що вибиватися з належного послушенства принесе їм муки і смерть.

- Кодак, - мовив далі Конецпольський, - стоїть на сторожі! Пам'ятайте, що нам грозить велика небезпека нікчемно втратити Україну. Ваше завдання валом костей своїх загородити ворогові шлях, щоби внутренностей Речі Посполитої не торгав!

Молоді шляхтичі слухали слів коронного гетьмана на військовій відправі, а опісля рушили зі своїми хоругвами до твердині. Їхні вояки, це були наймані драгуни чужоземного

походження, свавільні люди без роду й осідку, ветерани, великої тридцятилітньої війни, що звикли з дитинства тягатись по різних землях; тепер тут, у далекій Полонії, шукали воєнного щастя. Там, у їхній батьківщині, в Прусах, у Саксонії і в чеській землі, усе було злуплене й ограблене. В повітрі відчувалося, що так далі бути не може, що мир вневдовзі покінчить із кондотьєрським життям. Хитріші з них, свідомі цього, що до звичайного життя вони не здібні, рушили на заклик польської корони і найнялися в залогу кодацької фортеці. В складі цих військ були теж драгуни православної віри, що їх забирали з собою польські шляхтичі, теж для звичайної служби обозових чур і гайдуків.

З цього боку Дніпра степ стояв вище Кодаку, так що ледве з вежі військового цехгаузу було видно, що діється на безкраїх полях. Тому на малу милю від твердині залога вибудувала дерев'яну чатівню для сотні людей піших і десяти кінних; але й тут не відбувалося нічого цікавого. Козацькі і татарські загони пробігали далеко від Кодаку і тільки зрідка чути було гомін боїв, що йшли десь за обрієм у степу. Тоді чати трубили на сполох, готували зброю і ставали у поготівлі. Звичайно на цьому й кінчилося, що вояки наслухували тільки далекі постріли і крики. Десь там у незайманих Диких Полях може громили орду й відбивали ясир, а може і душогуби грабили заможних купців. Хто ж то може знати, які тайни криють у собі простори цієї вкритої кров'ю землі. Бувало, що комендант фортеці вислав туди збройний під'їзд. Комонні рідко коли натрапляли на сліди побоевища. А втім залога Кодаку степовими подіями не цікавилася. Їхнім завданням було сторожити Січ, не допускати до воєнних приготувань і нищити в зародку всі познаки підозрілих військових рухів. На самій Січі сидів комісар Речі Посполитої, який на місці піклувався про законність усього, що чинилося на Запоріжжю. Життя в фортеці плило дуже одноманітно і сіро. Коронні сини грали в кості, а найманці будували землянки, скріпляли вали і частоколи.

- Кілька років тому, - розповідав Горностай, - молодий і бутний комісар Шлягоцький переправився з двома хоругвами драгунів через Дніпро і здуру напав на паланки, сплюндрував монастир, спалив церкву. Старі, німецькі козаки, ченці й народ з

довколишніх сіл стали до оборони, але неспосібні до бою і заскочені нападом, вигинули під мушкетним вогнем і шаблями поляків. Під вечір драгуни, навантажені золотом і церковними скарбами, рушили до Дніпра.

- Над берегом наскочили на них січовики. Ніхто з ляхів не врятувався, усі наложили головами. Ще й тепер, - вказав рукою Горностаї, - стоїть ось там серед верболозів їхня могила.

- А дванадцять років тому, весною тисяча шістсот тридцять шостого року, Сулима обложив фортецю, за дві години здобув її, вирізав залогу і розорав вали. Того самого року ляхи наново відбудували твердиню, Кодак став ще могутніший, ще більш озброєний.

- А Сулима?

- Вже не цікавився твердинею. Його захопили інші буйні задуми, плани на велику міру, готування до великих діл. За те й наложив він головою на площі варшавського замку.

- Великий воїн, - думав Марко, слухаючи слів Горностаї.

Згадав Сулиму, з яким був у поході на Чорне Море. Тоді козацькі чайки заскочили турецький корабель, звільнили невільників-гребців, а на їх місце прикували до весел турецьку залогу. Такий був Сулима, отаман січового війська.

Козаки бистро розглядали фортецю. Це були доволі нові споруди, забезпечені обсіпаними в чотирикутник потужними валами. Твердиня мала сильні оборонні бастіони і була оточена глибокими ровами. Від заходу ляхи проклали понад глибоким яром звідний міст, від півночі була тільки мала хвіртка над спадистим берегом. Від Диких Піль фортеця була скріплена високим муром і ровом.

- В Чигирині говорять, що в минулих роках наш писар військовий Хмельницький оглядав цю фортецю зі старим Конєцпольським небіжчиком. Чи певне це не знати, Хмель нікому не каже, куди їздить і що задумує. Отож, коли коронний вихвалював потугу кодацьких укріплень, Хмель сказав:

- Рука людська збудувала, вона й знищити може!

Під'їхавши ближче, козаки завважили, що з частоколу стирчать гармати і важкі гаківниці. В той час із скрипотом

спустився звідний міст, і з фортеці чвалом виїхала кінна ватага. Вона з місця звернула в сторону молодців.

- Бій? - спитав мляво один із них, сягаючи шаблі.

- Ні! - відповів Горностаї. - Будуть тільки розпитувати. А втім...

Сотня драгунів під'їхала до козаків і їхній офіцер у залізній сорочці та в шоломі зі старими вицвілими перами спитав владно:

- Хто такі й куди?

Горностаї пізнав самого коменданта твердині, славетного капітана і губернатора Криштофа Гродзіцького. Він високий ростом, худий і жилавий, лице мав наче зо шкіри, ствердле від негод і трудів. Через чоло і ніс проходила стара близна від шведського палашу, а одне око було закрите повікою. Він був старий уже, цілий довгий вік перебув у війнах в Європі і в Валенштаїна, добув рангу полковника артилерії.

- Молодці чигиринського полку, - відповів Горностаї, віддаючи військовий салют, - на виправі за кіньми. Ось папери за підписом пана Станіслава Кричевського, мості полковника чигиринського, козацьких військ його мості короля...

Гродзіцький узяв папір і читав:

- ...за підписом сотника Хмельницького...

- Добре! - сказав, складаючи пропускний лист, - багато коней зловили?

- Тридцять, - відповів Горностаї, - добрі коні, молоді, сильні.

Гродзіцький глянув по козаках. Його зір затримався на тугій вояцькій постаті Марка.

- Знаю тебе звідкись, козаче, - сказав Гродзіцький і додав по надумі:

- Чи не з прибічної хоругви сотника Хмельницького у Нідерландах?

Марко промовчав, його кінь почав басувати.

- Неможливо, - засміявся Горностаї, - він молодий козак, не міг ще воювати у тридцятилітній війні.

- Поздоровіть від мене пана полковника Кричевського і сотника Хмельницького. Бувайте!

Гродзіцький завернув коня, за ним від'їхав його почет. Коли б не сам Гродзіцький, може треба б було сягнути шаблі. Ці

голодранці граблять не гірше татар!

- Кажуть, наш Хмель урятував Гродзіцькому життя...

- Старий рубака цей капітані Марко відізвався:

- Коли б до чого прийшло з цими німецькими найманцями, фрасунок був би по їхньому боці. Драби тугі, але ми теж знаємо наше діло!

Горностаї затріпав чорним вусом і скривився: -- Погано було б встрявати у бій. Хмель жадав, аби ми заховали зимну кров і оминали зачіпки та герців. А чому такий наказ, не наше діло.

Кодак зникав уже на обрії, і козаки готовилися до ночівлі. В той час Гродзіцький читав листи, які передали йому через Мальчевського - шляхтюру, званого «зеленим чортом». Це був тайний емісар, який постійно був у дорозі й перевозив тайні вістки від коронного Конєцпольського. Гродзіцький сидів тут серед степового моря, віддавна не мав ніяких вісток з Речі Посполитої і ніяких інструкцій від команди. А тимчасом непотвержені сплітки доходили до його слуху: про повстання на Поліссі, про тайні змови Хмельницького з ворогами Речі Посполитої, про емісарів, сліпих бандуристів і лірників, які бунтували народ в імені козацької ребелії. Вістки були просто неймовірні, чей же Січ, постійне джерело неспокоїв і бунту, дрімала спокійно під його сторожким оком.

* * *

Минув повний рік від часу, коли Марко повернувся до полку з виправи на дикі коні. Він повнив свою вояцьку службу без захоплення і вдоволення. Втрачений час - думав не раз - сидіти так бездільно і числити одноманітні й нецікаві дні, що невпинно кануть у минуле.

Ледве в останніх місяцях пішли наново слухи про неспокої й бунти. Хмельницький, якого шляхтич-розбишака наїздом викинув з його родового маєтку, кудись пропав і ніхто не знав, що сталося з полковим писарем. Шляхтич-розбишака Чаплинський зажив на дворі Хмеля та ще й далі відгрожувався, що вб'є сотника, як тільки він знову появиться.

Одного вечора Марка покликав до себе полковник Кричевський.

- Нема що багато говорити, - сказав до Марка, - вночі рушиш на чолі півсотні на Січ. Зголосишся до полковника Несторенка. Будь бачний, в степу тривога, ляхи нюшать, як гончі пси. Гродзіцький прислав мені звіт. Пише, що хтось ходить степами одинцем, хтось човном пливе по ночах, щось непевне висить у повітрі. Шильдвахи в ночах приносять вістки. Чують кінський тупіт, якісь нічні знаки і посвисти, і далекі гомони. Ляхи сторожкі, будь чуйний.

З пошаною глядів Марко на поважного, спокійного полковника. Його лице було лагідне і добротливе, і тільки з очей можна було пізнати, що полковник міг бути твердим і безоглядним. Жовте полум'я свічки золотило його щоки й надавало їм тінь мосяжу. Полковник був гладко виголений і тільки на голові виднів невеликий чуб.

Марко не питав багато. Догадувався, що грядуть якісь важні події, в яких і йому призначене мале незамітне місце.

* * *

Марко уже нічому не дивувався. Події захопили Його з собою, а були вони такі дивні, що Марко просто перестав думати над їх доцільністю. Якась розумна і передбачлива голова діяла тут наказами і дорученнями.

Десь по дорозі прилучився до них один і другий козацький відділ. А згодом, серед лісу, стояли вони всі перед обличчям Хмельницького. Темний на лиці, тугий, з проникливим поглядом чорних очей, заклав руки поза себе і бачно переглядав кінну сотню.

У коротких словах проголосив підготовку до повстання.

- Усі наші препараторія белліка, оці воєнні приготування, - говорив спокійним голосом, - треба родити тихо і незамітно. Польща, потенція велика, має добрих шпигунів, і так уже чую сіті довкола себе. Тільки нічого мені доказати не можуть. Ця війна, що гряде, панове молодці, йде за звільнення України. Це не те, що одну фортецю штурмом взяти!

Відчули, що йдуть часи величні, криваві.

В Крилові задержав їх комендант Пшеворський і попросив до себе на обід. Хмельницький взяв з собою сотника Бурлая і хорунжого Марка. Пшеворський привітав гостей з відкритими

раменами, але не скривав своєї цікавості: куди вони їдуть і в якій справі.

Хмельницький широко розповів про заїзд шляхтюри Чаплинського та про доноси, нібито він, сотник Хмельницький, приготує повстання.

Бурлай скипів:

- І що ви, регіментарю, на таку безличність того скурчибика Чаплинського?

Пшеворський засміявся:

- Я стою на пості границь Речі Посполитої уже двадцять років і думаю, ребелія завжди є можлива.

Хмельницький відхилився на спинку крісла:

- Чи так робиться ребелію? За обідом і вином? Як ребіліант, я власне повинен би повісити вас, полковнику, на першій яблуні!

Налили вина. Бурлай мовив:

- Це інфамія! Що тут робити? Я порадив Хмелеві, хай їде на Січ до комісара Гурського. Він стоїть там залогою, він знає, що діється.

- Хай посвідчить, - докинув Марко.

- Хай посвідчить, - підтвердив Бурлай.

- Це правда, - відповів Пшеворський, - але ви мусите мати папери. Стріне вас хто-небудь, що вас не знає і ви пропали!

- Папери маємо, - відповів Хмельницький і витягнув листа за підписом полковника Кричевського.

Пшеворський переглянув полкові листи до комісара на Січі й видимо заспокоївся.

За Криловом сотня Хмельницького завернула у степ. Козаки перепливали Тясмин і зникли в плавнях.

РОЗДІЛ III

Гурський сидів у канцелярії свого трехтимирівського полку і думав. Мав три хоругви певних і бійких одчайдухів з Мазовша і Варшави. Поза тим полк непевних українських драгунів. Сидить, як на бочці пороху, серед лугів, заливів і боліт, під самим боком бунтарської Січі. Може надію мати тільки на поміч далеких полків Потоцького і коронних військ. Але де вони?

До кімнати звалився капітан Шліхтінг. Вернувся щойно з плавнів.

- Хмельницький на Січі! - сказав коротко. - Розіслав людей до луговиків і скликає їх на ребелію. З двома сотнями голодранців захопив запорозькі клейноди і скарбницю.

Гурський зірвався.

- А Пшепюрський?

- Із своєю сотнею боронив куреня. Не вийшла ні нога. Взагалі багато не знаємо. Два луговики, що верталися з порогів зізнали припечені вогнем, що Хмельницького вибрали кошовим.

Замовкли. По хвилині сказав тихим голосом Гурський:

- Коли залишимося тут до завтра, згинемо! Нема рації!

- Нема, - відповів Шліхтінг.

Увечері сотня зібрала усе своє майно і на чолі з Гурським погнала у ніч. Драгуни залишилися на місці. Другого дня вони поповнили ряди повстанського війська.

* * *

Комендант Кодаку сидів у світлиці на першому поверсі кам'яної вежі. Перед ним на грубо тесаному столі стояв циновий кухоль вина. Комендант поринув думками в минуле.

Блискавками пробігали перед його очима незлічимі картини воєн і боїв. Пруси, Шведи, Нідерланди, суматохи боїв, пожари і вогонь бойових згарищ усіх країн Європи. Там під Люцен, де згинув Густав Адольф, у гаморі барабанів стрінув бойові хоругви Хмельницького. Сиділи один проти одного два мужі, два друзі військові, згадували далеку Річ Посполиту й Україну, співали забуте у бою лотарингське вино, червоне як кров, і ждали на світанок. Картина давніх років.

Плитка гребеняста каска Хмельницького виблискувала темним багром у променях вогнів і відблиски полум'я спадали на темне обличчя козацького сотника. Нерозгадані темні очі вкривалися гострими тінями від заломів худого лица і густих чорних брів. Хмельницький обняв руками рукоять шаблі. На його пальці багрів рубін великого гербового персня.

Гродзіцький згадав битву. Було це рік, а може два пізніше. Запах димів, рев гранати і страшний біль у голові. Добре пам'ятає: шалений наскок козацької кінноти на плоских полях Нідерланди і крик козацького сотника:

- Гродзіцького рятуйте! Гродзіцького!

Не було б тоді козацького ватажка, загинув би марне на побоевищі, обдертий на кінець мародерами, таборовою голотою кожного війська. І саме коли на хвилину відзискав свідомість, двох козаків нахилилося над ним. Один з них кремезним рам'ям огорнув його плече. Був певний, що це було те саме лине, той самий козак, якого пізнав серед молодців київського полку Кричевського.

Комендант козацької фортеці регіментар Гродзіцький торкнув рукою надламану кість на чолі і запалину, глибоко прикриту повікою. Пам'ятка останнього бою тридцятилітньої війни.

Тепер від нього залежить Кодак, цей острів, скала серед моря бунту, без зв'язку з Річчю Посполитою. Стоїть і він, комендант, проти свого друга і добродія Хмельницького.

Річ Посполита далеко тепер, може десь за Львовом, за Замостям, а може й ще далі, під Краковом або Варшавою. Тут довкола розгубилися у вітрах бойові дими, зникли в безконечності днів відгомони жовтоводської битви, тут зростало нове життя, нова українська Річ Посполита. Тільки він, комендант Гродзіцький залишився у мурах фортеці, наче загублений кам'яний пам'ятник прогомонілої сили.

Гродзіцький і досі не розгадав, чому Хмельницький після Жовтих Вод і Корсуня не розорав Кодаку, а залишив його під самим ребром запорозького війська низового. Навіть усі його виправи по харчі, навіть далекі реконосанси проходили спокійно, без зачіпки і без боїв. Зате вдержати спокій і порядок серед

залоги ставало чимраз трудніше. Німецькі рейтари хмурилися й воркотіли, два драбанти за бунт повисли вчора на гаках. Цілий тиждень висіли їхні тіла біля мурів фортеці на пострах усім ворохобникам. Зате драгуни, завербовані в українських землях, зникли однієї ночі безслідно.

Для регіментаря було цілком природним, що долею воїна є згинутися на пості у чесному бою. Нічого дивного тут немає, що він не прикладає ніякої ваги до життєвих вигод. Шмат м'яса, скиба хліба і вино - що ж йому більше потрібно?

Ба, може колись усміхатимуться люди, коли почують, що їхні предки звалися бойовими мужами, що поряdkували свої вчинки згідно з лицарськими законами, що гинули за віру, за честь, за вітчизну.

Гродзіцький витягнув ноги під стіл, аж залізні остроги вбилися у м'яку дошку підлоги. Глянув крізь вікно на безконечні плавні, що вкривали береги Дніпра. Болотяні простори, де рибу ловили списом, де не було ні доріг, ні стежок, стали тепер більш таємничі як будь-коли. Сірою зеленню майоріли вони спокійно й нерухомо, а все ж несамовиті були тим* що у цій вбивчій вологості, серед непроходимих хащів і трав, вкривалися цілі сотні повстанців Хмельницького.

Відколи старий Хмель закликав чернь на ребелію, щось діялося там, над Дніпром, у степу і в лугах. Ішли туди берегом Дніпра, тихо й незаметно оминаючи кодацьку фортецю, люди з міст і сіл, гультяї і шибайголови, шляхта і чорний народ. Знав про це і нічого не міг вдіяти. Був безсилий. Не мав тепер запілля, ні довозу зброї, ні вісток від короля. Був дуже самотний серед степу і плавнів і серед ватаг невидних, які мовчазними ночами проходили повз Кодак. Одні у баговиння для вишколу, інші на волості до Хмельницького.

Гродзіцький підійшов до вікна. Одиноким своїм оком проглянув безмежний обшир. Там, серед лісових мороків, в'юнких лоз і перелесних царин, курилися таборів дими. Лиховісний отаман Нестеренко вишколює там військо і відсилає його сотні за сотнями: а в очах їм мста і гордість, а не страх і покора. Сидять там по полях і лугах, і криються так твердо, що і птах їх не знає.

Час від часу вдасться кодацькому під'їздові зловити якогось посланця або шпига. Вони мовчать на муках. Ось і вчора зловили одного. І що ж? Невинні листи, більш нічого.

Гродзіцький взяв зі столу зім'ятий папір і читав:

Лист пана сотника Мокрицького з козацької партії до пані Марії Залуцької із Збаража писаний.

Моя пані.

На самім вирушенні моім з Чигирина дістав я тайну реляцію, що до міста зближається сотня партії Хмельницького. А це було після жовтоводської баталії, коли вже давно на Львів пройшли містом розбиті шляхтичі і в листі нікого з визначних людей не було. Тільки якісь дві стокінні чати берегли листа. Сиділи в давніх куренях реєстрових козаків і виставляли по місті сторожу.

Під вечір згадана сотня осадила несподівано дома біля будинку Чаплинського і тридцять козаків з принципалом Марком вдерлося до середини, Відпору не давав ніхто, тільки чаша заграла на тривогу, але вогню не давали, Чаплинського застали по вечері уже в самій сорочці до снання. Його оббили нагаями, натягнули на нього старий кожух і сказали:

- За твої підлі вчинки і сваволю прийшов час тебе rigorose покарати, щоби назавжди inberbe таке malum викоринити! [7]

Чаплинський ніякої репліки не давав, зі страху цілком онімів. Опісля казали йому з цим попрощатися світом і на віки зі своїми, посадили на коня і від'їхали до Хлаєля.

Тепер ходять румори, що Чаплинського стяли і поховали в лисці далекому й багнистому, щоби тіло Чаплинського не лишалося з тими, що лягли за справу.

другого дня згадані дві стокінні чати рейтарувалися з листа і перейшли до Хмельницького.

Нині рушаю в козацький обоз під Пиляву. Маю з собою півтора хоругви і п'ятдесят драгунії, що зтягнулися у мене до козацького війська на ордонанс Хмельницькою.

Гродзіцький зложив руки на грудях. Ще рік тому прибув до Кодаку пишний Ярема Вишневенький з трьома тисячами добірного війська, з гарматами і з шляхтою хвалькуватою і буйною. Ішов цілий час по той бік Дніпра, щоби подратувати Січ і

показати свою силу. Були бенкети і бешкети, а коли Гродзіцький нагадував князеві про небезпеку, він тільки сміявся.

Нині уже на його землях встановлені нові порядки. Нове, буйне життя твориться тут, могутня сила свободи змела всі дотеперішні ієрархії. Гродзіцький відчував цю юну силу і в душі признавав їй велике майбутнє, хоч у Варшаві називали її руїною і засипали мольби за повернення на Україну і за знищення ворохобників з окраїн.

Нагло Гродзіцький вп'ялив зір у малу рухому точку, що появилася і зникла в гущавинах зеленого простору. Скоро пізнав, що це від сторони чатівні гнав охляпом драгун. Він проскочив звідний міст і миттю зник серед забудувань фортеці. Хвилину пізніше Гродзіцький був уже на майдані.

З плавнів і від степу виступило козацьке військо. Сотні за сотнями. Грізний вид мовчазних справних лав, що досі сиділи в болотах і гнилих водах, а тепер рушили на Кодак.

Гродзіцький скочив на коня і кинувся до чатівні. Звідсіля він докладно бачив козацькі лави. Відразу догадався, що ворог готується до облоги. Сотні за сотнями уставлялися в полі, півколом окружували фортецю, згідно з усіма законами обложної війни, а деякі заходили ще аж над дніпровий берег.

Регіментар видав з місця бойові накази. Комендантові чатівні наказав негайно залогу чатівні виставити на фортечні мури. Сам залишився останнім. Глядів, як кінні погнали чвалом, а за ними рушили поспішним маршем озброєні мушкетери. За хвилину чатівня спорожніла. Тільки сліди спаленої трави і різні покидьки вказували на те, що перед хвилиною ще стояло тут військо.

Небо захмарилося і від Дніпра повіяв холодний вітер. Плавні посіріли і затягнулися млаковинням. Збиралося на сльоту.

Козацький поліс на очах залогі Кодаку окопувався, займав позиції, готовився спокійно і справно. Козаки копали окопи скоро й мовчазно. Тільки тут і там упав короткий наказ, час від часу прогомонів рубашний жарт і стриманий сміх.

Гродзіцький знав, що це полк Максима Несгоренка. Козацький полковник проїжджав конем вздовж своїх ліній в товаристві осаулів і приглядався роботі, цілком не зважаючи на

Кодак. Кризь складану перспективу Гродзіцький відразу пізнав Нестеренка. Бачив його колись із Хмельницьким у великій цісарській війні, після стрічав у Чигирині серед реєстрових козаків. Рік тому Нестеренко пропав з Чигирина, і ніхто не знав, що з ним сталося. Але теж ніхто не сумнівався, що він пішов на Січ. Опісля регіментар розвідав від шпигів, що Нестеренко муштрує хлопство у лугах, та готові, вишколені відділи висилає Хмельницькому.

Сотні Несгоренка були слабо озброєні. По десять мушкетів на сотню і ні однієї гармати. Решта вояків ішла з шаблями, рогатинами й косами, насадженими на сторч. Це були здебільша юнаки з сіл, утікачі з-під паків, бурлаки, луговики і безхатники,

Несгоренка не зворушувала недостача зброї. Куди їм до гармат і гаківниць! А втім, це був хресний вогонь полку, а чим важча бойова проба, тим кращий полк на майбутнє. Під вечір Марко вийшов з шатра Нестеренка з листом у руці. Мав тепер завдання передати ультимат козацького війська комендантові Кодаку та розпочати переговори. Він під'їхав конем під фортецю. В руці тримав списа з білим посольським прапорчиком. За хвилину стояв перед Гродзіцьким.

Комендант розірвав листа. По хвилині сказав:

- Вимоги полковника важкі. Мушу скликати мою. воєнну раду. Він дав відповідні накази і знову звернувся до Марка.

- Заки зійдуться панове офіцери, можемо поговорити не як вороги. Ми, здається, знайомі з давніх часів.

Завжди, завжди те саме, подумав Марко. Цього роду розмови хвилювали його, тому нерадо перебував він в околицях, де його знали з «давніх років». Часом вдавалося йому заперечити знайомство, але не раз мусів пояснювати, обертати усе в жарт, або відвертати увагу від тієї неприємної для нього теми.

- Знайомі, - потвердив, - багато дечого змінилося від того часу, - Це правда, - відповів Гродзіцький, - але ви залишилися таким, як були. Не мав я нагоди досі подякувати вам за рятунок.

Він витягнув до Марка руку.

Марко кріпко віддав потиск руки цього визначного воїна і колишнього друга Хмельницького.

- На цьому ми закінчили нашу привату, - промовив Гродзіцький, - а тепер розглянемо наші воєнні справи.

До кімнати коменданта увійшли старшини фортеці.

- Панове, - промовив Гродзіцький, - перед нами посол пана полковника Несторенка, а ось і його лист.

Комендант почав читати вимоги козацького полковника. Несторенко вимагав, щоб Кодак, збудований на українській землі, *«мирно і негайно віддати до диспозиції і на власність славному війську низовому»*.

Старшини порушилися.

- Як то? - не втерпів поручник Квятковський, - Несторенко хоче викинути штандарт Речі Посполитої з наших рук?

- Бута хлопська! - затріпався Станіслав Конєцпольський і вхопив за шаблю.

- Коменданте! - схвильовано промовив полковник Лончинський. - Про здачу фортеці не може бути мови. Ударити на них з шістдесяти наших гармат. Це буде найкраща їм відповідь.

- А цього Араба, що зве себе послом, повісити на брамі! - загув Конєцпольський.

- До речі, - перебив Марко, - у вас немає стільки гармат. Якщо не помиляюся, артилерія Кодаку складається з тринадцяти гармат, шести бурячих і сімох залізних.

Ці слова збентежили старшин. Гродзіцький мовчав, тільки Конєцпольський відповів по хвилині:

- Шкода часу. Хлопство ніколи не відважиться підступити під наші мури.

Марко вертався без відповіді. Проходячи до брами, він бачив німецьку залогу, що, зручно розташована, стояла з мушкетами і запаленими льонтами; на бастіонах чатували добірні стрільці, що свої цільні стріли карбували ножами на ложах мушкетів. Шляхта голосно відгрожувалася Несторенкові: у пишних строях вистоювала на командних постах, з погордою вичікуючи розгрому козацьких відділів.

Ледве Марко добіг до своїх та переповів перебіг розмов, Несторенко без слова дав знак пірначем. Марко скочив до своєї

сотні. З лісу висипалися лави козацтва. Ішли шахівницею, сотня за сотнею й нестримно наближалися до мурів фортеці.

Гук великих гармат струсонув повітрям, а з тим почувся свист важких куль і вибухи гранат. Сотні з місця розсипалися на рої, що малими скоками бігли вперед. Польська артилерія у такій ситуації не чинила ніякої шкоди. Хвилину пізніше козацькі відділи появилися уже під самими мурами і над дніпровим обривом. Почалася рушнична пальба. Сотні зручно обстрілювали твердиню, а заразом окупувалися глибокими захисними ровами.

Вночі Марко відтяв воду до фортеці і розбудував цілу систему апрошів і підлазних ровів. На другий день почалася сльота.

Гродзіцький ходив від вікна до вікна і споглядав на козацькі земляні споруди.

- Готовляться до наступу і до довготривалої облоги, - сказав.

Приявні офіцери мовчали. В кімнаті було нудно до невиносимості. На дворі сік дощ з вітром, вояки збирали дощівку у свої металеві шоломи, над твердинею висіло марево голоду. Грали в карти і в кості, нерадо і мляво. Полковник Лончинський довго глядів на козацькі апроші, врешті промовив:

- І звідки це хлопство знає обложну війну!

Ніхто не відповів на ці слова, тільки згодом відізався Гродзіцький:

- Чому питаєте, полковнику? Адже вам добре відомо, що їх вишколюють...

- Але до цього потрібно офіцерів, справних воїнів.

- І мають їх. Мало шляхти на Низу?

- Якщо Нестеренко рішиться на штурм, до полудня ми всі є на лоні Авраама.

- Хто б того сподівався! Як наша корона могла допустити, щоби хлопство так злостиво вибивалося з належного нам послушенства!

Шляхтичі у бойових бляхах слухали пильно і тривожно. Бо, врешті, як їм встояти серед моря ворогів, коли головні війська Речі Посполитої були розбиті на полях України. І власне не було великого розуму гинути у цій кам'яній домовині безслідно і безславно.

Нагла пальба кинула старшин до своїх відділів. Козаки рушили цілою силою і перші відділи досягали веж мурів. Марко зі своєю сотнею підійшов до самої кованої хвіртки.

- Висадити в повітря! - дав наказ, і вже два вправлені у підривах козаки підкопували браму.

В той час парламентар Нестеренка вкинув списом останній визов залозі:

- *Піддатися негайно, інакше знесемо і знищимо pro Gloria et triumpho!* [8]

До кімнати Гродзіцького увігналися офіцери:

- Вашмосці, оборона безвиглядна! Краще піддатися!

- На ласку і неласку ворога!

- На рицарських умовах!

- Жадати вільного виходу при зброї!

- З бубнами і хоругвами!

- Жадати вільного пропуску до ойчизни!

Гродзіцький здвигнув плечем:

- Мосці панове. Жадати можемо, але Нестеренко не дотримає умови. Ми самі ламали усякі умови миру. Обіцювали вольності, а коли козацтво піддавалося, просто вирізували.

Він почав писати листа до Нестеренка.

- Я написав усі ці вимоги, але чи можливий успіх? Забагато ненависті, забагато каторги. За кожний ваш батіг прийдеться нам тепер заплатити мосці панове.

Гродзіцький читав листа:

...а вийти дозволите нам з хоругвами розвиненими, з бубнами, з запаленими льонтами, при повній зброї...

Нестеренко сказав:

- Хай виходить без умов, або наступаю.

Марко розсміявся у хмільній юності і наказав трубити до наступу.

Але заки дійшло до останніх ровів твердині, залога зі скрипом спустила зводний міст.

Нестеренко, Горностаї, Шумейко і Марко стояли перед фортецею і гляділи на вихід залози.

Попереду йшов Гродзіцький в лискучому шоломі з білим м'яким пером. За ним ішов хорунжий з шовковою великою

хоругвою. А далі виходили гуртом збройні шляхтичі і карні ряди німецьких найманців з мушкетами на раменах і з льонтами в руці.

Нестеренко скочив з коня і привітав Гродзіцького. Шумейко наказав зложити хоругов, прапорці і усі військові клей-ноти, і зброю.

Старшин поділили на гурти. Гродзіцький був вільний і міг від'їхати куди забажав з пропускним листом і під козацькою охороною. Конєцпольського вивели у байрак і розстріляли за поповнені злочини. Інших згуртували на полі і залишили під важкою охороною. Їх мали віддати татарам у полон.

Впорядкованими відділами входило козацьке військо у твердиню. Під наглядом сотенних отаманів почали розорювати вали і частокони. Опівночі горіли вже будинки фортеці.

З табору приглядався пожежі сотник Горностай. Козаки готувалися до дальшого походу, ділили й вантажили здобич і зброю, тягли важкі фортечні гармати. Горностай покликав до себе Марка.

- Сідай, побалакаємо, - сказав, уступаючи йому місце при вогнищі.

Марко сів. Перед ними горіли будинки фортеці. Вогняні язики щораз сильніше огортали дерев'яні споруди, тріщали перегорілі в'язання дахів і з гуркотом валилися останки стін. Камінь і землю розорали козаки, решту докінчував вогонь.

- Марку, - промовив Горностай, - ти пам'ятаєш дядька Опанаса?

Марко зірвався.

- Опанаса? - спитав схвильованим голосом.

- Я, - поволі мовив Горностай, - Юрко. Оцей малий Юрко, що був разом з вами у корчмі. Умираючи, дідуньо Опанас зрадив мені свою тайну. Я пізнав тебе відразу...

Він поклав рам'я на плече Марка.

- Так, Юрку, - похилив голову Марко, - це я. Сиділи довго обоє друзів у дивній таємничій розмові.

- Ніхто не довідається від мене твоєї тайни, - казав, прощаючись Горностай, - передам її тільки моему синкові, хай залишиться у нашому роді.

Над ранок Гродзіцький вийшов із шатра. Перед собою побачив зруйнований форпост Речі Посполитої, з руїн тягли ядучі дими. Чад пожегу залив довкілля, день вставав потьмарений і мрячний.

- Кінець! - промовив Нестеренко. - Ніхто його не відбудує, ні сліду не залишиться по кодацькій твердині.

- Тут мої роки, - в'яло, не то до себе сказав Гродзіцький, - минулося. Шкода славної історії і стільки боїв. Останнього теж...

- Бій як бій, - промовив Шумейко, - хто б там тратив слова на річ таку звичайну!

Їхні слова загубилися у гомоні бойових верблюдів. Двигнулися сотні в дорогу, яка лягла перед ними.

РОЗДІЛ IV

В наступних роках чергувалися війни з перемир'ями і бої з переговорами. Марко вріс у війну і не уявляв собі, щоб він міг робити в часі миру. Цієї весни Хмельницький добився неабиякого успіху. Після довгих дипломатичних переговорів, на самі Зелені Свята гетьман мав запевнення московського царя, що п'ять московських полків стане невдовзі на границях Литви, щоб тримати в непевності Януша Радиви́ла, литовського вождя і союзника Польщі.

- Правда цар не піде війною проти Литви, але і takebellum defensivum ^[9] нам вистачає, - говорили в канцелярії гетьмана. Виговський засміявся до полковника Головацького:

- Воєнна фортуна нам сприяє. На півночі в'яжемо Радзівіла московськими військами, з полудня наступатиме на короля Ракочій. Нам залишається Фірлей і Лянцкоронський.

- Ракочій! - задумано мовив Головацький. - Чи певний цей угорський союзник? Воєнна ліга гартується в боях і тут ще зрада можлива. Маємо вже досвід з татарами.

Цього дня вийшов наказ гетьмана: усе військо рушає негайно під Константи́нів на стрічу польським полкам.

Тепер тягли полки за полками посивілим від пилюги шляхом. Ішла козацька піхота і комонні, день і ніч скрипіли вози, ладовані харчами і стріливодом, тягли важкі гармати і бойові припаси.

Охочекомонний сотник Марко дивувався, що гетьман стільки часу витратив на різні посольства, на бенкети і писанину листів.

- Розбили ляхів у минулому році, розіб'ємо і тепер, - поклепуючи коня по шиї, мовив легковажно, - тепер ми куди сильніші, як під Пиляною.

Стояли побіч шляху з полковником Кричевським і дивилися на сотні, що марширували з мушкетами на плечах. Коли затихла полкова музика, Кричевський відповів:

- Це, пане брате, правда і неправда. Ми сильніші, але й і ворог потужніший. Король зтягнув нові реґіменти німців, у Радиви́ла є цілі полки бранденбургців, саксонців і прусів. Він уже не покладається на своє посполите рушення і на свою шляхту. А

німці, досвідчені вояки, кондотьєри й ветерани великої війни. Радивил має теж визначних полководців, що воювали в цісарських краях: генералів Гасперса, Тізенгаузена, Вольта. З ними теж - генерали Монтгомері і Нольтен. Є теж немало зухвалих і бойових капітанів і полковників. Це, брате, не жарти!

Другого дня Марко даремно шукав Кричевського. Вночі прибув кур'єр від гетьмана з наказом для київського полку наскочити на Меджибіж, де стояли полки Вишневецького. Гетьманські накази завжди були тверді і вимагали негайної дії.

Хмельницький недолюблював повільних і не потурав тим, які не рахувалися з часом. Відколи почалася війна, полки були властиво в постійному бойовому поготівлі.

Марко пильно оглянув свою сотню. Його люди, самі охочі з міст і сіл, прибули частинно з кінями і слабо озброєні. Вони не знали ще твердих трудів війни, часто відставали, і на них Марко мусив звертати особливу увагу. Недобре було б потрапити в неласку гетьмана.

Два тижні пізніше до них прилучився Кричевський. Його вітали як побідника. Здобув Меджибіж, розбив Вишневецького, порозганяв князівські з'єднання і забрав багатий полон. З останками своїх хоругв Вишневецький доскочив Фірлея. Збентежені поляки завернули під Збараж і там окопалися.

В перших початках липня розвідчі відділи Хмельницького появилися під Збаражем. Вони розглядали польські укріплення, високі земляні вали, на яких стирчали дула багатьох гармат і глибокі рови, наповнені водою; сильно укріплені форпости вказували на те, що поляки добре приготувалися до оборони.

Військо раділо, приглядаючись збаразькому табору.

- Ще один курник! - говорили козаки, спокійно покурюючи люльки.

В козацькому таборі було гостре поготівля, але настрої були веселі і бадьорі.

Під вечір у шатрі Хмельницького відбувалася нарада. Лоєві свічі кидали велику тінь гетьмана на зелений шовк шатра, на лавах сиділи полковники гетьманської ради і дехто із старшин особливого доручення, між ними й Марко. Кричевський сидів на ослоні, сперши руки на шаблю, а Виговський зачитував звіт,

зложеній з останніх листів і з реляцій розвідників. Хмельницький ледве слухав відомі йому вістки. Він ходив, заложивши руки позад себе і думав про полковника Голоту, який загинув на полі, ранений під Жагалем. Кричевський споглядав на гетьмана. Знав його другу істоту, вибухову, вулканічну, тверду. Але тепер він був якийсь стомлений і сонний. Це було недобре.

Виговський читав:

- З Люблина вирушила королівська партія з чужоземним автораментом і скорим маршем іде на Збараж.

Ракочій розпустив вісько і закинув усі препараторії белліка [10]. Виговський перервав, вичікуючи аж успокоються полковники, порушені несподіваними вістками.

- Московські полки з-під литовських границь рейтарувалися углиб Московії.

- Зрада! - Не втримався полковник Головацький.

- Зламали трактат! - чути було у пошумі голосів обурених і лютих.

Хмельницький вичекав аж товариство замовкло, і тоді почав говорити, наче жалуючи слів.

- Панове регіментарі! Ви почули дійсне наше положення. Інші госуларства, Пруси, Бранденбургія, Саксонія теж проти нас. Радивил піде з королем. Ракочій боїться. Одинокі союзники, що нам залишилися, це татари. Вони відомо, панове полковники, слабій союзник.

Гранатовий жупан гетьмана блистів лагідно на згинах у світлі мерехтливих свіч, в сутінках видніли обличчя насуплених як сичі козацьких регіментарів, небезпека і гроза чаїлися і тінями засіли в шатрі.

- Перша партія лядського війська перед нами. Друга частина йде з королем. Тут отже рішатиметься війна. На мою думку, ми не можемо дозволити, щоб король з'єднався з Фірлеєм. Битті треба кожну партію зокрема.. Битви будуть важкі. Ляхи мають чужоземні битні полки. Але ми теж не на перинах і спали і тут я нашої справи певний.

- Якщо воєнна фортуна може бути певною, - додав по хвилі.

- Тепер про границі на півночі. Якщо б цар додержав умови, Радивил не рушив би з Литви. Але Москва нас зрадила, і

литовський кордон відкритий. Наші полки з людей посполитих не встоялися. Вам відомо, як загинув Голота. Перед нами питання: що зробить Радивил? Буде стояти на Литві чи рушить до короля, чи...

Гетьман на хвилину замовк.

- Чи піде на наші тили, на Київ, - поквапився Кричевський.

Хмельницький понурив у задумі голову і крокував повільно, зайнятий цим питанням воєнної стратегії.

- На його місці я рушив би на Київ. Я захопив би безборонні міста, адже шлях на Україну вільний і незабезпечений. Радивил так і зробить. Нам слід подумати, як його не допустити до Києва.

Хвилину пізніше почулися знадвору різкі голоси, і сторожа зголосила козацького кур'єра.

Посланець увійшов і захитався. Марко ледве встиг його піддержати. Падав з ніг і не міг промовити слова з утоми.

- Гетьмане, - почав, - Радивил пішов на Київ. За першими розвідними відділами посувається звільна ціла армія, і шістдесят тисяч люду. Йде поволі, звичайну заховуючи обережність. Коли посланець вийшов, Хмельницький промовив:

- Про Радивиля, - говорив твердо, - не сміє ніхто знати. У нас багато посполитих з тих околиць, вони будуть тремтіти за свої сім'ї. Втраять воєнного духу. Мовчати, панове регіментарі!

Гетьман нагло змінився. Його голос став рішучим і певність полководця відбивалася у цілій його постаті.

- Полковнику Подобайло! - звернувся до осмаленого регіментаря. - Летіть із своїм полком під Лоїв! Перетяти шлях Радивиліві! Я знаю, ваші повстанці не мають багато зброї. Наступайте і бороніться чим попало. Рогатинами і все одно, дерев'яними довбнями.

Подобайло встав і мовчки вийшов.

- Не можемо дати йому вправленого війська, - сказав тихо Виговський.

Хмельницький не відповів, думав.

- Нас і тут мало, - відіззався писар київського полку Невмирицький, - а ще й шкоти з ляцького табору запросили до себе генерал-майора Кривоноса,

- Не побоюйтеся за Кривоноса. Він тільки засміявся, хоч там його комбатанти з великої війни.

В шатрі повіяло розмовами. Регіментарі радили над новими подіями. Богун жваво щось доказував Нечаєві, який спер руку на коліно і в задумі крутив довгого вуса. Пушкар утворив довкола себе коло, і його слів слухав Бурлай і Морозенко. Товстий Гоголь і ранений в руку Лобода мовчали, а Савич глядів чомусь на Виговського з дивним запитом в очах.

Нагло Хмельницький підійшов до Кричевського.

- Михайле! Мій ордонанс: проти Радивиля станеш ти із своїм київським полком. Ні, не з полком, а тільки з кінним відділом. Це найкращі мої козаки. Уважай бачно, куди задумує йти Радивил, - на Константанів, тобто тут на нас, чи на Київ.

- Радивил добрий воїн, він піде на наші тили, на Київ, - відповів Кричевський.

Хмельницький звернувся до Виговського:

- Негайно розписати універсали до прикордонних полків. Всі, як один муж, проти Радивиля. Наказним гетьманом литовського пограниччя є полковник Михайло Кричевський.

- Мусиш сам давати собі раду, Михайле, - наче виправдовуючись, мовив Хмельницький. - Я знаю, проти тебе шістдесят тисяч. Я обложу Збараж, а з головними силами піду проти короля. Фірлей, замкнений у Збаражі, нічого про це не довідається. Про це я вже подбаю. Твій заступник, - Хмельницький розглянувся, - полковник; Пішко.

Годину пізніше Кричевський виїхав з кінним відділом на Полісся. Першу сотню провадив Марко.

* * *

Радивил, худий, з лицем наче з пергаміну, читав королівські листи. Його високе чоло морщилося над дугами брів, і він потягнув рукою по лисавій голові й усміхнувся. Король промовляв до його почуття слави і любові Речі Посполитої і доносив, що Москва зрадила Хмельницького. Теж Семигород і Угри станули по боці усіх монархів світу; Хмельницький як реbelieянт проти порядку держав є великою небезпекою для Європи. Радивил читав:

- Злий приклад непошанувати маєстату королівською і підносити ребелію проти монархів, який дав цілому світові Хмельницький, поставив усіх монархів по нашій стороні.

Думки Радиви́ла були зайняті тепер справами найближчого майбутнього. Він рішився піти з королем проти України. Ще недавно він вагався. Стояв у зв'язку з Хмельницьким і мав до вибору: іти з королем, чи вибити свій литовський народ з неволі. Він розважав і свої особисті інтереси. В королівстві він був великим магнатом. У Речі Посполитій литовській був би тільки князиком малого народу.

А втім перед ним лежали листи Фірлея з-під Збаража і лист короля з Любліна. Дві потужні армії об'єднуються вневдовзі проти повстанців, і цілком ясно, що доля Хмельницького припечатана. В'язатися йому з пропавшою справою нема ніякого смислу. Залишається йому вдарити на Київ, захопити легко столицю і так добути славу й королівське довір'я.

Пограничні повстанські полки його не турбували. Це були сільські юнаки, слабо озброєні і недосвідчені в боях. Вони могли нападати купами на малі під'їзди, але в штурмі важкої кінноти чи піхотних з'єднань ніяк не зможуть утриматися. Якщо стріне спротив на шляху свого походу, він буде незамітний і про це не слід і думати.

Радивил пригадав собі, що вже десятого липня, а досі нема ніяких вісток про ворога. Де є Хмельницький? Чи знає він, що Радивил уже на землях України?

Увечері відбулася воєнна рада. Останні реляції донесли, що Подобайло наскочив на Лоїв, спалив замок, переправився на лівий берег Дніпра і там окопався.

Радивил глумливо усміхнувся:

- Рушаємо на Київ. По дорозі наказую розбити хлопів Подобайла. Розписати універсали на посполите рушення, аби люд прибував до Річиці. Там буде наш головний табір.

Два тижні після того, як Кричевський виїхав від Хмельницького, головні сили Радиви́ла рушили на Лоїв.

Восьмою липня Кричевський прибув зі своїм кінним відділом до Чорнобилю. Ніхто не згадував про важкі переправи у непрохідних багнах і пущах. Головне, що ворожі застави на

шляхах не завважили нічого, бо й справді Кричевський оминув усі дороги і вживані стежки. Радивил не міг знати нічого про його похід.

Біля Чорнобилю в лісах чекали на Кричевського повстанські полковники. В околиці згуртувався люд охочий. Бігли з нужденних далеких осель; ніби на лови ведмежі, в ходаках і полотнянках, озброєні в рогатини й списи. Знали всі стежки і ходи в пущах і серед боліт і тепер стояли із своїм білим волоссям і сивими очима, готові кинутися в бій за свої хижі, зелені бори і спокійні води.

Кричевський вислав Марка на стежі. Другого дня було відомо, що Радивил стоїть під Річинею й очікує посполитого рушення, попаливши тільки довколишні села. На похідній нараді повстанські полковники звітували про свої сили. Кричевський мовчав. Із звітів виходило, що його сили нараховували чотири полки, тобто не більше десяти тисяч людей, переважно піших. Полковники Панкевич, Бруяка, Голота, брат погибшого Іллі, декілька повстанчих ватажків і Пішко, отаман київського комонного відділу, це були усі полководці його війська.

Мушкетів і куль було мало.

- Як з гарматами? - спитав Кричевський полковників.

Дві невеликі, гармати привіз Бруяка, дві здобуті в Лоеві мав з собою Панкевич. До них усього чотири бочки пороху.

- Не брати більше! Не маємо достатньої кількості харчів ні зброї. Що робити з ними проти важкої гусарії й артилерії Радивиля?

Кричевський видає накази. Полковник Бруяка має обсадити переправу через Прип'ять, головні сили залишаються поки що в Чорнобилю, готові до походу проти Радивиля. Рушити вже тепер Кричевський не міг, бо не знав, куди піде литовське військо, на Київ чи на Збарж. Рівночасно вислав посланців до Хмельницького. В листі з'ясував своє безнадійне положення.

Цілий тиждень Кричевський розвідував терен. Війська, які не були в роз'їздах, мали гостре поготівля, щоб кожної хвилини могли рушити проти ворога. Врешті посланець привіз відповідь гетьмана. Хмельницький обложив Збарж, що й птах не

вилетить, а сам рушив проти короля. Через те ніякої допомоги дати не може.

«Будь чуйний і наступай мужньо», - дописав Хмельницький і на кінці листа.

Відповідь гетьмана Кричевський прочитав на раді старшин.

- Отож, панове старшини, залишаються нам наші власні сили. Ми самі без ніякої помочі мусимо здержати Радиви́ла. Від цього залежить перемога гетьмана. Мусимо бути свідомі, що ми стоїмо на втрачених позиціях. Наша сила тепер не в чоловічому бої, а в воєнних хитрощах, у маневрі.

Три дні пізніше Марко привіз із роз'їзду вістку від полковника Подобайла.

«Литовське військо рушило на Лоїв».

* * *

Діаріуш ^[11] сотника Марка, київського полку, під регіментом наказного гетьмана, пана полковника Кричевського.

З табору полковника Подобайла 23 юлія р. Б. 1649.

Литовська партія наблизилася до нас і станула по другому боці Дніпра, Як довго залишиться non constat ^[12]. Я оглядав їх in praesentia пана полковника, коли литовщ дали сальву з гармат по нашому табори Почалося биття з гармат і ручної стрільби. Наші лучно давали вогню, так що литовці рейтарувалися від берега. На яку імпрезу прийшли - iignotum.

Вночі донесли ордонанси, що партія Радиви́ла пливе Дніпром. Над ранок у мряці чути було переплески весел, пізніше було видно човни; кожний мав гуляйгородини по боках, високо оббиті дошками для охорони від куль, а спереду гармати. Піхота литовська переправилася на наш берег і станула обозом по другому боці річки Сожі.

Видно з шанців, як переправляються через Дніпро. Топляться, бо ріка бистра. Йде дощ. Генерал Подобайло каже, що вони хочуть взяти нас штурмом з трьох сторін Генерал люстрував литовців через перспективу і сказав, що наш табір обсадили справа драгуни і пікінери Тізенгаузена, від чола регімент Донавая, а зліва артилерія Оттенгаузена, Донавайці засіли ex opposito ^[13] нашого табору у вигідному місці.

Для безпеки від поля, генерал Подобайло дав ордонанс бити густим вогнем на драгунів. Багато з них попрощалося з цим світам Паші вийшли в поле на місце, догідне для шику. А втім драгунія Тізенгаузена завернула, кірасири, шванкуючи кіньми, відійшли за ліс, артилерія запрягла коні і рейтарувала дозаду. Що сталося, non constat.

* * *

Це Радивил дістав вістку від розбитої своєї сотні, що від Бабині через Прип'ять переправляється величезне військо.

Ранений у бою поручик доповідав уриваним гарячковим голосом.

- Dux hostium [\[14\]](#), другий по Хмельницькому принципал іде на нас, князю.

Радивил зблід.

- Кричевський! - прошепотів.

- Усіх зібрати в Річиці! Залишити Подобайла. Інакше попадемо в два вогні. Ззаду Кричевський, спереду Подобайло!

Відтягнувши свої сили від Дніпра, Радивил почав окопуватися. В той час прискакав конем посланець від майора Шварцгофа, команданта таборів у Річиці. Радивил зім'яв листа. Майор доносив, що Кричевський іде на Річицю.

Підійшов до гурту старшин, що роздивлялися на швидку руку креслений план ситуації.

- Коби знати, де той чорт ударить! - хвилювався Радивил. - На Річицю, чи на нас!

Вирішив вислати один відділ в допомогу Річиці, а другий на шлях, куди міг наблизитися до нього Кричевський. У пишному гусарському строї глядів тепер, як маліє його розчленована сила. А так хотілося мати усіх разом, один залізний п'ястук, що безпощадно розчавив би хлопських ребеліантів.

А десь там, куди глядів тепер Радивил, за багнами й лісами Кричевський форсував Прип'ять. Ішов дрібний впертий дощ, розливи і болотяні рівнини утруднювали перехід. Усе довкола потопало в болоті і в мряці. Військо бродило в воді по пояс і шию, весь бойовий вантаж, бочівки з порохом, зброю і харчі, несли високо над головою.

Марко глядів з берега на цей дивовижний похід. Сотні голів порушалося звільна по спокійному плесі ріки, сотні постатей воліклося багнами і зникало в заростях. Там далеко в лісі вони виходили на тверду землю і шикувалися в відділи. Без відпочинку і без зупинки вони йшли далі.

По двох днях важкого маршу ліс скінчився. Військо не виходило на розлоге поле і нічим не зрадило своєї прихвності. Закритий зеленню бору, Марко розглядав далеке місто.

Річиця горіла. Литовські війська отаборилися під містом у чотирикутнику возів, скованих грубими ланцями. Дими пожеж тягли ліниво у дрібному дощі й накривали туманом догораюче місто і табір.

До Марка під'їхав Кричевський з полковниками. Усі приглядалися мовчки литовській піхоті; відділи готовилися жваво до оборони. Копали і поглиблювали рови, а землею засипали сковані вози. Уставляли до стрілу гармати й важкі гаківниці. Внутрі табору видніли колірові прапорці кінних хоругв драгунів і рейтарів. Стояли кінь при коні готові до скоку, до удару, до штурму.

- Оце і добре, - промовив Кричевський, - табір знає про нас і напевне зажадав помочі у Радивиля. Очевидно, Радивил і не думає тепер рушати проти гетьмана. А кожна година вельми корисна для нас!

Він дав знак рукою. Старшини поскакали до своїх відділів. І незабаром з лісу виступили тисячі воїнів. Ставали в бойових шиках сотні і полки, окопувалися на краях лісу і багон, зникали серед заростів і знову заливали довгим вужем зелене Полісся. Литовський табір принишк, завмер, зі страхом зорив рухи військ Кричевського.

По полудні справа надбігли допоміжні кінні сотні від Радивиля. З криками радості прийняли їх у литовському таборі. Кричевський тільки підсміхався на ці голоси радості, що пливли полями, відбивалися від стін старезних вільх і смерек лісу і губилися в дощовій завісі вечірнього сумерку.

Ніч минула спокійно. В таборі литовців ніхто не спав. Майор Шварцгоф і його збройні відділи не скидали бойових блях.

Безсонно ждали ранку, а з ним і страшного штурму впертого і нещадного.

Напруження поготівля зросло до крайніх меж над ранок. З хвилини на хвилину сподівалися наступу Кричевського, Ще густі мряки вкривали околицю, і ні один шерех не порушував таємничої тиші.

Із сходом сонця моряки піднеслися, і слабкий вітер звів останні тонкі повісма вологості. Згодом з'явився край лісу, позолочений сонцем. В окопах не було нікого.

В тиші й нерухомості табір чекав до полудня. Тоді обережно в напрямі лісу виїхала розвідча хоругов.

Ліс був порожній. Тільки у верхів'ях дерев співали птахи, вдалі скреготіли сороки, а в хащах цвірінькали горобці. Ні одного воїна, ні живої людини. Кричевський з цілим військом провалився наче під землю.

В глибині лісу розвідники зловили двох поліщуків, що пленталися біля спалених хат якоїсь лісної оселі. Вони мовчали. Стояли з зав'язаними руками й понуро гляділи в лице майора.

Шварцгоф бісився. Поміж в'язи вложили одному з юнаків кусень заліза і скручували посторонок. Юнак закинув тільки ясний чуб і затиснув щелепи. Мовчав. Тоді взяли його на муки.

Другий стояв спокійно, вп'яливши очі в край неба. Його підсмалювали горючим віхтем соломи. Зблід.

- Де Кричевський, хлопе? - ревів зі злими вогнями в очах німецький рейтар.

Шварцгольц кивнув головою:

- Скатувати драба!

В'язнів відвели, поштовхуючи рукоятями палашів. Тінь непевности лягла над табором, тінь гірша, як ворожа навала, як штурм тисяч негнущих твердих хлопів. Шварцгольц звів голову. Не спав цілу ніч, і тепер приходиться чатувати, чатувати. Здалеку доходили стогони катованих і дратували його ще більше.

- Сказали хлопці що?

- Ні!

- Живуть?

- Ні!

- Всі вони однакові! - прогугнявив до себе.

Тепер вислав рапорт до Радивиля з дивною вісткою про чудний маневр Кричевського. Але Радивил уже знав про наказного гетьмана. Кричевський, якого він сподівався з півночі, появився з полудня. Радивил мусів у поспіху перекопувати табір. Його оборонні споруди були звернені на північ, тепер треба було боронитися з півдня.

Кричевський минув лісами знищені села і сплюндровані двори і, пройшовши десятки миль манівцями, став з регіментами хлопськими на полудні від литовського табору.

* * *

Діаріуш сотника Марка, київського полку, під регіментом наказного гетьмана пана полковника Кричевського.

З-під Лоева, - 29 юлія. Вночі регіментар об'їхав у сто коней ворожий обоз. Опісля скликав consilium de praesens, були отамани і полковник Пішко. Усі ми бачили, що бій буде пропащий і не вірили, що від гетьмана могли прийти листи з упевненням помочі достаточної і значної.

Наказний гетьман казав, що незрушенно маєм стояти, програємо бій, чи виграємо. Ворога треба бити частями. Він розділений в Лоеві і в Річиці Його певне не зможемо розбити, але мусимо штурмувати, давати мужній відпір та нанести йому такі шкоди, щоби він, ослаблений, не міг рушити на Київ.

Обоз литовців є модно збройний, опоясаний широкими ровами, зміцнений палісадами і землею і піхотою сильно обсаджений. Ззаду стоїть місто спалене і знищене. Поміж нашими шиками і литовцями пливе ріка, а на ній невеликий але добрий міст. Так розповів регіментар, що люстрував поблизькі обозові поля, об'їжджаючи їх уночі

- Що нам гусари і рейтарі! - казав, - вони добрі у вільному полі, а не тут серед багон і лісів.

30 юлія. Я дивився, як рушили в атаку, Ішли регіменти піхотні з рогатинами й топорами, аж земля почорніла від людей. Перед ними рушили ех ррерагаіabellica кінні київського полку.

Ворожі чати чвалом рейтарувалися за вали обозу. В перших рядах оборони стояла венгерська піхота Радивиля.

Наше праве крило під полковником Пішком знайшло вигідний прохід *ex opposito* мосту, впало на греблю і наскочило на міст. Тоді ліве крило рушило до переду і перейшло ріку.

Литовці з обозу напали сильним вогнем, страшною пальбою з мушкетів і гармат. З двісті наших поклали на полі, а решта збігла з коней і окопалася. Тоді Радивил вишикував контратаку кавалерії, щоби збити наших з моста. В баталії серед страшного гуку гармат і лому бомб, не чути було власного слова. Київський комонник відбив рейтарів і тоді Радивил кинув важку гусарію. Земля гуділа під панцирними, шум крил наче буря. Не помогли мушкети і топори, Гусарія прорвалася крізь наших, змела їх, втовкла в землю. Хто остався живий збіг до лісу і звідсіля вдарили мушкетним вогнем по гусарах. Лави кінних захиталися, збилися. На них наскочив київський комонник. Сікли гусарів, не давали пардону і багато з них пішло на той світ.

Тоді вийшли в поле рейтари Тізенгаузена і драгуни Нольда, а за ними німецька піхота. Київські били їх з чола, *ex opposito*, а граничні полки кинулися на крила.

Тут рейтар якийсь звалив мене з коня палашем, на щастя криця зсовнулася по панцирному нараменнику. Я ледве доплентався до лісу.

Але тепер *in praesentia* самого Радивиля, литовські хоругви рейтарувалися з тривогою і бігом до обозу. Тоді появился комунник в триста люда, які вертались з реконесансу. Вони вдарили ззаду на київський комонник а литовці Радивиля, завваживши поміч, рушили знову до штурму. Київські відбили атаку, але мусили, густим вогнем обороняючись, відійти до ліса в сторону Дніпра.

В лісі окопалися дивно скоро, клали вали з трупів людей і коней, поробили засіки і заложили обоз без гармат і без провіанту. На ніч поставили фурвахи і нічні стражі.

Вночі полковник Пашко питав невільників. Казали, що в гусарії згинув полковник, два майори і сім капітанів, а далі п'ять хорунжих, чотирнадцять добошів і багато жовнірів. Опівночі наші сотні відібрали ордонанс наказного гетьмана, щоби на баталію були готові, зброю і амуніцію *in promptu* готовили [15].

* * *

Подобайло кляв тяжко, стоячи над Дніпром. Ще в полудне він, почувши відлуння бою, наказав переправу через Дніпро, щоб ударити в допомогу Кричевському.

Ріка бисто точила жовто-мутні води і з великою силою рвала вперед. Всі луки і поля були залиті водою. Сотні переправлялися зі зброєю. Людей забирала вода, ледве добрі плаваки дісталися на другий берег. Хто переплив, той негайно окупувався на болотистому березі і приготавляв позиції для інших. Коли останню майже повну сотню повстанців порвала вода, Подобайло закинув переправу. І так мало хто вже залишився на цьому березі.

Горностай переплив ріку і перебрав команду. Гомін бою стихав, тільки час від часу залунав мушкетний постріл. Оглянув людей. Було їх зо три сотні до краю втомлені, з самими топорами й шаблями. По другому боці ті, що залишилися, готовилися до вогню. Горностай понурився. Мушкетний вогонь через ріку не міг бути цільний. Тоді побачив, що на його окопи женуть драгуни Гансгофера, а з боку рейтари з Радивилом на чолі.

Баталія була коротка. Повстанців відкинули у ріку, мало хто врятувався. Ранений загинув у ріці сотник Горностай.

Кричевський кинув на допомогу кінноту. Заки козаки вспіли забігти на місце бою, Огтенгаузен сипнув на них вогнем з гармат.

Змучені до краю і збиті артилерією козаки завернули у ліс.

Рано до схід сонця литовці рушили до штурму на козацькі окопи. Сотні відповіли сальвами вогню. З палашем у руці згинув полковник Ропп, внедовзі звалився Болът. Литовці захиталися і тоді повстанці рушили до наступу.

- Вперед, вперед! - кричали отамани.

- Слава! - гриміли хлопи з рогатинами і косами насторч, з довбнями і господарськими сокирами. З флангу сипнули вогнем мушкети. Дими пороху потягли лісом.

Литовська артилерія відповіла гранатами. З шумом пролітали вогнисті кулі, важкі гаубиці рвали вогнем, сам Огтенгаузен подавав ціль.

В той час ревнуло з лісу. Зі свистом гнали залізні кулі не на шики литовців, а на артилерію Огтенгаузена. Малі козацькі

гармати не грали довго. Не стало пороху. Замовкли розбиті гаубиці, смоляні кулі поранили гарматників, і сам Огтенгаузен лежав з розпореним тілом і вмирав. Вечором Марко завважив, що литовські війська відійшли до табору. Під самі вали гналися за ними кінні козаки. Темний похмурий вечір покрив поле бою.

Вночі над мертвим полем біля лісу заблимає полум'я смолоскипів. Хиталися смольно-червоні світла і темні тіні похилялися над мертвими і раненими вошами. Шукали наказного гетьмана.

Кричевський лежав на землі. Фельдшер приклякнув біля нього і торкнув рани.

- В Божих руках! - сказав тихо.

Кричевський важко дихав, кирея на грудях була закривавлена, на лиці чорніла закипілою кров'ю велика рана.

Марко присвітив смолоскипом і фельдшер оглянув рану. Куля вибила око і вийшла через шию.

Кричевський порушився. Марко нахилився до нього.

- Мій наказ! - почувся тихий шепіт. - Ми виконали завдання, Радивил не піде на Київ. Відійдіть вночі тихо до Хмеля.

Кричевського взяли на носі. Сотні за сотнями збиралися відійти з поля бою. Ранених брали з собою, не було циркульників ні сповідників. Їх несли на сплетених з галуззя ношах. Тільки вмираючих залишили на полі.

Кричевський обернув голову до Марка:

- Винесіть мене на окопи і залишіть на полі бою. Мені не треба більш нічого. Хто з старшин вмирає?

- Невмерицький важко ранений. Теж Шапка - Хотольський син войськового вітебського.

Шапка мав обірвані ноги, догоряв. Невмерицький бажав лишитися з Кричевським.

Залишили їх на краю лісу біля дерев на жовтому глинястому окопі.

Опісля продефілювали сотні. Сотники і отамани салютували голими шаблями, козаки твердо гляділи на обличчя свого полковника, освітлене червоним полум'ям смолоскипів. Далеко загоріли села. Це Радивил освітлював собі дорогу, не виставляючи ні чат, ні охорони. Відходив на Литву.

Рано литовський під'їзд під'їхав під козацькі окопи. Останнім промінням живих очей сотник Шапка-Огольський побачив свого колишнього друга рїтмайстра Смольського як цей над ним похилився.

Кричевського і Невмирицького занесли на ношах до Радиви́ла. Князь хотів випитатися, які є дальші плани Хмельницького, але вони не відповідали, мовчали. Привезли й інших ранених. Був між ними Бру́яка, брат полковника, Ясько Трухомовка і багато інших.

Радивил не цікавився тепер полоненими, вони спокійно ждали своєї відомої долі. Князь прилякнув біля Кричевського, який лежав тепер на польовому ліжку перед шатром Радиви́ла. Фельдшер князя вичистив і прикрив рану наказного гетьмана

- Станіславе, друже! - промовив князь і поклав руку на його голову. - Прости мені, але чому ти з Хмельницьким?

Кричевський порушився.

- Гетьман іде з тридцяти тисячами добірних козаків і п'ятнадцятьма тисячами татарської кінноти.

Більше не сказав ні слова. Упав у гарячку, бачив свої сотні, що гинули, чув крики розпуки і гомони минулого бою.

- Бийте, бийте, за вікторію, за Україну!

Радивил обняв його рам'я.

- Тихо, друже, тихо!

Кричевський кидався у гарячці і кричав:

- Чого то мало стільки люду втратити?

З розпукою бив головою об залізне ліжко. Бру́яка підійшов і взяв Кричевського на руки.

Кричевський випрямився, охляв.

Настала скорботна тиша. Скинули шапки.

Заки висипали могилу, стяли всіх полонених. На найвищій могилі, в якій спочивав навіки сам Кричевський, Радивил казав зробити хрест і напис:

KRZICZEVIUS

COSACORUM REBELLIIUM DUX

Ще тиждень стояв Радивил, не знаючи, що далі робити. В неділю зловили козака, що блукав околицею. На муках зізнав він, що проти Радиви́ла іде полковник Богаченко з

сімдесятитисячним військом. Мушкетна куля скоротила його муки. Радивил поспішно вернувся на Литву.

Не знав литовський князь, що такого полковника в українському війську не було і ніхто не йшов проти нього.

Минали роки воєн і боїв. Не стало Хмельницького, мінялися гетьмани і чужі війська господарили в Україні. Козацтво поділилося на ворожі собі табори. Одні йшли з Москвою, другі з Річчю Посполитою, ще інші з турецьким султаном. За чужі справи клали головою, брат ненавидів брата. Москва золотом оплачувала прихильників. Настали жахливі роки Великої Руїни. Тоді Марко без жалю покинув батьківщину і подався на довгі роки в чужину.

РОЗДІЛ V

Не стало товариства низового. Про нього ходили вже тільки легенди, що їх розповідали літніми вечорами старі діди, або вигравали в тужливих думках лірники й бандуристи. Запоріжжя виконало своє завдання чесно і по-лицарськи. Триста років боронило землю від орд, триста років зберігало традицію оборони християнства. Аж прийшов час, що бусурменський світ потах і ослаб, грізні наїзники втратили сили до історичного гону, перестали наскоки й грабежі. Тож і в Запоріжжі спорожніли кобурі, загубилися заміристі думи, заржавіли семип'ядні рушниці. Лицарі втратили ціль, осталися тільки спомини, пісні про минулу славу, про воїнів бійких і славетних і про речі, які були і більше не вернуться.

Не стало давніх завдань, а ще не бачило Запоріжжя нової загрози з півночі. В ці роки білокаменна цариця розорала лицарське гніздо. Де було шукати нових людей з новим напрямом, тисячі нових лицарів, коли народ змучився і бажав спочити?

- Спить народ? Хай спить! Кожний сон пробудний! - казав мандрівний мудрець, для якого життя людини було тільки хвилиною в безмірному існуванні народу.

Тож рушили січовики здобувати степ у мирній праці. Одні стали табунщиками, інші закладали оселі на незайманій землі. Городові стали ремісниками, старі характерники без роду - бо вік прожили самітно в куренях - притулилися до сімейних, писарі й люди вчені стали канцеляристами по містах. Щоденна праця дає висліди в родах, карбує характер людини в поколіннях, створює добра в десятиліттях. Ще тільки кобзарі співали, мандруючи старинним звичаєм, але й це бувало зрідка. Вимирало старе покоління, світ не розумів їх, а вони його.

Діда Опанаса забули, сотника Юрка Горностоя ледве згадували, вже його правнук Семен чував про подію з Марком, але розповідав про неї щораз рідше, врешті й вона з роками замикала в його пам'яті. Часом згадували про Марка довколишні села, але й тут час творив з дійсної події легенду. Люди ставали

інші. Події й їхній зміст достосовувався звільна в усіх переказах до нових людських душ і до нового світогляду. В цих нових легендах і сам Марко не пізнав би ні себе, ні свого минулого.

Повернулися вже до домів солдати, що бували на війні проти французького цісаря, і вони вже посивіли й поникли. Ця війна принесла багато нового з надіями й новими вимогами, до яких слід було примінитися, щоб не залишитися позаду всіх. Тоді, в тих роках, Семен вислав свого самотнього сина Івася на науку в харківський університет.

Того дня, коли все було готове до від'їзду, шляхом біля Семенової хати над'їхала коляса чвірнею запряжена, а в ній чоловік у чорному високому капелюсі і в широкій подорожній загортці. В колясі й позаду неї були прив'язані шкіряні міхи з подорожнім добром.

Чоловік розглядав цікаво село і поодинокі садиби, врешті затримав візника біля хати Семена.

- Здоров будь, батьку! - звітався весело. - А чи можна спочити у вас?

- Просимо милості до хати! - ввічливо озвався Семен.

Подорожній зіскочив жваво з коляси і витягнув до Семена руку з таким щирим усміхом, що здавалося, наче стрів старого незабутнього друга. Семен цікаво приглядався чужій людині. Подорожній мав на собі узористий жабот і високий білий комір. Чорне волосся спливало хвиляста на його плечі, а очі гляділи так поважно, наче б велика мудрість променіла з них. Сиділи в садку. Яблуні пишніли зрілим овочем Темніли ряди слив і докільля стояло сповнене тишею і ситістю буйної природи.

- Так ви вже довго, як тут поселилися? - спитав гість.

- Від діда. Три покоління прожило тут. Ще з часів, як запорожці розбрелися по Україні. Старий ми козацький рід.

Гість цікавився тими замріяними, наче шлях на обрїю часами, випитував про предків і про його життя і пояснював, що кохається понад усе в бувальщині, в старих призабутих оповіданнях і легендах.

Коли Семен розповідав, гість думав, яка коротка людська пам'ять, і як міняються події й постаті минулого в уяві нащадків. Він знав краще Січ, ніж про неї писали вчені люди, він бачив, що

навіть життя Опанаса чи Юрка не було таким, як про це розповідав Семен. Гість мовчав. В його житті доводилося йому не раз пізнати правду: минуле міняється постійно в оцінці нових поколінь, воно стає таким, як ці молодші його можуть сприйняти, а не таким, як воно було в дійсності. Тут не допоможуть ніякі зауваги. Людського духу не заверне ніхто з обраного, а може назначеного шляху.

Аж стрепенувся гість, коли Семен згадав у своїх розповідях про вічного Марка. Він розповів докладно про подію в корчмі.

- Цікаво, - міркував собі гість, а люди вірять, що справді таке було?

- Деякі вірять, інші ні, - підсміхнувся Семен, - а я таки вірю!

Прийшов час від'їзду. Гість подякував чемно за хліб і сіль і вмовився вигідно в колясі. Семен з Івасем попрощалися з гостем, а він усміхнувся до хлопчини:

- Відвідай мене, Івасю, як будеш в академії. Спитай у ректора за паном Марком, ми обидва добрі знайомі.

Івась не сказав нічого, не мав відваги відповісти чужому панові. Коли коляса рушила, подорожній ще раз оглянувся.

- Бувайте здорові, господарю, може ще коли побачимося. А ваш Івась цілком схожий на діда Опанаса, коли він був ще молодим козаком!

Семен здеревів.

- Марко, анахтемний Марко! - прошепотів, не маючи сили поступити ні кроку.

Він почув, як волосся стає йому вгору й дріжки пробігають тілом, хоч день був гарячий, а час - жнива.

Маркова постать зникла на шляху. Ще видно було високий чорний капелюх, а згодом усе вкрив дорожній пил.

Жінці, яка в той час була на сусідах, не сказав ні слова. Ледве, коли півночі не міг заснути, розповів їй про несамовитого гостя. Жінка зі страху накрилася з головою і мовила до ранку молитви. Другого дня ціле село знало про відвідини Марка Проклятого.

* * *

Часто згадував пан Іван свої студентські часи з-перед тридцяти років, і той день, коли вперше стрінув Марка.

Приїхавши до Харкова, він кілька разів підходив до старого будинку серед тополь, де самотньо мешкав Марко. Підходив до хвіртки, постоявав, але торкнути ручку дзвінка не відважувався. Несамовитий Марко мав у його юнацькій уяві якусь спілку з чортом і він просто боявся залишитися з Марком сам на сам.

Згодом після двох років, коли пізнав людей і науки, йому приходило часом на думку, що вся ця історія це видумка забобонного села. Воно, несвідоме поступу і стану речей у природі, вірило в усяку нісенітницю, не знало просто, що є можливе, а що ні. Пригадалося йому, як він сам налякав півсела, коли однієї темної ночі виліз на димар і закурив дві цигарки нараз. Він вихвалявся по-чудернацьки, вимахував дико руками і відвертав цигарки так, щоб перехожі бачили вогники. Таким жартом він наполохав жіноцтво, воно повірило в нечисту силу. Віджили тоді наново перекази про Марка.

Отож і тепер він був певний, що Марко теж посміявся і людей. Мабуть був це один з тих жартів, яких багато породжували студентські голови, завжди готові видумати і вчинити щось надзвичайне і несамовите. І одного дня він рішуче подзвонив до самотнього дому з високими тополями.

Марко виявився веселим кумпаном, може у роках Івана, може дещо старшим. Іван спочатку пильно приглядався Маркові, але нічого надзвичайного ні в його лиці, ні в поведінці не завважив. Тільки часом Марко задумувався, і тоді його обличчя ставало бліде й сіре; говорив теж речі мудрі, наче стара, досвідчена людина.

Одного разу, коли вони стали вже сердечними друзями, Іван спитав знічев'я:

- Марку, скажи мені правду, ти знав мого далекого прадіда Опанаса?

Марко жартівливо глянув на Івана і засміявся:

- Ти здурів, Іване?

Іван розповів усе те, що в його селі розповідають про Марка. Коли згадав Микулиху і її проклін, Марко вибухнув сміхом.

Обидва сміялися з людської глупоти, але такого сміху як Марковий, Іван ще не чув. Він збентежився. Марко сміявся страшно, несамовито, й Іван не на жарти перелякався.

- Марку, перестань, Марку, - закричав.

Про цю розмову ніколи більше між собою не говорили. Згодом друзі розійшлися. Марко виїжджав частіше кудись за кордон, врешті там залишився. Час від часу переписувалися. Марко писав звичайно тоді, коли міняв місце побуту. Питався при цій нагоді про здоров'я і поводження, але про себе не згадував. Іван розписувався зате широко, як це було в звичаї, передавав привіти від пані Оксани, своєї дружини, і від діточок, бо час не стояв і відомо живий живе думає, та по своїй натурі влаштовує собі життя.

Аж недавно тому слуга з готелю передав йому записку. Марко прохав зайти до нього до готелевої кімнати.

Іван узяв палицю в руку й нетерпеливою ходою пішов до Марка. Радів побачити давнього друга, відсвіжити спомини молодості, бо не одне разом пережили і не одне не домовили. Ішов і думав про те, що має йому сказати, і вже по дорозі ставали йому перед очима давні веселі витівки й жарти, спудейські молодечі забави і забуті серцеві переживання.

Коли відкрилися перед ним двері кімнати і в них став усміхнений Марко, пан Іван занімів. Марко, одягнений модно в темно-зелений сурдут, з квітистою краваткою і дорогою шпилькою глядів на нього дружньо і цікаво, але це був той же самий двадцятилітній Марко з-перед тридцяти років. І він так знеміг від несподіванки, що і не знав як і коли Марко потягнув його в кімнату та посадив у м'який вигідний фотель.

- Прости мені, Іване, що я не сказав тобі всієї правди про себе, що не признався тобі, коли ти поставив цей запит...

І він пояснив, що довгий життєвий досвід не дозволив йому виявити своєї тайни перед темпераментним юнаком.

- Нині не те, - говорив Марко, - нині ти багато дечого зумієш вдержати в тайні і моє життя заховаєш для себе.

Пан Іван мовчав. Історія цілком неймовірна, і він ніяк не повірив би в неї, якщо б перед ним не стояв Марко у своїй власній особі. Він подумав, чи не сниться йому те все і, забажавши перевірити свій стан, незаметно вщипнув себе в ногу. Але ні, це була дійсність.

Умовилися, що Маркова тайна залишиться в роді Івана, що її будуть передавати від батька до сина, від сина до внука, Марко міцно стиснув руку друга. Був вдячний йому за те, що побратимом став йому тепер цілий рід, цей рід, що йшов з невідомих глибин давнини, торкнув його і зв'язав його долю з долею Опанаса і Катерини, Юрка і Семена, з долею цілих генерацій близьких йому людей.

Іван з дружиною і малеч, що росла в роді, стали йому тепер самотніми друзями. Він почував себе з ними наче серед власної родини і ця свідомість рятувала його не раз у гірких годинах його роздумувань.

Свого власного роду Марко не знав. Хоч розшукував за предками, не міг віднайти ніякого їхнього сліду. Пам'ятав тільки, що малою дитиною жив у селі біля Чернігова, куди одного разу забрали його батьки на відпуст. В пам'яті малої дитини залишилося враження з цього міста, обширні будинки і крамниці. Опісля, пробуваючи переїздом в цьому місті, Марко аж ніяк не міг захоплюватися малим містечком. Дитяча уява звичайно небагато має спільного з дійсністю, тож і Чернігів залишився в пам'яті Марка як казкове, чудесне місто.

Він розвідав тільки, що його сім'я переселилася кудись на схід і замешкала в якійсь оселі над Дніпром. В роках, що слідували, пропадали люди, горіли села і так по його роді не залишилося й сліду. В чужому якомусь селі пригорнули його чужі добрі люди.

Рідко бував Марко на рідній землі. Приїздив тільки тоді, коли його забували знайомі, коли час викреслив з пам'яті людей його завжди молоді риси лиця. Гонений ляком, щоб не відкрили його трагедії, цю несамоовиту ненормальність у природі, Марко не зазіграв місця і на чужині. Заглиблювався часто у студіях, які давали йому змогу забути про себе, здобував різні знання і великий життєвий досвід. В час французької революції був циркульником в полку генерала Бо-напарте, оглядав піраміди Єгипту, в Гамбурзі шанували його як поважного купця, і в його магазинах стояли міхи товарів, позначених знаками далеких заморських країн. Будував дороги крізь скалисті гори Іспанії, обпливав африканський суходіл, переживав бурі біля рогу

Доброї Надії, знав особисто Котляревського, слухав перші концерти Бетговена, був співтворцем перших українських фабрик.

Бачив, що дрібна праця тисяч людей дає певний ґрунт для майбутніх поколінь. Бажав збагнути великий закон про доцільність родів і націй, врешті теж і його власного незмінного життя.

Такі думки, хоч приходили часто, все-таки мало змінили його вдачу. В душі він все ще був давнім Марком. Його цікавили здебільшу особисті справи, і він все ще не міг зрозуміти, людей, які для інших і ради інших жертвували собою.

* * *

При лоєвих свічах сиділи грачі. Була пізня ніч і повітря налягало важким чадом горючого лою та люлькового диму. Жовтуваті мерехти світла відбивалися на розписаних порцелянових вазах з Севру й Майсену, золоті, голубі і червоні барви мляво оживляли темні стіни кімнати, виложеної бордовими тапетами і чужоземним деревом. Світло падало на великі каріатиди, що підтримували стелю. Здавалося, вони не різьблені, а живі таємничі істоти, призначені долею, невтомно напружували м'язи і невідлучно тримали на могутніх плечах цілий тягар стелі.

Вице-губернатор Фундуклей кинув карти на стіл і великою хустиною витер важке грубе лице. Тепер уже міг із спокійною резигнацією приглядатися грі трьох інших партнерів. Його очі ковзалися по золотих дукатах, нагромаджених посередині стола. За них ішла хвилююча, але спокійна назовні гра.

- Божевілля, - подумав, обраховуючи вартість золота.
- Дама пік? - спитав граф Орлов.
- Тримаю! - відповів Марко.
- Приймаєте?

Штабс-офіцер Грішков стягнув з пальця грубий перстень з брильянтом, витягнув руку на середину стола й обертав ним поволі до світла над нагромадженим. Його пальці непомітно дрижали, а він сам не відвертав очей від райдужних поблисків брильянту.

- Дозвольте? - спитав Марко.

Штабс-офіцер Грішков поклав перстень на стіл. Марко поглянув під світло на камінь.

- Дві тисячі! - сказав Марко.

- Згода! - роблено байдужим голосом відповів штабс-офіцер.

Фундуклей, який не брав участі у грі, пильно поглянув на грачів.

- Іду! - сказав граф Орлов і прикрив свої карти рукою. «Чорт», - подумав про Марка.

Орлов на той час був шефом жандармів, і його цікавила постать цього чужинця. Марко, як казали, приїхав у Київ, щоби вкласти свої капітали в цукроварні, і скоро найшов вступ до найкращого товариства царських чиновників і земських багатіїв. Сидів тепер спокійно, наче з каменя, і, здавалося, золото величезної вартості не робило на нього ніякого враження.

Грачі взяли карти.

- Ас каро, - сказав Грішков.

Після цих слів поклав карти на стіл і роблено байдужим зором вдивився у світла жирандолі.

- Пас! - промовив граф Орлов.

Він з жалем глянув на золото,

- Тримаю! - спокійно відповів Марко.

Грішков узяв поволі карти зі столу і перегорнув їх ще раз Орлов порушився нетерпеливо. Золоті лапаті еполети заблищали узористою мережкою. Фундуклей вперто глядів на Грішкова.

Грішков затиснув уста.

- Три тисячі, - сказав. - Плачу до двадцять чотирьох годин. Гаспада є свідками.

Він глянув на Марка і нервозно усміхнувся, полискуючи зубами.

- Грішков! - кликнув граф Орлов.

- Ваше превосходітельство! Жандармське слово честі даю! Це гра. Або це золото моє, або завтра плачу три тисячі!

Марко витягнув годинник;

- Третя тридцять ночі. Згода!

Грішков кинув карти, Марко розгорнув свої. Золото було Маркове. Граф Орлов зірвався з крісла.

- Нечуване! Рідко можна бачити таку гру. Скільки цього буде?
Марко не відповів.

- На сьогодні скінчили? - спитав Фундуклей.

На нього налягла важка втома після напруженої гри і неспраних нічних годин.

- Очевидно! - погодився штабс-офіцер Грішков.

Граф Орлов співчутливо глянув на нього. Марко відпровадив гостей до фаєтонів.

- До завтра, - сказав до Грішкова. Цей дзенькнув острогами, не сказавши ні слова.

* * *

Другого дня Марко приймав у себе гостей. Весело гомоніло товариство, тільки сам господар сидів мовчазно, а його лице було блідо сіре й кам'яне. Завжди переживав він такі хвилини, коли на нього напливали спомини, і перед його очима ставали минулі події його життя. І тепер піднялася завіса біологічного забуття, він ловив спомини за споминами, наче б побоювався, що знову темінь огорне давні картини і перерве мережі його багатого минулого.

Коли він по роках вернувся з чужини, завважив, що не багато змінилося в його місті. Крім людей. Ще далі існувала там на закруті вулиці крамниця з усяким добром щоденного вжитку, тільки дім осів глибше в землю. Ось швець латає чоботи і його зігнуту постать докладно можна бачити крізь відкриті двері. Як тоді, перед п'ятдесяти роками. Все залишилося те саме, тільки швець інша людина. Ті самі хати, чисті й чепурні серед мальв і кущів бузку, або інші з брудними вікнами, з занедбаним довкіллям.

В залі похилилися світла від руху гостей і гомону голосів. Марко брав участь у розмовах, але якимось нецікаво й рідко. Хто з гостей був його другом, не дивувався йому, бо знав, що час від часу напливали на Марка хвилини, в яких він ставав мовчазним, і напівнеприятним. І звикли. Марко цілком не оправдував себе, забував приятні запити чим-небудь. То ж думали про нього різно, найчастіше дивувалися, що Марко молода людина, а такий чудний і незвичайний. Хтось голосно сказав:

- Мабуть незабаром прийде.

- Так, - відповів Марко і глянув на годинник, але голос у нього був без барви, наче б тільки його уста сказали те слово. Справді, у той час він ширяв думками далеко поза дійсністю.

Глянув на товариство. Гості, цю зібралися в його домі, були світлі й відомі постаті. Найголосніше гомонів Пантелеймон Куліш, жвавий, їдкий письменник. Своїми заувагами -й дотепами про знайомих викликував вибухи сміху і безжурної веселості. Проти нього сидів Навроцький, молодий юнак, що переклав твори Гете і читав їх недавно Маркові. Він із захопленням глядів на Гулака, що знав говорити по-німецькому, як родовитий німець та ще й до своєї собаки говорив по-німецькому. З Гулаком Марко досі не був знайомий, чував тільки про нього. Це був справді дуже культурний юнак, а з тим чудний непоправний ліберал.

Марко всміхнувся, коли його зір спочив на постаті земського чиновника, його друга Івана, який одиноко знав тайну його трагічного життя. Тоді згадав Марко наново останні десятиліття, в яких світ мінявся, люди родилися й вмирали, а роки віддалювали події в ті чудні райони неіснування, яким надали таку просту назву - минувшини.

До нього говорили, він відповідав, брав участь у розмовах, але в душі подивляв Івана, що цей так всеціло може віддатися цим товариським розвагам і цим дивним людям.

Його охопила знову велика потреба самотності. А все ж не бажав уже, як раніше, тікати кудись на кінець світу. Завважив, що круг його рідної землі починає його зв'язувати невидними силами і притягати до рідної атмосфери і до рідних людей. Чомусь ця думка сповнила його глибоким вдоволенням. Мабуть такі настрої були причиною, що він погодився віддати свій обширний дім для товариства на, прохання Івана. Сьогодні було їхнє свято, вони приймали поета, молоду віком людину, але визначну серцем і натхненням. Марко звернувся саме до Білозерського, взяв його під руку і хотів поговорити про старого Котляревського, коли служачий зголосив поета.

* * *

Тарас Григорович увійшов скорим юним кроком і зразу створив атмосферу щирої безжурності. З Марком привітався так

сердечно, наче з давнім знайомим, глянув тільки допитливо на нього.

- Багато чував про вас, - заговорив до професора Костомарова, - і дуже радий бачити вас між нами.

Звітавшись зі всіма, Тарас сів до столу і налив собі філіжанку чаю.

- Справжній ямайський! - сказав весело, глянувши на пляшку. - Без рому чай мені не смакує.

- Марко цікаво приглядався поетові, що, незважаючи на свій молодий вік, був широко відомий у цілій Україні. Шевченко мав на собі темний м'який сурдут вигідного крою і викладаний відкритий комір сорочки. Вже в Парижі і по інших містах Марко бачив подібні одяги, якими поети й інші запалені голови маніфестували своє свободолюбне наставлення. Марко мимоволі торкнув свій штивний високий комір, що закривав йому півлиця. Відчув його невігоду і позаздрив свободі Шевченка.

- Давно вже бажав познайомитися з вами, Тарасе Григоровичу, - почув слова професора Костомарова.

Шевченко щось відповів. Сміявся і його слова загубилися в гаморі товариства. Гості поводитися свобідно. Служби не було для вигоди розмов і кожний обслуговував себе як забажав.

Збоку нахилився Куліш, - елегантний худий чоловік, не більше тридцятки, з довгим гладким волоссям. Сумовите враження робили його тонкі додолу спадаючі вуса. Він курив так завзято, що цілий був сповитий клубами диму. Запалював одну сигару від другої і тому, як казали, мав темне і жовте лице.

- Це бачите, Тарасе, - промовив, випускаючи дим устами і носом, - ми обоє з професором приїхали женихатися. І таки справимо весілля!

- Надовго приїхали? - спитав Шевченко.

- Ні, зараз після весілля вертаємося в Петербург. Роботи багато. Гори нових книг прислали мені, і я ледве ватів поглянути на наголовки.

- Це значить, - сказав Василь Білозерський, попиваючи чай, що моя сестра не буде мати веселого життя з Пантелеймоном. Він і голови не вихилить з-поза книжки.

Білозерський, широкоплечий, присадкуватий студент, щиро засміявся, відхилившись на спинку крісла.

- Не мішайся в справи старших. Пожди, аж вус підросте! - відповів напівсерйозно Куліш.

- Тільки я бурлакую, - ніби сумовито промовив Тарас, але його слова зависли в повітрі, бо Гулак крикнув нагло по-німецьки на свою собачку, яка крутилася біля його ніг. Через те Білозерський не відповів Кулішеві, а Навроцький із ще більшим подивом глянув на Гулака.

- Комілітони! - проголосив враз Гулак, - слід скористатися з того, цю завітав до нас український Шіллер. Хай проспівает нам свої пісні!

- Я продекламую! - спалахнув Навроцький.

Він знав усі твори Шевченка напам'ять.

- Ні, - заперечив Куліш, - краще хай Тарас читає. Нових творів я ще не чув. Ніхто не зважиться посилати в Петербург ці Тарасові плачі і пророкування. Костомаров погладив бороду. - Кобзарю наш! - промовив, - хай зарокочуть живі струни живу похвалу предкам!

- Посій слово правди і любові! - промовив Куліш. - Багато є вже таких, яким можна посіяти.

- Це правда! Є вже такі, що не бояться ризику майбутнього, - відізався Маркович і скубнув ледве видного вуса. Його заспані очі стали вузькі і грізні.

Марко з подивом завважив, що йому добре між цими дивними людьми. Якась тепла приязнь променіла від них, цих мрійників, що вірили в майбутнє народу, що самі, силами власного духу визволили себе з отупіння історичних невдач. Марко спостеріг, що існують правди невидні, цінніші від розуму, і дотикальних речей. До нього доходили слова розмов і жагучих слів, і він здивувався, що сам бере участь у цих дискусіях.

Тоді залунали пророчі слова Куліша:

- Друзі! Прославлять і благословлятимуть майбутні покоління тільки тих, які дбають, щоб землю нашу посіли в спадщину ті, що свою кров за неї пролили. Про інших буде стільки пам'ятати, що за будівничих домів і заводів та інших подібних речей. Ніхто за ними навіть руками не сплесне! А ми ж,

безпосередні пани і володители цієї землі! На ній відіб'ється наше моральне обличчя, і вона буде відома народам рисами цього обличчя, яких ніхто стерти не зможе!

Так сказав Куліш, і Марко відчув, що це були слова вічного закону родів людських. Він обіцяв собі запросити Куліша до себе та обмінятися з ним думками над ним глибоким питанням.

Тоді встав Тарас. Лунали думки про нову форму життя, що скине окупи і відсвіжить повітря, в якому тьмариться розум і задихається серце. Залунали слова сміливі, слова-символи, що відроджують предківську славу і проповідують вільне життя, необмежену вільність думки.

- Відроджена Січ! - радів Марко і забажав усім серцем і всією своєю істотою бути з цими новими людьми та з їхніми думками. І враз вдарили його слова Тараса:

Всі оглухли, похилились
В кайданах байдужі...

Це не був уже веселий, жартівливий Тарас. Це стояв перед ними могутній співець долі з полум'яним чолом і караючим твердим голосом:

Гірше ляха свої діти
Її розпинають...

Тарас не читав. Він імпровізував, відтворював минуле, ставив перед очі цілу жалісну дійсність невільничого народу. Його слова вдарили об скам'янілі обличчя людей, що не пропускали ні одного руху, ні одного слова. Ввижались йому ряди похилих неволею постатей, що йшли крізь тьму і горе, без початку і кінця. І ось пророк, велична й ясна постать освітлює землю та вказує на несамовиту дійсність. В світлі творчості генія стали перед усіма минулі століття слави і плач, і печаль народу. Марко почув, що хтось стримано хлипав.

- Прометей, - прошепотів. - Прометей!

І враз загомоніли акорди поезії новими тонами могутньої радості, пророчими словами цілющої надії:

...І помоляться на волі
Невільничі діти!

Це була візія майбутнього: там не буде вже ні неволі, ні сліз. Захоплений почуваннями і блідий Тарас стискав руки, дякував за признання. Навіть Куліш, оцей наш Вальтер Скотт, оцей аристократ-кармазинник, як його називали, навіть він перестав курити і плакав. Молодші сиділи мовчки, не обзивалися. Схилив у задумі голову Гулак, худий Навроцький гриз нігті, а оспалий Маркович цілком закрити очі. Вони всі любили свою землю цілою тонкістю своєї душі, вони переживали тепер її втілення в могутні імпровізації Тараса.

Хвилину пізніше почалася справжня січова балачка.

- Я просто мушу вам сказати, - кричав Гулак до Марка, але ні він, ні інші не слухали його слів. Марко запрошував Тараса, щоб цей залишився жити в нього.

Будете могли безжурно працювати, творити!

Говорили всі нараз, ніхто не міг вловити думки іншого, ніхто не міг довести своїх слів до кінця. Аж коли успокоїлися, Костомарів почав говорити про долю слов'янських народів і їхнє політичне значення. Гулак показував проект персня, яким братчики мали б печатати свої листи. Розмірялися у своїх планах і в прийдешній добі краси і волі.

Марко не спускав очей з рухливого Тараса. Перший раз відчув проблиски якогось неокресленого щастя в своїй зболілій душі. Він запам'ятав собі цей дім на Хрещатику біля Бесарабової вулиці, де так щиро гомоніли буйні духи його батьківщини і де творчість вогненними язиками витала в просторах над ними» Братчики прийняли його за свого, і це дало йому нагоду бути свідком цієї зустрічі. Був вдячний Іванові, який впровадив його у це надзвичайне товариство. Чимось нагадувало воно йому давню Січ. Ні, це не припадок, ця поява Тараса на шляху довгої мандрівки народу, думав Марко. Це творець всесвіту вдихнув у

нього всі болі і сльози поколінь і дав можливість бачити майбутнє. А воно - міфічна казка - бо не існує те, що не є теперішнє і ніколи ще не існувало. Це був для Марка новий світ, якого досі не знав. Вслухаючись у його ритм, він відчув в ньому нову вартість свого власного існування.

В той час увійшов слуга і тихо шепнув щось до Марка. Марко встав.

- Поважні відвідини, - сказав усміхаючись, - сам шеф жандармів Орлов!

- Неприємно, - відізався Куліш, і стало видно, що товариство збентежилося.

- В особистій справі до мене, - заспокоїв Марко. - Сюди він не прийде!

Недармо занепокоїлося товариство. Це були часи, в яких сама вже розмова про Україну могла мати неприємні наслідки.

Марко вийшов у бібліотеку. Там чекав його Орлов. Він приїхав своїм повозом, який стояв запряжений перед домом. Візит не міг отже тривати довго.

- Вибачте несподівані відвідини, - сказав граф, - я, власне, в справі штабс-офіцера Грішкова.

Ішло про те, що Грішков, як казав граф, не міг заплатити довгу. Марко холодно глянув на Орлова.

- Мені дуже прикро, але готівка мені дуже потрібна. Вам відомо, що я маю спілку в цукрових заводах.

- В такому разі маю інший вихід, - якимось штучно всміхнувся Орлов. - Дискретного ґатунку, так би сказати. Ви знаєте його дружину, Валерію Олександрівну?

- Знаю.

- Відома краса. Розумієте! Пропозиція. Грішков не знатиме нічого, а ви скреслите борг. Згода?

- Ні! - відповів неприязним тоном Марко. - Позатим, заки сідаю до гри, завжди перевіряю маєткове положення партнерів. Знаю отже цілком певно, що штабс-офіцер Грішков заплатити може.

- Тоді друга пропозиція. Я сам виложу гріш за нього. Зараз-таки, ось тут. Пів на пів.

- Ні, графе! Кожне слово зайве. Грішков похвалявся честю царського жандарма. Отож, - Марко глянув на годинник, - до третьої і пів уночі, має ще чотири години часу. Штабс-офіцер Грішков платить борг, або...

Марко відкрив дубову шафу і витягнув чорну плоску скриньку.

- Або прийме від мене дарунок.

- Дарунок? - приємно здивувався Орлов і відкрив скриньку.

- Пістолі, - сказав звільна, - так! Виходить з вами не можна по-дружньому говорити. Шкода!

Він поклав скриньку обережно на стіл.

- Гроші будете мати сьогодні. А все-таки я радив би вам бути більше уступчивим. Влада є завжди владою, а ви буваєте в товариствах, які не втішаються ласкою царської жандармерії. В мене є дещо...

- Це мене не цікавить. Ваша справа. Коли можу сподіватися посланця від Грішкова?

Марко попросився з графом і замислено сховав пістолі до шафи. Опісля вернувся до своїх.

Рік пізніше прийшло лихо. Братчиків арештували, а Тараса заслали в далекі азійські землі. Уся справа була в руках Орлова. В той час Марко був уже в Італії. Цілими роками після цієї події лютували шпиги і жандарми. Все принишло, слова зайвого ніхто не промовив. Темінь неволі покрила землю. Жило тільки віще слово Тараса, що його передавали з уст до уст, від друга до друга. Це слово Кобзаря стало надією і вірою для мільйонів поневолених людей.

Є речі, яких пояснити не можна. Краще сприймати їх такими, як вони є і не порівнювати їх до вартостей, які можна вирахувати і змірити.

РОЗДІЛ VI

В темній залі книгозбірні Наукового Товариства стіни були під саму стелю закриті полицями книг. При довгих столах сиділо тільки кілька людей. Було тихо, шелестіли ледве. Тільки один з приявних, голова товариства, працював стоячи. Звук уже так при довголітніх історичних дослідах. Це був відомий професор, людина малого росту, лиса, з великою лапатою бородою. Стояв на особливому підвищенні, яке було його приватною власністю, і так стоячи писав швиденько, дрібним простим письмом.

Марко перевів зір за вікно, на алею старих диких каштанів і на руїни башти, круглої самотньої будови. Її кам'яні мури в'язнили колись гайдамаків, а згодом Довбушевих опришків, що каралися за свого безумного ватажка. Тепер вежа чорніла порожніми вікнами, а під її стелею гніздилося вороння й кажани.

Як довго Марко не бачив рідної землі? Скільки років минуло від останнього його побуту в Україні? Переходив у думках роки за роками і зі здивуванням ствердив, що останній раз побував на Київщині в переїзді з науковою експедицією на Аральське море.

Одного дня земляки закинули якір і пішли до фортеці на обід. Марко залишився на кораблі. Передав тільки привіт великому Тарасові, ховаючи своє ім'я під невідомим і таємничим любителем його творів. Він просто боявся стрінути Тарасаневільника, боявся побачити перед собою передчасно постарілу людину, непокірного поета-солдата. Тільки здалеку глядів Марко на стару фортецю, що різко зарисовувала свої жовтуваті мури на тлі гранатового неба. Аж тепер, коли частіше заходив до Наукового Товариства, нагадав собі цю подію, прочитуючи щоденник Тараса. Мабуть і самому поетові здавалося дивною поведінка незнайомої людини, що тільки здаля передала йому свій привіт і вислови незвичайної пошани.

Сьогодні Марко був лихий на себе за те, що чомусь, шукаючи по книжках, натрапив на Стороженкові твори та на оповідання про Марка Проклятого. Він рвучко встав і попрощався з головою товариства, обіцяючи зайти другого дня.

- Заходьте, заходьте, - сказав професор досить байдужим голосом і невдоволено поглянув за Марком. Він не довіряв добре одягненим людям. В його понятті елегантний одяг і вченість взаємно себе виключали. Через те може й сам ходив постійно у старому, сірому вбранні.

Постать Марка не прикувала надовго його уваги. Він скоро забув про нього, заглибившись у коректу останніх сторінок четвертого тому історії України-Руси.

* * *

Марко ішов до міста у сторону ринку, все ще думаючи про Стороженкове оповідання.

- Що він зробив з мене? - сердився. Ніяк не розумів, чому письменник казав йому носити торбу з людською головою. Чи не було в нього кращої уяви?

- Старий скуперяк? - гукнув на голос. Так звав Стороженка Панько Куліш. - Сидів старий сибарит у Варшаві, - думав далі Марко, - нудьгував на нецікавій роботі і набрехав, що знав.

Врешті Марко почав винуватити і самого себе. Не раз виговорився тут і там, не раз сказав зайве слово, а з цього, відомо, такі наслідки. Спересердя лихий тепер на себе і на всіх ішов, нервово вистукуючи і вимахуючи чорною палицею з гебанового дерева, закінченою галкою зі слонової кості.

Хвилину пізніше він сидів при столику «Віденської кав'ярні» на невеликій площі біля пішоходу, Там же при таких же столиках і під великими кольоровими парасолями сиділо львівське товариство.

Було млосне літнє пополудне. Марко замовив філіжанку кави і, заклавши ногу на ногу, глядів перед себе. Пам'ятав, перед десятками років у цьому місці були старовинні вали, а біля них протікала мала і брудна річка Полтва. Поза нею, ген аж до гори з храмом святого Юра і далі тяглися управні поля і городи. Усе те сьогодні забудували, річку закрили, вали зрівняли. Ліворуч стояв тепер великий будинок готелю Жоржа з обширним заїздом для екіпажів і фіакрів. Справа на площі військо поставило сторожовий будинок, а біля нього дерев'яну будку, розмальовану у чорно-жовті скісні смуги. Там готувався тепер до концерту військовий оркестр.

Молоде жіноцтво, що сиділо при сусідніх столиках, з зацікавленням приглядалося Маркові Дівчата нахилилися одна до одної і щось шепотіли, а йому здавалося, що вони говорять про нього. Глянув туди. Пані мали великі ясні капелюхи, прибрані кохливими перами африканських страусів, довгі рукавички і високі парасольки з тонкими ручками. Справді його поява викликала порушення. Панове, що сиділи з жіноцтвом, кидали на нього короткі бистрі погляди з-під круглих солом'яних капелюхів. Потім перешіптувалися з панями, пояснюючи щось і при цьому погладжували помадовані закручені вгору вуса.

Марко догадався, що розмова йшла про Його одяг: жовті на ґудзики запинані черевики, ясні вузькі штани у великі крати і піджак з англійської бронзової матерії. Він підсміхнувся. Тієї моди у Львові ще не знали.

Військова музика вдарила нагло австрійський марш. Кав'ярня наповнилася, всі столики були зайняті і обслуга зручно увихалася зі срібними тацями і білими серветками в руках.

Тоді до Марка долетіли слова:

- Вибачте, можна?

На нього глядів запитливо незамітний дрібний ростом чоловік з короткими кучерями русявого волосся і замріяними ясними очима,

- Прошу, - відповів Марко.

Його столик був одинокий, при якому стояв ще вільний стілець.

Незнайомий подякував і сів. Вулицею пройшов відділ піхотного війська в голубих одностроях. Рослі темнолиці хлопці

- Коломийський полк, - сказав незнайомий. Заки Марко відповів, загомоніла враз вояцька пісня:

Ой на Кути доріженька, на Кути, на Кути,
Бувай, мила, здоровенька, я му в рекрути.

Незнайомий підсміхнувся:

- Зійшли ми, пане добродію, на ніщо. Козаки колись інакше співали.

Марко приязно глянув на гуцулів.

- Чому, хороша пісня! - Ви не тутешній?

- Ні, переїздом.

- З Великої України?

- В Україну. Незнайомий витягнув руку:

- Дозвольте, доктор Франко.

Так вони познайомилися. Згодом розмовляли, наче б знали роками. Франка цікавила чужина, хоч сам недавно повернувся з Відня.

- Мандрую невтомно по всьому світі, так сказати б без кінця,
- говорив Марко.

- Не знаю, чи ви говорите символічно, чи справді мандруєте, але врешті всі люди приречені на якусь невідому мандрівку.

- Я справді усюди є дома. І, власне, ніде. Сміюся з людей, що зберігають буденність наче скарб, а з тим і завидую їм.

- Ви поет?

- Ні, хоч моє життя можна б назвати поезією. Але що я кажу,
- додав задумано Марко, - скоріше трагедією. Моє існування це саме оця мандрівка у чистій формі.

Мовчали. Доктор скрутив цигарку і закурив з вдовolenням. Музика приглушувала розмову, і Марко думав про себе.

Сьогодні відчував якусь порожнечу в душі. Де його місце серед земляків? Бачив інших, що вмирили за других, і таких, що посвячували своє життя ідеям. Глядів на доктора і думав, що саме перед собою має людину, яка живе для нації, живе вчорашнім і майбутнім, а не має свого сьогодні. А може це власне ідеальна, майбутня ціль людини - жити для інших, і такими будуть у далекому замріяному майбутньому всі люди.

- Людина без сьогодні, - сказав до себе, наче б тими словами хотів завершити свої міркування.

Франко глянув пильно на нього. А Марко продовжував натяками, як це було в його звичаї, розповідати про своє мандрування.

- Бував я у війнах, працював фермером, їздив з театром, плавав кораблями. Кінчу один відтинок життя і починаю другий. Завжди те саме.

Вони сиділи один проти другого, двоє молодих людей. Один у сірому вбранні, згорблений від книг і писання. А Марко, свіжий і юний, сидів просто, наче б тільки на хвилину присів до столика,

- А тепер вертаєтеся у свої сторони?

- На короткий час. Перше хочу зложити поклін на Тарасовій могилі.

- Джерело нашої доби Тарас! - промовив задумано Франко. - Звичайно поет, який сягає поза свою епоху, діє для майбутніх поколінь.

- Для нас?

- І для нас. Тільки наше покоління все-таки ще не розуміє як слід цього велетня духу. Беремо з нього тільки те, що може сприйняти наш духовний рівень. Іншого Тараса, того величного з останніх його років, прийдеться щойно відкривати. І зрозуміти.

- Наступному поколінню!

- Наступному, або ще дальшому. Ми народ тривання і всякі зміни осоружні нашій психіці. Тому завжди посуваємося звільна позаду інших.

- Чи завжди такі були? - спитав Марко, цікавий на думку доктору.

- Ні, говорю про теперішні часи. Історія любить несподіванки. Можливо, що самі ще побачимо інших земляків, якби їх назвати...

- Динамічних.

- Ото ж то, - засміявся доктор, - технічна доба послуговується технічною термінологією. Всюди де можна і не можна,

- Ми, - додав по хвилині, - ледве зрозуміли цього Тараса, що відкинув залишки вісімнадцятого століття. Ці залишки, що наказували діяти в рамках так званої доцільності. Так званого реалізму в політиці і в житті. Хто погруз у цих залишках, не зрозумів поета ніколи.

- Оця фатальна доцільність! Це зразкові манівці духу людського. Пригадую собі, читав я у П'єра: блохи є тому чорні, щоб людина могла їх легше ловити на білому простирадлі. Мелони для цього філософа реалізму є тому в пружки, щоб родина могла вигідніше поділити їх на кусні.

Обидва засміялися. Марко споглядав на Франка і подивляв його за те, що вміє жити виключно у сфері своєї уяви. Чи міг би бути з нього, наприклад, добрий крамар? Дивився на його витертий одяг, на сходжені черевики і жаль стало йому цієї людини. Яким далеким він був своєю душею від пересічних громадян! Вони проходили пішоходом, їхній зір байдуже сховзувався по худій постаті доктора. Марко мав враження, що поет є людиною самотньою в цьому місті своєї довголітньої праці

Побіч них пройшла Анка. На шкіряному червоному ремінці провадила свого собачку - пухкий клубок вати. Собачка пізнала Марка, покрутила хвостиком і запищала. Анка, не завваживши його, пішла далі. Не відчула легкого опору тваринки. Собачка, оглянувшись за Марком, побігла врешті за своєю панею.

Марко думав, чи не попрощатися з шановним доктором і піти з Анкою. Але залишився. В той час поет представив йому двох нових гостей - Павлика і Бачинського. Вони зразу почали партійну дискусію, і Павлик розвивав уже міражі майбутнього устрою, який нестримно охопить цілий світ і принесе йому хвилю поступу і щастя.

І що тоді? Кінець усім людським стремлінням? Йому пригадалася теорія холодної смерті всесвіту. Як дивно вражає паралельність філософічних і наукових теорій з суспільними ідеями. Природничі науки доходять до несамовитого висновку. Розпорошення снаги в космічних просторах принесе ступеневе зниження температури аж до найнижчого, абсолютного нуля. Тоді кружлятимуть довкола вмерлого сонця крижані планети без життя, у справді вічному щасті, ні - в спокої смерті.

- Кинути клич у маси, скинути панівні класи, - хвилювався Павлик.

Марко не втерпів.

- Я це вже бачив. Ще більше ефективно, як на словах тут у кав'ярні. Французька революція, врешті хоч би Вольтер. А кінець? Гурт людей опановує опісля розбурхані маси для своєї імперіальної мети. Це так, коли лозунги вросли в матерію, на ній спираються і відкидають ідеали душі.

- Гляньте, - глузливо заговорив Павлик, - поглянути на вас. ви людина модерна, а погляди ваші дуже застарілі.

- Ні. З мене говорить віковий досвід.

Павлик глянув на Франка запитливим зором. Марко зрозумів.

- Тобто, - сказав, - очевидно досвід інших. Врешті я й сам бачив капличку, що її поставив на свої старі роки оцей самий Вольтер. Побудував власним коштом, але на фронтоні казав викувати слова: Вольтер - Богові! А ось нині приходять часи, коли смішною постаттю стане атеїст, як давніше смішним перед Вольтером стояв віруючий. Ми знову завершуємо круг, повертаючи у сфери, в яких духовні цінності матимуть першість перед усіма матеріальними справами.

В дальшу розмову Марко не встрявав. Він слухав спокійно ці дискусії, що полонили людей, ці гарячі переконливі слова, за таку чи іншу форму соціалізму і проти нього. Ці останні позиції боронив нетерплячим голосом Бачинський. В одному моменті він не вдержався і з люттю глянув на Павлика.

- А наша держава? Українська держава? Чи ви не бачите, як ми самі куємо собі кайдани от такими всілякими чужими доктринами? На вселюдські історії маємо час, їх проголосимо собі з власної, вільної хати.

- Те, те, те, - легковажно відповів Павлик, - українські інтереси, пане добродію, ми пересіваємо через космополітичне решето. А такі, як ви, не пройдуть, ні, не пройдуть.

Маркові пригадалися його давні друзі кирило-мефодіївські братчики. Вони сягали тільки слов'ян, ці думають уже дальшими теренами. Хтось у свій час використає таку наївність для створення нової імперії.

- Трудна ситуація, - заговорив Франко. - Драгоманів, який добре знає москалів, писав, що вплив Москви на нас - пропащий час Він сам окреслив москалів як нищівників людської культури. Вірив усе ж таки, що вони зміняться.

Марко засміявся. Він відчув голод і вкусив кусок свіжої хрупкої булки. Мало правдоподібно, щоб здійснилася наївна віра Драгоманова.

- Все це дрібниці, - гарячився Бачинський, - ми зачнім від себе. Гляньмо на наш обскурантизм, на страх перед усім новим, навіть перед відважнішими виявами власного духу.

Викорінити треба наше добровільне рабство в Галичині, а малоросійський дух на Великій Україні. І наше спільне лінивство духу. З вашими ідеями, - звернувся до Павлика, - виховаємо молоду генерацію на наївних дурнів, на коліщатка якоїсь потужної машини.

- Це правда, - про наше рабство. Пам'ятаєте, як організували виставу образів нашого Матейка? Ця вистава мала відбутися на пам'ятку хрещення Русі, опісля додали до цього ще тристаліття Ставропігії, а згодом ще й сорокаліття панування цісаря. І що вийшло з того? На відкритті говорили вже тільки про цісаря.

~ Лупати треба цю скалу, панове, твердо, вперто лупати!

Дискусія почала переходити у форми особистих суперечок поміж; представниками обох партій - Павлика і Бачинського. Франко, сказавши ці останні слова, замовк. Він ще більше затиснув худі запалі уста, ще більше поглибилися його дрібні зморшки на лиці, руки почали дрижати. Маркові стало чомусь жалко поета, що не любив партійних суперечок і мав свою думку, хоч зараховували його ще до соціалістів. І Марко вмішався у розмову.

- Те, що во время оно було племінним інстинктом первісної людини, стало тепер національною свідомістю. Моя думка така, що це є велика цінність і в сфері духа, і в буденному житті. Теорії, сперті на незапереченні національного, існують не віднині. Були вони і в античному світі і опісля і завжди зрадили людину. Соціальні доктрини, скермовані для добра цієї людини, цілком не суперечать її національним почуванням, і нині здається інакше, то це може бути ради хвилевої тактики, а не засадничим противенсом. Ці речі не лежать на одній площині і що більше повинні себе скріплювати. Коли отже сьогодні, хто-небудь пропагує ради соціального добробуту війну проти національних вартостей, цей має задні думки, обезсилити партнера, а соціалізм ужити для своїх, скажімо, імперіальних намірів.

Марко глядів кудись у зелень липової алеї і здавалося, він цілком не спостерігає свого оточення.

- Йдеться про те, - продовжував далі, - щоб не було ексклюзивності, а така небезпека існує. Кожна революція, кривава чи мирна, в скорому часі приносить з собою диктатуру.

Завважте оцей шлях розвитку великих революцій, можливо і закон природний та простий. Спочатку особливий пафос у житті і в мистецтві, опісля чергуються втеча до простоти, диктатура, тверді рамці навіть для духових виявів, спрощення. Дальший шлях: втеча від дійсного до класичних форм, відірваність від життя. Це Гомер і Вергілій. В наступних генераціях поворот у дійсне життя, в життя почувань і динаміки. Данте і Шекспір.

- Цілком слушні зауваги. Наприклад, класицизм. Мова за зразком тільки античного мистецтва не відбиває пафосу подій. Мова з живущих джерел народу дає поезії людський зміст, у ній виявляється вільно ентузіазм подій.

- Вселюдські справи, - продовжував Марко, - можуть існувати тільки на фундаментах національних вартостей. І доки нема в нас ясно скристалізованої національної дійсності, заглибленої в мистецтві і завершеної державою, доти будемо рабами, байдуже, в капіталістичній, чи соціалістичній системі.

- Або, панове, - докинув Бачинський, - у новому, скажімо у соціалістичному світі, все одно виплинуть наверх незаспокоєні своєчасно стремління до національної батьківщини.

Павлик хотів щось відповісти, але Марко звернув увагу на погоду. Небо стало сіре, слід було сподіватися дощу.

Марко побачив здалеку Анку. Вона верталася домів. Повіяв вітер і приніс із собою сіру хмару вуличного порошу. Каварня спорожніла. Вулицею літали папери і солома з селянських возів, тріскотіли замикані вікна кам'яниць, фіакри насували над сидженнями темні непромокальні буди.

Марко підступив до Анки. Поважна розмова розвіялася з вітром, проблеми, що полонили товариство, розгубилися, кожний поспішав, щоб на час втекти перед бурею. Марко був вдоволений, що стрінув Анку. Вона подобалася йому, і він радів, що зможе провести з нею приємні й цікаві хвилини. Вона запросила його до себе, до дому батька, відомого лікаря Агатона. Ще перед першими грубими краплями дощу, обое

вспіли проскочити в браму, біля якої була приміщена вівіска з годинами лікарських прийнять.

РОЗДІЛ VII

Коли поїзд наближався до Львова і з-поза крутих насипів появилися перші будинки, Марко відчув неокреслену радість від свого повороту до того міста, яке під деяким оглядом можна було назвати столицею, не додаючи до цього слова лапок іронії. Він радо вітав знані околиці і його зір з приємністю спочив на горбах Високого Замку, на Лисій Горі і на поважній будові храму святого Юра.

Сорок років минуло від того часу, коли він був останній раз у Львові. Тоді він знав молодого Фіранка, Павлика, Бачинського. Нині це місто вмішає інших людей, тих, що живуть великим зривом вісімнадцятого року і дальших років упертих, жертвенних змагань, В час відродження він потонув на повні два десятки років у темні пралісів Амазонки. Ледве згодом, коли повернувся у світ цивілізації, довідався про чудні події у своїй батьківщині.

Безмежний жаль огортав Його на саму згадку про те, що з власної вини не став учасником боїв за свободу. Тому він, гонимий тугою, їхав тепер до старинного княжого міста. Завтра вже він стріне нових своїх земляків, не таких, яких він знав колись, а все-таки людей цього самого духового круга, із однозвучним промінюванням душ.

Серед нескінченної кількості облич кількох генерацій він самотній існував фізично. Але чи досі не було його життя може тільки з малими виїмками цілком непридатне нікому і зайве.

Він почував себе замороженим кораблем з середньовічної легенди: опущений перед бурею, блукає по морях, гонимий вітрами, шарпаний буревіями, з пошматованими вітрилами і поламаними щоглами. Живим стрічним кораблям нагадує смерть, несамовите існування мертвяка у світі сонця і життя. Марко, думаючи про те, відчув внутрішню прихильність до замороженого корабля. Вони обоє існують між буттям і небуттям.

Були хвилини, коли Марко рятував себе, згадуючи свій побут у Києві, Харкові і Львові, поринав у спомин боїв з ногайцями, з Польщею і стрічей з Тарасом, Франком, Гру-шевським. Відчував,

що між тими далекими в часі подіями і постатями існує щось дуже спільне, нерозгадане.

Вийшов з залізничного двірця і пристав. Було елітно, сіра завіса лежала в повітрі, і хмари гналися низько понад дахами міста. Марко віддихнув глибоко. Це було місто боротьби, духових шукань і дозрівання. Зразу відчув цю дивну атмосферу неспокою і росту. Зовнішньо місто змінилося. Там, де колись росла кропива і бур'ян та сонливо стояли зеленуваті баюри, нині сіріли кам'яниці, а вулицею, колись повною куряви і болота, дзвонили трамваї своїм характерним, в цілому світі таким самим тоном металевих дзвінків. Десь тут стояв перед сорока роками стовбур старої липи, що її надломила старість. Нині не було з нього й сліду.

Люди розсипалися малими хвилями по вулицях, наповнили трамваї й авто, а він все ще стояв, затоплений у своїх думках.

Далекі картини колишнього життя затерлися, а з колишніх друзів залишилися тільки тіні давніх постатей. Хотів пригадати собі свій останній побут у цьому місті, а перед очима ставали гондолі венецьких каналів і замок якогось святого у вічному місті. Скорий ритм і темп життя, - подумав, нищать пам'ять. І він позаздрив старинним вікам, у яких люди, не знаючи письма, передавали легендарні події цілими століттями у чудних розповідях, а закони висвітлювали в піснях.

Побіч нього пливло життя. Віддалік жінка тріпала килим, а там, по другому боці вулиці, інша, зложивши руки на грудях, розмовляла з селянкою, що на плечах двигала завинені в верету бляшанки з молоком. Проходили чоловіки з шкіряними течками в руках і інші, поспішаючи до пощу.

Ці всі люди були для нього наче духи, наче прозорі істоти, нецікаві ні йому, ні іншим перехожим. Плило життя, і ніхто не міг здержати невмолимого часу, тільки він, Марко, стояв, наче скала, що її безцільно змивають хвилі моря.

Марко не був рішений, куди йому йти. Для нього не було ніякого примусу і ніякої цілі. Робив те, що хотів, викинений долею поза закони життя. Рушив вперед себе, помандрував широкою алеєю у дощ, до міста.

* * *

Проминув деякий час, якого не рахував, незвичний доцінювати терези тижнів і місяців. Місто змінило його настрій. Він увійшов у новий ритм рідного оточення. Спокійно, без зайвого поспіху віддав свої сили для збірності. Правда, приходили ще хвилини, коли щось таємне, прадавнє давило його душу. Це тоді, коли на нього напливало почуття самотності. Але поза тим радо приймав участь у всіх справах молоді, й вона радісно вітала його в своєму колі. Він давав їй свій досвід, вона йому новий ентузіазм. З друзями він поводився щиро й простодушно. Коли говорив, його очі променіли святістю. Кожного з свого оточення він сприймав як окреслену особовість. Він почав глядіти на світ синтетично і завважував, що в його душі з'єднуються минулі покоління з сучасними в одну нерозривну єдність.

Одного вчасного ранку, коли ледве жінки почали розносити молоко і масло, завинене у свіжі хрінові листки, прибіг до нього Петро.

- Всипа! Вночі забрали багато наших. Марко лежав ще в ліжку.

- Арешти йдуть по цілому місті. Вивозять знову до концентраційного табору.

Марко зірвався і почав одягатися. За хвилину вийшли на місто. Коли переходили вулицею Легіонів, засалютував їм чоловік у військовій шапці, в чоботях, з гнучкою тростиною в руці. Це був відомий на ціле місто божевільний. Здобувши кілька мідяків милостині, він дякував елегантним рухом офіцерського салюту.

Радили, що їм тепер робити. Вирішили перевірити конспіративну домівку. Там було поки що спокійно. Довідалися, що нових наказів не було, і це їх збентежило. Потрібний був ритм роботи і виснаження волі. Саме завершено акцію проти колоністів і дії не слід було переривати.

Марко активно працював з друзями і в тій роботі пізнав вагу жертвеності тихої і невідомої. Він зрозумів, що людину підносить чин, скерований на користь спільноти, хай би й висліди виявилися аж у майбутніх поколіннях. Аж тепер він відкрив цю снагу, що дала Тарасові силу витримати роки заслання, а

Франкові витривалість у щоденній праці. І він сам став твердим і непохитним. Не уступав перед ніякими перепонами і труднощами. Його духовним щитом стало тепер чинне життя для своїх земляків. Хоч назовні друзі вважали його вразливим і шляхетним чоловіком, насправді подивлялися більше його невгнутий характер, головно коли йшлося про справи загального добра,

А Марко з жалем думав, що втратив багато часу із свого довгого віку намарне, не розуміючи як слід своєї людської місії. Коли пригадував собі тепер Микулиху, в його душі ворушилися тендітні почування підсвідомої вдячності для неї.

* * *

Цього ранку було дивно лагідно і тихо. Небо голубіло блідою синявою над містом, а люди були приязні й ввічливі. Кам'яні леви біля ратуші ліниво жмурили кам'яні очі, і Лиса Гора непорушно майоріла жовтим узбіччям. Львів наче келих цвіту з золота і кости, наче срібна чаша людської долі сприймав ще одне завершення літа. А все ж у тихому мрійливому повітрі чаїлася тривожна непевність. Люди говорили різне: про світла, які ніччю просувалися темним небом, ніби таємничі безшумні літаки, то знову про шпигів і саботажі. Згадували часи з-перед першої світової війни і віщували, що надходять цілком інші роки та що нова війна не буде такою, як перша. Одні лякалися майбутніх подій, інші раділи їм, бо тільки в війні бачили нагоду вийти з затхлої атмосфери буднів та здійснити мрії про чин і волю. Вони раділи непевним дням, не шукали логіки війни, не бачили трагедій, які вона невідклично несе з собою, робили те, що наказували їм поклики майбутніх кривавих днів.

* * *

Роман випив склянку содової води. Мав спрагу. Цілу ніч ішов манівцями і аж над ранок добився до Львова. Сиділи в конспіративній домівці при Курковій вулиці і радили.

- В історії ніколи не діє розум. Треба все обдумувати згідно з найкращими намірами і рішитися. Решта лежить у руках Всевишнього. Безрадною стає людина перед новою дійсністю. Час отже і нам готувитися і вбирати в себе нові поняття і нову доцільність.

Марко цілком погоджувався з Романом. Він сам найкраще знав, як мало логічним є струм людського існування, або краще, його логіка є іншого рівня, якого досі ще не збагнула людина двадцятого віку.

Усім було ясно, що надходить час розрахунків між народами. Одне тільки могло непокоїти уми, а саме, чи в висліді прийде визволення.

Вони, що зібралися в цілій домівці, були свідомі цього, що дотеперішня чинність, хоч яка небезпечна і жертвенна, була дрібною у порівнянні з майбутніми днями. В цих останніх тривожних місяцях вони відчували тягар прийдешніх завдань, але з тим їхні лица променіли гордістю: вони раділи перспективою дальших ще могутніших змагань.

Тільки Роман спокійно, як завжди, давав накази. Говорив тихим рішучим голосом, і Марко з подивом глядів на цього юнака з червоनावими відтінками в ясному волоссі, що їх мережило сонячне проміння, на шляхетні риси лица, на його тонкі нервові пальці.

З другої кімнати почувся сміх і дзенькіт тарелів.

Вони говорили далі про війну. Марко аж ніяк не уявляв собі її перебігу і вислїду. Не мав у цій справі ясного погляду. Знав тільки, що діяти треба без уваги на дійсність і на прогнози майбутнього, закритого зичливою природою перед людиною.

Зібрані радили, падали слова нервозні і слова спокійні, але усіх огорнула нетерпеливість близьких переживань. Хтось рідний кермував акцією. Край засипали листівки, в яких говорилося про визволення, про недалекий розвал займанців, про зміни в будові світу, про упадок царства тьми на сході. При пультах викладових зал молодь оплескувала гострі слова Дмитра, що роками гартував душі юнацтва і дав їм пізнання невгнутої волі і твердого чину. В інших залах худий ясноволосий провідник фронтників закликав бути обережними і остерігав одчайдухів перед фантомами і поезією в житті і кидав клич: єдність і зброя.

- Хто йде добровільно на Підгір'я?

Марко завважив, що після цього гострого запиту настала тиша і тільки з дальших кімнат чути було шепіт господарів, які не хотіли перешкоджати нарадам. Аж тепер зрозумів велич тих

людей і тих постатей історичного часу. Вони вміли рішати в непевному, і ця непевність не тривожила їхніх замірів. Те саме враження відбирав Марко в різних часах свого життя. Були тоді інші засоби й інші ситуації, але завдання, покладені людині, викликали такі самі відрухи. Час ішов, час збирав з собою постаті, з них оставався тільки спомин, але незмінною залишалася людина з її душевним хвилюванням, з тими самими переживаннями.

З дивною насолодою пробіг Марко своє життя: він полюбив час. Так, як люблять його усі люди. Мабуть тому, що час забирає з собою в невідому путь частинку з нас самих, а в дарі залишає нам спомин.

Петро був блідий, ці наради залишали на ньому незатерте враження. Сидів у м'якому кріслі напівлежачи і курив папіроску.

Це була його власна кімната в домі його родичів, де він учився до іспитів і де відбувалися тайні збори. Петро зголосився перший піти у розвідку на Підгір'я і тепер слухав умовного плану акції. Зосередження сил має відбутися на Підгір'ї. Там приготовано вже все, створено бази для харчування збройних сил. Вирішено користати з припасів сільськогосподарських організацій, виряд доповнити, роззброюючи військові відділи займанців.

Дбайливі списки гарнізонів і захованих там припасів були готові. Заряджено поготівля до означеного дня. Коли до того часу не буде наказів, незамітно відкликати поготівля, розбрестися по краю і ждати нових припоручень.

Так, отже, і над ними зависла непевність. Політичні договори світових імперій наглядно виявляли уже, що царство тьми охопить і західні землі. Ніхто не знав, що станеться, але потрібно готувитися на всі можливі випадки.

Петро дивився на Марка. Заприязнився з ним тією своєрідною приязню, яка ціхує тільки молодих юнаків. Тих, що шукають душі щирої і співзвучної.

Розходилися під вечір одинцем, не знаючи, чи стрінуться ще в житті, чи дочекаються здійснення ідеї, за яку посвячували своє життя.

Останній залишився Марко. Коли збирався відходити, Петро звернувся до нього:

- Залитися в нас на вечерю. Побудемо ще трохи разом.

Марко погодився. Перейшли в їдальню і там Петро познайомив Марка з родичами.

- Почекаємо на Ірину.

- Ні, - відповів батько, - вона прийде нині пізніше. Сім'я Петра, - це були емігранти з часу визвольних змагань. До того часу вони проживали в Києві.

Нагло Марко звернувся до Петрового батька.

- Хотів би я з вами поговорити кілька хвилин, - сказав спокійно, - у двійку.

- Прошу дуже, до вечері ще час.

У вітальні Марко сів проти Петрового батька і сказав;

- Петра знаю вже майже рік. А з вами, пане інспекторе, не мав ще нагоди поговорити.

- Мій син частенько розповідав мені про вас. І мушу сказати, маєте в ньому щирого Друга.

- Отож, - говорив далі Марко, наче б не чув слів інспектора, - я, знаючи ваше прізвище, повинен був зайти до вас скоріше. Але може це і не така пильна справа.

- Прошу! - чемно відповів інспектор.

- Як вам це сказати. Я не живу тут під моїм справжнім прізвищем. Уже давно.

Інспектор кивнув головою. Він завважив, що в очах Марка появилася якесь дивне світло, ні то глибоке благання, ні то певність чи боязнь.

- Я, Марко!

Стало тихо. В цій несамоовитій тиші Марко почув як хтось пройшов вулицею, і знову хтось гукнув на собачку. Інспектор не ворухнувся навіть. Підніс тільки очі й пильно глянув на Марка.

- Марко! - сказав ще раз з якоюсь впертістю людини, яку переслідує дивачна і страшна думка. Його огорнув жах на саму думку, що інспектор нічого не знає. Силою цілої своєї волі старався бути спокійним. Чув удари власного серця і в думках повторив собі: тільки не заломитися, не впасти! Так дуже боявся

остатися самотнім, втратити зв'язок з родом побратима, залишитися безпомічно у страшній життєвій самотності.

- Це добре, що ви прийшли, це добре! - почув нагло голос інспектора. - Ви пережили багато, Бог вирізьбив вам на лише ваше горе і вашу долю.

Марко почув на своїм плечу приятну руку інспектора. Хотів кричати з радості, зірватися, відкрити вікно і проголосити цілому світові про своє щастя. Але він тільки сказав:

- Це велике щастя для мене, що ви собі пригадали...

Інспектор сильніше пригорнув до себе Марка. Він бачив внутрішню боротьбу цієї дивної людини і не словами, а дружнім утиском виявив своє співчуття.

- Вибачте, - промовив Марко, - але мої закони життя не ті, що в других людей. Те, що переживають інші, мене часто не зворушує, і те, що сприймає моя душа, часто не цікавить нікого. Живу, як мушу жити.

- Нема різниці, - відповів інспектор, - кожна людина має свої особливі переживання, чужі іншим, а то й навіть цілком незрозумілі.

Інспектор перебрав провід розмови. Говорив на різні теми, Маркового життя не торкав, аж Марко успокоївся і прийшов до духової рівноваги. Був вдячний інспекторові за стільки такту й уваги до його недавніх хвилювань.

У покоях хтось відкрив двері, почулися голоси і враз перед Марком стала дівчина.

- Ах вибачте, я не знала, тату, що в тебе гості.

- Ірино, - сказав інспектор, - познайомся з Марком. О, це моя доня.

Ірина витягнула руку до Марка. Стояла в дверях, світло лампи падало на її волосся. Темні вії кидали тінь на очі й на рожеве личко.

Марко несподівано для себе змішався, не пізнавав себе самого. Стояли, зачудовані собою, здивовані несподіванкою стрічі і почуванням, що затривожили їхні серця.

Інспектор цікаво глядів на них.

- Марко, - промовив до Ірини, - друг Петруся.

Врешті Марко опам'ятався, сіли біля великого вазону з квітами.

- Я вас наче б знав уже, - сказав і вмовк.

Глядів на неї, зачудований своїм хвилюванням і своїм голосом, який видавався йому чужим і непевним. Ірина дивилася на нього великими темними очима. Вона була видимо наполохана. І враз він пізнав її.

Біля себе почув голос інспектора, Підвівся і похитнувся, коли ішли до столу.

Темою розмов була очевидно війна. Інспектор розповідав широко про революцію і роки визвольних воєн. Світ входив в історичне буття наново.

- Ці знімки треба вклеїти в альбом.

Марко чув голос інспектора, але сам сидів непричасний до усього, що діялося довкола нього. В руках тримав фотографії якихсь вояків в одностроях, отаманів революційних років з виголеними чубами і кривими Шаблюками в руках. Він подавав їх далі. А йому передавали знову інші, де були десятки вояків, чоти і сотні, маленькі головки з скорострілом на землі, усі однакові в рівних рядах, всі озброєні.

- Ось, - перед фотокарткою появився палець інспектора, - це я. Пізнаєте? Двадцять один рік тому. Молодець що?

Марко всміхнувся, придивляючися фотографії:

- Де це було?

Хтось питався, інспектор відповідав докладно і з гордим захопленням у голосі. Марко говорив мало. Раз глянув коротко на Ірину. Завважив темні волоски на горішній губі. Як у Катерини, - подумав і заліг у ще глибшу мовчанку.

- Ірина, Ірина, - повторював у думках, і це було все, що він знав у цій хвилині. Сидів, наче б чекав на якесь чудо.

Коли прийшов час прощатися, Ірина подала йому руку.

- До побачення.

Вона поглянула на нього ще раз і сказала:

- Ви не знаєте такої околиці - соснові ліси і жовті хвилясті піски? Я часто бачу їх у сні. Літо, запах живиці... Не знаєте такої околиці?

Вона підступила ближче до нього.

- Я вас там бачила. У сні. Завжди в цій самій околиці. Вона нагло спустила вії, засоромлена своєю тайною.

- Ні, - відповів Марко, - ніколи не бачив такої околиці.

- До завтра, пане Марку, - почув біля себе голос інспектора. - Заходьте завтра, поговоримо спокійно.

Він відпровадив Марка аж до брами. По дорозі сказав:

- Про вас оповідала мені моя мати. Вона і досі вас згадує.

Марко пристанув.

- Як то? Знає мене? І про... мене?

- Ні, - відповів інспектор, - про це не знає. Але ви дружили з нею за молодих літ. Анка.

- Ах Анка! - скрикнув Марко. - Пам'ятає мене?

- Дуже добре пам'ятає. Часто згадує: хто знає, що з ним сталося. Він належав до людей, яких гонить доля по світу. Такі ніде не загриють місця.

Марко пристанув.

- Ми багато стрічалися, багато розмовляли. Дуже цікава жінка, і це ваша мата, інспекторе! Так тоді я пам'ятаю і вас. В неї був хлопчик трирічний менш-більш, якщо не помиляюся.

- Це я, - засміявся інспектор, - тільки вас я очевидно собі не пригадую.

Надворі йшов дощ. Марко підніс комір плаща і пішов поволі вулицею. Враз здалося йому, що хтось кликнув за ним. Пристанув, - було тихо. Тоді пішов долів до міста. Чути було тільки гомін його самітних кроків і пошуми життя недалеких головних вулиць.

РОЗДІЛ VIII

Марко сидів у м'якому фотелі з темно-червоного плюшу і приглядався кожній подробиці кімнати. Високі вузькі вікна, заслонені до половини важкими завісами, не пропускали багато світла. Дубовий темний стіл, фотелі, біля вікна плетений з бамбуку столик на квіти, в ньому лапатий рододендрон, - кімната з-перед п'ятдесяти років. Бував він тут не раз, тоді це мешкання робило на нього враження елегантного оточення і гарного смаку. Сьогодні з кожної закутини віяло стариною, і він, порівнюючи модерні ясні мешкання з простими лініями обстановки, мусів віддати першенство поступові часу. А все ж оця кімната пригадувала йому часи кінця століття, львівські тогочасні кав'ярні з газовими лампами і тодішніх людей, повну горіння Анку, молоду і життєрадісну дружину лікаря.

В кімнаті проти нього висів на великій темній стіні її портрет. Чарівна лінія шиї і рамен контрастувала свіжістю барви з темним тлом. Химерний усміх і жагучі чорні очі нагадали йому давні часи: це була Анка, така, якою її знав.

Портрет мав важкі золоті рами. Побіч висіли два краєвиди молодого Труша, а на другій стіні фота якихсь чоловіків. Марко їх не знав. Біля нього за склом стояли дві збірні знімки.

Він підійшов ближче. Це були пам'ятки з прогулянки. Ціле товариство стояло на борті малого корабля.

Глянув знову на портрет Анки і на підпис.

- Так і знав, - промовив до себе, - Монастирський.

Він відійшов від образу на кілька кроків і дивився на нього критичним, майже професійним зором. Був так заглиблений у думках, що не почув тихих повільних кроків, що прошелестіли поза ним. Кроки вмовкли, стало тихо, тільки десь з дальшої кімнати доходив ляскіт канарка.

- Добридень! - почув Марко і рвучко оглянувся.

Біля нього стояла бабуня, ціла в чорному з сивим гладко причесаним волоссям. Вона спиралася на чорну паличку.

- Я прийшов відвідати вас, - спокійно сказав Марко.

Старався не виявити наверх свого глибокого зворушення.

Так, це була Анка.

«Яка сила часу!» - думав, приглядаючися бабуні.

Анка звернула на нього очі. Марко завважив, що вони мали такий самий скритий вогонь, як колись. Тільки лице стало бліде й худорляве, повне зморщок і якесь дивно маленьке.

Сиділи одно проти другого, Марко усміхався до Анки, не кажучи, хто він, а вона гляділа на нього пильно, наче на когось, що давно згубився, а тепер несподівано прийшов.

- Пізнаєте мене, добродійко? - спитав Марко.

Бабуня тримала руку на коліні, і ця рука помітно дрижала.

- Ти син Марка? - спитала. - Хто б це сподівався! Живе тато?

Марко не відповів. Глядів на зміну в обличчі бабуні, бачив, як її зір помандрував кудись у темінь кімнати. Вона глянула на свій портрет, що на стіні, і врешті ввійшла замріяно-радісно в далекий світ споминів. Почала говорити про свої стрічі, про молоді літа і про те, що Марко був гарним юнаком, коли з-за кордону приїхав у це місто.

- Не те що ти, - глянула на нього, - він був красунь на ціле місто. Вечорами ми ходили до Стрийського парку. Наша дружба не тривала довго. Одного разу сказав, що мусить виїхати. Опісля я дістала від нього поздоровлення з Перу. І на цьому скінчилося. Ніколи більше не чула про нього.

- Він найкращий спомин мого життя! - додала по хвилині.

Бабуня Анка попала в мовчанку. Марко не міг промовити ні слова. «Дивна подібність цілих генерацій цього роду» - думав.

Бабуню змучила несподівана зміна в її спокійному житті. Її очі поволі закрилися, вона схилила легко голову набік. Бабуня заснула. На устах в неї залишився ніжний, щасливий усміх. Свій спомин вона забрала з собою у царство снів.

Марко поклав на руці Анки тихий поцілунок і навшпиньки вийшов з кімнати.

Вулицею думав про те, що від часу першої стрічі з Анкою переживав буревії і роки спокою, а історичний вихор переставляв кордони і міняв людські душі: одних кинув у забуття, іншим дав багаті скарби. Чим далі в минуле, тим частіше перемішувалися в його пам'яті люди живі і ті, яких уже не стало. Зате яскравіше видніла перед ним суть людського існування.

* * *

Сиділи в кав'ярні. Марко не піддержував розмови, стріча з Анкою пригадала йому його особисту трагедію. Мовчав про те. Хто ж із живих зрозуміє його переживання? Усміхнувся тільки, це була його звичайна маска.

Інспектор допив каву, закурив папіроску і вдоволено глянув на Марка.

Коли я був малим хлопчиком, приїхав до нас дядько з далеких сторін. Батько мій сидів з ним часто в двійку, пам'ятаю це добре. Вони обговорювали якусь переважну справу, бо їхні обличчя були поважні й задумані. Годинами проходили так удвох по саду. Одного разу дядько Марко покликав мене в свою кімнату і дав мені дарунок з далеких, заморських країн: великий кокосовий горіх і зуб слона. Я був тоді найщасливішим з усіх дітей. Коли я розглядав ті скарби, мені ввижалися далекі острови серед гранатового моря, а там пальмові дерева, гущі і дивні невидані тварини. Дядько Марко мав чорну бороду. Таким його пам'ятаю.

Кельнер приніс склянки з холодною водою. При сусідніх столиках цокотіли дівчата і з'їдали морозиво, закусуючи його довгими прутиками крихких вафель. Усі знали себе тут з бачення або й особисто, гості були постійними бувальцями цієї найкращої кав'ярні міста. Інспектор мав теж немало знайомих на залі.

- Опісля, коли я покінчив мої студії, батько розповів мені про вас. Признаюся, вибачайте, я в цю історію не вірив.

- Звичайно, - відповів Марко, - коли я деколи просто з чванькуватості, або й так собі без глибшої причини розповідав декому про себе, мені не вірили. Уважали мене брехуном, в найкращому разі фантастом. Що ж, люди не сприймають незвичайного, і якби не Стороженко, мою історію давно призабули б.

Глянув у вікно. Вулицею поволі проходили люди. Це було місце відпочинку, прогулянок і голосних веселих розмов.

- Останньо, - говорив Марко, - я признався Будзиновському. Зійшлася Молода Муза. Це було мабуть дев'ятсот десятого, а може і давніше, це не важно. Отже при нагоді я розповів дещо про себе. А Будзинський, цей, що за одну ніч міг написати

історичне оповідання, відповів лековажно: Ви маєте неабияку фантазію! А пішло з цього, що я почав справляти деякі історичні картини в Його оповіданні.

- Гм! І сьогодні вам ніхто не повірить. А все ж, ось мій друг, доктор Григорій. Дуже добрий лікар. Спитаємо?

Марко байдуже скинув плечем.

- Можна спробувати.

Доктор Григорій присівся до їхнього столика. Обережно переніс свою чарку коньяку і закурив сигару з золотою обвідкою.

- Є питання, - почав інспектор, - яке тебе зацікавить.

Він помовчав, затягнувшись димом цигарки, і відхилився на спинку крісла.

- Є питання, - заговорив по хвилині, - чи можна вірити в те, беручи під увагу найновіші здобутки науки, щоб людина могла бути завжди молодою?

Лікар надпив коньяк і підозріливо глянув на інспектора.

- Ти що, закохався на старість?

- Я питаюся цілком поважно.

- Залиши жарти. Нині інші питання стоять перед нами.

- Йдеться про мене, - рішучим голосом сказав Марко, - такий випадок маєте перед собою в оригінальному виданні.

- Який випадок?

- Людину завжди молодую.

Лікар навіть не глянув на Марка. Він запалив погаслу сигару і поцікавився кількома молодими дівчатами, що саме ввійшли до кав'ярні.

- Якби це була правда, то ви, молодий чоловіче, не сиділи б тут з нами, старими, наче єгипетський вельможа на старовинному фреску, а поцікавилися б цими жінками. Просто чудо природи.

- Я говорю поважно, докторе, - нетерпеливо перебив Марко.

Настала мовчанка. Марко переглянувся з інспектором, йому стало жалко, що взагалі починав цю розмову.

- А як так, - промовив лікар, - то вас слід поставити під охорону, як оригінальний пам'ятник старовини.

- Говорю серйозно, - лихим голосом сказав Марко. Його охопила досада на себе й на лікаря за його жарти.

- Бачите, - говорив лікар з веселими блисками в очах, - ви живете ще закоротко. Ви, пане, молодий. Ось такий Фауст, повернувшись у молодість, жив гучно і весело, начхав на уся мудрість і назвав її отрутою життя. А ви ще не веліли пізнати справжньої ціни життя, саме цієї, що її зрозумів Фауст. Ви все ще поважний і на диво на свій вік; маєте замудре лице. Це з моєї точки погляду ніякий комплімент.

Лікар глянув на Марка. Дивилися один одному довгу хвилину в очі. Лікареві здалося, що Марко шукає його серця, його щирості. Так говорили очі. Але лице Маркове залишилося наче з каменя. Посіріло і вирізьбилось твердими рисами, що їх дарує людині звичайно важке горе.

Лікар призадумався. Він струснув попел сигари в попільничку.
- Розкажіть! - сказав коротко.

Інспектор замовив три чарки. Десь здалеку дзвонив трамвай. Попри вікна клапали асфальтом кінські копита і тихо проїжджали на гумових колесах львівські фіакри. Згодом пройшов вулицею відділ війська. Вояки у зелених шапках з бляшаними орлами йшли мовчки і понуро. В кав'ярні замовкло. З вулиці понісся істеричний оклик і замовк. Патріотична фраза будня загубилася в маршовому ритмі вояцьких чобіт.

- Війна! - сказав лікар. - Розповідайте!

- Бачу їх, предків, що з ними жив я колись. Вони - тіні. Я один залишився, наче зумисне посланий у земне життя, на велику невідому мандрівку.

Марко розповів. Говорив без порядку, тихим голосом, і сам не був свідомий цього, чи розповів усе, як належало.

- Жарт долі! Трагічний жарт! - закінчив з гірким усміхом.

- Згідно з найновішим станом медицини, можна нині сказати, що такий випадок можливий, - промовив лікар, задумано дивлячись у канделябр залі.

- Упадок з коня міг спричинити забурення на дні третьої мозкової комори і підмозкової залози. Так, з тим міг наступити деякий вплив на середмозкову пінеальну залозу. У висліді, при відповідних умовах, це все могло спричинити опізнення підставової переміни речовин. Або інакше, такий незвичайно мало правдоподібний збіг умов...

Лікар не скінчив. До кав'ярні увійшов старшина. Він підійшов до столика, при якому сиділи військові, і сказав:

- Мобілізація, панове!

В кав'ярні зчинився рух. Говорити далі стало неможливо. Лікар глянув на годинник.

- - Мушу їхати до Тернополя. Колись іншим разом доповім. Люди заметушилися. Одні з поспіхом виходили з кав'ярні.

інші вбігали, шукаючи когось, телефон був без перерви зайнятий. Вулицею бігла якась жінка. Затрубіло авто, і всі занепокоєно гляділи туди з острахом. Маса народу виповнила вулиці. Чорне велике авто з малими заґратованими віконцями з трудом пробивало собі дорогу. Везли арештованих.

Це конала влада, що існувала на цій землі без морального права. Чужі люди чужою мовою пояснювали історію і красу не їхньої батьківщини. А там, на сході, вбивали ще душу, змушували її виявляти себе такою як їхня: грубою і дикою. Марко знав, що перед ним стоять тепер воєнні дні і безжалісна темінь майбутнього.

Вулицями загуляв вітер. Місто дихнуло вільніше, це місто непокірне і завжди вірне. Львів дрижав під подихами майбутнього, історія клала на нього знову свою таємну долоню.

Марка почав нагло мучити спомин про когось, що колись існував, про когось, хто в подібній ситуації стояв близько нього. Він не міг собі нічого пригадати. Вийшов з кав'ярні на вулицю.

* * *

Другого дня Марко проходив біля головної залізничної станції. Юрба людей висипалася з темної брами на площу. Це були поворотні з гірських курортів; тепер бігали серед розкиданих валізок, викрикували до шоферів, забігали дорогу фіакрам. Нервово замішання вплинуло на спокійних досі голубів, що почали кружляти громадами над будинком.

«Semper fidelis» ^[16] - прочитав Марко виритий на фронтоні напис, символ цього міста, з яким він зрісся і за короткий час став його органічною частиною.

- Дозвольте особисту виказку! - сказав нагло чоловік, що від якогось часу отінював Марка. Сказав чужою мовою і при цьому відхилив вигортку сурдута.

Було отже підозріло стояти на одному місці і приглядатися вуличному рухові. Агент оглянув виказку і відійшов. Марко затужив - нараз за своїм товариством. Мав ще доволі часу, пішов отже пішки.

Петро втиснув його в кімнату.

- Ми думали, що тебе теж взяли!

Настрій був непевний. З уваги на союз двох тоталістичних систем зайшла конечність змінити план. Чекали нових наказів з години на годину. Було вже цілком певне, що край захоплять більшовики. Мінімальна програма - роззброїти польські відділи і взяти їхню зброю - могла ще мати успіх.

Положення було трудне ще й тому, що багато членів Організації попало до концентраційного табору або до в'язниць. Прийшли теж вістки про розстріли без суду. Першим загинув так Василь під мурами львівської цитаделі. Зв'язок з краєм перервався, а в місті велися тільки потайні розмови з організацією бувших військових та кількома чільними політиками.

Зібралися, як звичайно, у Петра.

- З години на годину все діаметрально міняється, - сказав один з приявних темним терпким голосом. В нього була велика голова, що дивно звисала того вечора на тонкій шиї.

Марко глянув на нього і всміхнувся:

- Нас, Осипе, називає дехто лицарями абсурду.

Цей підвів голову:

- Якби вони знали, що діється в нас самих, може назвали б нас лицарями веселого песимізму. Або навпаки, як хочете.

Це була молодь, яка шукала величного храму історії. Марко подумав, що середньовічні Божі дома постали тільки тому, що архітекторам ясніла перед очима візія вічного Єрусалиму. Не як дійсності, а як символу,

Було їх п'ятеро. Мовчали, розмова не клеїлася. Тільки один з них кивнув, наче знехотя:

- Прийшов час великої проби. Ми на початку історичних днів, в яких валиться старий лад...

Хтось крутнув радіо. Почувся чужий зрівноважений голос:

- Увага, увага, надходить: 15, 75, 24.

- Панове. Не варто нам вести таких розмов. На такі речі нині не час. Нам слід створити атмосферу сили і чину. Філософічні, чи як їх звати, розмови не наше діло.

Забреньчав дзвінок. Прийшов той, кого ждали. Він передав нові накази. Двоє з приявних має виїхати в- край. Марко поки що залишається у Львові. Довідалися також прізвища ув'язнених. На щастя поліція користувалася списками з-перед багатьох літ, які лежали в сейфах, в закритих конвертах з написами: «відкрити тільки в випадку особливого наказу». Наказ прийшов, але списані люди давно вже закинули підпільну роботу. Вони стали поважними батьками родин, послами до сейму і давно втратили захоплення революційними чинами. Їх місця зайняло нове покоління. Між ув'язненими було немало й таких, що взагалі розсіялися по цілому краю. Інші взагалі не мали ніякого відношення до політичного життя. Але, згідно з наказом, їх вишукували, витягали ночами з ліжок, забирали з крамниць. Цей хаос використала негайно Організація. Вона скоро достосувалася до подій, обережність і економія людських сил стала кличем дня.

- Зайво не сходитися! Зв'язки зменшити до конечних! Наступна стріча за три дні!

Марко залишився у Петра. В другій кімнаті стрінув Ірину, їй здавалося, що він повинен був давно вже прийти до неї. Вона сказала:

- Ви бачили, що діється в місті?

Ірина зразу відчула, що ці слова вийшли неприродно, вона не те хотіла сказати.

Марко глядів на Ірину, що поралася тепер в кімнаті. Її рухи полонювали його, це вияв молодого життя, потреба любові й краси.

Катерина. Ірина. Справжня любов не знає ні часу, ні простору.

- Я трохи боюся війни. Того, що прийде.

Марко спитав:

- Ірино, сумніваєшся в мене?

Вона глянула на нього. Стояв перед нею молодий, сповнений почуваннями, з розумними очима і твердими рисами

досвідченої людини. Вона захотіла враз бути близько від нього, не могла уявити собі, що він може. відійти від неї. Її огорнув дивний неспокій.

Стало тихо. Марко підійшов до неї.

- Ірино!

Його огорнуло бажання пригорнути її до себе, глядіти в її темні кохані очі.

Ірина стояла біля нього, і йому здалося, що вона м'яко схилилася до нього. Бачив її примкнуті вії, розхилені повні уста. Вона кохала його. Маркові враз стало байдуже все те, що з ним було досі і що станеться завтра.

Він стрепенувся від тихих звуків мелодії. Ірина грала на фортепіано. Чув на устах розкіш поцілунку й тендітні слова найтайнішого визнання. Щастя любові огорнуло його і поклало тінь мрійливості й туги. Любов! Колись тільки сміявся з іронією, сьогодні вона стала змістом його життя.

Марко встав і підійшов до Ірини. Її пальці спочили нерухомо на клавішах.

- Мені здається, - сказала, - що мушу йти крізь життя з тобою, Іноді я певна, що знаю тебе дуже-дуже давно, що ми вже стрічалися десь у світі.

Ці слова стрепенули Марком... Глибокі тіні смутку вкрили його лице. Важкі спогади й почуття вини сплили на нього й насіли на його думки. Перед ним пробігло його життя, таке безкорисне колись і зайве. Давніше він корився своїм примхам і особистим бажанням. Тепер відчув, що ним володіє інша сила. Почув себе з'єднаним з подіями і друзями в один величний організм, і це почування охопило його істоту хвилиною безмежного щастя.

Хвилину здавалося йому, що Ірині слід сказати все про його особисте життя, але ця думка зжахнула його. Пригадав випадок у лісі та свою незavidну долю і проста людяність вимагала від нього визнати Ірині тайну свого життя.

Не мав до цього сили. Вибіг на вулицю, не прощаючись із ніким. Ішов і думав, чому саме любов вимагає таких жертв. Важко вибирати поміж особистим щастям і обов'язком супроти інших, важко в час війни любити і сприймати любов.

Була осінь, пора глибоких переживань. Може тому, думав Марко, охопив його такий сумовитий настрій. Тільки весна насуває на людину легку, тендітну мрійливість.

Було цілком темно, в ні одному вікні не світилося. Тільки де-не-де просочувалося кволе світло ламп крізь щілини заліплених чорним папером вікон. Місто було затемнене, забезпечене перед нальотами бомбовиків.

Йому пригадалися гуцульські новобранці з-перед півстоліття. Саме проходив біля закритої кав'ярні. Йому стало дивно, що це те саме місто поета-доктора, місто сонячного спокою і духових вершин. Тепер стало важко в ньому, може не для всіх, може тільки для нього. Він ще не звик до темноти і звільна та обережно просувався попід мури непривітних вулиць.

Другого дня прийшли нові накази. Ще цього вечора Марко виїхав нелегальним шляхом за кордон.

РОЗДІЛ ІХ

Поїзд рушив на схід, туди, де була війна. Марко сидів у дверях вантажного вагону. Спустив ноги назовні і дивився на краєвид, що пробігав ланами піль, селами, що дрімали в літній зрілості садів, і річками, береги яких обросли верболозом. Люди розглядали проти сонця поїзд і вітали вояків. Дідок у полотнянці сперся на ціпок і водив очима по вагонах.

Марко пригадав слова з останнього листа Ірини:

«Коли ти пішов, здавалося мені, життя відходить від мене!»

Рік тому вони прощалися.

- Бережи себе! - сказала крізь сльози.

Ніби на війні можна берегтися, ніби це врятує людину. Вони всміхалися одно до одного, як усміхаються люди з непевним завтра.

Він сказав, прощаючись: приїду в відпустку. Але не приїхав. Не було коли. Після року поїзд промайнув повз Львів уночі.

Тепер сидів на долівці вагону і слухав спів хлопців. Раптом пригадав собі, як одного разу, перед війною, сидів біля вікна в кав'ярні.

Студент політехніки торкнув його рукою:

- Вона гарна, глянь!

Академічною вулицею йшла Ірина з тенісною ракеткою, вся в білому. Волосся відтіняло хвилястими лініями зарожевіле личко. Йшла легко, трохи ліниво, мабуть втомлена грою на площі Карпатського Лещетарського Клубу.

- Це Ірина, - сказав студент.

Марко не відповів нічого, але серце забилося жвавіше, з почуттям гордості за Ірину і певності себе. За хвилину він вийшов з кав'ярні.

Поїзд затримався в Красному. Вояки виладовували поспішно своє вояцьке майно і ставали чотами друг біля друга. Перед ними в сірій ранковій мряці бовваніли рештки стін залізничного будинку. Вікна були без рам і крізь них прозирало сіре небо.

Побіч лежали перевернені і повалені вагони. Стирчав догори обсмалений вогнем чотирицифковий летунський скоростріл.

- Спалений, - сказав хтось біля Марка, - тут, брате, мусила бути могила!

Рушили скоро, оминаючи глибокі ями від бомб на дорозі, і довгими рядами ввійшли в місто. Воно було порожнє. В одному подвір'ї біля хати Марко завважив тачку й лопату. Военний буревій захопив когось при роботі. Тепер не було довкола жодної людини.

Перед церквою на майдані стояло кілька возів без коней. Кам'яний брук був пошматований бомбами. Церква темніла розритим нутром, вхід до неї засипало каміння розваленої стіни. Зліва на стіні висіли великі образи святих, що побожно склали руки і нерухомо дивилися в відкрите захмарене небо.

Петро скинув шолом і рукавом витер мокре чоло.

- Якщо переможе Москва, слід загине за хмарами, - сказав товариш.

- Ля тобі кажу, - відповів Марко, - історія багата на дивні речі вищого логічного порядку. Античний Рим переслідував перших християн, а все ж таки старовинні церкви Риму побудовано з каменя-руїн цієї імперії.

На довшу розмову не стало часу. Протяжний свист зібрав сотню. Марко встиг ще зірвати яблуко з дерева, що було тепер нічиїм. Рушили далі в поле.

Маршували. Побіч них промчало авто: за ним слалася смуга дорожнього пилу, що поволі хилилась убік і лягала на поле та на хати недалеко села. На замаскованому моторі сидів вояк. Він пильно стежив небо. Десь далеко торохтів у повітрі ворожий літак.

* * *

Сонце стояло високо на небі, військо здіймало ногами куряву, і лиця були чорні від землі й поту. Понад лісами танули темні дими. З бічних перелісків виїхав відділ війська.

- Артилерія! - Сказав Івась, що йшов побіч Марка.

Одна гармата загрузла в піску. Коні стали. Вояк з жовтим левицом спокійно чекав, зухвало пересунувши шапку на вухо.

- Рушай! - гукнув хтось з піхотинців.

Артилерист навіть не глянув туди, звідки йшов вигук. Коні мусять відпочити. Він зіскочив з гармати.

- Вйо! - сказав по хвилині.

Він пхав гармату і його грубі чоботи глибоко вгрузли в пісок.

- Дивись! - Засміявся піхотинець. - Йому здається, що він оре.

- Оре, друже, оре, долю оре свою і нашу!

Маркові пригадався знайомий. Це було перед роком.

- Ідеш до Дивізії?

Знайомий здвигнув плечем.

- Тепер? Маю крамницю. Думаєш, військом усе здобудеш? - Крикнув злісно Маркові навздогін: - Економія! Господарство!

Цей знайомий ніколи не цікавився економічними справами. Його устами говорила жадоба і страх малої людини.

Марко прямував своєю дорогою, гордий з того, що в цьому історичному змагу він віднайшов суть свого існування - жити для інших. Історичні події, - думав, - це дійсні, реальні факти, тільки у спогадах вони дістають інші форми і майбутнє бачить їх в іншій перспективі. Але їхня суть і вплив на перебіг років є все ті самі, незмінні.

Коли Марко роздумував про свою вітчизну, бачив, що тут квітло неурашиме життя, що люди жили не сьогоднішнім днем, а днями, яких ще не було. Кризь свої будні проходили з погордою. Війна захопила край чотирма своїми їздцями і в нікого не було співчуття до жорстокої долі народу. Довкруги нього існували люди з глибокими борознами на лиці, наче моряки, яких раз-у-раз шарпають солоні вітри.

Марко ніс важкий наплечник, зброю і набої з якоюсь дитинною радістю. Він пережив цю війну в дії, а не в атмосфері тривоги за своє життя. Глянув поза себе. Ішло військо, одна велика спільнота, що перед нею зникає непевність, безнадія і страх. *

Пізніше був відпочинок. Вояки мили ноги в плиткому струмку, що пробирався спокійно серед вологої сочистої зелені берегів.

Густі верболози обросли його низькі береги. Коли Марко, відсвіжений і сильний, йшов у село - побачив молоду циганку, що з поля йшла в його сторону. Довга спідниця колихалася за

кожним кроком і Марко з приємністю глядів на своєрідні ритмічні рухи її тіла. Це була струнка смуглява дівчина.

- Поворожити, хлопче? - спитала його, відслонюючи в усміху білі здорові зуби.

Марко ввічливо усміхнувся і простяг до неї руку. Його долоню торкнули вузькі тендітні пальці циганки.

- Дивне твоє життя, - почала дівчина, приглядаючись уважно лініям руки. І враз її очі стали великі, вона з жахом глянула на Марка і відступила від нього.

- Що сталося, циганочко? - спитав її.

Дівчина не відповіла. Якийсь незрозумілий звук переляку вирвався їй з уст і вона почала втікати.

Марко зареготався. З-під сусідньої клуні споглядали вояки на чудну картину. Дівчина зникала вже в селі між хатами.

Вночі Марко не міг заснути. Глядів крізь вікно в простір. На обрії рожевіло небо, іноді спалахуючи червоними світлами. Це горіло якесь далеке село. Великий спокій царив довкола. Марко вийшов, настав час його вартування. Ходив спокійно вулицею із зброєю, перевішеною через рам'я. Вояки спали міцно, розкинувши руки, згорнувши долоні, тверді від трудів, молоді юнацькі долоні. Марко сів біля клуні і спостерігав як вони спали. В підкованих чоботях і в одностроях. Фронтове поготівля.

В повітрі поплив запах юхтової шкіри. Десь у темряві зафурчало авто і вузенький сніп світла осяяв дахи і крони дерев. Авто завершило наліво. «До штабу», - подумав Марко.

* * *

Цього ранку Марко одягнув охоронну блюзу в бронзові і жовті плями. Сидів у придорожньому рові, в сталевому шоломі, сидів біля вояків своєї сотні і глядів туди, звідкіля тягли горизонтом темні дими, що рожевіли час до часу відблисками вогню. Пестливо поклав на коліна свій автомат. Сидів вигідно, наче в фотелі, і чомусь пригадалися йому вечорниці, на яких залюбки приглядався танцям: тоді теж шукав вигідного місця. Дивна асоціація думок. Такі парадокси бувають на війні, і людина попадає часто в зайві сентименти.

Взагалі трудно було мати добрий настрій. «Положення погане», - сказав недавно його сусід й почав поводитися так,

наче б прийшла якась дуже святочна хвилина. Марко глипнув на нього. Це був немолодий уже доктор філософії з нервовим культурним обличчям, ще жвавий і може ще цікавий дівчатам.

- Чого ради Бога так дивишся на мене? - скрикнув нагло.

- Так собі! - відповів Марко. - Думаю про нашу долю. Твою і мою.

- Залити. Боюся, чи видержу те, що нас чекає.

- Чому?

- Не знаю. Глянь!

На обрії блискали вогні і далекі вистріли зливались уже в безперервний грукіт. Блиски й заграва розляглися вже більш як на половину небозводу. Тут і там затріскотіли серії важких скорострілів. Спереду, зліва і справа блимали на обрії вогні. Дими заслонили поля і ліс.

- Вчора бої були тільки спереду. Через ніч захопили уже півсвіту. Кажуть, - шепотів, - що більшовики перервали фронт.

- Що ж, це війна. Ми не на дансінгу Червоної Калини..

- Не говори дурниць, це мене хвилює, 0 відповів подразнено Василь і прикусив губи. - Ох, як добре простому хлопцеві. Він не роздумує над питанням життя і смерті, він сприймає світ яким є, що для нього проблеми!

Опісля додав спокійніше:

- Що діється з людиною, коли вона вмирає?

- Ти вибрав добру тему на сьогодні, - нерадо відповів Марко.

Іноді бувало Марко розмовляв з Василем довго і багато, часто теж сиділи годинами і мовчали. Розглядали крізь вікно вояцької кантини військові відділи, попивали вино або пиво і мовчали. Тією мовчанкою зрілих людей, що себе добре розуміють і в той час не мають про що говорити. Але де це було? Марко не пам'ятав ні міста, ні будинку, усе те загубилося в його пам'яті.

- Ми стоїмо...

Василь чекав довго, що скаже Марко, врешті знеохочено завважив:

- Ти втрачаєш свою інтелектуальну глибину.

- Це правда, - погодився Марко. - Десь бачив я картину Леонард да Вінчі. Пошана Матері Божій. Люди горнутья до

Богородиці, потребують ласки, а вояк побіч, стоїть як камінь. Не знає, що діється біля нього, не знає, що і йому потрібна ласка Божа. Так я відчув цю картину. А все ж нині сумніваюся, чи да Вінчі, ні, чи я добре зрозумів митця. Саме вояк найкраще знає силу храму Божого.

- Я вже думками по той бік, - промовив з тихою резигнацією Василь. - Там, де вже нічого не треба. Ні голови, ні знання.

Мовчали. Загроза дихала на обрїях наче якийсь міфічний звір. Іноді розливалася широко своєю червінню, часом ішла в стовп темного диму. Рохкотіння фронту могутніло, вояки непокоїлися безконечним чеканням, вони почали хвилюватися. справа сильніше залунали важкі скоростріли. Позаду почала гупати гармата і з журливим свистом викидала гранати понад їхніми головами.

Врешті пішло по рядах:

- Ідемо. У прорив. Марш-марш, вперед!

Наказ був визволенням для вояків. Рушили жваво полями в напрямі фронту.

- Чув? Ми окружені! - сказав Василь зі зле захованим неспокоєм.

Маркові теж стало ніяково, але не сказав ні слова. Ішов, як ішли всі, думав те, що думали всі. Кожний з них знав добре, що має робити. Боротися до кінця.

- Ходи!

* * *

Ще було темно. Йшли туди, де гриміли вибухи і лискали червоні заграви, де між димами тремтіли зорі і поважно плив небесами Чумацький Шлях. Над лісами появилася світляна ялинка. Вона зависла на висотах і освітила довкілля зеленуватим яскравим світлом. Вояки знерухомили. Перед собою бачили докладно хати і городи села, на які наляг безрушно густий дим спаленизни. На тину висіли череп'яні горшки й біліла верета. В шибках вікон відсвітали червоні бойові вогні. Вояки стояли далі, чекаючи аж темінь дозволить їм рушити вперед.

Ялинка згасла, і тоді прошибли нічним небом кольорові ракети. Почувся свист. Тонкий і немичний спочатку, постійно

могутнів і сильнішав. Вояки прилягли до землі. Страшний вибух потряс повітрям. І знову свист, і знову вибух.

Кожний з вояків приліг щільно до землі, споювався з нею в одну цілість. Вгорі тарахкотіли літаки. Бомби падали тепер кудись даліше, і Марко глянув з-під шолома вгору.

Вояки збиралися в гурт. Втрат не було. Скорим ходом рушили далі поза село полями й чагарниками в ще один ранок війни.

* * *

Сонце зійшло з-поза бойових димів і позолотило бронзові лиця вояків. Полк, вичерпаний нічним маршем, стояв безпосередньо перед ворогом. Готові до проривного бою, розглядали незнані поля. З-під шоломів гляділи бистро юнацькі очі, а лиця за останній час ствердли повагою смерті.

Марка боліли всі м'язи і після тяжкої ночі огорнув його непереможний сон. Власне сон, що був сильніший за ворога: спати, спати! В часі коротких перерв вояки засипляли нагло й опісля довго ще маршували несвідомі того, що довкола них діялося. Ледве крокували попухлими ногами вперед, завжди вперед.

Серед гуку гранат, спалених і зруйнованих садиб людина не розцінювала - дійсність це, чи страшний неймовірний сон, не знала, чи живе вона, чи ні, існує небезпека, чи знову може все те тільки фантоми хворобливих марень. Привабливість загрози життя, про яку так мріяли колись ідеалісти, втратила тут свій глузд, так само, як слухна в інших умовах девіза про те, що кращою є певне минуле, як непевне майбутнє. Затерлися всі поняття, зникли особисті різниці, залишилася тільки людина в небезпеці.

Незабаром після цього стояли в розпалі бою.

* * *

Їхні сили були незначні супроти літаків і танків, що засівали їх безліччю заліза й вогню. З боїв виходили з почуттям гордості, що їхнє життя сильніше модерної техніки. Зорили небо, загірбалися в землю, відбивали наступи і йшли в пробій. На їхніх лицах поставали перші в цих годинах борозни: різьбили обличчя поволі, поволіше як час, що його переживали. Бувало, що в

ранковій млі, в розсіяному першому промінні сонця виглядали як примари, як тіні живих людей, що плентаються серед горбів і лісів, пробігали мовчки долини і залягли в ровах.

Марко знав тільки своє безпосереднє довкілля й не цікавився тим, що діється сто метрів далі. Там десь відбувалися засадничі події, звідсіля хтось кермував ними й видавав накази, а він зорив за літаками, бистрим зором завважував кожний ворожий рух, завжди готовий відповісти своєю зброєю. По дорозі довідався, що німецькі флангові війська пропустили ворота на двох шляхах і так попала в оточення його українська дивізія,

Одного дня з-понад лісу появилися в низькому польоті ворожі літаки і сипнули бортовим вогнем. Друга хвиля скинула на них сотки розривних бомб. Дими вкрили поле, безперервний гук моторів і важких вибухів вривався в мозок. Марко припав до землі. Вона дрижала, підносилася вгору чорними стовпами й викидала вгору каміння, кусні дерев і пошматоване вояцьке тіло. Дехто не витримував. Зривався нагло, біг кудись наосліп і падав. Марко мусів зібрати всі сили, щоб лежати тихо й нерухомо.

По якомусь часі Марко підніс обережно голову і глянув вбік. Біля нього лежав Василь, дивився на нього тупим поглядом і кліпав червоними очима. «Певне і я так виглядаю», - подумав Марко, споглядаючи на заросле й чорне від землі обличчя Василя.

Василь побачив Марка і ворухив устами. Щось говорив, а може кричав, але в страшному реві бомбових вибухів Марко не чув ні слова. Глянув у скляні очі Василя і злякався. Відвернув голову.

Пам'ятав тільки фрагменти цих днів. В бої тяглової свідомості нема. Існують наглі припливи, серед яких людина губить події й постаті, байдужніє до всього, що біля неї, але зате гострішим інстинктом сприймає своє існування.

Коли втихло, рушили далі. Не знали мети, відомий був тільки напрям. Поблизьким шляхом погналось авто, повне вояків. Зім'яті темні обличчя, сірі заболочені постаті.

Почав дріботіти дощ. Струмочки води спливали по мокрому липі. Марко скинув шолом, щоб прохолодити розпалену голову. Він ледве пізнав Василя.

- Що робимо?

- Йдемо вперед!

Не мав сили говорити. Глянув тільки на Василя очима, в яких був вогонь, цей вогонь, що завжди.

Побіч них стояли гармати з чорними дулами, зверненими в сторону ворога. Гармати були без замків, гармаші вистріляли весь припас стрілива.

Мертві гармати залишили поза собою. Марко оглянувся. Вояки йшли з затисненими вустами й очима, прикритими шоломами. Відчув таємну силу, що береже людину в бої. Її не завважуємо, коли є спокій. Вона завжди з нами, коли вояка оточує небезпека, вона береже нас, чуває над нашою істотою.

В тих днях відділ наступав, розбивав ворожі з'єднання і просувався вперед. Ішли з якимсь несамовитим завзяттям. Ледве протяжно засвистіли кулі, й почувся тріскіт рушниць і скорострілів, вони вже залягали в полі, відповідали на вогонь ще сильнішим вогнем і кидалися в наступ. Маршували далі, стрічали інші відділи, які долучалися до них, бачили старшин, які обговорювали положення, роздивлялися шматки штабових карт, і всі вони не їли, не спали, відстрілювалися, залягали в бій і наступали.

Очі Марка стали вузькі від звичної бистроти і ціляння рушницею. Радісно прийняв легенький вітерець, що давав прохолоду і свіжість. Коли ж спочивали, дивувався квітам, що ростуть на полях боїв, горобцям, що тут і там ще цвірінькають по кущах і людям, які сновигаються біля спалених хат, стягають усяке добро, якісь недопалені дошки й кусні дерева. Життя йде далі, думав, хтось величний кермує рослиною, що цвіте, мурашкою і людиною.

Його морив сон. Спав твердо, без снів і без особливих приготувань. Засипав, де попало - у рові, на полі, під бур'яном. Іноді згадував Ірину і тоді був щасливий. Десь далеко, наче в іншому світі, є хтось, хто про нього думає і в нього вірить.

Відділ ішов далі, без думки про те, що криється за обрієм. Тільки коли діставали вогонь, або літаки почали з гуркотом і свистом скидати свій вантаж, вони крилися, інстинктом відчуваючи найбезпечніші заглибини землі. Марко мав привиди.

Йому ввижались незнані краєвиди, постаті людей, яких знав колись, якісь будинки, світляні зали з мармуровими стінами. Півсон, пів-ява.

Того дня напроти них спинилась горстка вояків. Старшина підійшов і спитав:

- Який відділ?

В нього були запалі гарячкові очі.

- Туди шлях зайнятий ворогом. Його сили поважні, змоторизовані. Мусимо пробитися.

Пристанули й обсунулися на землю. Спочивали, як люди, яким усе байдуже. Тільки очі горіли волею дійти до мети. Марко розглядався з кам'яним спокоєм. Перед ним на тлі темно-зеленої стіни лісу лежало село. Прозорий потічок перепливав долиною, а далі горбанилися на обрії вузькі селянські нивки. Серед села з-поміж високих ялиць темніла стара дерев'яна церковця. Це була якась знайома, рідна Маркові околиця.

Стало тихо. Ще тільки повітря нервово дрижало після вибухів і чад пожеж нісся з вітром. Марко насторожився. Така тиша не віщувала нічого доброго.

Лежав біля куща тернини. В глибині поплутаних колючих галузок завважив покинуте пташине гніздо. Тут недавно товклися і цокотіли горобці, висиджували молодих, заходилися від безперервного цвірінькання.

Марко принишк. По землі повзла животинка: муравель ніс кусник листка. Є квіти, є мурашки, світ іде своїм ходом. Почув цівку рушниці на лівій руці і підніс легко дуло вгору, щоб пісок не попав туди. Ні в замок, подумав, це рішає про життя.

Лежати з автоматом у руці, ціляти в ворога, наступати, чи це не те саме, що давні шаржі козацької кінноти? Не те саме йти проти танків, що проти збройних у залізо гусарів? Однаковою є людина і однаково б'ється її серце, коли смерть витягає по неї свою костисту правицю.

Марко ще раз глянув у сторону села. І там незабаром почнуть наново жити люди, ніби ніколи не було тут війни.

Він лежав далі, спокій віддружив його нерви, став в'ялий. Чогось чекав, але коли думав про це, завважив, що в суті речі не чекає нічого. До нього долетів збоку знайомий голос. Чув, як

говорять, але не слухав. В цю хвилину було йому цілком байдуже, хто і про що говорить. Відпочивав цілим своїм єством.

Нагло завважив, що думає про якусь казку з дитячих років. Нагадав собі тільки порозривані її шматочки. Дивно, що казки розповідають тільки з минулих часів. Нема казок про теперішнє або про майбутнє. Чи були б цікаві такі казки? Мабуть, ні дітям, ні дорослим.

Тихий шелест перервав його думки.

- Марко...

Оглянувся. Біля нього лежав Петро і сміявся. Радів як дитина з тієї стрічі.

- Цілий?

- Як бачиш! - відповів Марко і теж усміхнувся до нього.

- Чув про Ірину і батьків? - спитав Петро.

Його лице нагло споважніло і він не глядів уже Маркові в очі.

- Ні! Що сталося? - в голосі Марка відбивався неспокій.

- Минулого тижня збомбили місто. Мені сказав про це один, що вернувся з відпустки. Він заходив туди. Нікого не застав, усе довкола знищене. Були вістки, що наші виїхали кудись... може...

- Як же це? Треба розвідати, - сказав Марко і зразу відчув нісенітницю цих слів. Петро відвернув голову.

Щось сталося, щось дуже невідмінне. Ірина. Спочатку жили побіч себе, її ім'я було тільки звуком. Пізналися, і ось сплило на них чудо любові. Здавалося вже, що нічого не бракує до щастя. І нагло така вістка.

Марко надіявся, що все-таки Ірина і її батьки заховалися перед смертю, може і справді вспіли уже виїхати. Глянув з запитом на Петра. Як він змінився в цих останніх тижнях. Майже не пізнав цього лагідного колись, щирого друга.

До них підповз командир сотні.

- В тебе цільне око, Марку?

Він витер лице рукавом, лице давно не голене, з рисами старої людини. З-під шолома видніла сивизна його віку.

- Марку. Я сам зробив би це для сотні і для полісу, але старий уже. Не втну цього, рахуй, це друга моя війна. Усусуси, революція. Брате, нічого не вдієш, певності в оці не маю.

Вони шепотіли, лежачи побіч себе. Марко пильно слухав пояснень командира, обидва розглядали край лісу і відтинок терену, що лежав перед ними. Опісля командир стиснув руку Маркові і відповз назад до сотні. Марко оглянувся за ним. Бачив його схилену постать, що пробігала ровом в бік, туди, де розташувалися рідкою розстрільною рої сотні.

Петро знову заговорив:

- Передаю з команди напрям. Бачиш залізничний шлях? Марко на короткий момент підняв голову.

В сонячному світлі виднів зелений насип, що протинав землю та Йшов кудись у нескінченне.

- Проскочити оцей насип, а там уже безпечно. Остання ставка. Зрозумів. Тепер не рухайся. Чигають на нас. Один нерозважний рух - і пропав.

-- Добре, - відповів Марко, - командир пояснив мені все.

- Я повзу далі, - сказав Петро, - тримайся.

Він поволі відсунувся і звернувся в сторону інших стрільців, що лежали на полі.

Марко дивився за Петром і всміхався. Пригадав собі, як пізналися на студентських зборах. Стиснули собі руки, підсвідомо впевнені, що стануть друзями. Цей елегантний поважний хлопець повз тепер з автоматом у руці в сторону срібних берізок, що рівним рядом стояли в проміннях липневого сонця. Він, крім батька і лікаря, знав тайну Марка. Коли обидва зголосилися до дивізії, інспектор і Марко втаємничили його в цю незвичайну історію.

Згадав Ірину. Оглянувся за Петром, хотів щось його спитати, але Петра вже не було.

* * *

Усе те, що сталося далі, тривало коротко, і він, сам не міг би сказати, як воно сталося. Вогняні кущі вкрили страшним ревом довкілля, відламки заліза засипали землю. Десь з обріїв рвалося повітря і ціле поле задрижало під вогнем і залізом. Сотня рівночасно зірвалась у пробій. Серед вигуку розривів Марко почув слова команди: напрям - залізниця!

Марко не рухався, він був тепер поза долею своєї сотні. Збоку посіяли вогнем ворожі танки. Марко глядів на бій. Сотня

похапцем відстрілювалася і скоками прямувала до насипу. Біля якихось кущів вояки спокійно ладували протитанкову гармату. Швидкість, з якою посилали смертоносні набої на ворога, здивувала Марка. Один танк спинився, за ним другий. З середини вискакували бійці і прилягали до землі.

Цей момент використала сотня. Вояки бігом зближалися до залізничних рейок.

Хлопці завважили, що Марко залишається і гляділи на нього безрадно, наче б на них лягала вина за те, що рішення командира випало на нього. Вони пробігли біля нього, і він поглянув за ними. Був гордий з рідної піхоти, але дивитися їм в очі не мав відваги. Лякався, щоб хто з них не побачив його сліз. Міг би пояснювати собі, як слабкість людини в найбільш критичній хвилині життя.

Марко зібрав сили до скоку і миттю опинився біля протипанцирних п'ястуків. На секунду промайнула думка; щастя, що не вбили. З обережком набоїв вскочив у приготовану яму.

Обережно підніс голову. Металевий ракетний набій був готовий до стрілу. Розглянувся. Ніде не було видно ні однієї людини - порожнє поле, залите мирним сонцем. Здавалося, що розриви гранатів це марна витрата стрілен, скерованих у порожнє, А все ж Марко вправним зором завважив розсіяні по полю зелено-голубі плями. Ледве видні, добре укриті вояки, лежали нерухомо з нап'ятими м'язами, готові кожної хвилини до скоку. Нагло звернув голову до переду: десь здалеку почув ледве помітний монотонний гуркіт сталі. За хвилину виповзли з лісу ворожі танки і рушили полем, западаючи в долини і задираючи носи вгору. Вийшли з темної стіни сосон і смерек і тепер наближалися до нього, галасуючи моторами і сталевими гусеницями. Так прийшов момент, у якому Марко мав виконати наказ командир.

Приспособив ракетницю. Його очі гляділи на танки вузьким холодним прорізом повік, очі українського воїна другої світової війни, затінені залізним шоломом. Велетенський сталінський танк засірів могутньою вежею і несамовитою горою сунув на нього.

Марко затиснув уста. Приціляв спокійно, розважно вимірів віддаль від сталевної маси і вистрілив. Рівночасно різким рухом присів у яму.

Страшний рев роздер повітря. Марко виглянув. Танк горів темно-червоним полум'ям, їдкий чорний дим слався по землі. З-позаду виринув другий танк, Марко підпустив його ближче Двісті метрів, сто шістдесят, сто п'ятдесят, - оцінював віддаль.

Стріл! Раз! Рев! Гук! Горів другий танк. Вояки вискакували, як горючі свічі з черева могутньої потвори.

Марко глядів холодним зором, шукав ворога. Третій танк застряг в долині, стояв нерухомо, обертаючи тільки гарматною вежею. Врешті виповз наверх і рушив просто на сотню.

Марко вискочив з ями. Сперся об самітне дерево, прицілив і вистрілив. І цей танк затінився з розпореним черевом.

Марко засміявся голосно. Вимахував залізним п'ястком, вказував напрям і кричав до хлопців. Сотня зірвалася до останнього скоку. Вояки бігли, останні з них зникали вже за зеленим насипом, там був вільний свіг і спочинок. Прорив удався,

Марко ослаб. Ледве чув далекий вогонь важких скорострілів. Не був свідомий, як довго тривав бій. Збирав сили стрінути ще один танк, який висунувся з-поміж садиб недалекого села. Ще час, думав. Поглянув у сторону насипу. Там було спокійно, усі вояки перебігли уже на другий бік залізниці. На полі тут і там лежали нерухомі постаті. «За них треба молитися», - зашепотів.

Казка знову пригадалася. Чомусь стала тепер перед його очима таким впертим спомином. Марко глянув на село, що стояло опущеними хатами між лісом і ним, на потік, що протинав цю околицю зелено-сивими верболозами.

Бій помалу стихав. Танк обертав вежею і навмання сіяв короткими серіями бортового вогню. Нікого вже тут не було. Лишилися тільки ті, що спали вічним сном.

Марко прицілився ще раз і стрілив. Чув як розірвався набій на тілі роздertoго танка. Його різкий гук змішався з останніми серіями скоростріла.

Враз Марко приник сильніше до дерева. Здалося йому, що слабне і втрачає притомність. Щось вдарило по ньому. Чув ще,

як обсунувся на землю. Подумав тільки, що своє завдання виконав до останнього, що сотня врятована. Життя перейшло перед його очима, як одна хвилина. Спокійна ніч огорнула його істоту.

* * *

Петро з друзями увійшов у село. Там стояли інші, проріджені але боєздатні, відпочилі відділи. Вони готовилися до нового наступу. Вояків, які вийшли з оточення, відставляли автами до тилу. Сиділи й лежали знесилені, півмертві, байдужі. Згодом зібралися в далекому місті. Поволі приходили ті, що розсіялися в боях і розгубилися від своїх частин. Набирали сил до дальшого змагу, до дальших боїв за рідну землю.

Тил, що залишилися на полі, пригорнула прадідна земля на віки. Їхні духи перебувають у спільному гроні усіх борців, довгих, довгих століть. Готовлять кришталеві чаші, з яких спливає на нас, земних істот, велична сила духу. Світять невмирущими світлами в серцях поколінь у нові сотні років.

До дивізії приходили нові вояки. Їм розповідали про бродські бої, про те, як воювали і жили небезпечним життям. А згодом рушили знову проти ворога.

Часом згадували тих, що не вернулися. Згадували Марка, якого залишили живцем біля сталевого шляху. Ніякої певної вістки про нього не було. Правда, хтось розповідав, що проходив попри попалені і роздерті танки. Там під деревом бачив вояка, що спав вічним сном. Петро аж зблід на цю вістку.

Але були інші, що довго перебували в рядах повстанців. Вони прийшли до дивізії багато пізніше, пройшовши пів-Європи зі зброєю в руках. Повстанці розповідали, що чули про Марка, вояка дивізії, який боровся тепер у карпатських лісах. Він залишився в краю.

В канцелярії штабу виписали Маркові смертну картку, але сім'ї не могли повідомити. Він подав себе людиною самотною.

Потрохи друзі забули про нього. Прийшли дні нових тривог і дальших боїв. Щораз більше імен переходило в засвіти, а життя йшло вперед і приносило все нові події. Петро не говорив з ніким про тайну Марка, врешті й так ніхто йому не повірив би. Старі

легенди забуваються, а нові сьогодні не творяться. Не час на міфи і перекази.

Вояки розбрелися по світі, і воєнні труди стали вже далеким спомином.

* * *

Два роки пізніше недалеко бункера, що його вирили повстанці серед карпатських лісів, відбувся один з великих зборів. Горобина ніч вкривала старшин і штаб повстанської армії і тільки тут і там замиготів скритий вогник цигарки. Глибокі нетрі й потужні звори забезпечували їх перед ворогом, а ще сторожили розкидані довкола бійці; ніхто не міг би пройти туди безкарно, ніхто теж не знав про повстанський збір.

Говорили півголосом, але й ці голоси зникали у пошумках осіннього вітру, що протягливими повіями розсували верхів'ям старих ялиць. А ще час від часу відзивався нічний птах, чи спросоння заголосила сонна тварина. Вітер наносив сльоту.

В такий то час старшини радили про долю війська, а з тим й історію своєї боротьби.

Це вже давно закінчилася війна в світі, але ця подія не зробила ніякого враження на повстанців. Їх не обов'язували ніякі міжнародні договори ні пакти, бо в цих рішеннях не було місця для їхнього народу, наче б він не існував, наче ворог поспів знищити його дощенту.

- Про нас мовчать свободні народи, засоромлені дійсністю, до якої приклали свою згоду. Але це не значить, що ми не існуємо.

- Навпаки мусимо дати знати про себе.

- Рушити у наступ!

Знову зажеврив сильніше вогник папіроски. Генерал визначив район операцій поодиноким відділам з'ясовував тактику і засоби бою.

- Горошко проб'ється в вільну Європу. Через Польщу, Чехи на Баварію. Ставничий на Австрію. Це щоб на Заході проламати мовчанку.

Дві постаті встали і відійшли. Генерал приділяв тепер напрямні рейди по рідній землі і райони скріпленої боротьби.

- Район Чернігова, - сказав по хвилі, - ще вільний. Хто зголошується туди добровільно?

- Я! - почувся у теміні притишений голос, - сотенний Марко!

Годину пізніше сотня вирушила в похід. Покидали карпатські звори і гуцульські села, йшли у широкі поля, заорані тракторами, у землю, де продовж сотні років творилася історія народу.

Туди пішла бойовим рейдом сотня командира Марка.

* * *

Марко лежав серед листя папоротей, в гурті дрімали бійці. На краю лісу зорили застави.

Хотілося жити жвавішим життям, а ось тут від тижня ждали бездільно в цих пропавших чернігівських лісах. Такий був наказ генерала.

Втратив рахунок, як довго тривав цей подиву гідний рейд. Впоперек цілої України, від Холму по Конотоп, від Волині по Чернігівщину. Значив правда календарні дні, але тепер мусив дуже зосереджено думати, щоб усвідомити собі місяць і день. Йшли туди гуртом або розсипкою, тягли полями і лісами, відчитуючи шлях на шматках карти; заходили до осель і міст, де ждали їх зв'язкові і кур'єри, забирали накази і йшли далі. Ніхто не мав своїх думок і своєї особовості, кожний з них жив долею рейдуючого відділу. Залягали в бою, стріляли, йшли в наступ на ручні гранати, або деревіли нерухомо цілими днями й ночами.

Марко робив обрахунок свого життя. Довго він не належав нікуди й нікому не був потрібний. Нікому. Ці роки виглядали йому нині як прикрий і сумний кошмар. Тепер мав завдання, на яке ждав, здавалось, неймовірно довго.

На дерева наліг відсвіт блілого світання, глибокі тіні ночі щезли безслідно. Марко глянув на ясні верхів'я дерев. Підвівся. Обтріпав росу, що скапувала на нього з папоротей і завважив, що й недалекі переліски почали зеленіти, а на лані голубів цвіт тендітного льону. Як ця ніч, так і в нього щезли примари минулого; продовж життя його душу ранили і вбивали, не раз був розгромленим і змученим. І аж тепер зажеврili в його душі світла незнищимої сили.

- Що нині? - спитав вістун, підсунувшись нишком до сотенного.

- Ждемо. Вістун промовчав.

- Добре було б сказати хлопцям щось про наш оперативний план.

Марко глянув на вістуну і поклав руку на його рамя.

- Колись хмельничани повторяли слова Кромвеля: найдалше дійде той, хто не знає куди йде!

Бійці жили останній тиждень в спокої і тиші, а це хвилювало і дратувало їх. Розмовляли з собою байдужими словами і цей зовнішній спокій душив їхні нерви. Чистили зброю, лічили набої, говорили про своїх дівчат, що їх покинули далеко звідсіля, і нічого про них не знали. Верзли усякі нісенітниці або згадували як штурмували ворога в рейді, брили ріки, як поборювали знемогу своєю силою.

Насторожилися. Тихий свист, людський свист вмішався непомітно в голоси лісу, в пташині пісні і жужукання комах. Вмовкли нагло, а проте ніхто не рушився, їхні очі спочили на сотенному.

Марко глянув у передпілля і відповів таким же тихим свистом. Умовлений знак, кінець нестерпного очікування. Марко, тримаючи в поготівлі машинову пістоль, вийшов на затінене узлісся.

Тоді з поблизьких кушів ліщини вийшла дрібна постать упівця. І він скерував дуло автомата в сторону Марка. Стояли так хвилину бистро, споглядаючи на себе.

Згодом сиділи поруч себе, підібгавши ноги і покурюючи лихі цигарки.

- За чотири години наша частина буде на умовленому місці, - худий упівець вказав рукою на стіну лісу, що сивіла ще ранньою мрякою на окраїні великої рівнини.

- Два дні тому ми відв'язалися від ворога. З боєм. Змилили погоню. Було б все-таки доцільно, якби ви? зайняли умовлене місце скоріше:

- Коли була остання перестрілка?

- Вчора рано розбили передовий відділ погоні, і від того часу не маємо контакту з ворогом. Але околиця заалармована нашою появою і слід готуватися до несподіванок. Це ясно.

- Так. Поготівля конечно.

- Тут деєь Конотоп, чи Путивль?

- Конотоп. Ми якихось дванадцять кілометрів від міста. Тут, на цій рівнині, Виговський розгромив царські війська.

Худий вояк глянув на рівнину і не відповів нічого.

- Про нас знають у Конотопі. Війська вирушили з міста у бойовому виряді, - промовив згодом.

Він підвівся з землі.

- Йду.

Він витягнув руку до Марка. Сотенний пішов з ним стежкою до яру, де стояла остання застава Маркової групи.

Дві години пізніше рейдуючий відділ Марка зайняв умовлене місце на краю лісу. Але ледве почали розставляти стійки, почули нагло далекі серії скорострілів. Деєь за лісом ішов бій. Почався він відразу з пристрасною силою, луною відбивалися в лісі вибухи гранатометів: злосливі і протяжні рохкання машинової зброї.

Марко стиха свиснув на збірку. Прибігли обвантажені зброєю і муніцією.

Сотенний рушив у напрямі бою. Йшли скорими кроками і мовчали. Під ногами стелився м'який мох і стишував їхній марш.

Відгомін бою ставав щораз сильнішим, чути було виразно поблизькі вибухи і поодинокі вистріли. Марко, який ішов передом, дав знак рукою. Стояли тепер за низьким підшиттям лісу, з-поза якого було видно далеку леваду і білі хмарини на обрії.

Марко розклав рамена, і відділ скочив у розстрільну. Рушили хильцем до переду - перед ним посувалася вліво московська лава, піхотна бойова лінія. Повний батальйон військ НКВД готувався до скоку.

Сотенний легко тріснув у пальці. І враз його відділ сипнув вогнем на ворога, змішав його шереди, скропив кров'ю конотопські поля. Вмовкли гнізда важких скорострілів ворога, сірі постаті розсипалися в панічній утечі. Деєь спереду сипнули на москалів сильним рушничним вогнем.

- Слава! Слава!

Гнали останки московського батальйону, пострілами збивали останніх з ніг і врешті Марко спинив погоню. Не було за ким

гнатися.

Забирали покинену зброю, ленти, стріливо, гранатомети. Кожний вибирав потрібне, скоро, бігом майже, ліквідували побойовище.

За хвилину обидві групи стрінулися в лісі. Віталися друзі; розпитували один другого про новини і вісті з родинних сторін.

Командир Сашко стиснув руку Маркові.

- Якби не ви, друже! Якби не ви! Оподалік перев'язували ранених.

- Лікарів маєте?

- Одного. І подругу сестру до помочі. Отже майже двох лікарів, - засміявся Сашко.

Підійшли туди. Марко нахилився над одним з ранених. Цей не бачив його, уже догоряв. Сестра підтримувала рам'я іншого раненого, а лікар метушився біля бандажів. Четверо ранених, один убитий - втрати невеликі. І ранені неважко, походу спиняти не будуть. Марко підійшов до лікаря, глядів, як цей зручно бандажував руку і підвів зір на сестру.

Нараз його уста порушились в німому хвилюванні, він знічев'я стиснув рам'я командира. Цей підійшов до сестри.

- Подруго Катерино, - промовив, - познайомтеся, це сотенний Марко.

Марко якось незручно протягнув руку своїй Ірці. А вона глянула на нього такими самими вогкими очима, як колись, і з легким, ледве чутним криком радості припала до нього.

Командир Сашко відвернувся на мент, опісля, стрінувши погляд Марка, сказав:

- Дай час її сльозам!

Відійшов набік і чомусь глядів пильно на ясний слід проміння, що пробився крізь верхки дерев у глиб лісу. А вони обоє шепотіли до себе слова щастя, і її великі очі шукали на його обличчі знайомих любих рис її коханого Марка.

Командир поклав руку на Маркове рам'я.

- Що це? Довго не бачилися?

- Не те, не те, - мовив Марко, але на в'яснення не було слів ні часу.

Сашко похнюпився. І що з того, що стрінулися! Що кохаються! Один погляд, один мент щастя і кінець. Над ними розпростерлися вже завісі мрячного майбутнього.

- Друже! - сказав до Марка. Відійшли набік,

- Відділи УПА переходять у цивільний спротив. Планово й поступово. Негайно маємо розвантажити наші бойові відділи. Ти, Марку, залишаєшся тут з шістьма людьми. Всі інші йдуть зі мною. Виказки і документи для вас маю.

- Ірина? Подруга Катерина? - спитав Марко.

- Йде з нами. Ірина похилила чоло.

- Наказ! - сказав Марко.

Марко дістав нові завдання, а ввечері військо рушило на Захід. Марко залишився з шістьма хлопцями. Його обличчя стало мов з каменя. Розумів, що Ірка мусила йти туди, де рейдували повстанці, вона ж помічниця лікаря.

Роздав документи. Хлопці по одному відходили мовчки в цивільне життя. Дальші накази дістануть від інших зверхників.

На ніч залишилися з ним ще три вояки. Ще сонце не зайшло, поки Марко вийшов на край лісу. Думками був при Ірці. Чому вона прибрала собі псевдо Катерини? Розглядав краєвид, золочений останніми проміннями сонця, ліси, з якими так зжився, багату пахучу зелень.

І враз раптова ясність огорнула його душу. Це ж місце його дитячих забав, - потічок з хрустальною водою і дрібними круглими камінчиками! Там на горбку стояла колісь хатина. Туди бігав він малим хлопчиком, а ось цією дорогою подався назавжди в далеку мандрівку в козацькі землі!

Марко розглядався, зачудований і збентежений своїм відкриттям. Наче Макбет, що з очима, спущеними вниз, шукав порохів родителів своїх, так і він шукав кожного місяця, яке нагадувало б йому предківську землю, з якої вийшов.

Чому стоїть він тут другий раз у житті? Дивний круг існування? Початок і кінець? Замкнене коло?

Ні, ні, це не другий раз! Це ж і є поле, на яке вийшов після трагічної стрічі з Микулихою. Докладно пізнав стіну лісу і місце; де стрінув свого коня. Закрив очі, зачудований і трохи занепокоєний своїм відкриттям, Стемніло. Настала ніч.

Життя іншої людини

* * *

Ранком хлопці попрощали свого сотенного і рушили за своїм призначенням.

- В разі чого, - сказав їм Марко уривчастими словами, - знайте, зброя закопана тут!

Пішли.

Марко довго глядів за ними. З задуми збудили Його голоси, йшли від побойовища. Скочив у позицію. Це йшла московська розстрільна з галасом і криком прочісувати околицю. Йшли юрбою, сотня за сотнею, з готовою до стрілу зброєю.

Марко націлився з важкого скоростріла і натиснув язичок. Водив цівкою по шерехах ворога певною рукою старого вояка.

Лави завертали і знову наступали. Коли в лісі втихли стріли, рушили вперед. Шукали пильно за повстанцем, який ставив їм опір. Не знайшли нікого. Тільки на краю лісу лежав важкий кулемет, порожні ленти біля нього і ні одного набою.

* * *

Коли людина вмирає, кажуть старі люди, янгол смерті кружляє над домом. Його існування відчують ті, що залишаються на цьому світі і ті, що з нього відходять.

Тут сумного янгола не було. Не було теж ні дому смутку, ні жодної живої людини.

Колись, може в якійсь щасливішій добі, Марко появиться знову. Стрінеться з новими, тугішими земляками. Новими, а все ж таки в душі такими самими, як ми.

notes

Примітки

Д. І. Яворницький, на підставі «Актівъ южной и западной Россіи» (т. IX, 606) свідчить, що у Сірка «была жена по имени Софія», «мучимая вельми отъ беса», котру батьки привозили «для исцеленія въ одинъ изъ Киевскихъ Печерскихъ монастырей, но получившая его въ Лубенскомъ Мгарскомъ монастыре отъ святителя патріарха Афанасія и доселе (до 1671 г.) перебувающая здрава». («Исторія Запорож. козаковъ» II, 303).

Се не авторські вигадки, бо справді у всіх урядових актах XVII століття, у царському титулі слово «обладатель» невідмінно повинно було писати ся двома а, як і за всяку у титулі помилку, писарів люто було карано, наче за державний вчинок, «за поруху», мовляв, «і умаленіє государевой чести».

3

Предводителька - пані маршалкова.

4

Гяур - невірний, не мусульманин.

5

Гетьман Самойлович походив з попівського роду.

Див.: О. Островський. «Лебединський кат», істор. опов.

7

Rigorse - суворо; **inberbe** - тут: в корені; **malum** - лихо.

8

На славу і триумф.

9

Оборонна війна.

10

Воєнні приготування.

11

Діаріуш - щоденник.

12

Non constat - *не устійнено*; **in praesentia** - *в приявності*.

13

Ex opposito - *протилежно до...*

14

Dux hostium - вождь ворогів.

Consilium - рада, нарада; **praesens** - приятний; **ex preparaiabellica** - з воєнної підготовки; **ex opposito** - напроти, з чола; **in praesentia** - в приятності; **in promptu** - прихапцем.

16

Semper fidelis - *завжди вірний.*